

Sharq Yulduzi

Ойлик,
адабий-бадъий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

7

1984

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

53-аил чиқиши

Мундарижа

Эркин Юсупов

Юксалиш йўлида
2

НАСР

Иброҳим Раҳим
Генерал Равшанов
Роман. Охири
12

ХИКОЯЛАР

Йўлдош Шамшаров
Жар
121

Лола Тожиёва

Бедорлик. Ишонч
139

ШЕЪРИЯТ

Нормурод Нарзуллаев
Юрак ёнар мисоли офтоб
115

Барот Бойқобилов

Юлдузли осмон
Достон. Охири
153

ОЧЕРК

Раҳимжон Отаев
Никоҳ. Ехуд бахт
фалсафаси
184

ВИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Пабло Неруда
Шеърлар
190

БОЛАЛАР АДАБИЕТИ: ҚУВОНЧЛАР, ТАШВИШЛАР, РЕЖАЛАР

Ҳақим Назир
Ҳақиқий қаҳрамонлар
керак
195

Салоҳиддин Мамажонов
Шахснинг шаклланиши
197

Фарҳод Мусаҷонов

Дарахт гуркираб
Ўссин десак...
199

Соҳиба Ирисхўжаева

«Кичиги доим суоқли...»
202

Турсунбой Адашбоев

Ибрат бўла оладими?
203

Сафо Матҷонов

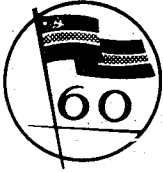
Қаҳрамон маънавияти
204

Сафар Барноев

Талант ва талаб
206

Анвар Обиджон

Истеъдод — адабиётнинг
умиди
207

Эркин Юсупов,
Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг
вице-президенти

ЮКСАЛИШ ЙЎЛИДА

Кишилик жамияти қанчалик тараққий этгани сари ундаги илмий-техник, ижтимоий-сиёсий ва маънавий-маданий муаммолар ҳам шунчалик мураккаблашиб, ривожланиб, бинобарин, фан тобора муҳимроқ аҳамият касб этиб бораверади.

Инсоният тарихида қатъий илмий асосда ривожланаётган илк жамият — социализм шароитида фаннинг роли айниқса беқиёсдир. «Биз, коммунистлар, — дея таъкидланган эди КПСС XXV съездида, — фақатгина социализм шароитида илмий-техник инқилоб инсон ва жамият манфаатларига тўла жавоб бера оладиган тўғри йўналишга эга бўлади, деймиз. Ўз навбатида, фақат фан ва техникани зўр суръатлар билан ривожлантириш негизидagina коммунистик жамиятни барпо этишдек ижтимоий инқилобга боғлиқ ўзак вазифаларни амалга ошириш мумкинлигига ишонамиз».

Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш керакки, Улуғ Октябрь социалистик революцияси Ватанамиз фани ва техникаси тараққиётининг янги босқичини бошлаб берди, фан ва техникани халқ манфаатларига хизмат қилиш учун сафарбар этди, жамиятни ижтимоий, иқтисодий ва маданий жиҳатдан қайта қуришнинг муҳим омилига айлантирди.

Фан тараққиётини давлат миқёсида ташкил этиш принципи амалда рўёбга чиқа бошлади. Илмий тадқиқот ишларига ажратиладиган маблағ сезиларли даражада оширилди.

Партиямиз ва давлатимизнинг фанни ривожлантириш борасидаги бош сиёсий йўналиши доҳиймиз В. И. Лениннинг «Илмий-техник ишлар планининг қораламаси» (1918 йил апрель)да белгилаб берилган бўлиб, унда Фанлар академияси олдида ишлаб чиқариш кучларини рационал жойлаштириш, халқ хўжалигини хом ашё билан таъминлаш, саноатни, қишлоқ хўжалигини, транспортни электрлаштиришга йўналтирилган тадқиқотларни ривожлантириш вазифаси қўйилган эди.

Бу гоёлар Фанлар академиясининг бутун кейинги фаолиятига асос қилиб олинди. Гражданлар уруши ва чет эл интервенцияси йиллари туғилган оғир иқтисодий аҳвол, вайронгарчиликларга қарамасдан, партия ва ҳукуратимиз фан ва илмий муассасаларни ривожлантириш ишига оталарча ғамхўрлик қилдилар. 1922 йилдаёқ мамлакатимизда илмий муассасалар сони мингдан ортиқ эди.

Уша йиллариёқ илмий тадқиқотларни мамлакатимизнинг бутун территориясида ташкил этиш тадбирлари белгиланди. 1925 йилда Россия Фанлар академияси негизида СССР Фанлар академиясига айланттирилган ягона илмий марказ бу борада муҳим роль ўйнади.

СССР Фанлар академиясининг 1931 йил июнда бўлиб ўтган фавқулудда сессиясида мамлакатимизнинг турли регионларида илмий тадқиқотларни янада кенгроқ йўлга қўйиш масалалари атрофлича муҳокама қилинди. Академик илмий марказлар аввало табиат

бойликларини интенсив ўзлаштириб, саноат муассасалари ва энергетика комплекслари қурилиши амалга оширилаётган ёҳуд режалаштирилаётган жойларда барпо этилиши мақсадга мувофиқ деб топилди.

Мана шу даврдан бошлаб иттифоқдош республикаларда ҳам СССР Фанлар академиясининг филиаллари ва базалари очилди. Улар асосида кейинчалик иттифоқдош республикалар Фанлар академиялари ташкил этилди.

1940 йилга келиб, мамлакатимизда (олий ўқув юртлари ҳам қўшиб ҳисобланади) 2359 илмий муассаса мавжуд эди, улардаги илмий ходимлар сони эса 98,3 минг кишига етди. Илмий муассасаларнинг қарийб тенг ярми иттифоқдош республикаларда эди.

Совет олимлари фаннинг халқ хўжалиги билан алоқаларини мустаҳкамлашга доир ленинча кўрсатмаларга амал қилган ҳолда, мамлакатимизни индустрлаштириш, қишлоқ хўжалигини социалистик тарзда қайта қуриш, беш йиллик планларини амалга ошириш ишига салмоқли ҳисса қўшдилар. Улар ўзларининг фидокорона фаолиятлари билан совет халқларининг Улуғ Ватан урушидаги ғалабасини таъминладилар ва Ватан олдидаги ўзларининг фарзандлик бурчини шараф билан адо этдилар. Урушнинг дастлабки ойларидаёқ партия Марказий Комитети ва совет ҳукумати муҳим илмий муассасаларни мамлакатимизнинг Европа қисмидан шарқий районларга эвакуация қилиш учун зарур барча чора-тадбирларни белгилади. Натижада, урушнинг фанимизга келтирган катта зарари (немис-фашист босқинчилари 605 илмий-тадқиқот институтини йўқ қилган эдилар)га қарамай мамлакатимизнинг илмий куч-қуввати сақланибгина қолинмади, балки янада мустаҳкамланди.

Урушнинг оғир йилларида СССР Фанлар академиясининг илмий-тадқиқот муассасалари ва лабораториялари ҳарбий техникани такомиллаштириш проблемасини муваффақиятли ҳал қилдилар, мамлакатимизнинг шарқида табиат ресурсларини қидириб топиш ва ўзлаштириш, янги медицина препаратларини яратиш каби муҳим масалаларга катта эътибор бердилар.

Урушдан кейин мамлакатимизда табиий, техник ва ижтимоий фанларнинг қатор янги соҳалари бўйича тадқиқот ишлари кучайтириб юборилди. Айни пайтда мамлакатимизнинг муҳофаа қувватини мустаҳкамлаш билан боғлиқ илмий муаммоларни ҳал қилишга катта аҳамият берилди. 1949 йилнинг августида АҚШнинг ядровий монополиясига барҳам берилди; 1948 йилда узоқ мусофага мўлжалланган, бошқарилувчи дастлабки совет баллистик ракетаси старт олди; 1950 йилда биринчи совет электрон ҳисоблаш машинаси бунёд этилди; 1954 йилда бизнинг мамлакатимизда дунёдаги илк атом электростанцияси ишга туширилди.

Мамлакатимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт талаблари ва 50-йилларнинг ўрталаридан кенг қулоч ёза бошлаган илмий-техник инқилоб СССРда кейинги ўн йиллар мобайнида илмий муассасалар тармоғини бетиним кенгайтириш ва илмий кадрлар сонини тобора орттиришни тақозо этган бош омилар бўлди.

Советлар Иттифоқи бугунги кунда совет кишиларининг илҳомбахш меҳнатлари туфайли бунёд этилган қудратли иқтисодий ва илмий-техник қувватга эга, мамлакатимизда илмий ходимлар сони ҳозирда 1,5 миллион нафар атрофида бўлиб, шулардан қарийб 500 минги фан кандидати ва доктори илмий унвонларига эга.

Дунёдаги ҳар тўртинчи олим — совет кишисидир.

Давлатимиз илмий-тадқиқот ишларини моддий жиҳатдан таъминлаш, илмий муассасалар, конструкторлик бюрolari, лабораториялари ва ҳисоблаш марказларини ташкил этиш ва уларнинг тобора кенг қулоч ёзаётган барча соҳаларини такомиллаштириш, илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаларини тарқиб топтириш ва мустаҳкамлаш учун етарли маблағ ажратмоқда.

Ҳозирда мамлакатимиз олимлари илмий тадқиқот ва кашфиётлар учун қудратли тажриба базасига эга.

Фаннинг улкан моддий-техника базаси совет олимларига шундай ютуқларни қўлга киритиш имконини бердики, бу ютуқлар билан мамлакатимиз баралла фахрланса арзийди. Совет Иттифоқида жаҳонда биринчи бор Ернинг сунъий йўлдоши учирилди, инсоннинг коинотга илк парвози амалга оширилди, одам илк бор очик космик фазога чиқди. Ой сатҳини тадқиқ этиш борасида илк қадам совет кишилари томонидан қўйилди, космик аппаратлар ёрдамида Венерани, Марсни ўрганишда ёрқин саҳифалар очилди. Бу том маънодаги оламшумул ютуқлар академиклар С. П. Королев, М. В. Келдиш, бошқа машҳур олимлар ва конструкторлар бошқарган бутун-бутун коллективларнинг сермаҳсул фаолиятлари билан боғлиқдир.

Атом ядросини фундаментал тадқиқ этиш бўйича урушдан илгариёқ бошлаб юборилган ишлар бир қатор улкан кашфиётларга сабаб бўлди ва атом энергиясидан тинч мақсадларда фойдаланишга тамал тошини қўйди. Бунда академик И. К. Курчатов раҳбарлик қилган олимлар коллективининг хизматлари беқиёсдир.

Совет фани қўлга киритган ютуқлар авиация, радиоэлектроника, химия, геология, медицина, қишлоқ хўжалиги ва бошқа соҳаларни ривожлантиришда улкан роль ўйнади. Кейинги йилларда фаннимиз эришган ютуқлар асосида атом машинасозлиги, космик техника, электрон ва микробиология саноатлари, лазер техникаси, янги синтетик материаллар ишлаб чиқариш каби замонавий тармоқлар тобора ривожланмоқда.

Илмий-техник тараққиёт суръатининг тезлашуви жамиятимиз ривожидagi ҳозирги босқичнинг объектив талабидир. Бу экономикани интенсив ривожланиш йўлига ўтказиш билан изоҳланади. Ушбу вазифанing амалга оширилишида фаннинг роли салмоқлидир. Саноатда электрон-ҳисоблаш техникаси, саноат роботлари, автоматик манипуляторлар, масофали бошқариш ва назорат қилиш воситалари, оператив информацияларга автоматик ишлов бериш ҳамда фан ва техниканинг бошқа ютуқларидан фойдаланиш одатдаги бир ҳол бўлиб қолди, бу ижтимоий меҳнат ва ҳаёт тарзининг бутун қиёфаси ва укладини ўзгартирмоқда.

Мамлакатимизда марксча-ленинча методологияга асосланган ижтимоий фанлар интенсив ривожланмоқда. Улар Совет Иттифоқининг ижтимоий-иқтисодий, маданий тараққиётига, меҳнаткашларда коммунистик дунёқарашнинг қарор топишига сезиларли ҳисса қўшмоқдалар, бугунги кунда авж олаётган идеологик курашда фаол қатнашмоқдалар.

Ватаннимиз фани ва техникасининг ривожланишида барча иттифоқдош республикаларнинг олимлари билан бир қаторда Совет Ўзбекистонининг олимлари ҳам фаол иштирок этмоқдалар.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг VIII Пленуми қарорларида қайд этилганидай, республикада улкан илмий-техник потенциал барпо қилинган. Бугунги кунда республикамизда кўплаб илмий-тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юрлари мавжуд бўлиб, уларда 36 мингдан ортиқ илмий ходим, шу жумладан, мингга яқин фан доктори ва 13 мингдан ортиқ фан кандидати меҳнат қилмоқда. Илмий муассасаларимиз йилига 400 дан ортиқ илмий-техник кашфиётни ишлаб чиқаришга жорий этмоқда ва у йилига 600 миллион сўмдан зиёд-роқ иқтисодий самара бермоқда.

Республикамиз фанининг бугунги кундаги одимлари мана шундай. Инқилобга қадар эса ўлкамизда айрим саноқли одамларгина фанга хизмат қилардилар. Абу Али ибн Сино, Беруний, Хоразмий, Навоий, Улугбек ва бошқа оламшумул сиймоларни дунёга келтирган Ўрта Осиёнинг заковатли халқлари қолақ феодал тартибот, хонлик ва колонизаторлик қонун-қоидалари туфайли зулумот ва нодонликка маҳкум эдилар, улар учун фан йўли берк эди.

Ўрта Осиё Россияга қўшилганидан кейин рус фанининг илғор вакиллари ўлкамиз табиати, халқларимиз иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганиш билан жиддий шуғуллана бошладилар. Ўрта Осиёни тадқиқ этиш устида фидокорона меҳнат қилган рус олимларининг хизматлари беқиёсдир. Улар ўлкашунослик, шарқшунослик, географик, қишлоқ хўжалик, археологик, медицина ва бошқа хил илмий жамиятларни туздилар, аҳоли ўртасида илғор илмий қарашларни кенг тарғиб қилдилар. Бундай олимлар орасида Д. Л. Иванов, М. И. Бродский, А. П. ва О. А. Федченко, Н. А. Северцов, В. Ф. Ошанин, Г. А. Лопатин ва бошқалар бор эдилар. Ўзларининг сермаҳсул фаолияти билан улар маҳаллий зиёлиларнинг илғор вакилларида ҳам фанга қизиқиш уйғотдилар. Шунга қарамасдан, ўша ижтимоий-иқтисодий шароитда олимлар фаолияти кенг қўллаб-қувватланмади.

Фақат Октябрь инқилоби ва совет социалистик тузумигина ўлкамизда фанининг турли-туман тармоқлари ҳар томонлама ривожланиши учун мақбул шарт-шароитларни яратиб берди.

Пролетариат диктатураси, социалистик тузумни қарор топтириш ва мустақкамлашнинг дастлабки йилларида ўтмишдаги қолақ ўлкаларда фанни ривожлантиришнинг туб негизини ленинча миллий сиёсатни ҳаётга изчил татбиқ этиш, тенг ҳуқуқли қардош халқлар ўртасидаги ҳамкорликнинг сифат жиҳатидан янги шакллари, мамлакатимиздаги рус ва бошқа халқларнинг Ўрта Осиё халқларига холисона-қардошларча ёрдамини вужудга келтиришни ташкил этди. Бу кенг меҳнаткашлар оммаси орасида фан ва техника ютуқларини тарғиб-ташвиқ этиш, тубжой мамлакатлардан илмий кадрларни тарбиялаб етиштириш, илмий муассасалар, ўқув юртларини ташкил этиш ва шу каби ишларни амалга оширишга қаратилган эди. У аввал-бошда аҳоли ялпи саводсиз, тубжой миллатларда илмий муассасалар, олий ўқув юртлари бўлмаган бир шароитда амалга оширилди. Агар совет ҳокимиятининг дастлабки йилларида, масалан, ўзбеклар орасида биронта олий маълумотли мутахассис бўлмаганлигини назарда тутсак, ушбу кўмакнинг аҳамияти яққол англашинади.

Туркистондаги дастлабки йирик илмий муассаса 1919 йилдаёқ ташкил топган эди. Бу — физиотерапия ва санитария-бактериология илмий-тадқиқот институти эди. Ушбу институт турли хил қасалликларни бартараф этиш борасида улкан самарали ишларни адо этди. 1921 йилда эса, Тошкентда ипакчилик илмий-тадқиқот институти очилди.

Туркистон халқ хўжалигининг ривожланишида сунъий суғориш ва ирригацион қурилишлар улкан аҳамиятга эга бўлди. 1919 йилда В. И. Ленин ташаббуси билан Туркистонни ирригациялаш махсус бошқармаси (ИРТУР) тузилди. Бу бошқарма негизида 1924 йилдан Советлар Шарқидаги дастлабки сув хўжалик гидротехника институти ўз фаолиятини бошлади.

1920—1924 йилларда В. И. Ленин декрети билан 1920 йилнинг 7 сентябрида ташкил этилган Туркистон (ҳозирда Тошкент) Давлат университетининг олимлари улкан илмий-тадқиқот ишларини олиб бордилар. Университет қошида ботаника, зоология, физика, математика проблемаларини ўрганиш бўйича махсус илмий-тадқиқот институтлари ташкил этилган эди. Университет Ўрта Осиёнинг турли районларига экспедициялар уюштирди; жойларда минерал тошларнинг намуналарини тўплаш ва ўрганиш билан бир қаторда геологик ва минералогик кузатишлар олиб борилди. Ўша йилларда Ўрта Осиёнинг илмий муассасалари ва ўқув юртларида ишловчи мутахассислар асосан рус, украин ва бошқа миллат вакилларидан ташкил топган эди.

Бу даврда табиий фанларнинг шаклланиши ва ривожланишига М. С. Андреев, А. М. Бродский, Г. Зайцев, С. Н. Наумов, Р. Р. Шредер, Н. А. Димо ва бошқа йирик рус олимлари фаол ҳисса қўшдилар.

Илмий муассасаларда фанни ривожлантириш жамиятни социалистик қайта қуриш жараёни, маданий инқилобнинг ривожини ва кенг

қулоч ёзиши билан узвий бирликда амалга ошди. Вужудга келган ва тараққий этаётган социалистик ишлаб чиқариш муносабатлари илмий муассасалар ва илмий тадқиқотлар тармоғини кенгайтириш учун зарур бўлган асосларни янада мустаҳкамлаш имконини берди. Ўз навбатида фан иқтисодий, ижтимоий ва маънавий ҳаётнинг барча соҳаларида социализм ғалабасини таъминлашга амалий таъсир кўрсатди. Табиий фанлар тараққиёти билан бир қаторда ижтимоий фанлар ривожига ҳам муайян ютуқларга эришилди. Рус олимлари, мамлакатимиздаги бошқа халқларнинг улкан ёрдамлари туфайли 30-йилларнинг бошларидаёқ маҳаллий миллат вакилларида юксак малакали мутахассисларни тайёрлаш учун етарли имконият яратилди.

Социализм ғалабаси, фан, илмий муассасалар ва ўқув юртлирининг кенг тармоқ отиши, маҳаллий миллатлардан олий малакали илмий кадрларнинг етиштириши натижасида рус олимларининг бир томонлама ёрдами ўзaro ёрдамга, ҳамкорликка айланди. Ўзбекистон олимлари замонавий фаннинг кўплаб фундаментал ва амалий проблемаларини биргаликда ишлаб чиқишда фаол қатнашдилар. Республикамиз олимларининг селекция ва уруғчилик, ирригация, геология, чорвачилик соҳаларидаги кашфиётлари бутун мамлакат миқёсида кенг татбиқ этила бошланди, табиий ва ижтимоий фанлар ривожига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Бу ҳамкорлик ва ўзaro ёрдамнинг негизини социалистик жамиятнинг ишлаб чиқариш қучларини ривожлантириш, социалистик меҳнат тақсимооти ва иқтисодий, ижтимоий, маънавий турмушнинг узвий боғланишдаги ривожига, кўплаб олимлар, илмий-тадқиқот муассасалари томонидан республика ҳамда умумиттифоқ аҳамиятига молик умумий проблемаларни биргаликда ҳал этишнинг ягона талабларини ташкил қилди.

Фан, маданият соҳасидаги ўзaro ёрдам ва ҳамкорлик Ўрта Осиё республикаларидо ҳам кенг йўлга қўйилди. Тожикистон, Қирғизистон, Туркменистон халқ хўжалиги, маданияти ва фанининг турли соҳаларида фаолият кўрсатган бир қанча илмий кадрлар, мутахассислар, адабиёт ва санъат арбоблари Ўзбекистонда тайёрланган эдилар.

Улуғ Ватан уруши йилларида 19 илмий-тадқиқот институти, кўпгина илмий станциялар ва муассасалар Ўзбекистонга эвакуация қилинган эди. Уша пайтларда Т. Д. Греков, В. В. Струве, А. Ю. Якубовский, Е. Э. Бертельс, С. В. Вахрушин, С. М. Маншаров, С. П. Толстой ва бошқа йирик рус олимлари меҳнат қилдилар. Улар совет Ўзбекистонидо фанни ривожлантиришга, тубжой миллатлардан юксак малакали кадрларни тайёрлашга улкан ҳисса қўшдилар. Ўзбекистон олимлари қардош республикалар олимлари билан биргаликда республикамиз халқ хўжалиги ва маданиятини ривож топтиришнинг қатор проблемаларини ишлаб чиқдилар. Ўзбекистонда амалга оширилган кўплаб кашфиётлар мамлакатимиз мудофаа қувватини мустаҳкамлашда улкан аҳамиятга эга бўлди.

Фаннинг ривожланиш даражаси, юксак малакали кадрларнинг мавжудлиги ҳисобга олинган ҳолда, Улуғ Ватан урушининг оғир йилларида Ўзбекистон ССР Фанлар академияси ташкил этилган эди. У мамлакатимизнинг нуфузли, етакчи илмий муассасаларидан бири бўлиб қолди.

Уруш ва урушдан кейинги йилларда Ўзбекистон олимлари совет фанини химия, биология, ядро физикаси, математика, геология, археология, тарих, фалсафа ва бошқа соҳалардаги қатор улкан кашфиётлар билан бойитдилар.

Сейсмология ва қуёш энергиясидан халқ хўжалигида фойдаланиш бўйича ҳам улкан ишлар амалга оширилди.

Бу йилларда Ибн Синонинг «Тиб қонунлари», Берунийнинг «Ўтмиш авлодлар хотираси», «Ҳиндистон» китоблари ва бошқа илмий тадқиқотлар чоп этилди.

Ўзбекистон фани, айниқса, ривожланган социализм шароитида

улкан тараққиётга юз тутди. Мамлакатимиздаги барча миллатлар ва халқларга мансуб олимларнинг ҳамкорлиги ва ўзаро ёрдами фаннинг улкан илмий ва амалий аҳамиятга молик фундаментал-амалий проблемаларини биргаликда ишлаб чиқариш, фан-техника тараққиёти ютуқларини ҳаётга татбиқ этиш, фан ва техника тараққиётига раҳбарлик қилиш тажрибаларини ўрганиш ва улардан амалда фойдаланиш соҳаларида тобора кучаймоқда.

СССРдаги барча миллатлар ва элатлар иқтисодий, ижтимоий, маънавий ҳаётининг яхлитлиги турли хил илмий муассасаларда ишлаётган олимлар олдидаги мақсад ва вазифаларнинг муштараклигига имкон беради, мамлакатимизда илмий-техник тараққиётнинг юксак суръатини таъминлайди.

Мана, Ўзбекистон ва бошқа қардош республикалар илмий муассасалари ҳамда олий ўқув юртларининг ўзаро алоқаларига доир айрим мисоллар.

Фақатгина Ўзбекистон ССР Фанлар академиясига қарашли илмий муассасаларда бошқа республикалар, Москва ва Ленинград илмий муассасалари билан яқин ҳамкорликда илмий ва амалий жиҳатдан муҳим 200 дан ортиқ проблема ишланмоқда. Булар орасида «Ўзбекистон қўриқларини комплекс ўрганиш ва ўзлаштириш», «Ўзани комплекс ўрганиш ва вильтга қарши кураш методларини ишлаб чиқиш», «Қурилиш сейсмологияси ва zilзилага чидамлилиги», «Ўрта Осиё ва Қозоғистоннинг тоғли майдонларини комплекс ўрганиш ва ўзлаштириш», «Нокапиталистик тараққиёт тараққиёт йўли назарияси ва амалиёти», «Ўрта Осиёнинг Россияга қўшилишининг прогрессив оқибатларини ўрганиш», «Ўрта Осиёнинг антик маданияти тарихи» ва бошқа салмоқли мавзулар бор.

Ўрта Осиё республикалари олимлари Сибир дарёларининг бир қисмини Ўрта Осиёга олиб келишнинг ижтимоий-иқтисодий проблемаларини ишлаб чиқмоқдалар. 2000 йилга қадар турли хил территорияларни ишлаб чиқариш комплексларини ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш планини тузишнинг методологик проблемалари ҳамкорликда ўрганилмоқда. Биологик профилдаги институтлар бошқа республика олимлари билан биргаликда «Уруғчиликнинг генетик асослари ва ўсимликларнинг янги навлари ҳамда қайвонларнинг янги зотларини яратиш», «Ўсимликлар физиологияси ва биохимияси» каби муаммоларни ҳал қилмоқдалар.

Тожикистон ва Ўзбекистон Фанлар академияларининг илмий муассасалари ўртасида 1981—1985 йилларга мўлжалланган илмий ҳамкорлик ҳақидаги шартнома қардошларча ҳамкорликнинг ёрқин намунасидир. Ушбу шартномага мувофиқ икки қардош республика табиий ва ижтимоий фанларга доир 42 долзарб проблема бўйича ўзаро ҳамкорлик қилмоқдалар. Мазкур проблемалар, жумладан, Ўрта Осиё пахта саноати комплексининг органик моделини ишлаб чиқиш, технологик жараёнларни автоматлаштириш, аналитик давомийликнинг айрим масалаларини тадқиқ этиш, Ўрта Осиё республикалари аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий проблемалари, регион халқларининг тарихий-фалсафий ва ижтимоий-сиёсий тафаккури, Ўрта Осиёда социалистик қурилиш тарихи, Шарқ халқлари маданиятини ўрганиш кабиладир.

Мамлакатимиз олий ўқув юртларидаги кафедралар ва лабораториялар ўртасида ҳам яқин илмий мулоқотлар ўрнатилган. Бу мулоқотлар ижодий ҳамкорлик тўғрисидаги узоқ муддатлик шартномалар асосида, СССР Олий ва ўрта махсус таълим министрлигининг муайян мақсадга йўналтирилган комплекс ва илмий-техник программалари ҳамда олий ўқув юртлараро координацион планлар бўйича биргаликдаги илмий тадқиқотлар олиб бориш йўли билан амалга оширилади. Иттифоқдош республикаларнинг олий ўқув юртлари ва илмий тадқиқот институтлари (ИТИ) Ўзбекистон олимлари билан биргаликда илмий ва илмий-техникавий анжуманлар ҳамда

конференцияларни ўтказишда, ўқитувчилар ва илмий ходимларнинг олий ўқув юртлари ва ИТИлардаги стажировкаларини ташкил этишда ҳамкорлик қилмоқдалар, кандидатлик ва докторлик диссертацияларини тайёрлашга раҳбарликни, уларнинг махсус советлардаги ҳимояларини амалга оширмоқдалар.

Республикада фанни ривожлантириш ва ўзбек олимларининг қардош республикалар олимлари билан илмий алоқаларини мустаҳкамлашнинг муҳим омили илмий-назарий конференциялар, симпозиумлар ва оммавий тадбирлар ҳисобланади. Ўзбекистон кўплаб халқаро ва бутуниттифоқ конференциялар ўтказиладиган жой бўлиб қолди. Бу фаннинг турли-туман конкрет соҳаларида ўзбек олимлари эришган ютуқларнинг мамлакатимиз олимлари томонидан эътироф этилганлиги ва муносиб баҳоланганлигидан далолат беради.

Академиялараро ва иттифоқдош республикалараро олимлар алмашиниш кенг йўлга қўйилмоқда. Бошқа иттифоқдош республикалардан юртимизга келган олимлар табиий ва ижтимоий фанларнинг конкрет проблемаларини ишлаб чиқишдаги ўз тажрибалари билан ўртоқлашадилар ёхуд Ўзбекистон олимларининг тажрибаларини ўрганадилар. Шунингдек, бизнинг олимларимиз ҳам илмий тадқиқот ва илмий-ташқилий иш тажрибаларини ўрганиш учун бошқа иттифоқдош республикаларга борадилар.

Ўзбекистон олимларининг қардош республикалар, Москва ва Ленинград олимлари билан ҳамкорлигига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Бу ҳамкорлик республикада илмий тадқиқотларни янада жадаллаштириш ва юксак малакали кадрларни тайёрлашга катта таъсир кўрсатмоқда. Шунинг учун ҳам барча иттифоқдош республикалар каби Ўзбекистондаги фан тараққиётини кўп миллатли мамлакатимизда содир бўлаётган умумий, ягона илмий-техник тараққиётдан ажратиб ўрганиш мумкин эмас.

Қардош республикалар олимлари билан яқиндан ҳамкорлик қилиш туфайли кейинги йилларда Ўзбекистонда кибернетика соҳасида, автоматик бошқариш системаларини яратиш, сув ресурсларини ўрганиш ва улардан рационал фойдаланиш, янги ерларни ўзлаштириш, тупроқ маҳсулдорлигини ошириш бўйича улкан тадқиқотлар амалга оширилди. Рангли металл конларини қидириб топиш ва ишга тушириш соҳасида анча ютуқлар қўлга киритилди. Маҳаллий табиат ресурсларини ўрганиш натижасида Олмалиқ шаҳрида мамлакатимиздаги энг йирик рангли металл комбинатларидан бири ишга туширилди.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг академиги Ғани Мавлонов раҳбарлигида Тошкент ва Москванинг йирик олимлари қўлга киритган зилзиладан олдин ва зилзила пайтида ер ости сувларининг химик ва газ таркибидаги ўзгариш ҳодисасига доир кашфиёт жаҳон миқёсида тан олинди. Ҳабиб Абдуллаев номли геология ва геофизика институти ер сатҳи ва юқори қатламини комплекс равишда геологик-геофизик жиҳатдан тадқиқ этмоқдалар. Хусусан, халқаро Ҳимолай лойиҳасига мувофиқ Помир ва Тяньшан, ернинг чуқур қатламлари, металлга бой майдонларнинг геоструктурасига хос етакчи хусусиятлар аниқланди. Олой тоғ тизмасининг шарқий қисмида марганец, мис ва молибден рудаларининг мавжудлиги ҳамда уларнинг айрим геологик комплекслари ўрганиб чиқилди.

Сейсмология соҳасида зилзила аломатларини аввалдан билиш ва шаҳарлар, саноат марказларини ҳамда гидротехник иншоотларни микросейсмик жиҳатдан районлаштириш мақсадида ер қобиғининг ички таркиби, динамикаси, геофизик ва геологик ҳолатларининг зилзилага чидамлилигини атрофлича тадқиқ қилиш давом эттирилди. 1976 йил 17 майда жаҳонда биринчи марта Газли зилзиласининг бевосита эпицентридаги тебраниш махсус асбоблар ёрдамида ёзиб олинди. Зилзила эпицентридаги геомагнит майдон ҳар хилликлари ҳам илк бор қайд этилди. Бу кашфиётлар иншоотларнинг зилзилага

чидамлилиги ва зилзилани олдиндан билиш борасидаги тадқиқотларни янада кенгайтириш имконини берди.

Ўзбекистоннинг мамлакат халқ хўжалигига, коммунистик қурилишдек умумий ишимизга қўшаётган энг улкан ҳиссаси — пахтадир. Ҳўзанинг 300 дан ортиқ янги ва сифатли навларини яратишдаги Ўзбекистон олимларининг катта ҳиссасини алоҳида қайд этиш лозим. Кейинги йилларда Ўзбекистонда, мамлакатимизнинг пахта етиштирилувчи бошқа республикаларида, Осиё ва Африка қитъаларидаги қатор мамлакатларда «АН-402», «АН-Самарқанд-2», «Тошкент-3» каби серҳосил пахта навлари кенг районлаштирилмоқда.

Ўзбекистонлик биохимик олимлар олиб бораётган тадқиқот натижаларидан амалда фойдаланишнинг аҳамияти ниҳоятда улкандир. Социалистик Меҳнат Қаҳрамони, Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг президенти Обид Содиқов бошқараётган биоорганик химия институти томонидан амалга оширилаётган ишлар айниқса таҳсинга сазовордир.

Республикамиз жамиятшунос олимлари кўп иш қилмоқдалар. Ўзбекистон тарихчилари Улуғ Октябрь инқилоби, граждандар ва Улуғ Ватан урушлари, республикамизда социализм қурилиши тарихини, ривожланган социализм босқичида ижтимоий, иқтисодий ва маданий тараққиётнинг конкрет проблемаларини ўрганишга катта эътибор бермоқдалар. Ўзбекистон олимлари «Ўзбекистон Коммунистик партияси тарихи очерклари», тўрт жилдлик «Ўзбекистон ССР тарихи», уч жилдлик «Ўзбекистон ишчилар синфи тарихи» ва бошқа кўплаб фундаментал асарларни чоп этдилар.

Ўзбекистон олимлари Ўрта Осиёдаги бошқа республикалар олимлари билан ҳамкорликда совет ҳокимияти йилларида Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқларининг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий тараққиётига КПСС раҳбарлигининг тарихий тажрибаси масалаларини ёритувчи регионал тадқиқотларни яратишда фаол қатнашдилар ва қатнашмоқдалар. Мисол учун, кейинги йилларда «Капитализмни четлаб, социализмга», «Ривожланган социализм йўлида» каби регионал монографиялар нашр этилганини айтиш мумкин.

Архитектура фани соҳасида ҳам Ўзбекистон тарихини ўрганиш ва тадқиқ этиш борасида анча ишлар қилинди. Археологлар қидириб топган бой материаллар асосида Ўзбекистонимиз пойтахти — Тошкентнинг ёши аниқланди. Ижтимоий-фалсафий тафаккур тарихи, нокапиталистик тараққиёт назарияси ва амалиёти, марксча-ленинча фалсафа қонун ва категориялари диалектикаси, Совет давлати ва ҳуқуқи ҳамда бошқа муҳим масалаларни ўрганиш бўйича республикамиз файласуфлари ва ҳуқуқшунослари муайян ишларни амалга оширдилар. Ўзбекистон иқтисодчилари ўз диққат-эътиборларини коммунизмнинг моддий-техника базасини яратишнинг назарий ва амалий масалаларини ишлаб чиқишга, Ўзбекистон ССР Халқ хўжалиги ишлаб чиқариш кучларининг узоқ муддатли тараққиёт проблемаларини ҳал қилишга, ишлаб чиқариш коллективлари ижтимоий-иқтисодий тараққиёт проблема ва режаларини ишлаб чиқишга қаратмоқдалар.

Республикамиз филолог-тилшунослари ва шарқшунослари салмоқли илмий-тадқиқот ишлари олиб бормоқдалар.

Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг илмий муассасалари фақат республика эмас, бутуниттифоқ аҳамиятига молик илмий-техникавий муаммоларни ҳал қилишда тобора фаолроқ иштирок қилмоқдалар. Шунинг эслатиб ўтиш кифояки, ҳозирда республикамиз Фанлар академияси 20 та бутуниттифоқ программаси, 11 та муайян мақсадга йўналтирилган бутуниттифоқ комплекс программаси, 3 та ташкилотлараро программа, 1 та муайян мақсадга қаратилган республика комплекс программаси ва 3 та регионал проблемани адо этишда қатнашмоқда.

Республика Фанлар академияси СССР Фанлар академияси ва иттифоқдош республикалар Фанлар академияларининг етакчи илмий

ташкilotлари билан ҳаммавақт яқин алоқадорликда ишлаб келди ва ишламоқда.

Республика Фанлар академиясининг илмий муассасалари ҳамкорликнинг икки томонлама ва кўп томонлама программалари асосида Болгария, Венгрия, Вьетнам, ГДР, Мўғулистон, Польша, Ҳиндистон, АҚШ, Япония ва бошқа мамлакатлардаги илмий муассасалар билан ҳозирги фаннинг турли йўналишлари бўйича биргаликда иш олиб бормоқдалар.

Республика фани ютуқларининг халқаро нуфузи тобора ошиб бораётганини шу нарса ҳам намойиш қила оладики, ўзбек олимларининг кўпгина асарлари чет элларда чоп этилмоқда, ЎзССР Фанининг «Фан» нашриёти маҳсулотлари чет элдаги илмий марказлар томонидан сотиб олинмоқда, Фанлар академиямизнинг ўзи эса социалистик ва капиталистик мамлакатлардан келган кўплаб илмий делегацияларнинг учрашув жойи бўлиб қолди.

Совет Ўзбекистони фанининг бугунги куни, унинг қўлга киритган барча ютуқ ва муваффақиятлари республика партия ташкilotларининг илмий самарадорлигини тобора мустаҳкамлаш ва ундан Ўзбекистон экономикаси ҳамда маданияти равнақи учун янада самаралироқ фойдаланиш йўлидаги улкан ғамхўрлиги самарасидир.

КПСС XXVI съезди совет олимлари учун янги уфқлар очди.

XXVI съезд қарорлари техника тараққиётини белгилаб берувчи соҳаларни янада ривожлантиришни назарда тутади. Ун биринчи беш йилликда электроэнергетика, химия ва нефть саноати, машинасозлик, ускунасозлик, автоматлаштириш воситаларини, ҳисоблаш машиналари ҳамда қўл кучи талаб қилувчи ишларни механизациялаш учун жиҳозлар ишлаб чиқишни кўпайтириш кўзда тутилди.

Олимлар эътибори ниҳоятда долзарб, ҳал қилувчи масалага — фан ва техника ютуқларини амалиётга татбиқ этишга йўналтирилмоқда.

Илмий тадқиқотлар кўлами ниҳоятда кенгаётган ҳозирги босқичда уларни координациялашнинг аҳамияти кўзга яққол ташланмоқда. Бу борада нафақат академик илмий муассасаларда, балки ташкilotлар ва олий ўқув юртларида олиб борилаётган тадқиқот ишларини координация қилаётган СССР Фанлар академияси, иттифоқдош республикалар фанлар академиялари масъулиятли роль ўйнамоқдалар.

Олимлар кучини мақсадга мувофиқ тарзда бирлаштиришда КПСС XXVI съезди томонидан белгиланган комплекс ва муайян мақсадга йўналтирилган программалар: озиқ-овқат, ёқилғи-энергетика, транспорт, металл ва ёқилғини, қурилиш материаллари, ўғит, донни тежаш, қўл меҳнати ҳиссасини қисқартириш, юксак сифатли халқ истеъмоли товарлари ишлаб чиқаришни кўпайтириш программалари асосий ролни ўйнамоғи керак.

Жамиятшунос олимлар олдида масъулиятли вазифалар турибди. Партия XXVI съездида таъкидланганидай, уларнинг ғайрат-шижонатлари жамиятнинг иқдисодий ва сиёсий ҳаётидаги янги ҳодисаларни теран англаб етиш, илмий-техник инқилобнинг социал оқибатларини, жамоатчилик фикрини ўрганиш, коллективчилик онги ва хатти-ҳаракатлари, жамият мулкига эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш, онгли интизомнинг шаклланиши, меҳнатнинг бирламчи ҳаётий эҳтиёжга айланиши, меҳнаткашлар моддий активлигини оширишга қаратилмоғи лозим. Партия Программасининг янги редакциясини тайёрлаш муносабати билан жамиятшунослар олдида ривожланган социализм проблемаларини тобора чуқурроқ тадқиқ этиш вазифаси қўйилди. КПСС Марказий Комитетининг Июнь (1983) пленумида таъкидланганидек, «ҳаёт жамиятимиз олдида қўяётган реал, амалий вазифалар томон қатъий бурилиш қилиш керак. Бу вазифаларни ҳал

қилишда ижтимоий фанлар табиий фанлар каби партия ва халқнинг ёрдамчилари бўлишлари керак».

Ватанамиз фанининг уфқлари кўз илғамасдир. КПСС XXVI съездида белгиланган асосий йўналишларга мувофиқ ҳолда мамлакатимиз ишлаб чиқариш кучлари ривожланишининг долзарб талабларига жавоб бера олувчи проблемаларни ҳал қилиш билан, ижтимоий ишлаб чиқаришни интенсификациялаш билан боғлиқ илмий излашлар доираси тўхтовсиз кенгайиб бормоқда.

1984 йилнинг Давлат плани совет фани олдига улкан вазифалар қўяди. Унга техниканинг янги турларини ўзлаштириш бўйича 1150 дан ортиқ вазифа, илғор технологияни механизациялаш ва автоматлаштириш воситаларини жорий этиш бўйича 380 дан ортиқ вазифа киритилган. Тахминан 3,9 минг машина, жиҳоз, ускунани ўзлаштириш назарда тутилган. Ишлаб чиқаришдан эскирган 2,2 минг турдаги саноат маҳсулотларини четлаштириш мўлжалланган. Технологик жараёнларни бошқаришнинг 609 автоматлаштирилган бошқариш системалари ишга туширилади. Ушбу кенг миқёсли программа 1984 йилда саноат маҳсулотларининг таннархини 3,9 миллиард сўмга камайтириш ва тахминан 700 минг одамни саноатдан шартли равишда озод қилишни таъминлаши керак.

«Экономикамиз тараққиётининг асосий йўналишлари, — деган эди КПСС МКнинг Февраль (1984) пленумида КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари К. У. Черненко, — улар партиямиз томонидан аниқ-равшан белгилаб берилган. Интенсификация, фан ва техника ютуқларини ишлаб чиқаришга тезкорлик билан жорий этиш, йирик комплекс программаларни амалга ошириш — буларнинг барчаси охир-оқибатда жамиятимиз ишлаб чиқариш кучларини сифат жиҳатидан янги босқичга кўтариши керак».

Совет фани ва техникасининг тараққиёти мисолида илмий излашлар ва ижод учун, энг олижаноб, гуманистик идеаллар — тинчлик ва коммунизм идеалларига хизмат қилиш учун совет олимлари олдида чексиз имкониятлар очиб берган социализмнинг афзалликлари ёрқин кўзга ташланади.

Коммунистик партия ва халқимиз социалистик Ватанга садоқати чексиз, коммунизмни бунёд этиш ишига, Ватанамиз иқтисодий қудратини таъминлашга, унинг мудофаа қувватини мустаҳкамлашга, совет халқининг моддий фаровонлиги ва маънавий даражасини оширишга ўзларининг бутун ижодий куч-қувватларини сафарбар этувчи бир ярим миллионли олимлар армиясини камол топтирди. К. Маркснинг «Фақат Меҳнат Республикасидагина фан ўзининг ҳақиқий ролини адо эта олади», деган гениал башорати рўёбга чиқди.

Иброҳим Раҳим

ГЕНЕРАЛ РАВШАНОВ

Роман

XVIII

Душман армия группасининг Пруссия урушқоқ генераллари авлодига мансуб қўмондони, генерал-лейтенант фон Штраус вазиятни яхши тушунарди. Уруш дафъатан унинг фойдасига ҳал бўлаётгандай эди, аммо Москвага яқинлашган сари дилини хира қиладиган, кутилмаган, бинобарин, ҳужум планида ҳисобга олинмаган «икирчикир» лар учрай бошлади. Аввало, унинг орқа томонида қолиб кетган қуршовдаги «ўлик жонлар» тирилиб, оёғидан чалишга тушди. Қолаверса, руслар шунча резервни қаёқда сақлаган эканки, Москва ҳимоясидаги аскарнинг сон-саногига етиб бўлмай қолди.

«Рус солдатини нима ўзгартирди? Чегарада, Белоруссияда, Болтик бўйида ҳам бунақа эмасди...»

У ана шундай мулоҳазалар билан ўрнидан турди, одати бўйича шошилмай, ювиниб-тараниб кийинди.

Собиқ колхоз правлениесининг раиси жойлашган уй унинг энг янги қўмонда пункти эди. Уйнинг деразалари қуёшга беткай қилиб қурилганди. У дераза ойнасидан кенг далага разм ташлади. Қалин қор босган дала пода ўтгандай пайҳон эди. Куни кеча бу ерларда катта сўқиш бўлганди. Қордаги излардан маълумки, пиёдалар пулемётларини қўлда судраб кетишган. Ўликлар қор устида кулранг доғ бўлиб чўзилиб ётар, баъзиларининг қўллари осмонда, айримларининг оёқлари тепада совуқда музлаганича қотиб турарди.

Нега мурдаларнинг ҳаммаси кулранг? Бу майдонда фақат шавкатли немис армиясининг солдатигина ўлдирилдими? Нега рус шинели кўринмайди? Еки улар ўз ўликларини тунда йиғиштириб олишдими?

Адъютант чаққон одимлаб келди-да, столга нонушта қўйди. Чашкадаги қаҳвадан ҳовур чиқиб турарди.

— Менинг генералим, нонушта тайёр!

— Эрталабки маълумотларни келтир, капитан! — деди у адъютантга қайрилиб ҳам қарамай. Унинг кўзи узоқ-узоқларда қорайиб кўринган ўрмонларда эди.

Генерал фон Штраус эринмай, ошиқмай нонушта қилиб бўлгач, адъютанти — пиёда қўшин капитани яп-янги кийимда, мойланиб,

Охири. Боши ўтган сонларда.

бахмал парчасида артилганидан ялтиллаган хром этигини гарчилла-
тиб, шахдам кириб келди. Қўлида папка, ичи тўла қоғозлар. Ундан
хушбўй атир уфуриб турарди.

— Ясан-тусан жойида-ку?

— Москва парадига киймоқчи эдим. Буюрмади. Зора бугун руслар
пойтахтига кириб борсак...

— Кеч қолдинг, капитан.

— Нега?

— Гудериан панцервагенлари¹ сендан олдин кириб боради...

— Ваъдангиз эсингиздами?

— Едимда. Сен «Трехгорная мануфактура»ни сўраб эдинг...

— Энди нима бўлади? Генерал Гудериан ўз одамларига инъом
қилиб юбормасмикин? Москвада корхона очмоқчи бўлган ҳаваскорлар
жуда кўп.

— Қани, папкангдаги қоғозлар нималар деяпти?

Адъютант ҳарбий маълумотларни бирма-бир узата бошлади.
Уларни ўқиган сари генералнинг ранги ўзгариб турди.

Охирги маълумотни ўқигач, унинг қошлари чимирилиб қолди.

— Равшанов?..

— Ҳа, Равшанов.

— Қаноти борми уни? Қандай келиб қолди бу ерга? — деди
генерал Штраус қўлидаги маълумотга ишонмай. — Унинг дивизияси
қуршовда, қафасда ётибди-ку. Солдатлари қирилиб битиши керак эди-
ку! Ким ўтказиб юборди уни бу ёққа?!

Генерал Фон Штраус плацдармда қуршовга тушган Равшанов
пиёда дивизиясини яхши билса-да, унинг янги кавдивизиясидан
беҳабар эди. Унинг разведкачилари генерал Равшановнинг генерал
Владов билан телефондаги гапани пистирмада ёзиб олишган экан, уни
ўқиган Фон Штраус тушунолмади ҳайрон эди.

— Разведкамиз ухлаб қолганмиди? Қанақа жумбоқ бу!

Ун олтинчи ноябрь субҳидамда бошланган ҳужум икки кундан
бери давом этмоқда эди. Генерал Фон Штрауснинг қайтадан тузилиб
сараланган қўшинлари жуда секинлик билан, гўё тошбақа одимлари
билан олға силжир, баъзи жойларда боши тошга теккандай қимирла-
май турар, аммо қурбонлари беҳисоб эди. Унинг генерал Штрауснинг
назарида ҳужум жанглари шундай аллозда бораверса, Москвага
киргунча қон қусиб, қолдан тойиши, эҳтимолки, энг яхши кучларидан
ажралиб қолиши ҳеч гап эмасди.

Шунинг учун у панфиловчилар устига ёпирилиб, унча яхши
натижа чиқаролмаётган қисмларини, генерал Рютнер танк дивизияси-
ни чап қанотдаги икки дивизия позицияларига ташлади. Бунинг учун
у аввал шу оралиқни ҳаводан, ердан разведка қилди, бир батальон
пиёдалар кучи билан ўша жойда жанг разведкаси ҳам ўтказди.
Разведкаларнинг маълумоти Штраусни суюнтириб юборган, «Генерал
Рютнер қаёққа қараяпти, рўпарасида шундай бўш коридор туриб, нега
у бошини тош деворга уряпти?» деб ҳайрон бўлган эди.

Генерал Рютнер дивизияси катта бўлак танкларини ўнг қанотдан
олиб, чапга ана шу «бўш коридор»га ташлади. Разведка маълумотига
ишонган, Штрауснинг таънасидан тажанг бўлган генерал Рютнер бир
пиёда полк кузатувида оралиққа бирдан танклар атакиси бошлади.
Ҳар вақт «ишон-да, текшир» усулида иш тутадиган генерал бу гал ўзи
разведка ўтказмади, ҳатто икки қанотига жанговар қўриқчилар тайин
қилмай, танкларини ялангқават колонна шаклида атакага ташлади.

Унинг бу хатосидан генерал Равшанов жуда яхши фойдаланди.
Немис генерали совет генералининг қопқонига ўз ихтиёри билан бош
суқиб бергандай эди.

¹ Танклари.

Фашист танкларининг озгина арттайёрлик билан бошланган атакеси бошда энгилгина ютуқ келтиргандай бўлди. Чунки олдинги окопларда турган Ваҳобовнинг бир эскадрони икки танкни мажақлади-ю, пландаги режасига кўра қанотларга пистирма бўлди. Рютнернинг танклари бўм-бўш жойга тўп ўқлари сарфлаб, чуқур окоплардан инқиллаб ўтиб, кенг хандоқлар ичида ўкириб-бўкириб, тезлигини йўқотди. Ҳатто унинг бир неча машинаси хандоқлар ичида тепага чиқолмай қора қўнғиздай бурстверларни қучганича қолаверди. Хандоқлардан ўрмалаб чиқа олган танклар эса секретларга дуч келди.

Ботир энг биринчи секретда олдиға катта-кичик гранаталарни ғамлаб ётарди. Унинг икки биқинида ёндирувчи шишалар ҳам озмунча эмасди. Унинг секретни шунақа яхши ниқобланган эдики, немис танкчиси тугул ўзиникилар ҳам кўра билмасди. Ботир учун эса тўрт томон беш қўлдай аниқ, ойнадай равшан эди. «Бундан ортиқ қулай фурсат бўлмайди» — деди-да, Ботир биринчи танкка граната ташлади. Унинг занжирлари парчаланиб кетса ҳам, мотори гумбирлаб, пулемёти тариллашдан тўхтамасди. «Мана сенга! Мана сенга!» — деди-да, Ботир танк башнясига, сўнгра, бензинли бакига бир эмас, икки ёнар шиша ташлади. Бензинли баклар лопиллаб ёниб, қоп-қора тутун кўкка кўтарилди. Сал ўтмай, танкнинг ёғ бўёқлари ҳам чарсиллаб-чарсиллаб туриб ловиллаб кетди. Алангадан гўё зирҳ эримокда эди.

Ундан нарида, ичкари томонда, чуқурликда ҳам танклар ёниб ётар, алангаси ёруғида куйиб бўлиб, қорайиб ётган «қора ўтов»лар кўриниб турарди.

Шу дамгача Ботир ўзидан бошқа ҳеч кимни кўрмагандай эди, ҳаяжондан, айниқса, дастлабки ютуқдан мағрур эди. Ўзини босиб, атрофга қараса, эскомлар шовқинлаб, аскарларини қарши атакага бошларди. Танкларидан узилиб қолган пиёда фашистлар пистирманнинг гирдобида қолганди...

Секретчи Ботирнинг назарида жанглар гўё яшиндай келиб, бўрондай ўтиб кетгандай бўлди, аммо майор Ваҳобовнинг ҳисобида ҳали жанглар тўхтагани йўқ эди.

— Оқсоқол! Оқсоқол! Тирикмисан, қаёқдасан, Помком!

Ботир унга ўз ишларини кўрсатиб мақтанмоқчи бўлди. Аммо унинг овози эшитилмади.

«Отимни сўйиб эса ҳам яхши одам эди. Фашистлар гумдон қилмадимикин уни?»

Ботир югуриб у ётган секретга борди. Секретда ҳеч ким йўқ эди.

У куя теккан юзларини артиб, қийим-бошларидан қор аралаш тупроқларни қоқиб ташлади-да, аскарлар тўпланиб турган жойга борди. У қидирган Оқсоқол аскарлардан нималарнидир сўрамоқда эди.

— Ҳей, Оқсоқол, юрагимни ёрдинг-ку!

— Юрагинг ёрилса мен эмас, фашист ёргандир.

— Бориб кўр-чи, ким кимни...

— Гапни калта қил, Ботир, қани ҳисоб бер, қанча граната, қанча ёнар шишанг бор!

— Нима, нима!

— Қанча запасинг бор, деяпман сенга, карқулоқ, билдингми?

— Ҳаммасини отдим. Фашист бостириб келса-ю, сенга бисот сақлаб ўтирармидим!

— Э, нодон, фриц яна тумшуғини суқса унга беш панжангни кўрсатасанми! Боягиси ҳолва эди, дандонини энди кўрасан. Запасинг қолмаган бўлса, қиймаю пашмак қиворади сани, билдингми?!

— Мени пашмак қиладигани ҳали онасидан туғилмаган. Командир бўлганидан кейин ўқ-дорини етарли қилиб, белимга тугиб қўй. Бўлмаса взводкомга арз қиламан. Ўринбосарингиз мени қуролсизлантириб қўйди, дейман. Учта танкни бир ўзим ёндирувдим. Эндисига мушт ўхталаманми, ўртоқ взводком, дейман. Тузукми!

— Взводкомга... Энди арз қилолмайсан. Кечки пайт уни ҳарбий одат бўйича иззат-икром билан дафн қиламиз.

Ботир сесканиб тушди. Фарғонадан бери бирга бўлиб, яхши-ёмон кунларда ҳамдардлик қилувчи бағдодлик бу йигитнинг шаҳид кетганига ишонмайроқ турди. Жангнинг қурбонсиз бўлмаслигини, шаҳидлар қони учун қасос лозимлигини у яхши биларди. Шунинг учун барча каби унинг қалбида ҳам қасос ўти аланга олди.

Бошқа эскадронларда ҳам қурбонлар саналмоқда эди. Қурбонмуродовнинг полкида, айниқса, йўқотиш катта бўлди. Чунки фашист танклари, ниманидир сезиб қолгандай, унинг позициясини қаттиқ тўпга тутганди. Бунинг устига Қурбонмуродов танкларга қаршилик кўрсатиш қондасини бузиб, аскарларини муддатдан олдин оқопдан тепага чиқариб қўйди. Улар олдинги танклардан кўра кўпроқ орқада отаётган танклар тўпидан зарар кўрдилар.

Қолаверса, жанг кўрмаган ва бирданига ҳарбий машина ваҳшати-га дуч келгач, аскарлари ўзларини йўқотиб қўйган эдилар.

Жанглар тингач, генерал Равшанов дурбини билан ялангликка разм ташлади. Жанг босилса ҳам, унинг аскарлари тиним билмасди. Санитарлар ярадорларни майдондан олиб кетар, Қурбонмуродовнинг йигитлари ўлжаларни йиғиштирар, қўлини кўтарган асирларни ҳайдаб борардилар. Чуқурликда кирлаган қордан гўё ҳовур чиқиб турарди, бамисоли қор ҳам танклар янглиқ тутаётгандай эди.

Равшанов дурбинини душман томон бурди.

Фронт линиясининг нариги ёғида, ўрмон этагида ва ундан нарида чумоли ўрмалаётгандай кўз илғамас қоралар кўринди.

«Генерал Рютнер зарбдор куч билан оралиққа ёриб киргач, пона орқасидан асосий кучларни ишга солмоқчи, оператив кенгликка чиқмоқчи эди. Понаси синди. Аммо мақсадидан қайтгани йўқ у баттол!» деб ўйлади Равшанов.

«Йиқилган курашга тўймас». Ҳақ гап экан шу мақол. Генерал Рютнер танклари қўмондонликнинг ўжарлигиданми, катта талафот беришига қармай, оралиққа суқилиб кириш учун қайта-қайта уриниб кўрди.

Сўнги уринишларида ҳам у аввалги хатоларини такрорлайверди. Қисқа-қисқа артиллерия тайёрлиги орқасидан танклар ҳужуми, танклар кетидан пиёдалар атакаси...

Фашистларнинг шу кунги охириги ҳужумида битта янгилик шу бўлдики, пиёда аскарларни маст ҳолатда жангга солдилар.

Генерал Равшанов «увадаси чиққан руҳий атака» дер эди бу тактикани. Фашистларга урушнинг дастлабки кунларида қўл келган «руҳий атака» эндиликда унча иш бермаса-да, немислар таваккаллик билан уни давом эттирар эдилар.

Равшанов уларнинг «руҳий атакага ўтишлари»ни аввалдан тахминлаб қўйганди. Унинг назарида нима бўлса ҳамки, шу ердан бугун ёриш учун генерал Рютнер қасамёд этган ёки юқори штабга «ёриб ўтдим» деб мақтаниб қўйгандай кўринарди. Шунинг учун Равшанов ҳар эҳтимолга қарши пулемёт эскадронини энг олдинги позицияга келтириб, қулай паналарга жойлаб қўйди. Куйиб, қора ўтовдай қаппайиб ётган немис танклари панасида, ҳатто уларнинг занжир гилдираклари орасида автоматчиларнинг пистирмасини ўрнатди. Баъзи танкларнинг башняларини орқасига қайириб, «сопини ўзидан чиқарди» тахлитида ўт очишга ҳозирлатди.

Бу тактиф полкком Ваҳобовдан чиққан эди, ижросини ҳам унинг аскарлари уддаладилар.

Фашист пиёдаси ҳеч нарсани писанд қилмай, тик бостириб келарди.

Ваҳобов дивкомининг буйруғини такрорлаб, жангчиларига «шошилманглар, азаматлар, яқинроқ келсин», дер эди. Унинг бу тактик кўрғазмасини эсккомлар ҳам, взводкому, бўлинима командирларигача жангчиларга уқтирардилар.

— Яқинроқ келсин...

— Мўлжални аниқ олинглар...

«Рухий атака»чилар сафи тобора яқинлашарди. Фашистлар маст-аласт ҳолатда ҳеч нарсани, ҳеч кимни қорага олмай, автоматларидан баралла ўқ узиб, қичқириб, қийқириб бир маромда шахдам қадам ташлаб бостириб келардилар.

Атакачилар занжири тобора яқинлашарди.

Ўттиз метр...

Йигирма беш метр...

Йигирма метр қолганда окопларда, пистирмаларда «ўт очилсин!» деган қўмондалар янгради.

Ўқлар бодроғи ёғилди.

Полк командири Ваҳобов вазиятни кузатиб турган эди. Немис «рухий атакачи»ларининг занжири узилиб, қатори бузилди, фашистлар терак йиқилгандай таппа-таппа йиқилиб, ер тишлаб қолаверди.

XIX

Немис дала армиясига тобе бўлган қўшинларнинг қўмондонлари «инфантерия» ва «панцерваген» генераллари, артиллерия ва авиациянинг юксак мансабдаги офицерлари генерал фон Штраус ҳузурида шошилишч ҳарбий кенгашга тўпландилар.

Дала армияси генералитети жам бўлгач, фон Штраус кириб келди. Генераллар гўё биров «тур!» деб команда бергандай, бирдан туриб, ғоз қотдилар. Томоқ қириб «Хайль Гитлер!» деб саломлашиб олгач, жой-жойларига ўтириб, столларига хариталарини ёзиб қўйдилар, планшетларидан рангли қаламларини чиқариб, хариталари устига ҳозирлаб қўйдилар.

Пруссияликка хос қотма, хипча ва эпчил кўринган фон Штраус икки оғиз нутқ билан фюрернинг шахсий элчиси генерал Лангени таништирди.

Генерал Ланге ўзининг бутун кўриниши билан кенгашда ўтирган генераллардан тамомила ажралиб турарди. Жуссаси ғўладай юмалоқ, кителининг тугмалари узилай-узилай дегандай тортишиб турарди. Айниқса, бақалоқ қорни тугмалари тешикларидан чиқиб кетишга пайт пойлагандай эди. У гапирганда эса бақбақаси темирчи дамидай гоҳ шишиб, гоҳ пучайиб турарди.

Унинг бу кўриниши жанговар генералларда кулги уйғотмай қўймаганди. Ўзаро пичинглар ҳам бўлиб ўтди.

«Черчилга ўхшаб кетибди-ку».

«Фюрер сўқимга боқяпти шекилли буни».

«Шарқий фронтга келгани яхши бўпти. Уч-тўрт кун Москва бўсағасида ўтласа, одам қатори бўлиб қолади, бу барон-генерал».

Ланге фронтдаги оператив вазиятни баён этиб, кенгашда ўтирган генералларнинг ҳаракатига доир гапларга келганда афтини буриштириб олди. Нима деярини билмай бир оз тамшаниб турди-да, Штрауснинг адъютантидан бир стакан сув сўраб олиб, ичди. У сув ичаётганида бақбақаси қурбақа томоғидай гоҳ шишиб, гоҳ сўлиб, гармошка янглиқ таранг бўлиб яна бужмаярди.

— Айрим ютуқларингиз бўлишига қарамай, кейинги вақтдаги сусткашликларингиздан фюрер норози, — деди қирилган томоғини хўллаб олгач, Ланге, — норози бўлишга фюрер ҳақли! Нега, дейсизми? Негасини ҳозир айтаман.

У яна томоғини хўллаб олгач, қалин лабини дўрттайтириб гапида давом этди:

— Дурбинда кўринаётган Москвани ҳафталаб ололмай турибмиз. Бунинг натижаси нимага олиб келди? — деб савол ташлади-да, ўз саволига ўзи жавоб қилди. — Шунга олиб келдики, фюрер «Барбаросса» планини уч марта ўзгартиришга мажбур бўлди. Сизларнинг тошбақа қадамларингиз «Барбаросса»ни тўртинчи марта ўзгартиришни талаб қиляпти. Ҳар бир генералдан тортиб, оддий немис солдатигача билиб қўйиши керакки. Москвани зудлик билан қўлга

олиш — Совет Иттифоқи компанияси тақдирини ҳал қилади: бу — менинг гапим эмас, фюрернинг буйруғи!

Вазият янада таранглашди, фикрий ҳаракат бирданига тўхтагандай ҳолат юз берди. Ҳамма жим. Барчанинг кўзи столдаги ҳарбий харитага қадалган.

Генерал Ланге яна сувга қўл чўзди. Қулқуллатиб стаканга қуйди-да, атрофга кўз ташлаб олгач, ичди.

Гитлернинг ишончли одами — Ланге штабда тайёрлаб берилган фронт ҳарбий харитасини деворга осиб қўйишни буюрди. Бу топшириқни Штрауснинг адъютанти чаққонлик билан ижро қилди.

Генераллар бошларини кўтариб, генштаб бўяб-бежаган ҳарбий харитага кўз ташладилар.

Кремль саройи қизил қўрғон шаклда кунгира қилиниб, баланд деворларнинг тепа тишлари беҳисоб қизил аскар найзаларига ўхшатиб қўйилганди. Нима учундир Боровицкий дарвозаси сариқ қалам билан, Спасск дарвозаси қизил бўёқда бўялганди. Лангенинг жуссасидай йўғон қоқ-қора чизиқ ўткир тиғи билан Спасск дарвозасига қаратилган бўлиб, сариқ найза Боровицкий остонасидан совет байроғи ҳилпираган ҳукумат уйига санчилганди.

Генерал Ланге харитадаги схема вазиятига ишора қилиб қўйгач, генералларнинг ўйчан юзларига тикила туриб, овозини чархлаб олгандай жарангли оҳангда шундай деди:

— Москвани зудлик билан ишғол қилмаслик Буюк Германияга нима билан таҳдид қиляпти? Буюк Германияга иснод билан... Енгилмас армиямизга қўшимча хавф-хатар билан таҳлика соляпти. Уйлаб қаранглар — қишни ким кутган эди. Қаҳратон қиш — русларнинг танқдан заифлигини йўққа чиқарди. Бинобарин, суръат ва янада суръат керак! Акс ҳолда руслар Москва атрофидаги мудофаа линиясини енгилмас ҳарбий қалъа қилиб олади... Айтмоқчи, генерал Жуков билан генерал Артемьев планидан хабардормисизлар?

Генераллар бир-бирларига қараб олишди. Афтидан, улар бу ҳақда ҳеч нарса билмас эдилар. Ланге бу сирни дарҳол англади.

— Қаршингдаги душманнинг ғимирлаган чувалчангини ҳам билиш керак. Рўпарангизда кимлар турганини, кимлар билан курашиш лозимлигини биласизларми?

— Рокоссовский, Голиков... Владов... — деди генералларнинг бири.

— Қуруқ фамилия ҳеч нарса эмас. Масалан, мен буларнинг бирортасини яхши билмайман. Совет информбюроси бюллетенларида Рокоссовский номи тилга олинапти, аммо ким ўзи, қандай қарқуноқ ўзи?

— Қарқуноқ эмас, бургут! — деди Штраус.

— Бургутни, албатта, билишингиз керак эди...

— Виламиз! — деди Штраус. — Миллати поляк. Ашаддий большевик! Дзержинскийнинг уругидан. Кадр офицер эди. Уша вақтдаги разведкамизнинг тадбирлари туфайли Сталин уни ҳам жазолаганди. Кейин бошқалар қатори яна ҳарбий хизматга чақириб олди. Жуков ягона фронтни қабул қилиб олгач, уни армияга қўмондон қилиб қўйди.

Унинг маълумотини эътибор билан тинглаган Ланге сўради:

— Бошқалари-чи?

— Голиковдан кўп иш кутиш мумкин. Аммо Владов нари борса, бир мусича.

Ланге ҳайрон бўлиб генерал Рютнерга юзланди-да, сўради:

— Хўш, генерал, сиз бунга нима дейсиз? Шу мусичага ўзингизни чўқитиб ўтирибсизми? Талафотингиз ҳақидаги маълумотни кўриб бургутларга йўлиқибсиз, деб эдим.

Генерал Рютнер аста ўрнидан туриб, қисқагина жавоб қилди:

— Разведка янглиштирди. Оралиқ очиқ деб эдилар. У ерга генерал Равшанов яширинча ўрнашиб олган экан.

- Нега ўзингиз разведка ўтказмай юриш қилдингиз?
- Иқрорман, генерал, осиелик Равшанов тулкилик қилди.
- Ланге ўзини тутолмай луқма ташлади.
- Осиелик?.. Темуранг ҳам осиелик эди.
- Генерал фон Штраус гапга аралашди.

— Генерал Рютнер Темурангни, танк қўшинларининг ибтидоий асосчиси, деб юради. У отликқа қарши жанговар фил ишлатган экан. Филга қарши мудофани ҳам ўша бошлаб берганмиш. Шундайми, жаноб генерал Рютнер?

— Шундай. У темир парчаларга нишли найза қоқиб, фил йўлига ташлаган. Туёғига найза санчилган фил ўзини четга олган. «Ҳозирги замон танка қарши минасининг ўрта асрлардаги авлоди». Генерал Равшанов ҳам бизга ана шунақа найранг кўрсатди.

— Равшанов генералми?

— Ҳа.

Фон Штраус яна суҳбатга суқилди.

— Ўша қамал «қафас»ида ётган полковник Равшанов қарши-мизда тўсатдан пайдо бўлди. Суриштирдим. Қафасдаги қолдиқларга Кросухин исмли комиссар бошчилик қияпти. Чамамда Равшанов юқориқ лавозим олган кўринади. Бу ҳам Жуковнинг иши бўлса керак.

Жуков ҳамма эски танишларини қўлтиғига оляпти.

— Равшанов унга қаёқдан эски таниш экан?

— Халхинголда, Ҳасан кўлида бирга бўлишган.

Генерал Ланге қалин қовоқлари остидаги кичик, кўм-кўк кўзларини зўрлаб йириб очгандай бўлиб, фон Штраусга қийшайиб боқди.

Мавзудан салгина четласак-да, ҳақиқатга анча яқин гаплар бўлди. Шунинг ўзидан кўриниб турибдики, ҳужум суръатини сира бўшаштирмаслик керак! Нима қилсак фюрернинг кўнгли кўтарилади? Москвани унга ҳада қилишдан бошқа совғага фюрер кўнмайди! Шу муаммони қандай қилиб ҳал этамиз? Бу ҳақда олий мансабли лашкарбошиларнинг фикрини билмоқчи эдим.

Кенгашга тўпланган генераллар бирма-бир ўз фикр-режаларини, хаёлига қандай келса шундай гапира кетдилар. Дилидаги бор гапни гапиришларига фон Штраус ҳам, барон Ланге ҳам тўсқинлик қилмади.

Биринчи бўлиб генерал Рютнер сўз олди. Унинг ранг-рўйи синикроқ кўринарди. Неча кундан бери ухламаганиданми, кўзлари киртайиб қолганди. Бунинг устига енгил-елпи кўкимтир шинель кийган унинг солдат ва офицерлари тезроқ иссиқ жойга кириб олиш учун кеча-кундуз Москва томонга тўхтовсиз ҳамла қиларди. Ҳамла қиларди-ю, тутдай тўкиларди. Ҳалок бўлганларни ҳисоблайвериб, айниқса бу ҳақда мунгли маълумотлар беравериб чарчаганди.

— Тезроқ, мумкин қадар тезроқ Москвага бостириб кириш керак, йўқса солдатларимиз автоматларини қўлтиқлаганича шамдай қотади. Ҳали ҳам уч-тўрт кундан бери ҳеч ким этик ечолмаяпти. Этиклари торайиб, оёқларини қисиб қоляпти...

Генерал Ланге фронтнинг ўнг қанотидаги армиялар гуруҳида ҳам генералларнинг оғзидан шу хил гаплар эшитганди. Унинг назарида бу гаплардан фюрернинг стратегияси асосларига болта урилаётгандай қўланса ҳид анқиди. Ланге бу гапларни тишини тишига босиб тоқат билан, нидам билан эшитишга мажбур эди. Ахир унинг ўзи, юракдаги бор гапни ошқора айтаверинглар, деб қўйди-ку.

Унинг қалин қовоқлари остида кўк шиша парчасидай йилтиллаб турган кўзи жимиб ўтирган танклар группаси генерали Готга тикиларди.

«Мингдан ортиқ танк, ўзи юрар тўплари-ю, бронетранспортерлари билан сувга тушган бўлкадай ивиб туришига ҳайронман. Унинг танклари юпқа шинелда эмас-ку. Нега у шумшаяди?»

Гот ҳам ичидаги гапани айтолмай ўтирарди.

«Танкларга чана ясаиб беринглар» десинми? Рус қори кундан кунга қалинлаяпти. «Барбаросса» планида қор кечишга заррача ҳам «лимит» берилган эмас-ку. Учинчи марта ўзгарган «барбаросса»нинг ҳам «тўфон»дан нима фарқи бор? Русларнинг «Барбаросса»си бўлмаса ҳам ақли расо экан, урушга биздан кўра пухтароқ ҳозирланибдилар. Солдатлари устига оқ пўстин, бошига телпак, оёқларига оппоқ пийма кийиб юришибди. Бизникилар бўлса бошларига латта боғлаб, оёқларига газета чулғаб юрибдилар. Пиёдаларимизга раҳмим келади. Илож топса, танкчини ҳайдаб чиқариб, люк ичида жон сақласа...»

Лангенинг тажрибали кўзи Гот хаёлида нималардир етилаётганини кўриб тургандай эди.

— Гапиринг, генерал Гот, назаримда фикрингиз пишиб етилганга ўхшаяпти.

У ўрнидан тураётиб гап бошлади.

— Қаттиқ қиш, қалин қор уларга кучли иттифоқчи бўлса-да бу билан танклар етишмовчилигини қоплай олмайдилар. Ҳеч қачон!

Барон Ланге жонланиб кетди. Унинг гапани оғзидан юлиб олгандай гапира бошлади.

— Русларнинг ғарби-жанубий районларидаги саноат марказлари Германия фойдасига ишлаяпти. Клейст қўмондонлигидаги шавкатли герман қўшинлари Дондаги Ростовни қўлга киритгач, Кавказ нефтига қўл чўзиб турибди. Ҳадемай руслар Боку қораёғидан ҳам маҳрум бўладилар. Дон ҳавзаси ҳам бизнинг қўлимизда. Руслар кўмир конларидан ҳам жудо бўлдилар. Энг муҳими, советларнинг дон омбори — Украина Германия империясининг губернаторлиги ихтиёрида... Русларда нима қолди? Урта Осиё даштлари билан Сибир совуғи қолди холос. Сибириyani ҳам иттифоқдошимиз Япония ханжари бўғизлашга тайёр. Урта Осиёнинг иши осон. Қажумхон босмачилари мўйлов буралишини кутяпти. Москва қулса, советлар асфаласофинли бўлади...

Генерал Ланге ҳар гапани ўз фюрери Гитлерга тақлид қилиб, тез-тез ва ниқтаб-ниқтаб, керакли жойига алоҳида урғу бериб, чираниб айтарди. У чиранганида Гитлерга ўхшаб қўлини мушт қилиб гоҳ столни муштлар, гоҳ қўлларини пахса қилиб, атрофга шох ташларди. Баъзан у гапида қисқа пауза қилиб, қаршисида ўтирган генералларга кўз қири ташлар, уларнинг афт-ангоридаги ўзгаришларни пайқашга уринарди. Нутқи уларга ёқяптими, йўқми, билгиси келарди. Генераллар Шарқий фронтдаги вазиятни унинг «лекцияси»сиз ҳам яхши билар эдилар. Ҳар куни радио, ҳар куни газета — шу ҳақда гапириб, шу ҳақда маълумот берарди. Мақтанчоқлик учига чиққан, ҳаддидан ошганди.

«Германия — ҳамма нарсадан юқори, немис оқсуяги — олий ирқ Вермахт армияси дунёда энг қудратли ва енгилмас мутлақ армия! Унинг қўли ҳамма жойда юқори, ошиғи ҳаммиша олчи!»

Айрим генераллар Лангени Гитлернинг ҳарбий маслаҳатчиси лавозимида бир қария тили туфайли эришганини яхши билар эдилар. Мабодо Геббельс ўлиб қолса, ўрнига Ланге ярашади, деб пичинг қилишдан ҳам тоймасдилар. Баъзи генераллар шахмат тахтасидаги оқ-қора пиёдалардай барон Ланге қаёққа суриб қўйса, ўша ёққа бориб тургудай, унинг оғзига тикилиб ўтирардилар.

«Фюрернинг одами — у нима деса ҳақли, фюрернинг гапани айтяпман, деди. Биз учун ҳам, унинг учун ҳам фюрер фикрлайди!»

Генераллар орасида фақат фон Штраус ўзини мустақил тутгандай, гердаиброк, савлат тўкиб ўтирарди. У ўзини бундай тутишга ҳақли деб биларди. Чунки шахсан Гитлер уни неча бор, сўқишларни ютиб чиққани билан табриклаган, ҳатто икки марта кўча резиденциясидаги ероти кошона бункерида буюк Германия империясининг олий мукофоти — қора думи темир крестни унинг бўйнига ўз қўли билан тақиб қўйганди. Қолаверса, у машҳур Людендорфнинг синалган

шогирди. Генерал Ланге унга қанча хушомад қилиб, унинг шаънига ёқимли гаплар айтса ҳам, фон Штраус лабини тишлаб, кўзини деразадан узмай, юзи бефарқ, кўзи исёнсиз ўтирарди.

«Москвани штурм билан эгаллаш — Буюк Германия империясининг бутун дунёда ҳокимлик қилиши гарови бўлади, генерал жаноблар!»

XX

Москва фронтининг ҳамма линияларида ҳам аҳвол бирдай оғир эди. Буни Равшанов ўз участкасидаги душман ҳаракатидан билиб турарди. Фашист авиацияси эрта тонгдан буён сира кўз очирмасди. Бунинг устига фашистлар оғир тўпларини ҳам яқин жойларга келтириб олиб, бомбардимон қиларди. Моторларнинг гуриллаган овози эшитилса-да, танклар кўринмасди, холос.

Лекин Равшанов уларнинг келишини минут сайин кутарди.

Полкларнинг сигналчилари биринчи марта чийиллатиб ҳаво тревогаси чалдилар. Полкларда жорий қилинган тартибга мувофиқ ҳамма чуқур қилиб қавланган махсус жойларга, тепаси бир неча қатор тўсинлар билан ёпилган ертўлаларга беркинди, ҳеч ким «уравер» деб самолётларга биқинини тутиб бермади. Бўлималарда қатъиян ўрна-тилган, аввалдан ҳозирлаб қўйилган тадбирларга кўра қарабиндан тортиб, қўл пулемётигача учаётган қалхатни қорага олар, мўлжалга тегмаса ҳамки, унинг йўлини тўсиш учун потирлатиб отарди.

Ботир окопдан бошини чиқариб тепада гувиллаган моторлар томонга боқди. Унинг кўзига ялтиллаган қанотлар кўринди. Бора-бора улар қора қарғаларга ўхшади. Қарғалар семурғ янглиқ катталашганда уларни санаш осонлашди. «Бир; икки, беш-йигирма... ўҳ-хў...» уёғини санаёлмай қолди. «Қора семурғлар» Ботирнинг бошидан сал нарига учиб ўтгач, ўрмон устида, Равшанов дивизиясининг тепасида қузғунлардай айлана бошлади.

Самолётлар лейтенант Пўлатжон Содиковнинг пулемётчиларига ҳам чап бериб, гоҳ баланглаб, гоҳ пастлаб, ҳавода маневр қиларди-да, пайт пойлаб пастга шўнғир, мўлжалига келса керакли тугмачасини босиб, пастга «қора болишини» ташларди. Бомбалар пастга тушгач, пистони ерга урилиб, «гугурт» чақарди-да, ундан фугаси портлаб, тонна-тонна тупроқни қора тутунга белаб, кўкка кўтарарди.

Ботир учун бу манзара бир томошадай бўлиб кўринди. «Дод-вой!» ларни эшитгач, унинг кўзи очилиб, ҳуши жойига келди. Баногоҳ унинг тепасида ҳам қора қалхат пайдо бўлди. Унинг назарида немис учкичи худди «Ботир, қаердасан?» деб уни қидираётгандай эди. Ботир «Мана сенга! Мана сенга!» деб автоматидан уст-устига икки навбат лента узди. Унинг ўқлари тегдими, Пўлатжоннинг пулемётлари кор қилдими, балки, зениткачилар ургандир, ҳар ҳолда Ботирнинг бошига келаётган қоп-қора бало сарғиш тутун чиқариб туриб ловиллаб ёнди-да, чуқурликка ағанаб тушди.

— Менга қовлаган чуқурга ўзинг йиқилдинг. Тузукми! — деди Ботир севинчидан шовқинлаб.

Унинг бу ҳаракатини янги взводком Оқсоқол кўриб турган экан, унга дағдаға билан қичқирди:

— Ботир, окопга кир! Билдингми? Окопга кир!

— Учувчисини ушлаб оламан, ўзини парашютдан ташлади. Ўз кўзим билан кўрдим.

Тепага қараган эди, Ботирнинг кўзига қопқора қумғон кўринди. Қумғон вой-войлаб пастга тушмоқда эди. «Кўзингга кўринса-ю, вой-войлаб товуш чиқарса, қўрқма, бомба сендан нарига тушади, аммо парчаларидан ҳушёр бўл», деганди Равшанов аскарлар билан ўтказган суҳбатининг бирида. Ботир бомбанинг ўзидан хавфланмаса-да, унинг металл парчасидан сақланиш учун чуқурга беркиниб, пўлат каскасини

қулогигача бостириб кийиб олди. Нарироқда гумбирлаб бомба ёрилди, темир парчалари ғизиллаб ўтиб, топиллаб тўкилди-да, музда қотган ер бетида дўлдай қор остига кириб кетди.

Унинг окопидан сал нарида яна гумбирлаб бомба портлагандай бўлди, бомба эмас, самолёт йиқилганди. Немис самолёти кеча ёндирилган фашист тамғали танк устига тушган эканми, икки бўлиниб мажақ танк ёнида ловиллаб ёниб ётарди.

Бу самолётни ҳам зенитчилар дивизиони уриб туширган эдилар.

Зенитчилардаги хурсандчиликни кўрсалар эди! Жанг қизғин бораётган бўлса-да, фашист самолётини уриб туширган зенит расчети ҳаво замбарагининг пўлат сумбасига янги битта қизил юлдуз чизиб қўйди. Қора пўлат сумбадаги иккита қизил юлдуз бир жуфт фашист калхатини уриб туширганидан далолат эди.

Бомбардимон давом этарди. Урмон устида моторлар ўқирар, ерда эса портловлар варанглаб бўқирарди, қотган тупроқ муз аралаш кўкка кўтарилиб, дарахтлар учига боргач, шувиллаб пастга тўкилар, ўзи билан қуруқ барглар, майда шохларни судраб тушарди. Бомба тушган ерлар ҳовуз бўлиб, атрофи яйдоқ қоларди.

Бомбалар зарбидан ерда гўё зилзила бўлаётгандай эди. Самолётлар дарахтларнинг учига тегай-тегай деб учарди. Бомбардимончиларнинг ўрнини штурмчилар эгаллаган эди. Йўл кўрсатиб турувчи ўқларнинг олов лентаси оқеплар устидан ўтиб брустверга, хандақларнинг қирғоқларига тўкилиб турарди.

— Санитар! Санитар!

Оқсоқолнинг овозини эшитиб, Ботир окопидан югуриб келди.

— Лаббай, взводком! Уқ тегдимиз?

— Сен эмас, санитарлар керак!

Санитарларнинг қўли-қўлига тегмасди. Оқсоқол взводига тайин қилинган санитар эса замбилини қучоқлаганича оғзи очилиб, мудом кулаётгандай совуқда қотиб ётарди.

— Ботир!

— Югур, ўртоқ эсккомни бинтлаб қўй!

Ботир хандақ сўқмоғи билан чопқиллаб, йўлда неча бор туртиниб, йиқилиб, туриб, эскадрон командирининг КПсига етиб борди. Командир қора қонга беланса ҳам, қўл пулемётига ёпишиб, бетўхтов ўқ узарди.

— Уртоқ старший лейтенант! Уртоқ старший лейтенант!..

— Нима?

— Чаккангиздан қон оқяпти. Бинтлаб қўй!

— Ана, пулемётчини бинтла! — деди-да, эскком отишда давом этди. — Жудаям без бўлиб кетибди, бу аблаҳлар. Пулемёт ўқини пашшача ҳам писанд қилишмайди. Учувчисининг қоқ кўзига урмасам, армондан чиқмайман. Нега қараб турибсан, Ботир, пулемётчини бинтла деяпман, сенга!

Ботир «тузук-тузук» деди-да, бир одим нарида қонга беланиб ётган қўл пулемёти биринчи номерини — моҳир пулемётчи ефрейтор Азизни танимади. Йўюн калибрли ўқлар унинг икки юзини ғалвир қилиб юборганди. Юзидаги қон аллақачон қотиб қолгани учун бинтлашнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Ботир яна эсккомининг олдига келди-да, ёлбориш оҳангида бўлса ҳамки, қатъий талаб қилди:

— Уртоқ командир, бир зумга отишни бас қилинг, ярангизни боғлаб қўймасам қонингиз қотиб қолади. Анави ефрейторникига ўхшаб сизники ҳам...

— Ефрейторга нима бўпти? — Эскком ташвишланди.

— Тамом, — деди Ботир. — Тарашадай бўлиб ётибди.

— Пулемёт отишни биласанми?

— Ярангизни бинтлаб қўй, кейин... Уртоқ командир!

Старший лейтенант Аҳмедов, теварак-атрофга қаради, самолёт қораси кўринмағач, «сира қўймадинг, қўймадинг-да, майли, ке, бинтлаб қўй, сўзинг ерда қолмасин» деб унга юзини ўтирди.

Ботир эскадрон командири бинтлаб бўлгач, дивизия сигналчилари ҳаво ҳужуми тугагани ҳақида отбой чалдилар.

Равшанов «зилзила» вақтида кийим-бошларига тўкилган тупрок, муз аралаш ёпишган қор қуйқумларини устидан қоқиб ташлади. Бошидан каскасини қўлига олиб, уни ҳам артмоқчи бўлди. Каскасининг энг тепасида миҳ ботгандай тешикни кўриб ҳайрон бўлди.

«Оббо, муттаҳам-эй, қоқ миямни мўлжалга олган экан-у, андак хато қилибди-да, бадбахт».

Равшанов штаб бошлиғи Белоусов билан комиссар Шевелевни ҳузурига чақирди. Подполковник Белоусов ҳарбий харитасини қўлтиқлаб, бир қўлида ёзув дафтарини ушлаб, иккинчисида рангли қаламларини гижимлаб кириб келди. Унинг ранг-рўйидан маълумки, бомбардимон уни анча безовта қилганди.

Дивком штаб бошлиғининг юзига разм ташлаб олгач, сўради:

— Талафотимизни аниқладингизми?

— Маълумотларни кутяпман.

— Маълумотларни тезлатинг. Сўнгра қолган тирик жон-у, бутун яроғ-аслаҳа ҳисобига қараб жанговар тартибни тамомила ўзгартирамиз.

— Нега? Ҳозиргиси ўзини оклади-ку!

— Генерал Гот нодон бўлса ҳам, генерал фон Штраус аҳмоқ эмас. Кўр бўлса ҳам, ҳассаси икки марта синган жойга такрор қадам босмайди. Тактикасини ўзгартирмай иложи йўқ.

— Майор Ваҳобовнинг гапини эшитдингизми?

— Қайси гапини?

— Э, у осмонда юрибди!

— Қувонса арзийди, лекин чираниб осмонда юришига вақт бор.

— Ваҳобов тадбирли полкком чиқди, ўртоқ дивком. Нобуд қилинган фашист танкларининг ҳаммасини ўзларига қарата ўқлаб-қўйибди. «Саккизта зирҳли қалъам бор» деб қувоняпти.

Равшанов аста қўл силтаб қўйди.

— Тадбири яхши, аммо қувониши ёмон. Ҳали у қаттиқ синовлар олдида турибди. Штраус асосий кучларини жангга солганича йўқ. Ана ўша даҳшатни қайтаришимиз керак.

Белоусов вазифани тушунгандай бош силкитиб қўйди.

Шу орада Шевелев полклар ва бошқа қисмлардан келган маълумотларни жамлаб кириб келди. Равшанов талафот ҳақидаги маълумотлар билан танишаркан, лабини тишлаб, чаккасини қашлади, ҳатто пешонаси тиришиб кетди.

«Шунча одамни бой бериб қўйибман-ку. Бунча кучни ким беради менга! Олдимизда ҳали қанчадан-қанча жанглар турибди. Буёғи нима бўлади?...»

Дивкомнинг бу хил бузуқ авзойини қўли билан комиссар Шевелев биринчи бор кўриши эди. «Дивкомга ҳам осон эмас, асосий мақсадга эришмай туриб, дивизия жонли кучлар — одам ва отларни йўқотяпти».

Подполковник Белоусов дивком айтгандай қилиб, буйруқ лойиҳасини қорозга туширди. Равшанов ўқиб қаноат ҳосил қилгач, Шевелевга узатди. Комиссар лойиҳани синчиклаб ўқиди-да, ҳайрон бўлиб дивкомга қаради.

— Мудофаа остин-устун бўлиб, полклар жойи алмашиб кетибди-ку. Оворагарчиликдан бирор наф борми?

— Нафи катта! — деди Равшанов. — Биз ҳозиргина Белоусов билан шу ҳақда мунозара қилиб эдик... Душман албатта янгича маневр қилади. Биз ҳам маневр қиляпмиз. Ҳарбий фаросат шуни тақозо этапти.

Шевелевни дивком мантиқан иқрор қилди шекилли, у индамай буйруққа, ўз номининг рўпарасига одатдагидай кунгурадор қилиб имзо чекди.

Полклар жой алмашиб улгурмай туриб, яна немис танклари

кўринди. Улар Равшанов дивизиясининг икки қанотидан ўт пуркаб кела бошладилар.

Хаётда шундай воқеалар, ҳодисалар бўладики, аввалдан одамнинг хаёлига келганидай бошланиб, кўнглидан ўтганидай давом этади. Бу гал ҳам худди шундай бўлди. Немисларнинг бу сафарги ҳужуми Равшановнинг ҳарбий фаросати тахмин қилган жойларда, унинг қўшниси бўлмиш иккала дивизиянинг икки қанотида бошланди. Янги қелган, тўла штат билан қуролланган Равшанов дивизиясига ишонимми, қўшни дивизиялар қанотларини яланғочлаб, у ердаги кучларини мудофаасининг марказига жойлаган эдилар. Бундан душман беҳабар қолмаган бўлса керак, албатта.

Равшановнинг бу тахмини ҳам тўғри чиқди. Генерал фон Штраус ҳарбий кенгаш йиғилишидан кейин генерал Рютнерни КПсида олиб қолиб, кечаги муваффақиятсиз уринишлари ҳақида унга танбеҳ берди. «Георгий Жуков Равшановни қаршингизга бежиз келтириб қўймагандир. Уни тўғридан бориб эплаёлмайсиз», — деди у.

Мотомехкорпус кучига эга бўлган Рютнер танклар гуруҳи бир дивизия ва бир алоҳида бригаадан иборат танк қўшинлари-ю, бир пиёда аскарлар дивизияси ва шунга яраша артиллерия ҳамда ёрдамчи қисмлардан иборат эди. Унинг вазифаси оз кучлар билан тор жойдан ёриб ўтиб, оператив кенгликка чиққач, Штраус қўшинларига йўл очиб бериш ва орқада қолган икки совет дивизиясининг чекиниш йўлини тўсиб туриш, иложини топиб, уларни қириб ташлашдан иборат эди.

Унинг олдига қўйилган бу вазифа ҳам тўла бажарилмай, муваффақиятсизликка учради. Унинг қисмлари янги йўналиш маррасида ҳам қаттиқ қаршиликка дуч келиб, моторли кучларининг кўпини қурбон берди. Пиёда кучлари эса ерга ётиб олишга мажбур бўлди. Ётган жойида ҳам уларга омонлик бермадилар. Улар «Катюша» деган балога мубтало бўлдилар.

«Катюша»лар дивизионини Равшанов сўраб олганди.

Ярим кечада брезент кўрпалар ташланган ёпиқ машиналар айтилган жойга келиб, уларнинг ҳарбий флот кийимидаги бир командири Равшановга йўлиқди. Белоусовнинг кўзини чиқаргудай ҳайрон қилиб, отлиқлар генерали билан денгизчи «вицеадмирал» кучоқлашиб кўришдилар-да, чўлп-чўлп ўпишдилар. «Катюша»чилар кийимини Белоусов биринчи бор кўриши эди.

— Шунча дов-дастгоҳимиз билан келишимизга яраша ов бўладими? — деб сўради катюшачи меҳмон.

— Нуқул лаққаларининг инини кўрсатиб қўяман, — деди Равшанов.

Улар дивкомнинг ерости хонасига кириб кетдилар-да, хуфёна шивирлашиб гаплашдилар. «Катюшалар» ҳамон сир сақланар, айниқса, душман билолмасди.

— Сиз менга фашистлар энг кўп тўпланган жойни кўрсатиб қўйсангиз кифоя, у ёғини ўзим саранжомлайман! — деди реактив миномётлар батареяларининг командири.

Улар совет сапёрлари кўз илгамас жойга пухта қилиб қурган назорат пунктда кузатув олиб борардилар. Бу жойдан душман томони баралла кўриниб турарди.

Генерал Рютнер ўз ихтиёридаги танкларини жангга ташлаб қўйиб, пиёда полкларни атака маррасига тўплаганди. Танклар мина майдони-га тушиб қолиб, тузоққа илинган қашқирдай питирлаб, сапёрларини ёрдамга чақирдилар. Икки-уч томондан «ханжар» отишмаси остида қолган сапёрлар эмаклаб юриб мина қидираб, гоҳда ўзлари портлаб, сариқ комбинезонлари баландга, гоҳ атрофга учиб кетарди.

— Буларни ўзимиз жойлаймиз, сиз ҳов анавиларни йўқ қилиб беринг. Энг хавфлиси ўшалар, — деди Равшанов дурбиннинг тўр катагида чумолидай ғимирлаган қораларни кўрсатиб.

Улар тўп-тўп бўлиб, «олға!» деган сигнални кутиб турардилар.

— Бўпти. Ҳозир.

— Йўқ, бир оз шошилманг.

— Нега?

— У ерда бизнинг одамлар бор!..

Равшанов кечаси Оқсоқол бошлиқ бир гуруҳ аскарни разведка учун нариги ўрмонга юборган эди. Улар немис кийимини кийиб олгани учунми, осонликча маррага етиб келган эдилар. Аммо улар немис кийимида совуқотаёздилар. «Кийими фашистнинг ўзидан ҳам совуқ, жирканч» деди Оқсоқол Равшанов ҳузурига қайтгач. Уни апил-тапил ечиб ташлаб, пўстинини устига илди. «Қандай мазза. Иссиққина».

— Нималарни аниқладинг? — Равшанов сўради.

— Шнапс ичишяпти... Кечагидай атакасини бошласалар керак.

— Топган гапинг шу холосми?

— Бошқа гаплар ҳам бор, — деди Оқсоқол. — Чамамда улар бу томонга иккинчи қадам босмасалар керак! Зада бўп қолишди!

— Нималарга асосланиб, шу хулосага келдинг?

— Командирлари ўрмон қирғоғига тўпланиб, бармоқлари билан ҳов анави томонни кўрсатишди. Қангшарига бир лента ўқ узмоқчи эдим, овоз чиқарма, деганингиз ёдимга тушди.

— Тахминан қанча аскар бор?

— Иккита полк. Йўқ, ундан ҳам кўпроқ. Мана, манави жойда тўпланган. — Оқсоқол харитани кўрсатди.

Катюшалар командири учун шу маълумот етарли эди.

— Ботир! — Оқсоқолнинг овози эшитилди.

— Лаббай!

— Каптинармус керакмасми?..

— Шимларим қуп-қуруқ, ўртоқ взводком. Ўпкам ҳам жойида, тузукми. Аммо сал гижирляпти. Ўзингиз қалайсиз?

— Ана, анави дўзахни қара. Ҳалигина ўзимиз ўша жойларда эдик. Билдингми.

Ўрмон аланга ичида эди. Фашистлар тарашадай ёнарди. Совуқ шабада фашист суягининг қўланса ҳидини атрофларга таратиб турарди...

— Катюшахонга бир қиё боқиб қўйсам майлими? — Ботир взводкомдан рухсат сўради.

— Майли-ю, думини ҳам кўролмайсан.

— Нега?

— Улар аллақачон ғойиб бўлган. Уларнинг одати шунақа — отади-ю кетади... Уёғи маҳфий!..

XXI

Баъзан энг дабдабали режалар ҳам яшин тезлигида барбод топиши мумкин. Генерал Рютнер бу галги планининг тақдири ҳам ана шундай бўлди. Гвардиячи минометлар ҳужумидан қаттиқ шикастланган Рютнер Равшанов дивизиясини қуршаб олиб, янчиб ташлаш режасини орқага суришга мажбур бўлди. Унинг пиёда қисмларимиз қанотидаги ҳужумлари ҳам муваффақиятсиз чиқди. Шундан кейин у ер кавлашга мажбур бўлди. Равшановга маълум бўлишича, Москва фронтининг бошқа участкаларида ҳам фашист қўшинлари ерга чўкиб, мудофаага ўта бошлаган эдилар.

Генерал Рютнер эртасига ҳам, индинига ҳам ҳужумини такрорламади, аммо катта-кичик тўпларини гумбирлатиб, методик тўп отиб, баъзан авиацияси хуруж қилиб турди.

Равшановнинг тили билан айтганда «уруш позициян жанглар тусига кирмоқда» эди.

«Отлиқ аскарларнинг куни туғди. Рейд бошлайдиган айни фурсат келди», деб ўйлади Равшанов ва рухсат сўраб қўмондонликка рапорт юборди. Рапортга қўшиб ўз режаси, рейд схемасини ҳам жўнатди.

Рухсат келишини кутмай тайёргарликни бошлаб юборди.

«Отлар ҳолидан хабар олинглар! Эгар-жабдук, юк ортиш аслаҳалари тартибга солинсин! Отларнинг тақалари тезда текширилиб, зарурати бўлса зудлик билан тақа қоқилсин!»

Отлик аскарлар шу гапни кутиб ўтирган эканларми, гўё эгарда учиб кетаётгандай бўлиб қувончдан қийқириб юбордилар. Аммо полккомлар, эсккомлар уларни ўз отлари ёнига учиб боришларига йўл қўймадилар. Чунки Равшанов бу ишни тартиби билан, уюшқоқликда ўтказишни катта командирлар зиммасига юклаганди.

— Окоп ҳам бўш қолмасин, тайёрлик ҳам сушт бормасин! — деди дивком командирлардан қатъий интизом сақлашни талаб қилиб.

Равшанов айна вақтда немисларнинг хатти-ҳаракатидан бохабар бўлиб туришни унутмаслик ҳақида топшириқлар берди. Подполковник Белоусов мудофаа схемасига ўзгаришлар киритиб, янги кузатиш пунктларини нимжон қора чизиқлар билан белгилаб чиқди. Полккомлар билан аниқлаб, келишиб олгач, уларни тўқ қора қаламларда юмалоқ шаклга солиб, дивком тасдиғига ҳавола этди. Схемада ерга тўкилган картошкадай сочилиб ётган бу нуқталарни Равшанов синчиклаб қараб чиқди-да, «Яна бир-икки секрет ҳам керак шекилли» деб қулай кўринган ҳар жой-ҳар жойга қалам туртиб қўйди. Белоусов ўша жойларга секрет белгисини чизди.

Шу вақт пулемёт эскадронининг командири лейтенант Содиқов кириб келди, чаққонлик билан шпорини шарақлатиб, оёқ жуфтлади-да, рапорт берди:

— Уртоқ генерал, пулемёт эскадронининг командири Содиқов чақирганингиз сабабли ҳузурингизга келдим!

— Вольно... Пулемётларинг қаерда?

Лейтенант икки қўли ёнида, чертиб-чертиб гапира кетди.

— Бир взвод тепаликда. Бир бўлинма майор Ваҳобов полкида. Резерв взвод ўз жойида ҳаво ҳужумини қайтаришга шай турибди.

— Яхши. Энди бир иш қил, Пўлатжон. Пулемёт каналарини, чангиларини текшириб-чиқ. Бузугини яма, синиқлари ўрнига янгисини ҳозирла. Сапёрларга кўрсатма берганман. Заявкангни олишлари ҳамон ўринлаб беришади. Кечикма, болам!

— Есть!

Пўлатжон Содиқов қандай чаққон кирган бўлса шундай эпчил қайрилиб, чиқиб кетди.

— Қойилман. Қани энди ҳамма офицер шу лейтенантдай бежирим юрса! Окопдан окопга қатнаса ҳам, неча бор тупроққа ётиб-туриб, қорга беланса ҳам кийими дазмоллангандай! — деди Белоусов унга орқасидан ҳавас билан қараб қоларкан.

— Совет офицери ҳар қандай шароитда ҳам бежирим юриши керак, — деди Равшанов. — Бошқалар шуни унутган бўлсалар ўзимиз айбдор. Қаттиқ талаб қилмаётган бўлсак керак.

— Ҳар кимнинг ўз табиатига боғлиқ.

— Табиатни ҳам тарбиялашимиз керак-да!

Белоусов дивкомнинг буйруқларига ҳайрон эди. «Ўтир, деб буюради. Ўтирса, тур! дейди. Ўрнидан тургани яна ўтқазади, яна турғизади...» дер эди ўзига-ўзи Равшановнинг мудофаани мустаҳкамлаш ҳақида чоралар кўриб, айна бир вақтда сафар жабдуқлари ҳам тайёрлаётганини кўриб. «Чекинмоқчимизми ёки яна ўша узоққа-рейд гоясидан воз кечмадимми, бу Равшанов?»

Дивкомнинг адъютанти лейтенант Асатуллаев кириб келди, Белоусовга салом бергач, Равшановга рапорт берди.

— Уртоқ генерал! Бир старшина ҳузурингизга кирмоқчи. Госпиталдан чиқибди. Москвада шифоланган экан. Исми Шавкат, фамилияси Одилов. Ҳужжатларини текширдим. Сиз билан ўқчи дивизияда жанг қилган экан. Ўзлари танийдилар, деяпти.

— Жуда яхши танийман уни, — деди генерал. — Айт, кираверсин.

Белоусов бу сафар ҳам ҳанг-манг қолди. Елкасида халтаси билан

кирган пиёда старшина субардинацияни унутиб, отлик аскарлар генералини қаттиқ кучоқлаб, чўпиллатиб ўпарди. Генерал ҳам ўзининг мавқеини сақламай, старшина қилганини қиларди. «Ўғлимикин? Укасимикин? Кими бўлди бу старшина? Унинг тўғрисида генералнинг ўзи ҳеч нарса демаган эди-ку?»

— Вой, азамат-эй, топиб келдингми? — деди генерал унинг чеҳрасига боқиб.

— Бўлмасам-чи! — деди старшина.

— Қандай топдинг?

— Сизни Совет информбюроси топиб берди менга. Газетани қарасам, сизнинг номингиз чиқиб қолди. Қуюқ бўёқда катта ҳарфлар билан ёзишибди. Айтмоқ-чи, генераллик унвони қутлуғ бўлсин! «Волокаламск атрофида генерал Темур Равшанов дивизияси аскарлари душманга катта талафот етказдилар» деб ёзилган экан. Сизми, бошқами, деб андак ўйландим ҳам. Дивизиямиз қуршовда эди-ку. Ериб чиқдим, деб ўйладим. Қайта-қайта ўқидим. Отлик аскарлар дивизияси, деб ёзибди. Эй, нодон, дивкомингни Москвага бекорга қақаришмаган экан-да, калланг ҳамон ошовоклигича қолибди, деб ўзимми ўзим тузладим.

Генерал Равшанов, вақти қанча зиқ бўлса ҳам, унинг гапини бўлмай: эътибор билан тингларди. Бу ҳикоя фақат Белоусовга бекорчи гапдай туюлди. Ҳатто у бундан зерикди ҳам.

Шавкат гапида давом этди.

— Армиямизни суриштирсам, биров қуршовдан ёриб чиқди, деса, биров ҳали ҳам ичкарида, дейди. Таваккал қилиб бир штабга йўлиқдим. Генерал Рокоссовскийга тобе штаб экан. Генерал Равшановни қидиряпман, госпиталдан чиқдим десам, ҳазилкаш йигитлар «отлар кишнаган жойни топсанг, Равшановингни ҳам топасан» дейишди. Сиздан олдин отларингизни топдим. Отлиқлар мени шу ерга келтириб қўйишди.

— Штабга кириб чиқсам майлими? — Белоусов ўтиравериб зерикди шекилли, жавоб сўради.

— Майли, — деди-да, Равшанов штаб бошлиғига жавоб бериб юбориб, Шавкатга юзланди. — Қулоғим сенда, азамат.

Равшанов ундан бир тишлам плацдармда ётган кичкинагина гарнизон ҳақида, урушнинг бошидан буён биргалашиб жон олиб, жон берган кадрлари ҳақида маълумот кутарди. Қолаверса, Шарифахони тўғрисида янги хабар бор-йўқлигини билмоқчи эди. Шавкат бу ҳақда ўша вақтда самолётда учиб, кичик плацдарм ерини тарк этганидан бери ҳеч нарса билмасди ва, аксинча, уларнинг тақдирини генерал Равшановдан сўраб-билмоқча зор эди. Равшанов ҳам бу ҳақда Шавкат билганидан ортиқ маълумотга эга эмасди. У ер билан алоқа йўқ бўлиб, ўзгарган радио позивнойларини ҳам билмасди. Аммо унинг жанговар дўстлари, Шарифахони ҳам ўша жойда эканига ишонарди.

Генерал ундан сўради:

— Ўз қисмингни топиб олишингга ёрдам берайми?

Шавкат бошини чайқади:

— Елкамми чуқури кўрсин.

— Нега? Шунча вақт ўша қисмга хизмат қилдинг. Ҳар ким кадрига етган жойида азиз.

— Ўша Летуновни кўргунча иккала кўзим бир йўла чиққани афзал. Биласиз-ку, қанақа найранглар кўрсатди менга, у чиллашир. Яна ўшанинг олдига бораманми?!

— Дивизия Летуновдан иборат эмас-да, — деди Равшанов қатъий оҳангда.

— Биладан, ўртоқ генерал. Ҳаммаси менга қадрдон. Комиссар Красухин ҳам сиз қатори ўз отамдай. Полкком Маҳкамов ҳам мени ҳамиша ўз ёнига қақарарди. Полкимга келсанг рота бераман, деганди.

— Емонми?

— Ноҳақлик давосиз бало экан, ўртоқ генерал! Летуновни кўргани кўзим йўқ.

Равшанов рангли қаламларини сиқимлаб, эзгилаб ўтирарди.

— Энди нима қилмоқчисан?

— Мени ҳайдаманг, ўртоқ генерал. Отлиқларда ҳам разведка бордир?

— Бўлганда қандоқ.

Шавкат жонланиб кетди.

— Ўша разведкангизнинг энг кейингиси бўлсам ҳам майли. Аммо орқада судралмайман! Сўзим сўз! Мени ўзингиз билардингизку!

— Эгар устида қандай туришингни билмайман, холос.

— Қишлоқ боласиман-ку, отам мени от устида эмлаган.

— Бўпти, — деди генерал уни шод қилиб. — Шу бугундан эътиборан ўз ҳунарингни қиласан, аммо гувоҳномангда ҳарбий ҳунаринг ўзгаради: «Разведка эскадронининг отлиқ айғоқчиси...»

Шавкатнинг боши гўё осмонга етди — у ўзида йўқ даражада шод ва қувноқ эди.

— Буюрсангиз, душман оралаб бўлса ҳам ўша кичик плацдармга-ча бориб, қадрдонлардан ҳол сўраб келаман. Менга яхши от, ишончли йигитлар керак.

— Ишонаман.

— Хўп, десангиз, Шарифахонни ҳам отга мингаштириб келишим мумкин!

Генерал Равшанов Шарифахоннинг номини эшитиб ўйланиб қолди. Уни соғинган эди. Унинг ҳоли нималар кечаётганидан ҳам хавотир эди. Шавкатнинг «хўп, десангиз Шарифахонни ҳам отга мингаштириб келишим мумкин» деган гапи Равшановни янада ўйлантириб қўйди. Ўйлар кетидан ўйлар чуваланди-да, Равшанов калавасининг учини йўқотиб қўйди.

Ҳадеганда армия штабидан унинг рапортига жавоб келавермасди. Фронт штабига мурожаат қилсинми? Фронтком Георгий Константинович Жуковга шифровка берсамикин? Ахир бу ишга уни шахсан Сталин руҳлантирган эди-ку! Иосиф Виссарионовичга хабар етгудай бўлса армия кўмондони Владовнинг увадаси чиқиши турган гап. Бу генералнинг фаҳми калтароқ кўриняпти. Охири бахайр бўлса кошки...

«Хўп десангиз Шарифахонни ҳам отга мингаштириб келишим мумкин» деяпти Шавкат. Ҳар иш қўлидан келади унинг. Қани энди рейдга чиқсам, бу оғир хаёл, тепса тебранмас кўмондон Владовдан ижозат сўрамай, ўзим ҳам қилишим мумкин эди шу ишни... Шавкат ҳақ гапни айтди. Шундай қилишим албатта керак!.. Шарифахонни Летуновларга ем қилиб қўйишим гуноҳ-ку, ахир!»

XXII

Шавкат штаб бошлигининг кадрлар бўйича ўринбосари, ёш бўлса ҳам димоғдор кўринган маъмурий хизмат капитани Усмоновга йўлиқди. Салом-алиқдан кейин борлиқ ҳужжатларини унинг столига қўйди.

— Мана бунисини госпиталдан беришган, манависи ярадорлигим ҳужжатлари...

— Ие, Москва парадида ҳам бўлдингизми? Зўр экансиз-ку! Сталинни кўрдингизми?

— Кўрдим!

— Яқинданми?

— Шундоқ биқинидаги минбарда эдим...

Капитан Усмонов бутунлай ўзгартириб қўйилган одамдай очилиб кетди. Бояги димоғдорликдан зарра ҳам қолмади.

— Мен ёлғиз эмасман... — деди Шавкат унга кулиб боқаркан.

— Яна ким бор?

— Дивком Равшанов шахсан Олий Бош қўмондоннинг кабинетига бўлган! — деди Шавкат... — Генераллик унвонини генералимизга шахсан Сталин берганмиш.

— О! Антиқа тарихни биларкансиз.

— Сўқишларда бирга бўлганмиз-да! Қадрдонмиз!

— Сирини энди тушундим... — деди у чаккасини қашлаб.

— Кимми сирини? Темур аканими?

— Йўқ. Бошлиғим сизни развед взвод командирлиги лавозимига расмийлаштиришни буюрди. Старшинани бирданига лейтенант лавозимига... ҳайрон эдим. Гап мана буёқда экан!..

— Қийин ишми? — сўради Шавкат. — Қийин бўлса, овора бўлманг. Мен оддий разведкачиликка ҳам розиман.

— Сиз рози бўлганингиз билан штаб бошлиғи кўнмайди. Бир марта мажақ бўлган солдат юзта бутун аскардан афзалмиш. Сиз неча бор мажақланиб, капитал ремонтдан чиққан экансиз. Сизнинг баҳонгиз жуда баланд юради! — деди-да, Усмонов ўз қойдасига биноанми, сўроқлай кетди, — қайси отлик қўшинларда хизмат қилгансиз.

— Пиёда бўлганман. Яъни «жанггоҳ султони» сафида чегарадан бери мана шу оёқларим неча ботинка билан обмотка йиртди.

— Қилич таққанмисиз?

— Худо хоҳласа мана энди тақамиз!

Капитан унинг содда бўлса-да, ишонч билан гапиришига қойил қолгандай унинг кўзларига қараб қўйди. Шавкатнинг кўзлари қатъий ва, шу билан бирга, доно кўринарди.

Шавкат сўради:

— Отни ким беради? Танлаб оламанми?

— Етим отлар анча бор...

— Етим? Қанақа етим?

— Ҳалок бўлган комсостав отлари...

Шавкатнинг боши ҳам бўлди. Уни кўриб капитан Усмонов дарҳол гапини ўнглаб олди.

— Бошқа отлар ҳам кўп. Ҳар ҳолда дивкомнинг одамига энг учқурини беришса керак. Буйруқ чиқиши билан сизни бошдан-оёқ ясантриб қўйишади. Дивинтендантда оҳори тўқилмаган комсостав либоси бор. Отлиқлар кийими — ҳавас қиладиган кийим. Шу кийимда кўчадан ўтилсами, қизлар суқланиб қараб, ҳавас билан кузатиб қолишади. Бу кийимга орденлар тақиб олинсами!..

— Орден билан медаллар ҳар қандай кийимга ҳам ярашади, — деди Шавкат кўкрагини кериб. Кўксигаги нишонлари ялтиллаб кетди.

Шавкатнинг кўксига эътибор қилмаган экан, капитан унинг кўксига бир орден, икки медали кўрди. — Йе, орденларингиз ҳам бор экан-ку! Уҳ-хў! «Қизил юлдуз», «Жанговар хизматлари учун». Буниси-чи? Буниси ҳам жасорат медали экан-ку! Подполковник Белоусовнинг гапида жон бор экан-да. Дивизиямизда энг биринчи жанговар мукофот кавалери экансиз...

Шавкат дарҳол эътироз билдирди:

— Мендан бошқа орденли одам йўқ эканми! Темур ака-чи? Унинг бир чамадон ордени бор! Иккитаси эски холос, қолганларининг ҳаммаси янги. Мана шу урушда олган.

— Эски орден дедингизми?

— Ҳа, КВЖДда, яъни Узоқ Шарқдаги Шарқий Хитой темир йўли учун японлар билан қилинган жангда дивком Миршаропов билан бирга олган. Яна бири ҳам япошкага қарши Ханхинголдаги жасорати учун берилган. Дивкомимиз ўша ёқларда ҳам генерал Жуков билан елкама-елка жанг қилган эди.

Маъмурий хизмат капитани Усмонов топилдиқ топиб олган одамдай қувониб кетди. Кўнглига келган гапни очик чехра билан айта қолди.

— Вой, сиз кўп гапни билар экансиз-ку! Дивкомимизни яхши одамлигини ҳамма билади, аммо бундай катта жанговар биографиясини мен ҳам билмас эканман. Сиздан эшитдим.

— Темур ака жуда камтар одамлар-да. Камтарликдан орденларини ҳам тақиб олмадилар.

— Худо ҳақи ўз тўғрисида лом-мим деганини эшитмаганман. Дивкомимиз Равшанов туфайли бизнинг отлиқлар орасида ҳам ордендорлар бўлади. Ишонаман! Аммо биринчи уринишимиз беҳуда бўлди. Бир гуруҳ одамга релация¹ юборган эдик. Командарм Владов «уч кунлик сўқишишингга ҳам орден, медаль сўраяпсанми!» деб релациямизни қайтариб юборибди. Генералимиз ғижинганича ҳам бор. Командарм Владов инжиқроқ одам кўринади. Орден тугул қаҳрамонлик берилса арзийдиган одамларимиз бор. Масалан, Ботир деган йигитимиз бир жангда якка ўзи учта немис танкини мажақлади.

— Катта жасорат! — деди Шавкат ва бош бармоғини кўрсатиб қўшимча қилди. — Мана бундай наят — жасорат!

— Ана шундай катта жасорат кўрсатган Ботиримизнинг делосини очиб ҳам кўришмабди. Командарм Владовнинг бир луқмаси билан қалин папкалар қати очилмай, ўзимга қайтиб келди.

— Темур ака индамадиларми?

— Индаганда қандоқ! Уша заҳотиёқ командармга телефон қоқди. Командарм заҳар сочди шекилли, дивкомимиз қизарди-да, трубкани тарақлатиб ўрнига қўйди. Огоҳ бўлинг: бу гаплар ўзаро гаплар! Сизни камоли ҳурмат қилганимдан ёриляпман. Дивкомимизга ҳам ишончли одам экансиз.

Шавкатга маъмурий хизмат капитанининг бу очиқ кўнгиллиги, ёзилиб гапириши бир жиҳатдан ёқса ҳам унинг иккинчи бир жиҳати ёқмади. «Генераллар ҳақида старшинага «шунча» ва шунақа маълумот бериши керакмиди. Штабда биқиниб ётиб кеча-кундуз хат битиб, зериккан экан-да! Балки ўлганлар ҳақида ота-оналарга, айниқса, келинчақларга қорахат юборавериб қоаги занглагандирки, биринчи кўрган одамига ҳам бағрини очяпти».

Штаб бошлиғининг ёрдамчиси Усмоновга старшина Шавкат жуда маъқул тушганди. «Шунча иш кўрган бўлса ҳам камсухан йигит экан. Келажаги зўр бун! Дивком Равшанов уни бекорга бунча ҳурмат қилмаса керак. Генералимиз ҳар кимни ҳам эъвозлайвермайди» деб ўйлади-да, Шавкатни интендантликка ўзи бошлаб борди. Омбордан кийим танлашда ҳам унга ўзи ёрдам берди.

Отлиқ офицерлар кийими Шавкатнинг сарв қоматига қўшимча ҳусн ато қилгандай эди. Кубанка тагидан қора кўзлари чақнаб, қуюқ қошлари қорайиб кўринарди. Айниқса, кумушранг пойнакли кулранг ғилофга солинган қиличи унинг бўй-бастига янада савлат қўшганди. Хром этиги шпорлари шуъла сочаётгандай ярқ-ярқ этиб турарди.

Усмонов унинг савлатига суқланиб қаради ва ҳаваси келибми, «бола бечора шу кийимдан қисилиб юрган экан-да, қуёшдай чарақлаб кетди» деб қўйди.

Шавкат омбордан мамнун ва мағрур ташқари чиқди. Гўё ҳамма унга суқланиб қараётгандай эди. Хром этигининг ғарч-ғурчи, шпорларининг жангир-жунгир товуши шукуҳидан унинг анордай қизил юзида кулгичлар ўйнарди.

Шавкатни тайин қилинган эскадронга бошлади.

— Юринг, эсккомингиз билан таништириб қўяман.

Унинг эскадрони олдинги позицияда, жанговар қоровулликда турарди. Хандақларда Усмонов шипиллаб, тезлаб кетса ҳам Шавкат қийналиб юрарди. Бўйни аралаш ёнига осиб олган қиличи ҳалақит берарди.

Улар йўлда майор Ваҳобовга дуч келиб қолдилар. Шавкат катта

¹ Тавсиянома.

офицерга йўл бўшатиб унга честь бермоқчи эди, Ваҳобов ундан олдин гап бошлади.

— Келинг, келинг, ўртоқ Шавкат Одиллов! Сизни эскандронда ошиқиб кутяптилар, — деди табассум билан Ваҳобов. Кейин у Усмоновга юзланди. — «Штабс-капитан» Усмоновга йўл бўлсин?

— Янги взводкомни полкингизга бошлаб боряпман.

— Ҳа, жуда соз. «Штабс капитан»лар ҳам передовойга келар экан-ку... Бир эмас, бир қучоқ чўп синдириб юборсаммикин? — деб ҳазиллашди майор Ваҳобов.

— Бир қучоқ чўпни қаердан топасиз, ўртоқ полкком, қаранг, дарахтлар қип яйдоқ бўлиб қопти-ку.

— Чўп топилмаса тўсин ҳам синдираверамиз. Оқсоқол билан Ботиржоннинг қўли қичиб турибди. Орденларини тезлатиб берсангиз кифоя!

Усмонов нима деярини билмай жим бўлиб қолди. Унинг бу туришидан маълум бўлдики, мукофот масаласида бирор чалкашлик борга ўхшарди.

— Нима, дивком кўнмадими, ёки комиссар Шевелев йўқ, дедими? — деб сўради майор Ваҳобов.

— Бу фикр уларнинг ўзларидан чиққан эди-ку, ўзлари қаршилиқ қилармидилар.

— Белоусовми?

— Командарм кўнмаганмиш... — изоҳ берди Усмонов.

— Дивком биладими?

— Билганда қандоқ! Релацияларни уч кундан кейин юборамиз. Бу гал ҳам тутун қайтарсалар, тўппа-тўғри Георгий Константиновичга шифровка кетади. Темур Равшанович шундай дедилар.

Майор Ваҳобов теваракка жим қараб қўйди-да, бир оздан кейин йўлида давом этаркан, ортига қайрилиб қатъиян деди:

— Аскарларим орден учун урушаётгани йўқ. Ватан фашистлардан тозаланса бас!

Усмонов майорнинг кетидан қараб, уни сал нари кузатгач, йўлга тушди.

Йўлда взводком Оқсоқол кўриниб қолди. У қаёққадир шошилмоқда эди. Капитанни учратиб:

— Меҳмон қаёқдан келдилар? — деб сўради у Шавкатни кўрсатиб.

— Меҳмон эмас, разведвзвод командири ўртоқ Одиллов бўладилар. Оқсоқол йўлидан тўхталди-да, уларни таклиф қилди:

— Қани, бизни взводга кирайлик, қази тайёр, аммо қартаси адо бўлди. Командантчилар нуқул қартасини чайнамай ютишибди.

— Раҳмат, ўртоқ, бизни развед эскадрон командири кутяпти, — деди капитан Усмонов.

Нотаниш овозни эшитиб, Ботир окопидан бош чиқарди.

— Ие, келинлар, меҳмонлар. Қани буёққа. Қази-қартам бўлмаса ҳам ўтга кўмилган пўстли картошкам бор. Қайноққина турибди, — деди-да, Усмоновга салом бериб, Шавкатга қўл узатди.

— Танишайлик, меҳмон. Менинг исмим Ботир. Тузукми.

— Меники Шавкат.

— Ўх-хў, орденларингиз муборак бўлсин!

— Қўлдуқ, — деди ўзини ўнғайсиз сезган Шавкат. Кейин шинели билан кўкрагини тўсиб, тугмасини қадаб олди.

— Қаерларда олгансиз буларни, меҳмон?

— Арзимаган ишлар учун сийлашган эдилар...

— Ҳе-ҳе, ошнам! Арзимаган ишга орден, медаль берармиди. Тузукми? Эскадронлардан йигитлар кўкрагингизни кўргани борадилар ҳали, ҳозирланиб турунг, меҳмон! Тузукми?

— Майли, майли, борганларга бир бурда нон, йкки чакмоқ қанд топилиб қолар. Марҳамат қилсалар бошим осмонга етади! — деди Шавкат табассум билан.

Развед эскадрон командири лейтенант Султонғозиев янги командир билан таништириш учун взвод жангчиларини окопга йиғиб қўйганди. Улар келиши ҳамон Султонғозиев Усмоновга рапорт берди.

— Ўртоқ капитан! Взвод янги командирини қутлашга тайёр!

— Жуда соз. Мана Шавкат Одиловнинг ўзлари... Жанг кўрган, кўша-кўша нишондор, тажрибали разведкачи. Неча бор душман ичкарасига кириб чиққан. Энг қиммат «тил»лар топган қахрамон. Севинглар, ҳурмат қилинлар. Мен эса, сизларни шундай жанговар взводком билан табриклайман!

Жангчилар янги командирларига бошдан-оёқ қараб қўйдилар.

— Взвод мудрофаа жангларида юзимизни ерга қаратмади. Филдай олишди азаматлар. Мамнунлик билан шу взводни сизга топшираман. Буларга команда бераверинг, ўртоқ лейтенант Одилов, — деди эскком Султонғозиев.

Жангчилар янги командирнинг петлицасига қараб қўйдилар. Комсостав кийимининг петлицасида кубоги ҳам, уч бурчаги ҳам йўқ эди.

Взводда ўзлари холи қолгач, сержантларнинг бири, бўлинма командири, Шавкат Одиловнинг олдида келди-да, газета парчасига ўралган бир нарсани узатди,

— Мана сизга, ўртоқ командир.

— Нима бу?

— Кубиклар... Петлицангизга ўзим тақиб қўяйми?

— Кимники бу?

— Эсккомники эди... Яп-янги петлицаси ҳам бор.

Шавкат унинг қўлидан кубикларни олди-да, унга маънодор қараб қўйгач, «петлицаси қани?» деб сўради. Сержант сумкасидан петлицани ҳам олиб берди.

— Кубикларни тақинг.

Сержант ўз инъоми янги командирга ёқиб тушгандай кўринди шекилли, қувона-қувона қизил кубикларни петлицаларга ёпиштириб Шавкатга узатди.

— Мана, тайёр ўртоқ лейтенант.

Шавкат сержантга бояғидай маънодор боқди-да, савол берди:

— Ҳалок бўлган лейтенантнинг адреси борми?

— Бор! — деди сержант. — Ёддан биламан. Ҳамшаҳарим бўлади.

Шавкат дала сумкасидан бир ўрам шалдироқ конверт олди. (Москвадан жуда кўп конверт сотиб олганди) Ўрам ичидан бирини чиқариб, сержантнинг қўлига бериб, ҳалок бўлган лейтенантнинг адресини ёздирди-да, петлица билан кубикларни унинг ичига солиб, оғзини елимлаб ёпиштирди. Кейин уни сержантга узатди.

— Мана буни дала почтасига ташланг, лейтенантнинг оиласига унутилмас эсдалик бўлади.

Янги командирига кубиклар таклиф қилган сержантнинг фамилияси Васильев эди. Унинг номи разведка взводи командирининг ёрдамчиси бўлгани билан ҳам бирор марта немиснинг яқинига боргани йўқ эди. Янги взводком эса, неча бор фашистларнинг қўйнига кирган, орқасига ўтган, ҳатто тирик фашистларнинг нақд «тили»ни кўтариб келганди. Бу ҳақдаги унинг қизиқарли ҳикоясини эшитишга ҳамма қатори у ҳам жуда ишқибоз эди. Шунинг учун у ҳадеганда, ўртоқ командир, ўша тажрибаларингизни биз билан ҳам ўртоқлашинг, деяверарди.

«Разведка тажрибасини ўртоқлашиш эмас, ўргатишга мажбурман. Вазифам шу!» дер эди-да, Шавкат, «тил ови»дан ҳикоя бошларди.

— Биринчи овда тажрибасиз эдик, тайёр қопқонга тушган қашқирди қочирганмиз. Ушанда аттанг қилиб сочимизни юлганмиз. Ушанда полковник Равшанов далда бермаса, бир-бировимизнинг кўзимизни ўярдик... Одам овида шопилмаслик керак экан. Шу билан бирга беғамлик ҳам зарар экан. Учинчи, тўртинчи овларимизнинг ютуғи ана шу хосиятлар бирлигидан, деб биламан...

— Кўксингиздаги нишонлар сизга «овчилик»дан келганми?
— Ҳа, «овчилик» натижаси бу нишонлар.
— Отлиқ овини ҳам биласизми?
— Энг яхши ов отлиқда бўлади-да. Тўрга тушган фашистни елкада кўтариб, ерда судраб юргандан эгарга ўнгариб келган осонроқ!..
Шу чоқ узоқда тўп отилди. «Етинглар! Тезроқ! деб команда берди. Шавкат жангчиларини панага ётқизиб, ўзи ҳам яширинди. Уларнинг суҳбат қурган жойидан сал нарида варанглаб снаряд портлади-да, унинг тепага кўтарган тупроқлари атрофга сачради. Майда-чуйда темир парчалар физиллаб ўтиб, ерга тўкилди. Узоқда боягидай яна тўп отилди, унинг снаряди сал нарида портлади.

Шавкат аскарларига буюрди.

— Жойларингиздан силжинлар, фашист бизни вилкага олди. Учинчиси устимизга тушади, — деди у тажрибасига асосланиб.

Учинчи снаряд худди Шавкатнинг айтганидай улар аранг қочиб улгурган жойга тушди. Портлов зарбидан окопнинг иккала чети бирлашиб кетди.

Шавкат жангчиларини яна ўз жойларига чақириб олди. Рўпарасида тупроққа беланиб, оғзи очилиб турган аскарнинг шинелидаги чангни қўлида қоқиб қўйди. Буни кўрган бошқа жангчилар ҳам уст-бошларини қоқиб олдилар.

— Узи шунақа бўлади, — деди янги взводком. — Тўп отганда озови бўғиқроқ эшитилса-ю, снаряд гувиллаб товуш бермаса ўзингни панага олавер. У, албатта, сени қорага олган. Тўп ўқи тепангда ёрилади. Биринчиси олдинда-ю, иккинчиси кетингда портласа — учинчиси ҳоҳласанг, хоҳламасанг ўртага тушади... Тўп отишмасининг шунақа қонуни бор. Тўпчилар шунинг учун битта мўлжалга уч ўқ узишга мажбур.

— Вилка дегани шу экан-да...

Шу пайт узоқда, немислар томонда гумбирлаб яна тўплар отилди. Снарядлар дов-дарахт устида шамол кўтариб, даҳмаза билан чийиллаб ўтди. Юрак олдириб қолган жангчилар яна чуқурликка ўзларини урдилар. Взводком Шавкат пинагини ҳам бузмай, бемалол тик турарди. Аммо унинг аскарлари портловларни кутиб тобора чуқурликка шўнғирдилар.

— Қўрқманглар, бу тўп ўқлари ҳов нарига тушади, — деди кулумсираб янги взводком.

Аскар йигитлар қўрқа-писа чуқурликдан чиқиб яна взводком ёнига йиғилдилар. Бояги ҳолати эсларига тушиб кийим-бошларидаги тупроқни қоқдилар. Кейин улар бир-бировларига қараб олгач, ўз ҳолатларидан уялганлари учунми, тўсатдан хоҳолаб кулиб юбордилар. Бу кулгидан окопларда чақмоқ чалиниб, момақалдироқ янграгандай бўлди.

Душман тўплари яна гумбир-гумбир отишма бошлади. Бизнинг томонда ҳам батареялар сайрадилар. Ҳақиқий момақалдироқ! Ҳақиқий канонада!..

— Ўртоқ взводком! — деди эскадрондан келган чопқир. — Аскарларни аста-секин марралардан орқага олиб чиқар экансиз, эскам айтди, генерал Равшанов буюрибдилар... Бу окопларга жанггоҳ султони кирармиш...

— Нега? Нима учун?

— Сабабини айтмадилар, — деди-да, бир тиржайиб қўшиб қўйди. — Ҳарбий сир...

ҚИРОН

I

Қоп-қора осмонда милтиллаб турган бир гала юлдуз қуршовида сарғиш ой совуқда қалтираб турарди. Унинг қиш кунига хос бир осойишини тўсатдан янграган сигнал нидоси бузди.

Бу садонинг ҳукмдор қудратини отлиқ аскарларгина билардилар. Генерал Равшановнинг отлиқлари шу қаҳратон тунда тревога сигнали билан отланиб, полк кетидан полк, эскадрон ортидан эскадрон бўлиб, бомбалар каллаклаган, снарядлар синдирган дарахтлар оралигида, ўрмон йўлкаларида сафга тизилдилар.

Саф бошида кенг елкали, бари узун, енгсиз тимқора чакмони ичидан кумуш шамширини ярақлатиб, шпорларини жаранглатиб, дивком Равшанов пайдо бўлди. Кулранг қоракўл папоғи остида кўзлари ёниб кўринган генералнинг оғзидан чилим тутунига ўхшаш ҳовур чиқиб, совуқ қаърига сингиб кетарди. Отларнинг пишқиригидан чиққан ҳовур тизгин темирларига ёпишиб қолар, қайишларига қиров бўлиб қўнарди. Отларнинг чопгиси келарди. Бир жойда туриш уларга зерикарли бўлганидан ташқари, ҳаракат туёғини қизитиб, баданини иситарди. Шунинг учунми, отлар олдинги оёқлари билан тошдай қотган қор музини тирнаб, типирчиларди. Гўё уларнинг юнги ўсиб, оёғига пайпоқ кийдирилгандай эди.

«Стоять! — Жим тур!» деган овоз отларни андак тинчитсада, ҳаял ўтмай яна шу ҳаракат такрорланар, туёқлар қор кавлаб, муз кўчирарди.

Аскарлар эгарда ўтирганлари учун отлардан кўра кўпроқ совуққа дуч эдилар. Улар баъзан қўлларини ишқалаб, гоҳо қулоқларини аста силаб қўярдилар. Қулоқчинли телпақлари бўлгани билан қулоқчинни туширишга рухсат йўқ эди. «Отлиқ аскарнинг ҳамиша кўзи ҳушёр, қулоғи очик туриши керак!» дер эди Равшанов. Мабодо қулоқчинини бостириб олган бирор жангчи дивкомга дуч бўлиб қолса, ундай аскар шунақа «лапашанг» бўлиб туғилганига минг пушаймон егудай бўларди.

Рейдга ҳозирлик кўригида Равшанов, айниқса, талабчан бўлди. Чунки унинг шахсий состави бир неча кун эгардан тушиб, отлардан узоқда, тупроққа беланиб юрди. Бу шароит ҳам уларнинг от айилини бўшатиб қўйгандай эди.

Равшанов ҳар бир полкни албатта полкком иштирокида взводма-взвод, эскадронма-эскадрон кўриқдан ўтказди. Унинг олдидан ўтган отлиқлар эгарда қандай ихчам ва маҳкам ўтиришидан тортиб отларини қандай бошқаришгача намоёиш қилдилар. Равшанов отларнинг бош тебратиб, туёқ ташлашига қараб ё отдан, ё аскардан нуқсон топарди.

«Бу аскарнинг ҳали ҳомроқ экан — тизгин тортишни билмайди. Буниси нега отига шпор ниқтаяпти?» дер эди у командирларига, улардан ана шунга эътибор беришни талаб қилиб. Эгар устида қийналаётган аскар авзойига қараб, отнинг тақасини текшир, деб буюрарди.

Оқсоқолнинг взводида Равшановнинг кўзига энг эпақасиз чавандоз Ботир бўлиб кўринди.

— Ботир учар чавандоз эди-ку! Эгарда нега зўрға ўтирибди? Авзойи ҳам бузукроқ...

— Оти ўзиники эмас. Ҳалок бўлган взводком отини беришган экан, тил топишолмаяпти, — деди Ваҳобов.

Равшановнинг биқинида Коваленко ҳозир бўлди-да, қувнаб туриб гап қотди:

— Менинг казакларим хандақларда музлаб қолишган эди, от устида чўғдай бўлиб кетишди. Узиммиям ҳавасим келяпти уларга.

— Казакларингизга жуда қувноқ иш топиб кўйдим, — деди дивком. — Анави мўйлов Грицкоми?

— Грицко.

— Эгари орқасига танғиб олгани нимаси?

— Соқчи «тутар арқон» эмиш. Штаб-питабга штурм вақтида керак қилармиш.

— Жуда соз ўйлабди.

— Ҳар куни битта янгилик ўйлаб чиқаради, калласи машина!

Равшанов казаклар полкига таъна қиладиган нуқсон кўрмасада, Коваленкога ҳам бошқа командирларга айтган гапни такрорлади:

— Тақаларни пухта қоқиб, айилларни қаттиқ тортиб, қиличларни кескир сақланглар. Аскарларнинг руҳи баланд. Бундан ярим парда ҳам пастлатманглар!

Пулемётчилар билан разведкачилар эскадрони, зенит тўпчилар дивизиони махсус текширишдан ўтди. Рейдда бу жанговар отрядлардан умид катта эди. Шунинг учун уларга кўриқда қаттиқ талаб қўйилди.

Разведкачилар гўё бутун эскадрон билан «овга» бораётгандай жанговар тартибда кўриқка чиқдилар. Икки отлиқ дозорда, уч отлиқ олдинда, иккитадан биқинда — икки бўлинма авангард бўлиб борарди. Иккинчи взвод асосий куч бўлиб, Шавкатнинг взводи резервда турарди. Отлар ўргатиб қўйилгандай пишқирмай, кишнамай, шарпасиз жим ва ҳушёр одимларди. Жанговар тартиб, отларнинг шарпасиз ўтиши, айниқса, разведкачиларнинг, теварак-атрофга синчковлик билан кўз ташлаб бориши Равшановга маъқул бўлди шекилли, развэсскомга эътироз билдирмади. Аммо резерв взвод командири Шавкатнинг эгарда «эррайим бўлиб» яккакифт ўтириши ёқмади. Уни ўз олдига чақириб олди.

— Отлиқ қўшинда хизмат қилаётганингни унутма, — деди пўписа оҳангида.

— Отга ҳам секин-аста, аммо кўникиб боряпман, — деди Шавкат.

Равшанов Шавкатга жавоб бериб юборгач, разведэсскомни ўз олдига чақириб олди. Отларнинг дум силтаб, майда одимлаб кетишини кузатаркан, Равшанов эсскомдан сўради:

— Отларингиз бугун ем кўрмаган шекилли?

— Арпа беришмади. Полклар талаб кетишибди, бизга тегмай қолди, — деди Султонғозиев.

Дивком адъютанти Асатуллаевга «дивинтендантни чақиринг, қаерда бўлса ҳам етиб келсин» деб буюрди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай дивинтентдант ҳаллослаб кела солиб рапортга тутинди:

— Ўртоқ генерал!..

— Бас! Рапорт ўрнига бир жумбоққа жавоб қилинг. Бўш қоп тикка турганини кўрганмисиз?

Дивинтендант нима деярини билмай гарангсиб, нима гап дегандай Султонғозиевга қаради. Разведэсском от қорнига ишора қилди.

Равшанов ғазабини яширолмай унга ҳўмрайиб боқди-да, жаҳлини ичига ютиб, сал босиқ оҳангда шундай деди:

— Разведкачилар менинг ўнг қўлим бўлади. Шўни биласизми?

— Ҳа, ҳа, жуда яхши баҳодирлар булар.

— Билсангиз бўпти. Буларнинг қоплари ҳамиша тикка турсин!

— Тушундим, ўртоқ генерал, — деди-да, Султонғозиевни етаклади, — юринг лейтенант, НЗдан арпа бераман.

— НЗга тега кўрманг! НЗ ўз номи билан даҳлсиз запас!

— Бошқалари ҳам бор. Хотиржам бўлинг, ўртоқ генерал, — деди дивинтендант.

Пўлатжон Содиқовнинг пулемёт эскадронидан дивком норози

бўлди. Сабаби, эскадронни парадга олиб чиққандай хўжа кўрсинга сафлаб қўйганди.

— Шу туришингда жангга кира оласанми? — деб сўради дивком.

— Отларим тўқ, тақалари наят! Миҳи тушганларини миҳлатиб олдим. Уқ-дорини запаси билан юклаб қўйганман. Тачанкаларим танкеткалардаи ва жанг.

— Тачанкага бало борми?

— Чапаевнинг тачанкаларидан ҳам наят булар, ўртоқ генерал!

— Тўхта! Тўхта! Тарихни биласанми ўзинг, Чапаев ким билан сўқишган-у, сен ким билан сўқишмоқчисан? Гитлер Колчак эмас! Билиб қўй, фашист генераллари сенга ўрмон ботқоқликларида асфальт йўли қуриб қўйгани йўқ.

— Ўрмон сўқмоқларида ҳам ўқдай учираман буларни.

Пўлатжон ўзиңикини маъқуллайвергач, Равшанов унинг фикри хатолигига ўзини ишонтириш учун буюрди:

— Бор, ўрмонга кириб қорнинг чуқурлигини ўлчаб кел!

Бир оздан кейин Пўлатжон бир қулоч таёқ кўтариб келди. Хомуш кўринарди.

— Тачанкангнинг ғилдираги қорда ботиб қолмайдими? — деди Равшанов унинг ўлчовини кўриб.

Пўлатжон ўзининг дарҳол ўзгарган фикрини баён қилди:

— Пулемётларни тачанкадан чаналарга кўчираман. Чана етмаса — чанғига!

Равшанов уни шахдидан қайтаргиси келмади.

— Кечикма бўлмаса...

Пўлатжон Содиқов минг югурса ҳам чана билан чанғига етинолмади... «Худо урди сани, Пўлат, дивкомдан эшитадиганингни эшитасан».

Шоҳига урса туёғи зирқирагандай, ўзларидан олдин кўриқдан қайтган пулемётчилар сабоғи таъсир қилди шекилли, зенитчилар хатоларини тузатиш учун чана ва чанғиларни талаб кетган эдилар.

Пўлатжон иккала қўли билан бошини ушлади. Овози чиқмаса ҳам, юраги хонишда эди.

«Хайфсандан зўрға қутулудим... Буёғи нима бўлади? Буёғида хайфсандан каттароғи буруқсаяпти. Наят-наят, деб панд еб қолдим-ку».

У югурганича дивинтендант олдиға борди. Дивинтендант разведкачиларга арпа қоплаб бераётган эди.

Пўлатжон Содиқов ўпкасини босолмасди.

— Ўртоқ подполковник! Ўртоқ маъмурий хизмат подполковниги!...

— Сенга ҳам арпа керакми, сени ҳам дивком юбордими? — шошилиб сўради дивинтендант.

— Чаналар билан чанғиларни талаб кетишибди. Менга жуда-жуда керак!

— Бўпти, топамиз. Қанча керак?

Пўлатжон севиниб кетди.

— Мен эскадронни чанғи билан чанага ўтказсам бўлди.

— Тушингни сувга айт, болам, — деди дивинтендант.

— Нега? Нега? Ҳозиргина бор деб эдингиз-ку?..

— Ҳаммаси ўша омборда.

— Талаб кетишибди, дедим-ку.

— Талагандан тортиб ол, — деди дивинтендант бир оз унинг кўзига қараб тургач, сўнг қўшиб қўйди. — Қўлингдан келса...

— Хайфсандан зўрға қутулиб эдим, ўртоқ подполковник, буёғиладундан каттароғи анқияпти!..

Дивинтендант Пўлатжонга раҳми келгандай, ҳазиломуз гап қотди:

— Битта яхшилик қилишим мумкин, холос.

— Қандай? — лейтенант энтикиб сўради.

— Янги петлица билан биттадан янги кубик бепул беришим мумкин. Хайфсандан кейингиси бундан ортиқ анқимайди, болам.

— Мен сизни доно одам десам... Ҳазилнинг вақти эмас-да.

— Бўлмаса, болам, дивинжга учра. Додингга ана ўша етади. Пўлатжон қидириб юриб дивинжни сапёрлар орасидан топди. Ингичка мўйлов қўйган, бўйи мўйловидай хипча зиёли капитан уни жуда хушмуомила қаршилади.

— Рейдга чана билан чанги керак. Тачанкаларни айирбошлаб беринг, ўтинаман, ўртоқ инженер-капитан!

— Тачанкаларингиз ҳам керакмас, ўтиниб ёлборишингиз ҳам... — деди инженер-капитан.

— Нима керак бўлмаса?

— Заявка!

«Осёнгина иш экан-ку, сен аҳмоқ бўлиб, болам-бўтамлаган чолга ялиниб юрибсан, Пўлат».

Пулемёт эскадронидан бошқаларнинг ҳам аризалари йиғналди-да, тегишли жойлардан рейд учун жами керакли аслаҳалар топилди. Отлиқлар душман орқасига қилинадиган рейдга тайёр бўлиб турган кезде командарм Владов дивком Равшановни телефонга чақириб рейд маршрутини ўзгартиришни буюрди. «Нега?» деган саволга «Ҳузу-римга тезда етиб кел» деб трубкани босиб қўйди.

Равшанов оқ бўёққа бўялган «Эмка»га ўтириб, зудлик билан командарм КПсига етиб борди. «Тезда етиб кел!» деб талаб қилган командарм ҳадеганда уни қабул қилавермади.

«Командарм тўнини тескари кийиб олган кўринади. Генерал Городовиковдан олган сигнали ёқмадимикин?»

Унинг тахминини бу сафар ҳам тўғри чиқди. Отлиқ аскарлар бош инспекцияси бошлиғи генерал Городовиков командармга ёзган макту-бида унинг жигига тегадиган гаплар бор эди.

— Мудофаа позициясини борлиқ иншоотлари билан бут-бутун ҳолатда пиёдаларга топширдим, — деди Равшанов командармга.

Генерал Владов эътибор бермади. Қўлида бир тутам қаламини гижимлай туриб, захарханда сўроқ бошлади:

— Ока Ивановичга қандай чақув қилиб эдингиз, генерал Равшанов? — ер остидан унга тикилиб тураркан, командарм Владов сўроғида давом этди. — Командарм ҳуқуқи сизга камлик қилиб эдим!

— Ўртоқ Сталиннинг топшириғи бор эди. Сталин топшириғи Ватан топшириғи! Генерал Городовиков ҳамма ишдан хабардор эдилар.

— Менинг армиямга Городовиков қўмонда бермайди-ку... Майли, рейдга розиман, аммо сиз танлаган жойдан эмас, мен буюрган жойдан ёриб ўтасиз!

— Ҳамма муаммолар келишиб қўйилганди...

— Сиз танлаган жой армиянинг нариги қаноти. Уёғи бошқа армия...

— Ўша ёқдан ёриб кириб Ильичевкани озод қилгач, чапга буриламан, дарё ёқалаб қайиламан-да, қаршимиздаги генерал Готнинг орқасига ўтаман. Мулоҳазаларимни ихтиёрингизга юбориб эдим. Схемасини ҳам кўрсатишгандир.

Командарм бир тутам рангли қаламларни ғарчиллатиб эзгилаб ўтирди-да, тескари қараб туриб «кўрсатишди» деди, тишлари орасидан гапи сўрға сидирилиб чиқди.

Унинг қўлидаги қоғозда Ока Иванович Городовиков, гап орасида командармга генерал Равшановнинг фамилияси И. В. Сталин ёндафта-рида турибди, Сталин отлиқ аскарларнинг қишқи янги рейдига катта умид боғлаган, деган эди. Бу гаплар Равшанов зиммасига буюк масъулият юкларди. Шу билан бирга командарм масъулияти ҳам кичик эмасди. Лекин Равшановнинг назарида командарм Владов бу

операцияга умумманфаат нуқтаи назаридан қарамаётгандай, галати, ҳатто ғирром фикрлаётгандай эди.

Шу чоқ Равшановнинг хаёлига не-не қора фикрлар келмади. «Тушунмайди десам академияда унинг миясига қўрғошин қуймагандирлар. Тескаричими десам, шундай армияни тескаричига топшириб қўярмидилар. Ичида қурти йўқмикин шу генералнинг?»

Владов генерал Равшановнинг номи Олий Бош қўмондоннинг ёндафтарида ёзиғлиқ турганидан чўчир эди. Равшанов унга юборган схемаю фикрларини Сталинга ҳам юбормаганмикин? Юборишдан ҳам тоймайди, бу мақтанчоқ генерал. Кейин нима бўлади?..Можаро Кремлгача боради. Городовиков четда турмайди, албатта. Жуков ҳам ўз шогирдига ён босмай иложи йўқ. Ахир, фронт қўмондони бўлганидан бери неча бор унинг номини оғзига олди. «Бузоқнинг югургани сомонхонагача, борсин, югуриб кўрсин. Қуршовда қолиб, қафасда «дод» деганида гаплашасан, бу жангари Темур билан...»

II

Ҳаво очиқ эди. Штабармдан қайтаётган оппоқ «Эмка» устидан чигирткадай чириллаб штурмчи самолётлар учиб ўтди. «Четга бур, машинани панага ол» деб буюрди Равшанов шофёрига. Қарағай қаноти остида тургар машина ойнасини тушириб қўйди-да, Равшанов дарахтлар учини шамолида эгиб, қуриган баргларини шатирлатиб тўкиб, қийғирдай учиб ўтаётган самолётларни санади. Элликтага борганда у ёгини санамай қўйди. «Бирор жойни қийратади бу қонқусгурлар». Узоқ ўтмай сиреналар чийиллади. Зенит тўплар ишга тушди шекилли, кўкда майда-майда оқ қалпоқчалар булути кўпайиб қолди.

— Ҳайда, азамат! — деди Равшанов шофёрига.

Кабина ойнасини ёпиб қўйишни унутгани учун бир зумда машина ичи музга тўлди. Совуқни сезгач, шоферидан узр сўради, «кечир, дўстим, хаёл суриб қолган эканман».

Йўл-йўлакай у Владовнинг «ғирром»лигини муҳокама қилиб борарди. «Шундай муҳим ишнинг чаппасини чиқаришига бир баҳя қолди. Агар Ока Ивановичнинг мактуби бўлмаса, мени яна эгардан туширарди, бу ғирром. Хайриятки, ях! деб оёқларини тираб олмади. Ҳа, Сталинга тутун қайтарадиган командармнинг юраги нечта экан!»

Машина отлиқлар лагерига кириб келганида, шўх музыка янгради. Қарсақлар кетидан қаттиқ кулги кўтарилди. «Концерт бўляпти шекилли, артистлар келади, деган дарак бормиди?» — деб сўради шофердан.

— Ҳазимизникилар-ку. Разведкачиларимизнинг миллий чолғу асбоблари бор.

— Дуториям борми?

— Ҳаммаси бор!

Дутор — Темур Равшановнинг жони эди! Ешлигида «аст бўламан»га қарсиллатиб дутор чертганида, бутун эскадрон ер депсиб оёқ ўйинига тушарди. Самарқанднинг Ленин хиёбонида савлат тўкиб тургучи нақшдор офицерлар уйи ҳам Равшановнинг дуторисиз обод эмасди. У фақат Сибирда дуторсиз юрди. Тор йиғлатиб, «қора сочим»ни айтадиган чоқларида унга чолғу насиб этмади. Уруш бошида эса, унга дутор оғирлик қилди. Дутор ўрнига ҳам ўқ-дори кўтариб юрдилар. Мана энди ҳар қанча дуторга, чолғу асбобларига ўрин топилади. Разведкачилар эскадрони бутун оркестр асбобини олиб юрибди экан-ку.

Равшанов бир четда туриб, концертни томоша қилди. Шўх музыка таронаси, ёш овозлар ялласидан унинг юрагидаги оғир юк, Штабармдаги таъби хиралик ювилиб кетгандай бўлди. Аскар болаларнинг орасига қўшилиб кетгиси келди-ю, ўзини босди. Штабда иши кўп эди.

Штабда Белоусов дивком топшириб кетгандай қилиб жанговар буйруқ лойиҳаси тайёрлаб, қайта-қайта ўқиб, уни имзога беришга юраги бетламай ўтирар ва комиссар Шевелевни ҳам ўз фикрига ошно қилиш ҳаракатида эди.

— Хайронман, ўртоқ комиссар, лойиҳани ёзишга ёзиб қўйдим. Шунча уринсам ҳам ҳарбий устав ва қоидаларга яқинламаяпти. Шу операциядан айтарли манфаат чиқишига юрагим чопмаяпти.

— Нега?

— Командарм бу қалтис ишга рози бўлмаса керак, ўртоқ комиссар.

— Нега? — такрор сўради Шевелев унинг кўзларига қараб.

Белоусов буйруққа илова қилинаётган схеманинг «юз минглик» ҳарбий харитага кўчирилган вариантыни кўрсатди. Шевелев қора-кўк-қизил чизиқлар, қизил-кўк кунгураларга кўз ташлаб олгач, деди:

— Дивком чиздирдими буни?

— Ҳа, дивкомнинг плани шу. Буни қаранг, дивизияни тўппа-тўғри қуршовга олиб боряпти. Ичкарида ўралиб қолган қисмлар қуршовдан чиқмай ҳалак, биз кўр-кўрона қуршовга кетаямиз. Отлар душман тўпига ем бўлади. Отлиқлар қип-қизил гўшт...

— Белов корпуси... Доватор группаси... Бу соҳада тажрибалар бор-ку!

— Генерал Белов отлиқлари ҳам, Доватор аскарлари ҳам охири қуршовда қолдилар-ку. Қуршовдан чиқиш қанчага тушди?..

— Менимча, Темур Равшанов ҳаммасини ҳисобга олган. Белов отлиқлари қанча фашистга қирон келтирди. Доватор ҳам. Равшанов ҳаммасини билади. Руҳи баланд. Унинг рейд ҳақидаги мулоҳазалари энг юқорига ҳам маъқул бўлибди. Мен буни армия Сиёсий бўлиמידан эшитиб келдим. Улар мени бекорга табрикламаётгандирлар.

Белоусов комиссарнинг бу гапларидан англадики, Шевелев ҳамма гапдан огоҳ, демак, дивком билан унинг тили ҳам, дили ҳам бир. Шундай экан, унга гап уқтириб бўлармиди.

Штаб бошлиғи гапни бас қилди. Ўз вақтида дам бўлган экан йўқса, Равшанов мунозара устидан чиқарди-да, комиссар билан қўшилиб Белоусовни «оқ билак»дан олиб, «оқ билак»ка соларди. Белоусов учинчи марта муҳокамага тушган бўларди-да, унинг тақдири «учдан кейин — пуч» операциясини қўллашга йўл очиб берган бўларди.

Равшанов бояғи тароналар шавқ-завқи билан кўнгли яйраб кириб келди. Унинг қувноқ ҳолатини кўрган Шевелев «ишимиз чаққон юришиб кетибди, дивкомнинг руҳи баланд, дили шод» деб ўйлади. Белоусов ҳам унинг бу шодонлигини ўзича баҳолади. «Гапни командармга ҳам ўтказиб келганга ўхшайди».

Равшанов штабга кира солиб рейд операцияси ҳақида эмас, бутунлай бошқа ҳақда, аскарларнинг ҳаваскорлик концерти ҳақида гап бошлади. Белоусовдан «Лойиҳа нима бўлди? Схема тайёрми?» деб сўрамади ҳам. «Ахир у командарм ҳузуридан қайтгунимча рейд хужжатлари тахт бўлсин», деб қатағон топшириқ бериб кетганди-ку! «Бирор ўзгариш бўлдимикин? Қанақа ўзгариш экан? Еки дивизияга жанглардан кейинги роҳат муддати берилдимикин? Ундай бўлса ҳам «Белоусов, буйруқни ўзгартир», дер эди-ку. Индамай туришида гап кўп, бу ичидан пишган дивкомнинг». Белоусов шу хил ўйлар билан банд бўлса-да, бирор янгилик кутиб, дивкомнинг оғзига тикилиб турарди.

Дивком ҳаваскорларнинг чолғу машқлари, шўх ўйин, ўйноқи лапарлари ҳақида комиссарга ҳикоя қилишдан зерикмасди.

— Ўзимнинг ҳам ўйнаворгим кеп кетди. Кишининг завқи ҳамиша турткига муҳтож тураркан. Салгина қитиқласа тамом... Завқ кўкракка сиғмай, тўлиб тошаркан одам...

— Уйнавормабсиз-да, Темур Равшанович. Аскарларни боши осмонга етарди. Мен бўлганимда ўзимам қийқиртириб ўйнардим, сизни ҳам даврага тортардим. Аттанг, йўқ эканман-да, — деди Шевелев.

Равшанов унинг гапларини маъқуллади-ю, бошқача гап қилди:

— Қизғин ишлар энди бошланяпти, комиссар, ҳали бунақа тортма-торт ўйинларига ҳам вақт топамиз. Ушандай кезларда оёқ ўйинини ўзим бошлаб бераман.

— Бўлмаса сиз кеч қолибсиз, Темур Равшанович, — деди Шевелев қувнаб. — Мен аллақачон бошлаб юбордим. Соврин менда кетди, деаверинг.

— Разведкачилар концертини сиз бошлаб берганмидингиз? — Равшанов ҳайрон бўлиб сўради.

— Бошқа жойдаги концертни гапиряпман, — деди Шевелев. — Казаклар лагерида юрсам, кимдир гармон тортиб, мунгли куйлар билан гармонини йиғлатапти. «Инг-инг... нг...» «Ҳозир гармон йиғлатадиган вақтми!» дедим-да, қўлидан чолғусини олиб, гопакни қийқиртириб юбордим. Бир вақт олдимда тапир-тупир бўп кетди. Қарасам, Грицко мўйловларини селкиллаптиб гопакка оёқ ташляпти. Руҳланиб кетдим-да, гармонни сайратгандан сайратдим. Бошқа эскадронлардан ҳам казаклар чошиб келишди. Бўлди томоша — бўлди томоша!..

Равшанов хурсандлигидан тиззасига шапатилиб, «ажойиб иш бўпти, антиқа иш бўпти!» дерди. У комиссарга ташаккур билдириб, «аскарнинг бир марта шод бўлгани, бир неча атакага етарли қувват беради. Сиз казакларга катта заряд — қувват бериб келибсиз, комиссар! Бу қувват эртасигаёқ ўз кучини кўрсатади», деди.

Белоусов рухсат сўраб чиқиб кетди. Унинг шарпаси узоклашди. Шундан кейин:

— Юришни эртага бошлаймизми? — деб комиссар Шевелев ҳушёр тортиб сўради. — Командарм планимизга рози бўлдимизми?

— Зўр-базўр рози бўлди. Кўп ланжлик қилди.

— Нега ланжлик қиларкин. Ахир отликларнинг Бош инспекцияси қўллаб, қувватлаб турса, Сталиннинг ўзи розилик берган бўлса, Владовнинг онасини ҳақиям қолгани йўқ-ку!

— Мен ҳам юзига тик қараб шунақа деворгим келди, лекин бетламадим. Бетингга боргунча белингни синдириб қўядиган писмиқ у командарм.

Шевелев андак қош чимириб ўтирди-да, хаёлига нимадир келди шекилли, ётиғи билан деди:

— Владовнинг ичига қўл солиб кўрмабсиз-да. Унинг ҳам бирор ўйлагани бордир.

— Ичида қурти борга ўхшайди. Балки командармга шубҳа қилишим хатодир. Лекин... Худо ҳақи, ичида қурти бор. Буни сизга айтияпман, холос. Коммунист — коммунистга дилидаги гапини очиқ айтиши керак-да.

— Керак... керак.

— Ўртоқ Сталиннинг ҳам шубҳаси бор эди. Тўғри чиқяпти...

Эшик ортида турган эканми, тасодифдан шундоқми, уларнинг гапи тўхташи ҳамон, штаб бошлиғи подполковник Белоусов тамшаниб-тамшаниб кириб келди.

— Нордонгина экан, аммо тишни синдирадиган даражада қаттиқ, — деди у кира солиб. Кейин ўзи изоҳлади. — Навбатчи аскар берди. Қуртопмиш. Уйдан юборишган экан.

Равшанов унинг афтини буриштириб қуртоп шимишига ҳам, гапларига ҳам эътибор қилмади-да, «Ҳужжатлар тайёirmi?» деб сўради. Белоусов гўё англамагандай қуртопни шимиб, кўзини қисиб сўради: «Қайси ҳужжатлар?» Равшанов аниқлаштириб ўтирмади-да, «олиб келинг, қўл қўямиз, комиссар ҳам шу ерда», деб буюрди.

Белоусов чиқиб кетиши ҳамон орқасига қайтиб кирди.

— Ўртоқ генерал! Сизга икки киши кирмоқчи бўлиб турибди.

Бирі ёшгина йигитча, «Темур Равшановнинг ўгли бўламан» деяпти...

Шевелев ярқ этиб Равшановга кўз ташлади.

Равшанов «Ўғлим! Бормисан?!» деб ташқарига отилгиси келди-ю, тишини-тишига қўйиб, ўзини босди-да, синов назари билан кузатаётган Белоусовдан сўради.

— Иккинчиси ким экан?

— Оғир танклар батальонининг командири майор Владов.

— Владов? Командармнинг ўгли эмасмикин! — Шевелев штаб бошлиғидан сўради.

— Йўқ, фамилиядош бўлса керак. Майор ҳаракат маршрутини аниқлаб олгани келганмиш.

Равшанов ўрnidан сакраб туриб кетди. Унинг дилига чироқ ёқилгандай, кўнглида байрам бошлангандай бўлди.

— Танкчи командирни чақиринг!

Зангори комбinezон, қора мовут қавима шлем-қулоқчин кийган юмалоққина офицер кириб келди.

— Ўртоқ генерал! Клим Ворошилов танклар батальонининг командири майор Владов. Жанговар тошпириқ олгани келдим!

Равшанов у билан қучоқлашиб кўришди.

— Йўлингизга кўзим тўрт эди. Қадамингизга ҳасанот! Келаверма-ганингиздан ҚВҗлар айниб қолишмадиларми, деб хавотирда эдим.

— Сизга чап бериб қўйишимизга ҳам бир баҳя қолди.

— Орамиздан қора мушук ораламаган эди шекилли?

— Э, бизга бошқа харидор чиқиб қолди. Армия штабидан ҚВларни пистирмага қўйиб, томоғига эрга кўмасан, дейишди. Яъни, бизни ДОТга айлантирмоқчи бўлишди.

Равшанов комиссар Шевелевга назар ташлаб, у билан кўз уриштириб олди.

Танклар командири гапида давом этди:

— Штабга қўнғироқ қоқсам, сиз йўқ экансиз.

— Йўқ эдим.

— Командарм чақиртирган эканми, комиссарни эса полкларда юрибди дейишди. «Тўп ўйини қачон бошланади», деб сўрасам, «Тренер йўқ. Бош тренер ўйинчиларни стадионга туширгилари йўқ» дегандай гап қилди. Мениям иштаҳам бузилиб, ҳафсалам пир бўлган пайтда армиядан яна қўнғироқ қилишди-да, «Тўп ўйини давом этади» дейишди. Мана, учиб келиб ҳузурингизда турибман.

— Жуда вақтида келдингиз, ўртоқ майор. Биз ҳам шу ўйинни режалаб ўтирувдик. Бу ўйинда асосий форвард сиз бўласиз. Бизлар сизга тўп оширувчи бўлиб борамиз-да, дарвозага тўп киритгач, у ёғига «Ур-ҳо-ур!» ни отлиқларга қўйиб берамиз.

— Енгил танклар батальони ҳам сизнинг ихтиёрингизда-ку!

— Уларни катта йўлга чиққанда ишлатамиз. Унгача отлиқларнинг биқинида боришади. Сиздан илтимос: ўрмаловчи қалъаларингиз ярим кечада мана бу квадратга позиция тутсин. — У харитадаги белгиларни кўрсатди. — Бизнинг улоқчилар мана бу ерда пойгага ҳозирланадилар. Тўпчилар душманнинг манави окопларида андак пахта саваб бергаҳ, мешини ёриб, увадасини чиқариши ҳамано тизгиңлар бўшатилиб, оломон пойгани бошлаймиз.

— Танкчиларнинг маънавий-сиёсий кайфияти қандай? — деб сўради майор Владовдан комиссар Шевелев.

— Танкчи бир жойда туришни ёмон кўради. Минг от кучига эга бўлган қудратни савлатга миниб юрибмизми?! дейишяпти йигитларим. Ҳаммаси ҳам олға интилгиси келяпти. Бундан ортиқ яхши кайфият бўлармиди!

Комиссар мамнун бўлиб майор Владовга табассум қилди.

— Офарин!

Биргаликда қилинадиган ҳаракат плани келишиб олингач, майор Владов қуюқ хайр-хўшлашиб, қисмига жўнади.

Равшанов ҳам уни кузатиб чиқиб, ота нигоҳини тоқатсиз кутаётган ўғли билан остонада учрашди.

Бўйлигина, қотма ва қорача йигитча бир сакраб падари бузрукворнинг бўйнига осилиб, юзи, кўзидан чўлп-чўлп ўпа кетди.

— Дадажон! Дадажон! — дер эди у. — Дадажон!.. Дадажоним!..

Равшанов ўғлининг бошини силаб, ҳаяжонини андак юмшатиб, деди:

— Қани, қани ўша Олимжон сенмисан ёки бошқамисан?

— Уша Олимжонман! Дадажон! Унда кичкина эдим-да...

— Ҳуҳ-ҳў-ў!.. Бўйинг бўйимга етай, деб қопти. Ҳарбий кийиминг ҳам қуйиб қўйгандай! Кичик лейтенант ўртоқ Равшанов! Унвонни қаерда олдинг?

— Ҳарбий билим юртида олдим, дадажон, — деди ўғил. — Лейтенант беришлари керак эди. Муддатидан олдин битирдик-да, номига имтиҳон олган бўлишди-ю, янги форма кийдиришиб, биттадан кубок тақиб қўйишди.

— Қайси билим юртида эдинг? — ота унга меҳрибон боқиб турарди.

— Кашира ҳарбий билим юртида эдим.

— Тўхта, тўхта. Кашира курсантлари сўқишга ҳам кириб-чиқишди шекилли.

— Кашира электростанциясини фашист десантидан биз асраб қолдик-да.

— Офарин, ота ўғли, — деди ҳижрондан сўнг топишганлар суҳбатини ҳавас билан тинглаб турган Шевелев. — Ота касбини эгалламоқчи бўлибсиз-да, Олимжон!

Равшанов ўғлига маънодор, меҳрибона боқиб турарди.

— От босган изни той ҳам босиши керак, — деди Равшанов ўғлидан кўзини олиб комиссарга юзланаркан. — Лекин бу тойчоқ, қайси яйловларда юрганини, қайси сойдан сув ичиб, қандай қулунлар орасида бўлганини билишим керак. Афсуски ҳозир вақт зик.

«Холироқ гаплашиб олишсин» дейишди шекилли, аввал Шевелев, унинг кетидан Белоусов дивком ертўласини тарк этишди.

— Ўтмишингни қўлим бўшида, бафуржа гапириб берарса. Менга ҳозирги номай амолингдан гапир, — деди ота.

— Утмишим бир китоба сизмайди. — Том Соьер ҳам, Шум бола ҳам бўлдим, — деди Олимжон, маънос тортиб. — Яхшиси, ўзингиз айтгандай, бу саргузаштни кейинга қолдирай. Ўзимам тушуниб турибман.

— Қаерга тайин қилишдилар сени?

— Генерал Темур Равшановнинг отлиқ аскарлар дивизиясига! — деди Олимжон рапорт бериб. — Мана йўлланма.

Равшанов билим юрти қўмондонлиги томонидан берилган йўлланмани қўлига олиб ўқиди-да, севинчини ўғлидан яширолмади. «Фарзандинг бўлса, ахир бир куни падарини топиб келаркан-да. Ота ўғли экан, топиб келди, азамат!»

— Бу ерни топишинг қийин бўлмадими?

Олимжон отасига ярқ этиб боқди-да, қувнаб жавоб қилди:

— Совет Информбюроси хабаридан билиб қолдим. Агар бир кун кечиксам ҳам, бошқа ёққа юборишарди. Билим юрти бошлиғига газетани рўпара қилдим. «Мана шу генерал менинг дадам бўладилар» дедим. Инсофли полковник эди. «Красная звезда» газетасида босилган фотосуратингизни ҳам кўрсатдим. Суратга қаради — менга қаради. Қайта-қайта қаради-да, «даданг отлиқларга бош экан-ку» деди. «Отлиқ офицер бўлиш аини муддаом эди!» дедим. Бўпти, деб йўлланма берди. «Волокаламск томонга юрсанг, отлиқларга дуч келиб, дадангни топиб оласан», деди. Сўраб-сўраб топиб келдим!

— Бўпти, азамат, резервимда бўлиб, биқинимда юрасан, — деди генерал. — Кўзинг пишгач, қайноқ жойга, қувноқроқ ишга қўяман сени.

III

Штаб ишлари кўпайиб қолган эди. Белоусов дивком муҳокамасига тайёрлаб қўйган материаллар папкаларини унинг олдига келтириб қўйди. Равшанов эринмай, ҳамма папкаларни варақлаб чиқди, керакли ҳужжатларни кунт билан ўқиб, қизил қаламида тахрир қилиб, баъзиларини имзолади, айримларини «маромига етказиш учун» штаб бошлиғига қайтариб берди.

Равшанов нима ўқимасин, қандай иш қилмасин, унинг бир хаёли Олимжонда бўлди. Негаки, кўпдан соғинтирган яқкаю ягона фарзанди отадан тирик етим, дарбадарликда юрди. Қаёқда юрди? Қандай шароитда, кимлар билан юрди? Не кунлар кўриб, не кулфатлар тортди экан бояқиш...

У штабдаги зарур ишларини тугатгач, ўғлининг ёнига шошилди.

— Ўғлим! — деди у, Олимжоннинг ҳузурига келиб. — Мана энди саргузаштларинг тафсилотини бошла, сени тингламоққа ропша-роса бир юз йигирма минут вақтим бор. Соатингни меникига тўғрилаб қўй. Ҳозир Москва вақти билан ўн саккизу ноль-ноль!...

— Бошидан бошлайми? — Олимжон дадасининг раъйига боқиб сўради. — Икки соат озлик қилади-ку.

— Мен кетиб, сен онанг билан бирга қолганингдан беригисини гапира қол... Бўлган гапни оқизмаям, томизмаям. Равшанов авлоди бўяб-бежашни ёмон кўради.

Олимжон ёш бошига тушган савдоларни, отаси айтгандай, оқизмай-томизмай ҳикоя қила бошлади.

— Дастлаб Сизни қаёққа кетганингизни онам мендан яшириб юрдилар. Буни болалардан эшитдим. Уртоқларим мени кўрганда қиялаб ўтишди, бора-бора мен билан ўйнамай қўйишди. «Душманинг арзандаси» деб турткилаб, қотириб сўкадиган бўлишди. Онамдан: «Дадам қанақа душман» десам, айтмади. «Даданг душман эмас!» дейишдан нарига ўтмади...

Олимжоннинг назарида дадаси ухлаб қолгандай жимиб ётарди. Аста разм ташласа уйғоқ, аммо кўзи ертўла шифтига қадалганча қадалиб турарди.

— Гапиравер, ўғлим, нега ҳикоянгни тўхтатдинг? — деди отаси.

Ўғил ҳикоясини давом эттирди:

— Кунларнинг бирида кўчадаги болалар «онанг эрга тегяпти» дейишди. Ишонмадим. «Дадам ҳадемай келиб қоладилар» дедим. Шу орада мени катта онамларнинг уйига жўнатиб юборишди. Ёзни қишлоқда ўтказиб, кузда биратўла мактабга келасан, дейишди. Қишлоқда маза қилдим. Болалар билан чўмилдим. Мева беҳисоб, бунинг устига бепул. Қорним тўйгунча дарахтдан тушмайман.

— Кейин нима бўлди? Шаҳарга қайтдингми?

— Қайтмасам бўларкан...

— Сабаб?

— Онамнинг эрга теккани рост экан. Дадангга салом бер, дейишиб эди, уйига қайтиб кирмадим... Ўша эриниям, ўзиниям кўргим келмади. Бунинг устига, негадир мактабга олишмади. Штабга борсам, битта ҳам ўртоғингизни, битта ҳам таниш командирни кўрмадим.

— Кейин нима бўлди? — Равшанов димоғи қирилгандай ютиниб, хириллаб зўрга сўради.

Олимжоннинг бир ух тортиб олиб баён қилган ҳикоясига кўра, бола бечоранинг тақдири ушбу тарзда чархпалакдай айланган эди:

«Отанг чақув қурбони дейишди» баъзи яхши одамлар. «Отанг душман эмас» дейишди Равшановни яхши билган кишилар. «Отаним қаердан топаман?» «Отанг узоқда».

Олимжоннинг «жуда узоқ»қа ҳам боргиси келди. Олимжон романтик болаларнинг саргузаштлари ҳақида, афсонавий сайёҳларнинг сайрлари ҳақида кўп эшитганди. Буларнинг кўпини отаси айтиб

берган эди шекилли. Ҳа, тўғри, отаси айтганди. Ҳеч нарсадан қўрқмай-диган, дуч келса девни ҳам янчиб, аждаҳоларнинг оғзидан ўтини олиб, қароқчиларни ҳийла билан қақшатган ботиру баҳодир болалар ҳақидаги эртақларни ҳам отаси айтиб берганди. Уша эртақларнинг таъсири биланми, дилида ёнган ота меҳри чўғининг ҳароратиданми, Олимжон отасини излаб йўлга тушди.

Чўнтагида хемириси йўқ, қўлида бувиси — онасининг онаси тугиб берган тугунчаси билан поезд йўлига чиқди. Пўлат изларда Самарқанд-Тошкент пасажи́р поезди кўндаланг эди. Паровози пишқириб буг чиқариб турарди. Перронда одам қумурсқадай ғимирлар, вагонларнинг эшиги тиқилинч, айрим йўловчилар тугунларини ойнадан узатардилар. Олимжон ҳам эшик қолиб, тешиқдан кирмоқчи бўлди-ю удалай олмади. Вагон хўжасининг кўзини шамғалат қилиб, одамларнинг панасида ичкарига суқилиб кириб олди. Уша вақтидаги вагонларнинг садағаси кетсин Олимжон, ҳаммом нима-ю, вагоннинг ичи нима! Одамлар сув бўлиб оқяпти.

Яхшиларга минг раҳматки, чой ичишса, Олимжонга ҳам беришди, овқат еганларида, Олимжонни ҳам бегона қилмадилар. Уша вақтда инсофлилар кўп эканми, қаерга борасан, у ерда киминг бор, деб сўрашиб, эски шаҳарда турадиган бувисининг уйигача элтиб қўйишди. Унинг тошкентлик бувиси — отасининг онаси Зебинисо кўп меҳрибон аёл эди. Бийронгина набирасини қўярга жой тополмади. Зебинисо буви тилида шакар тугандай, топганини ундан аямади. У набирасига қараб тўймас, аммо унинг мўлтиллаган кўзига боққани сари кимларнидир қарғаб, юм-юм йиғларди.

— Яшамагурлар, шундоқ неварамни тирик етим қилишди...

— Мен етим эмасман, бувижон, дадам борлар. Дадамни ўзим топаман! — дер эди бола.

— О, қўзичоғим, — дер эди бағри кабоб Зебинисо бувиси, — кошкйиди отангни топсанг.

Болалар билан Урдага чиқиб, трамвайни томоша қилаётган куни Урда гузаридаги чойхоналарда одамлар лиммо-лим эди. Чойхўрлар орасида халта-хуржунларини олдиларига қўйиб, чой ичиб ўтирган кишилар «Сибир, Сибир» деб гурунглашардилар. Олимжон қулоқ солиб, гапларидан билдики, улар Сибирга жўнаётган эканлар. «Мени ҳам олиб кетинглар, жон амакилар, яхши амакилар» демоқчи бўлди-ю, уялди. Бунинг устига, тугунчаси бувисининг уйида қолганди. Халта-хуржун кўтарган йўловчилар кетидан трамвайда вокзалгача борди. Ушалар туфайли Олимжон вокзалда «Тошкент — Новосибирск» поезди бор эканини билиб олди.

Бувижони унга ҳар куни гоҳ мороженое учун, баъзан кино кўрарсан, деб танга-чақа бериб турарди. Олимжон у пулнинг бир мирисини ҳам ишлатмай йиғиб юрди. Шу орада билиб келиш учун икки марта вокзалга чиқди. Сибир поезди уч кунда бир қатнашини аниқлаб, вақти-соатини уқиб олгач, ўша куни, ўша соатда перронга келди. Бувиси беҳабар эди: бечора кампирни зор йиғлатиб, Олимжон Новосибирск томон йўл олди.

Перрон одамга лиммо-лим, вагон эшигига бориб бўлмасди. Бунинг устига, йўловчининг ҳар бири неча-неча халта-хуржун, қопчиқ кўтариб, тугун қўлтиқлаб олганди.

Йўловчиларнинг қопчиғини кўтаришган бўлиб, кузатувчи ниқобида Олимжон ҳам вагонга жойлашиб олди. Вагон ичи лиммо-лим, одамлар минди-минди... Олимжон ўзи кўтаришиб кирган йўлакдаги қопчиқ устига ўтириб олди. Важоҳатли ревизорлар кўзида қалин ойнак, бўйни аралаш сумка осиб, қўлида «чипта» тешадигани билан дағдаға қилиб қолган чоқларида Олимжон энг тепага чиқиб, қопчиқлар орасига яшириниб оларди. Улар кетиб, вагон тинчигандагина пастга тушар, яна ўша қопчиққа минарди.

Қопчиқ иссиқ кийим-бошга тўла бўлиб, унинг эгалари олтин конида зар қидираётган тутқиндаги уруғини кўргани борардилар.

— Уруғингиз ким? — қизиқсиниб сўради Олимжон.
— Сен танаймансан, бўтам. Уруғим шоир...
— Шоирлар китоб ёзмай, олтин конида ишлайдиларми? — деб сўради Олимжон.

— Э, бўтам, ғанимдан бўлди. Уғлимнинг ўткир нафасини кўришолмади. Уша ёққа этоп қиворишди.

— Ундоқ бўлса ўша шоир акам дадамми танирмикин? Равшанов. Майор Равшанов.

— Ҳарбий киши бўлса манавилар биладилар. Уша ёқдаги аскар болаларини кўргани, командирларига ҳам совға-салом олиб кетиш-яптилар, — деди биринчи амаки.

— Дадамми танийсизларми? Командир Равшанов. Исмоил Темур. Жуда келишган одам. Узоқдан ҳам кўриб билса бўладиган командир.

Иккинчи амаки «йўқ» дегандай бош чайқади, аммо шу баҳонада Олимжоннинг кимлиги ва қандай мақсадда кетаётганини билдилар-да, уни ўзларига ҳамроҳ қилиб олдилар. Ана шу яхши одамлар туфайли Олимжон поездда емак-ичмакдан қисинмади.

Новосибирскка борганда ҳар ким ўз юмуши, ўз ғамида ҳар ёққа тарқалди. Вокзалда Олимжоннинг бир ўзи қолди. Совуқ эди. Кутиш залига кирди.

Яхшиям Самарқандда юрганида, Тошкентда турган вақтида унча-мунча русчага тили келиб қолган экан, одамлардан отасини сўроқлай кетди. Аммо ҳеч ким ҳеч нарса билмасди.

Новосибирск катта шаҳар эди. Шундай азим шаҳар бўлгани билан, қанчадан-қанча турли-туман одам уёқдан-буёққа ўтиб тургани билан уларнинг орасида бирор киши, дадангни кўрганман, демасди. Олимжонга алам қилди-да, аламига чидамай, милиция идорасига борди. «Ё дадамми топиб беринглар ё мени ҳам сургун қилинглар», деди у бошлиққа.

Милициядагилар ҳайрон бўлиб, елка қисинди. «Қайси дадангни қаердан топиб берамиз, сени қаёққа сургун қиламиз? Урта Осиёгами? У ёқда одамнинг мияси қайнаб кетади-ку!» «Ўзим Урта Осиёдан келдим. Буёқдан уёққа сургун бор бўлса, отамни ўша ёққа сургун қилинглар» деди Олимжон. «Ие, сен жуда ғалати бола экансан-ку. Ташландиқ эмасмисан?» «Тошдиларингиз, ташландиқ боламан. Онамдан қочдим, отамга етолмадим. Аросатдаман. Мени сургун қила қолинглар: Сибирдан Урта Осиёга!» «Сенда иш кўпга ўхшайди, тирранча. Кўрсат хужжатингни». «Хужжатим йўқ. Қаманглар мани! Вассалом!»

«Қаровсиз бола. Боқимсиз бола. Дайди ўсмир, хужжатсиз нотаниш»ни КПЗга ташладилар. «Маза, — деди Олимжон. — Иссиқ-қина жой, текин томоқ, тайёр ўриндиқ».

Олимжонни боқимсиз болалар уйига жўнатдилар. «Соқчи ҳайдаб бормасин. Уяламан. Адресини айтинглар, ўзим бораман. Худо ҳақи, ўзим топиб бораман» деди «боқимсиз бола» Олимжон.

— Ашуланг зўр-ку! — деди КПЗ бошлиғи.

— Командирнинг ўғлиман. Авлодимиз таги тоза одамлар!

— Сен қандай қилиб бу ёққа кеп қолдинг ўзи? Ердан чиқдингми, осмондан тушдингми?

— Отамни қидириб келдим, деяпман-ку. Новосибирскда — яъни Янги Сибир шаҳридан тополмадим. Балки эски Сибир ҳам бордир. Отам ўша эски Сибирскдамикан? Йўл кўрсатинг, ўртоқ бошлиқ.

Бошлиқнинг чечан, ботир болага ҳаваси келди ва шу билан бирга унинг овора бўлиб, аросатда юрганига раҳм қилиб, унга шафқат кўрсатгиси келди. Ҳатто Магадангача, мурожаат қилиб командир Равшанов Темур Равшанович исмли кишидан хабар тополмади. Кейин ҳарбий комендантларга мурожаат қилди-ю, жумбоғи ечилди.

«Майор Равшанов Темур Равшанович, туғилган жойи Тошкент, охириги хизматни Самарқандда ўтаган. Ҳозир Москвада...»

Шундан кейин бу чечан ва чаққон болани милиция ҳисобига бепул билет ёзиб, йўлига яраша овқат-озиқ бериб, болалар вағонида Москвага жўнатдилар. Москвада ҳам у отасини тополмади, аммо яхши одамлар унга оталик қилдилар-да, уни ўқишга жойладилар, «Милиция ўғли» номи билан Кашира ҳарбий билим юртига имтиҳонсиз қабул қилинди.

Равшанов аллақачон тақдирга тан бериб, пешонага тақиллаб теккан қисматини унутган бўлса ҳам, ўғлининг ич-йчидан эзилиб ҳикоя қилган гаплари унинг ярасини янгилаб, устига яна туз сепгандай бўлди. Бағри тирналиб, юраги ўртанди. Муштдек ўғлининг мусофирликда шунча кўргиликка дучор бўлгани, айниқса, унинг раҳмини кўзгади. Хўрлиги келиб, кўзидан ёш оқа бошлади.

«Генераллар йиғламайдилар. Минглаб одамларни жангга соладиган куч — қаттиққўллик, шавқатсизлик, беомонлик, дегани. Узингни бос, генерал Равшанов! Кўз ёшингни ўғлинг ҳам кўрмасин. Энди у бола эмас, Қизил Армиянинг кичик лейтенанти! Сенинг изингдан борадиган тойчоғинг. Тойчоқ ҳам бир куни катта от бўлади!»

У ўзини қўлга олиб, кўз ёшларини ичига ютиб юборди-да, унинг ҳикоясини чала қолдириб ўрнидан турди. Шамширининг қайишини елкасидан осиб олди, камарини маҳкам боғлади.

— Вақтим тугади, — деди у соатига қараб. — Сен ётиб ухла. Керагида ўзим уйғотаман.

Олимжон ширин уйқуда эди. Кимдир уни аста-аста тебратиб уйғотди.

— Тур, тойчоғим, рейд жанглари олдидан поход қозонларида палов пишириб, аскарларга зиёфат беряпмиз. Паловни ҳам, миллий куйни ҳам роса соғингандирсан?..

IV

Бугун қоронғи эртароқ тушди.

Равшановнинг аскарлари қорли ўрмонда отларини тўйгазиб, эгарлаб-юганлаб пойга олдидан совитиш учун қозиққа қантариб қўйдилар. Сигналчилар жангчиларни овқатга чорладилар.

Олимжон ҳам ошхонага йўл олди. Ошхона атрофида, оппоқ қор устида машшоқлар миллий чолғуларида машқ чалмоқда эдилар. Отлиқ аскарлар кийимидаги йигитлар қиличларининг ғилофини хиёл баланд кўтариб, чап қўллари билан шинеллари устидан бағирларига босиб, ўзлари завқланганлариданми, уялганлариданми, негадир, кўзларини юмиб олишиб, ашула айтардилар.

Пазанда аскарлар шинеллари устидан оппоқ халат кийиб, қалпоқлари тепасидан сутдек қалпоқ илиб олиб, аскарларнинг идишларига палов сузардилар. Кўчма ошхона қозонида пиширилган паловдан совуқ захри туфайли қуюқ ҳовур баландга кўтарилар, ҳовур билан бирга зира билан яхши доғ ҳиди хушбўй анқирди.

— Бу паловдан бир ошаган ўлик ҳам тирилиб кетади, — деди Ботир таомнинг ҳидидан маст бўлиб.

— Бўпти, сани вакил қиламиз, кечаги қурбонларга ошатиб чиқ! — ҳазиллашди Оқсоқол.

— Иложи бўлганда ҳамма шаҳидларни тирилтириб олардим, — деди Ботир. — Улар ҳам сафимизда бўлса, нур устига аъло нур-энг зарбали ур-ҳо-ур! бўларди. Тузукми!

— Тузук-тузук, ошни тезроқ оша, ўйинга тортаман сани, билдингми.

— Уйинга тортадиган бўлсанг, фашист устига борганда торта қол, ўртоқ взводком, чунон ўйнайман, фрицни ҳам оёқ ўйинига солмасам, отимни бошқа қўяман.

— Гапни чўзма. Чолғуларни эшитяпсанми, завқинг келмаяптими?

— «Яллама ёрим» ўзингниям қитиқлаётганга ўхшайди, Оқсоқол.

Тузукми. Ҳа, бўпти-бўпти, ҳўмрайма, взводком, ошни ейман-да, ўртага тушаман. Ҳозирча ўрта банд.

Машшоқлар бор маҳоратларини ишга солиб соз чалардилар. Эскадроннинг энг ёш аскарлари шинелларини ечиб ташлаб, қалин пиймалари билан қор депсардилар. Уларнинг пиймалари остида топталган қор гул содинган оқ гиламга ўхшаб кетганди.

Кичик лейтенант Олимжон Равшанов гўё онадан қайта турилгандай бўлиб кетди. Миллий музикани кўпдан бери эшитмаганди. «Бирам ёқимли, бирам дилрабо» чолғулар хониши унинг дилини қитиқлар, ҳатто бағрини тирнади. Аскар йигитлар қатори даврага тушиб, ўйнагиси келди, аммо ўйин билмагани учун йигитларга кулги бўлишдан қўрқди.

Гуриллаб кулги кўтарилди. Нега кулишяпти, деб Олимжон орқасига қайрилди. Унинг орқасида кимдир шинелини тескари кийиб, томоғига тизгин боғлаб, ялангбош, йўғ-эй... бошига қўй терисидан ниқоб торғиб, «Ололмайди кал — ололмайди кал... ололади сал — бу масала ҳал» деб ўйинга тушмоқда эди. Олимжон ўзини босиб туролмади-да, хаҳолаб кулиб юборди. У бундай халқ ўйинини болалигида суннат тўйларидаги базмларда кўрганди. Болалиги эсига тушиб «уҳ» тортиб қўйди.

Даврага разведкачилар тушдилар. Взводком Шавкат Одидов икки сержанти билан қиличбозлик ўйинини намойиш қилди. Гира-ширада қиличларнинг тиглари нурдай ялтиллаб, парвонадай гиргиттон бошлари узра айланарди.

— Уҳ-ҳў-ў, қиличбозликда казаклардан ҳам ўтиб кетишибди-ку, — деди томошабинлардан бири қозончасини палов юқидан тозалаб бўлиб.

— Казаклардан ўтказиб бўпти. Казакларнинг ўйинини мен кўриб келдим. Ўзларини ерга уриб, осмонга сакрашяпти. Қалпоқлари булутга тегиб қайтапти, — деди аскарларнинг бири.

— Ма, ушла буни, — деди унинг ёнида турган аскар.

— Нимани ушлайман? — орқасига қарамай туриб сўради.

— Қамчи сопини бир эгиб кўргин-чи!..

— Гапимми лоф деяпсанми? Ишонмасанг ўзинг бориб кўр. Ҳамма полкда рейд олди базми бўляпти. Тўйларда қандоқ бўлса, бу ерда ҳам худди шунақа... Генерал билан комиссар ҳам ўшалар орасида юришибди.

— Улсак ҳам музика билан ўлайлик... Жуда яхши иш бўляпти! Ким ўйлаб чиқарган бўлса ҳам доно одам экан.

— Топдинг. Дивкомимиз Темур ака, жуда доно одам!

— Ие, ҳали бу иш генералимизнинг ташаббуси, дегин?

— Бўлмасам-чи! Ҳув анави оғзи очилиб турган йигитча генералимизнинг ўғли бўлади. Генералимиз бир ўқ билан икки қуённи уряпти. Ҳам ўғлини шод этяпти, ҳам аскарларни руҳан жангга тайёрляпти...

— Жуда доно иш бўлди... Жуда яхши иш...

Шу пайт музика оҳанги ўзгарди. Шўх ўйин бошланди.

— Ие, ие, уни қара, чирогим. Генералимиз ўйнаяпти-ку! Ана, ана, ўғлиниям ўйинга тортяпти... Михдай ўйнар экан генерал!

Олимжон ўзбекча оҳангга русча ер депсади-да, ўйини қовушмай даврадан чиқди. Унинг ўрнини комиссар Шёвелев эгаллади. Даврада шодиёна қийқириқ кўтарилди.

Равшанов даврадан чиқди-да, сигналчини чақириб. «Отланинлар!» сигналини чалиб юбор, азамат, йўлга чиқар вақтимиз келди» деди.

Ҳамма полкларда ҳам «отланинлар!» сигнал-марши чорлови билан аскарлар эгарга чаққон ўтириб, оёқларини узангиларга маҳкам қадаб, тизгинларни таранг тортиб, йўлга чиқдилар. Бояги шодлик ҳангомаси йўлда ҳам тўхтамади. Аскарларнинг орасида турки қитиқлар ўйнади.

— Жим! Кулги бас қилинсин!

Колонна бошидан берилган бу буйруқ эскадронма-эскадрон шивирлаб аръергард эскадронигача етказилди.

Хамма жим ҳам хушёр борарди. Фақат отларнинг туёғида эзилиб, азобланган қор музининг фарёди эшитиларди.

Колонна бошидан эскадронларга яна қўмонда келди:

— Жим! Шарпа эшитилмасин!

Аскарлар отларининг туёқ товушини ҳам эшиттирмасликка уринардилар. Бу сигнални отлар тизгин тортилиб, биқинига шпор урилишидан биларди. Отлар иложи борича юмшоқ қор устидан юришга интиларди. Шунинг учунми, йўл танлабми, баъзи отлар пишқириб борарди.

Колонна бошидан яна қўмонда келди. Уни командирлар бир-бировига шивирлаб етказдилар.

— Отлар пишқирмасин, жимлик бузилапти.

Тулпорларнинг феълини яхши билган отлиқлар бу ишнинг ҳам тадбирини ўйлаб топдилар. Баъзи от ёлини силаса жим бўларди, баъзи шпор баданига ботганда тек қолади. Айримлари қулоғига «жим!» деб айтилган сўз хуш ёқади.

Полклар қутиш маррасига яқинлашган сари отлар ниманингдир ҳидини сезгандай қулоқларини чимириб, қандайдир қўмонда кутаётгандай хушёр борарди. Отларнинг кўзлари катта-катта очилиб, кўз қорачиғи гилофига сиғмаётгандай бўларди.

— Гугуртни ким чақди? Тамаки чекиш қатъиян ман қилинади!

Колонна бошидан келган бу тақиқлов ҳам пичир-пичир билан отлиқдан отлиққа узатилди:

— Гугурт чақилмасин!

— Тамаки чекйлмасин!

Ниҳоят, колонна бошидан «тўхта!» деган охирги буйруқ келди. Бу қўмонда эса эскадронма-эскадрон, овоз билан эмас, кўтарилган қўл ишораси билан билдирилди.

Полкларнинг командирлари эскадронларини, спортчилар тили билан айтганда, трамплинга, отлиқлар иборасида эса, сакраш жойига олиб кетдилар.

Равшанов отдан тушиб, пиёда бўлиб олди-да, ўқчи қўшинлар корпуси командирининг олдинги позициядаги назорат пунктига борди.

Корпус командири тўладан келган, бикир генерал уни қувнаб қарши олди-да:

— Ҳозир катта концертни бошлаймиз. Отларингиз тирақайлаб қочмайдами? — деб сўради жилмайиб.

— Бу концертдан отлар ҳам, отлиқлар ҳам огоҳ. Концерт номерларини ёд билишади! — деди Равшанов, табассум билан.

— Ундай бўлса биринчи номеримизда зарбачи-дўмбирачиларга сўз берамиз, кейин контрабаслар, сўнгра «катушахонлар»нинг чиқишлари билан мушакбозлик ўйинлари бошланади.

— Жуда соз! — Равшановга бу режа маъқул тушди.

Равшанов у билан хайрлашиб, ёриб ўтиш маррасидаги ўқчи дивизиянинг авангардида турган полк командири назорат пунктига бориб олди. Бу ердан душманнинг олдинги позицияси, ундан ҳам наридаги янги қовланаётган окоплари кўриниб турарди.

Унинг кўзига оғир тўпларимиз ўқларидан ҳосил бўлаётган қоп-қора қалпоқчалар аниқ ва равшан кўринарди.

— Барака топинглар, «уруш худолари!» — дер эди Равшанов, ўта мерган тўпчиларнинг ишларидан мамнун бўлиб. Гумбир-гумбир сира тўхтамасди, рўпарада — душман томонда қора қалпоқчалар тобора кўпайиб, жанг майдонини тумандай қоплай бошлади.

Фашистлар жонли кучларини қирилиб битишдан асраш мақсадида, олдинги позициялардан секин-аста олиб чиқмоқда эди. Мабодо руслар пиёдаси ҳужум бошласа, яна ўз марраларига кириб олиш

мақсадида тўп ўқи тушмас жойларга жамлана бошладилар. Буларнинг ҳаммаси қўмондонлигимизга дурбинда кўриниб турарди.

Равшанов комсоставини семурғдай қанот ёйиб турган улкан эман дарахти остига тўплади. Унинг эгилган шохлари, сийраклашиб қолган жонсиз барглари орасидан харитада белгилаб қўйилган отлиқлар йўлаги кўриниб турарди. Равшанов бир жойга ғуж бўлиб олган дурбинли командирларнинг қуршовида турарди. У бирданига гап бошламади. Командирлар эскадронларини бошлаб борадиган жанг маршрутларини яхшилаб кўриб олишсин, деди шекилли, анча вақтгача жим турди.

Командирлар вазиятдан ўзларига тегишли тадбирларни кўзлаб олганларини сезгач, Равшанов буркаси ичидаги қайиш камарини тўғрилаб, белини янада маҳкамлаб олди-да, командирларига юзланди. У ўз жанговар командирларига бутунлай бошқа кўз билан, тамомила янгича кўз билан меҳрли-меҳрибон боқди. Боқди-ю, унинг хаёлида, қайноқ қалбининг чуқур-чуқурида Олий бош қўмондоннинг яхши тилаклари янграгандай бўларди. Бу овоз бутун совет халқининг овози — тилак, истаги эди.

Темур Равшановнинг хаёлида турли қайноқ фикр, оташин чақириқли, баъзан муложазали сўзлар ўйнади, аммо уларни жанговар командирларига айтиб юбормади. Хаёлига янада кучли, қудратли, маъноли, юрак торларини чертиб юборадиган таъсирчан сўзлар келишини пойлади. Ниҳоят, ана шундай сўзлар қуюлиб келгандай эди.

— Бизни том маъноси билан улуғ ишлар кутяпти, — деди дивком жанговар буйруқ тафсилени қисқача баён қилгач, асосий мақсадга кўчиб. — Шуни унутмангларки, биз, фашист ҳарбий машинасининг ғилдираги остида эзилиб, зolimларнинг зулм зиндонида ётган мушфиқ одамларимизни озод қилгани кетяпмиз. Битта совет кишлоғини озод қилсак ҳам, битта совет одамини қулликдан қутқарсак ҳам, бир олам савоб иш қилган бўламиз! Унутмангларки, бизни озмунча совет одами, озмунча шаҳар, қишлоқлар кутаётгани йўқ. Улар йўлимизга умидвор кўзларини тикиб, бетоқат кутяптилар!

Тўсатдан чақмоқ чақиб, тарсиллаб, осмонни парчалаб юборгундай беҳисоб момақалдиروқлар гулдиради. Отлар ўзларини ҳар ёққа ташлаб, бурунларини кериб, кўзлари косасидан чиққудай бўлиб типирчилади. «Катюша»лар батареялари кўтарган шамолдан буюк ва бақувват эман дарахтининг шохлари қалтиради.

Равшановнинг хаёлида турли олижаноб фикрлар қаторида ҳарбий кийимдаги отлиқ одамлар тақдирига ачиниш қайғулари ҳам уч бериб турарди. «Балки бу жанговар дўстларимни очиқ кўз билан тикка ўлимга олиб кетаётгандирман. Урушнинг ҳар дақиқаси — беомон ўлим! Иқрорман — ўлим ҳақ!»

V

Командирлар ўлимни ўйламасдилар. Уларнинг хаёли бўлажак жангларнинг икир-чикирларигача аниқлаб олиш билан банд эди.

— Майор Ваҳобов! — деди Равшанов полккомга юзланиб.

— Лаббай, ўртоқ генерал!

— Сенга яна шарафли чек тушди.

— Бахтли йигитман-да, ўртоқ генерал!

— Вахташтаваккал! Ериб ўтишни сен бошлаб берасан, дўстим, Душманнинг қўйнига от бошини суқиб олишинг ҳамоно қанотларингни маҳкамла. Олислаб кетсанг, изларингга одамларинг маёқ бўлиб туришсин. Тунда ҳар нарсани кутиш мумкин. Тўсатдан фашист чангалига тушиб қолиш ҳеч гапмас. Тушундингми?

— Тушундим, ўртоқ генерал.

— Гранаталаринг етарлими?

— Етарли, ўртоқ генерал.

— Жуда саз! Душман батареялари ичида тирик қолганлари бўлса гранаталар билан гумдон қилинлар. Чала ўликлари бўлса ҳам аяш йўқ. Ҳушига келиб қолса орқандан бораётганларни юмалоқ-ёстиқ қилвориши мумкин.

— Ҳаммаси бажарилади. Фақат бизни аланга билан қувватлаб турсаларингиз бас!

— Мададни аямаймиз.

— Сигналлар эскичами? — майор Ваҳобов аниқлаб олиш учун сўради.

— Ўзгарса чопар юбораман, — деди Равшанов. — Алоқа офицеринг шу ердами?.. Бўпти. Бошла, дўстим, бахтинг ёр бўлсин!

Ваҳобов камарини маҳкам тортиб, шпорини жаранглатиб, қиличи филофини қаттиқ чангаллаганича шаҳдам қадамлаб йўлга тушди.

Равшанов командирларни жўнатгач, телефон аппаратига яқинлашиб танкчилар командирига «пойга бошланди. Спортчиларни чизикқа чиқаринлар!» деб буюрди. «Телефонда гапиришни бас қиламан. Бундан бу ёғида рацияда гаплашамиз. Биз кўчиб кетдик» деди КВлар командири. «Биз ҳашарга тайёремиз, палов дамлаганда чақирсангиз бас, иштаҳалар карнайдай!» деди енгил танклар батальонининг командири ҳам.

Танкларнинг моторлари гуриллаши ҳамон Ваҳобовнинг сигналчиси узангига оёқларини қаттиқ тираб, роз туриб, сурнайини баланд кўтариб чорлаб чақирувчи тревогани янградди.

Отлар бошларини баланд кўтариб, кечагина михланган тақалари билан қор кавлаб, муз депсаб, шўх гижинглаб турарди.

Атака бошланди.

Москва бўсағасининг экинзор ерлари, картошка-ю карамзорлари, қор остида музлаб қотган далалари ўнлаб танкларнинг занжир гилдираклари билан минглаб отларнинг қалин тақали туёқлари остида ларзага келди.

Ваҳобов полки жанглар билан олға ташланди. Уларнинг кетидан яна отлар...

Отлар етаклаган чаналарда миномётларнинг захарли сумбалари ғазабини кимга сочарини билмай ҳўмрайиб борарди. Чангилар «миниби» келаётган пулемётларнинг патронлари металл идишдан отилиб чиққудай бўлиб тарақлайди. Йўл ағдарилган замбараклар, мажақланган пулемётлар билан тўлиб кетган. Ҳар одимда душман ўлиги... Юпқа кўкимтир шинел, ундан ҳам тўкроқ кителли душман аскарлари, офицери оппоқ қор устида қорайиб кўринар, баъзилар дум тушиб, муз тишлаб ётар, айримлари эса, икки қўлини баландга қилиб, осмонга тикилганича қотиб турарди.

«Бошлабди, азаматлар» дер эди Равшанов, Ваҳобовчиларнинг ишини кўриб.

Сал нарида беҳисоб ўчоқчалар, тўп-тўп ғарамлари, куйиб битган одамлар, чала куйган солдатларнинг этиклари, каскалари ётарди. Бу — катюшаларнинг иши эди.

Олдинда Ваҳобов жанг қиляпти. Отишмалар гоҳ баландлаб, гоҳида пастлаб турибди.

Подполковник Коваленко йўрғалаб кетаётган отидан сакраб тушиб, тизгинини жилвдорига топшириб, Равшановнинг олдига келди-да, алами оҳангда деди:

— Казакларнинг нима гуноҳи бор?

— Коваленко! Сиз командирсиз-ку! — жавоб қилди Равшанов.

— Лашкарбошининг дилидаги режасини тушунаман, аммо казакларим тушунмаяптилар. Ой туғса ҳам, кун туғса ҳам Ваҳобовга эканда, дейишяпти.

— Иштаҳалари шунақа баландми?

— Аждаҳодай иштаҳалари бор!

— Иштаҳалари янада чархлансин. Рўпарадаги Ильичевкани қўл-

га киритгач, казакларингизга иш топилади. Қўли қичиганлар учун ажиб иш бор!

Коваленконинг охирги эскадрони ўтиб бормоқда эди. Полкком Равшановдан рухсат олиб, жиловдор қўлидаги отга сакраб минди-да, колонна ўртасида бораётган эскадронга етиб олиш учун отининг қорнига шпор босиб, йўрттириб кетди.

Равшанов нималарнидир мунозара қилиб келаётган разведкачиларга қўшилиб олди. Дивкомни кўриб, аскарлар гўё оғизларига талқон солиб олдилар.

— Шавкат!

— Лаббай, Темур ака!

— Носвой отиволдиларингми?

— Йўқ.

— Нега жимиб қолдиларинг?

— Э, манави ҳаваскор артистларнинг кечқурунги концертдан кўнгли тўлмабди. Бизга энди гал келганда сигналчи ўйинбузуқилик қилди, деяпти. Яхши номерлари ичларида қолганмиш.

— Койимасинлар, иложи топилган жойда дарров ичларидагисини ташқарисига чиқартирамиз.

Майор Ваҳобовдан алоқа офицери от чоптириб келди. Унинг оти терлаб, баданидан ҳовур чиқариб, пишқириб турарди.

— Ахборот келтирдим, — деди у дивкомга конверт узатаркан.

Бу — авангардда жанг олиб бораётган полк командирининг навбатдаги ва учинчи жанговар ахбороти эди. Равшанов ахборотни эгардан тушмаган ҳолда, буркаси ичида қўл фонари ёриғида шоша-пиша ўқиди. «Фашистлар ўзини ўнглаб олди шекилли, бор кучини жамлаб Ильичевкани астойдил ҳимоя қиляпти. Эгардан тушдик. Отлар панада. Қаттиқ жанг олиб боряпмиз. Танклар катта йўлда душман танк колоннаси билан жанг қиляпти».

Равшанов радистга буюрди.

— Ваҳобовни эфирга чақир!

Радист апаратини созлаб, микрофонига қичқира кетди.

— Фил! Фил! Фил!.. Мен «Бўстон». Мен «Бўстон» эшитяпсизми, қабул. Қабул.

«Фил»дан ҳам садо келди.

— «Бўстон!.. «Бўстон» Фил» эшитяпти. Қабул!..

— Карвонбошингни чақир.

— Ноль икки аппаратда. Қулоғим сизда, «Бўстон!»

— Уша жойда бир қути папирос қолдириб, гугуртларингни чап чўнтагингга сол, азамат.

Ваҳобов аввалдан келишиб олинган «қодли» яширин гапларни тушунди-да, сўқишаётган маррасида бир эскадрон аскар қолдириб, ўзи бошқа эскадронлари билан қишлоқни орқа томонидан отлиқ атака қиладиган бўлди.

Кейин Равшанов танкчиларнинг командирларини рацияга рўпара қилиб, вазиятни сўради. Уларнинг гапига қараганда, тундаги артиллерия ҳужуми, айниқса, катюшалар дўзахи алангасидан қутулиб қолганлар Ильичевкада тиқилиб ётганди. Немис борлиқ танкка отар замбараклари-ю, бригадага яқин танклари билан уларни қимирлатмай турарди. Икки томон қалин ўрмон. ҚВларга йўлак ҳам йўқ. «Танклар билан жанг қиляпман, йўл очсам, тонг отарда Ильичевкада бўламан» деди танкчилар командири Владов.

Дивком Равшанов отдан тушиб, тўплар ағанатган сербарг Ольга панасига ўтди-да, разведвзвод командири Шавкатни ёнига чақириб олди!

— Манави жойни яхшилаб кўриб ол, ўғлим, — деди унга хаританинг керакли квадратига бармоқ тиқиб.

— Кўрдим.

— Харитангга кўчириб ол.

— Кўчирдим, — деди у схемадан нусха олиб бўлгач.

— Майор Ваҳобов Ильичевкага орқасидан атака бошлагунча мана шу жойга етиб боргин-да, катта йўлни кузатиб тур. Иложи бўлса, шу йўлни эгарлаб, юганлаб қўй. Тушундингми?

- Тушундим. Бораверайми?
- Андак сабр қил. Гранатларинг қанча!
- Минг фашистга етиб ортади, ўртоқ генерал!
- Оптимистлигингни яхши кўраман, ўғлим.
- Бажараверайми?
- Оқ йўл!

Шавкат генералининг олдидан шахдам бурилиб, уни кутиб турган взводиға хурсанд бўлиб борди.

— Йигитлар! Антиқа иш! Фрицнинг кифтида ажиб концерт кўрсатадиган бўлдик.

Шавкат йигитларини бошлаб, жанг кетаётган жойгача от чоптириб борди-да, у ёғига ўрмон оралаб чапга бурилиб кетди.

Ўрмонда қор қалин бўлиб, усти музли қатқалоқ эди. Отларнинг туёқлари ғарч-ғарч қорға ботар, қатқалоқлари от кетидан қондан қизариб турарди. «Нима қилсин, бошқа йўл йўқ» эди.

Ўрмон қирғоғига яқинлашганда, Шавкат отдан тушиб, қирғоққа борди, атрофга кўз қири ташлади. Ильичевка томонда қий-чув эшитиларди. Қишлоқда қандайдир бесаранжомлик. Қишлоққа олиб келадиган Ғарб йўли жимжит, аммо Москвага олиб борадиган томони тўс-тўполон. Уёқда танкчилар жанг қилмоқдалар. Жанубий томонда ҳам отишмалар борарди.

Шавкат вазиятни аниқлаб олгач, отларни панада қолдирдида, уларга қараб, кузатиб туришни икки жилдовдорга топшириб, Ильичевкадан уч чақирим ғарбда катта йўлни эгаллашга киришди. Аввало қулай жойларга дарровда пистирма окоплар ковлатдида, қўл пулемётлари ўрнатди. Гранаталар билан қўйини тўлатган жангчиларни йўл бўйига жойлади.

— Танк кўринса туёғи тагига ташлайсан, ҳар қандай транспортни ҳам бир қарич нари қилмайсан, — деб буюрди граната отувчиларга.

— Ўртоқ командир!

— Нима?

— Машина! Енгил машина... Елғиз эмас, иккита!

— Олдингисини ушлаймиз, кетидагисини гумдон қилинглар.

— Нега?

— Олдингисида бирорта фон-монми, барон-саронми, муҳим маҳлуқ бўлса эҳтимол. Худо берса, ёғлиққина генерал қўлга тушар.

— Энг ёғлиғи орқасида бўлса-чи?

— Унақаси орқасида соқчиси билан юради. Уша орқасидаги автоматчиларини портлатишни унутманглар.

Қорли йўлдаги қора нуқталар яқинлашди. Шавкат айтгандай олдинги опел-блицда қандайдир кумуш погонли, кўзойнакли фашист ўтирарди. У шинелини елкасига ташлаб олганди.

«Ёғлиғи олдинда экан. Кетидаги автоматчиларга хушёр бўлинглар!» деб шивирлади Шавкат. Унинг буйруғини аскарлари окопдан-окопга шивирлаб етказдилар.

Машиналар юзма-юз келганда орқадаги қўриқчи машинага ташланган граната олдингисининг орқа гилдирагида портлади. Опел-блиц пириллаб айланиб кетди, қўриқчиларнинг шофери тормоз босолмай қолди-да, машиналар бир-бирига чақишиб қолди. Пистирмадаги йигитлар гангиб ўзини йўқотиб қўйган қўриқчи солдатларни пичоқда бўғизлаб, биқинидан «дарча очиб» турганларида Шавкатнинг шериклари кабинада сўррайиб турган «жиққа мой»ни қўлга олдилар.

«Операция қурбонсиз ўтди. Аммо Сизга «жиққа мой»дан иборат бир чўчқани юборяпман» деди Шавкат рацияда Равшановга рапорт бериб.

Икки отлиқнинг бири «жиққа мой»ни ўнгариб, яна бири унинг сейфини юклаб, аввалги йўли билан дивком ҳузурига келдилар.

Дивизия командири рейд учун энг керакли бўлган биринчи «тил»ни тоқатсиз кутарди. Чунки унинг операцияси ғалабасига қимматли «тил»нинг хизмати бениҳоя керак эди.

Генерал Равшановга «жиққа мойдан иборат бир чўчқа» ўрнига оғирдан-оғир пўлат сейфни топширди-да:

— Ичи тўла олтин бўлса керак. Жуда зил-замбил, бу исқоти, — деди уни келтирган отлиқ.

— «Жиққа мойли чўчқа»си қани?! — генерал сейфга ҳам эътибор қилмай, асирни сўради.

— Шеригим билан қолди...

— Қаерда қолди? Нега қолади? Мен ўшани кутяпман-ку!.. — деди генерал ошиқиб.

— Э, у ҳароми шеригимнинг отини булғаб ташлади. Шеригим сўкиниб-сўкиниб, отини тозалатапти. Ана, ўзиям кеп қолди. Тозалатиб бўпти шекилли...

Шавкатнинг отлиқ аскарлари, паккасига улоқ келтириб ташлагандай қилиб, «жиққа мойли чўчқа»ни оти ёлидан ерга ташлади. Ҳўкиздай келадиган фриц қор устига оёғи билан тик тушди-ю, мастдай гандираклаб кетди.

— Қўлини ечиб юборинглар! — генерал буюрди.

Олимжон эпчиллик қилиб, унинг чилвирда чирмалган қўлларини ечди. Фриц тўнғакдай йўғон бўлса ҳам, қўллари ингичка эди. Чилвирда танғилган жойининг ўрни гўё билан узукдай қорайиб турарди.

— Олимжон! — Равшанов ўғлини чақирди. — Сен буларнинг тилини биласан, а?

— Билим юртида ўргатиб эдилар.

— Намои-амолини сўра, ўғлим. Аввал қайси қисмдан, не юмуш билан қаёққа бораётганини сўра!

Олимжон у билан бир оз ғужурлашди-да, отасига таржима қилди. Бу фриц — фашист эмасмиш. Совет солдатларига қарши битта ҳам ўқ узмаганмиш. Унинг вазифаси штаб бошлиғи нимани буюрса, шуни ижро қилармиш.

— Қайси штаб? Кимнинг штаби экан?

Олимжон немис билан пича ғужурлашиб олиб, унинг гапларини таржима қилди.

— Штаб бошлиғи генерал Штимме эмиш. Армия кўмондони Штраус, фон Штраус экан.

— Ше-шелар тўпланишган экан-да. Вазифаси нима экан?

— Мукофотлар бўлимнинг мудир эмиш. Сейфда орденлар олиб кетаётган эмиш. Москвага ким олдин қадам қўйса, фюрер номидан расмиятсиз ҳам орден улашиб берармиш.

— Орденларни анави ер тишлаб ётган фашистларнинг бўйнига оссин, — деди Равшанов. — Менга ҳужжат керак. Ҳужжат!

— Нихт-нихт. Ҳужжат нихт! — деди маъмурий хизмат полковниги.

— Генерал Фон Штрауснинг КПси қаерда?

Полковник елка қисди.

— Мен генерал Равшановман. Генерал-лейтенант Фон Штраусга меҳмон бўлиб кетяпман. Тезроқ жойини кўрсат, жаноб полковник! Немис-полковник генерал Равшановга тез-тез қараб қўйди-да, харитага тикилиб туриб, «Демидовка» қишлоғини кўрсатди.

— Аниқроғи... Қайси уйда?..

Немис-полковник бармоғи билан бир уйни кўрсатди. Бу уй қишлоқнинг ўртасида эди. Равшановнинг харитасида унга «қишлоқ Совети идораси» деб ёзиб қўйилганди.

— Штаб қаерда? Генерал Штимме қаерда туради?

Немис-полковник уни ҳам харитадан кўрсатиб берди.

Штимменнинг штаби Штрауснинг КПси орқасида, ўрмон ёқасидаги катта йўл бўйида жойлашган эди.

«Штрауснинг резерви қаерда?» деган саволга немис-полковник елкасини қисиб қўя қолди. «Билмайсанми?» немис-полковник яна елкасини қисди-да, фронт томонни кўрсатди. «Нах Москов!» деб қўйди бир оз жим тургач.

«Гапи рост бўлса, Штраус резервини ҳам жангга ташлабди. Аҳволи яхшилигидан бўлмаса керак» деган ҳулосага келди Равшанов. Кейин у немис-полковникдан қурол-яроғ омборлари қаерда-ю, озиқ-овқат базалари билан ёқилғи сақланадиган жойларини сўраб-билиб олди. Немис-полковник фақат ўзи кўрган билганинигина айтди, холос. Аммо шу маълумот ҳам Равшановнинг дастлабки ҳаракатига катта иш топиб берганди.

«Жиққа мойли чўққа» билан сейф ўнгариб келган отлиқлар яна кичик лейтенант Олимжон Равшановга мурожаат қилдилар.

— Генералдан сўраб беринг, кетаверсак майлими, взводком топширгин-да, изларингга қайт! деганди. Взводкомнинг қамчиси қаттиқ! — деди уларнинг бири.

Уларнинг гапларини эшитиб турган генерал Равшанов разведкачиларнинг олдига келиб, уларнинг қўлларини маҳкам қисиб:

— Раҳмат, сизларга, азаматлар! — деди улар тизгинларни калта тортиб, узангига оёқ босаётганларида қўшимча қилди: — взводкомга, барча йўлтўсар разведкачиларга ташаккур айтиб қўйинглар!

Разведкачилар отлари типирчилаб турган жойлариданоқ жиловни қўйиб, шпор ниқтаб, тулпорларини чоптириб кетдилар.

Равшанов адъютантига буюрди.

— Белоусовга айт, асир полковникни икки отлиқ билан армия штабига этап қилсин! Тайинлаб қўй, йигитлар йўлда фрицни хафа қилишмасин, армиямиз штабига унинг ўзидан ҳам тили қиммат!

Ильичевка қишлоғи фронт линиясидан ўттиз тўққиз чақирим ичкарида бўлиб, фон Штрауснинг назарида рус кўшинлари учун даҳлсиздай, совет тўплари мўлжалига анча узоқ эди. Аммо фон Штраус рус авиациясидан юрак олдириб қолганди. Чунки Советларнинг инқилобий байрамидан кейин немис самолётлари учолмаётган кунларда ҳам об-ҳаво найрангларига қарамай, рус учқичлари катта йўлларни бомбардимон этиб, транспортни тумтарақай қилганди. Унинг ўрмон ичига яширинган кичик қишлоқдаги КПси устида ҳам тўсатдан пайдо бўлган қанотли разведкачи учқич йўғон калибрли пулемётдан ўқ отиб, штаб машинасини ёндириб кетган, ўшанда генерал-лейтенант Штраус КПсини янги жойга кўчиришга мажбур бўлганди.

Унинг янги жойи Ильичевкадан анча узоқда бўлиб, ҳар жиҳатдан яхши ҳимоя қилинганди. Лекин у алоҳида ўрнак кўрсатган солдат ва офицерларга мукофотларни ўзининг янги КПсида эмас, Ильичевкада топширмоқчи бўлди. Бунинг ўзига яраша рамзий маъноси бор эди. Штрауснинг фикрича, армия группасининг қўмондони фронтга яқин жойга келиб мукофотлар топшириши олдинги позициядаги кўшинларни руҳлантирар, Москвага янги-янги ҳамлага ташланишга маънавий рағбат бўларди. Шунинг учун у, тунги воқеаларни кутмаганди, албатта, мукофот топшириш жойини кўрсатиб қисмларига телефоно-радиограмма юборди. Бундан ташқари, генерал Штраус ҳам, унинг штаби ҳам Равшанов отлиқлари рейдини мутлақо кутмаганди. Чунки генерал Гот Равшанов дивизиянинг аскарлари ва отлари қирилиб битаёзгач, қаёққадир дам олишга, қайта тузилишга кетди, деб рапорт берганди. Равшанов отлиқлари Ильичевкага келиб қолишини Штраус қаёқдан билсин?!

Қўмондан фон Штрауснинг келишидан олдин орден ва медаллар, мукофот топширишда ҳозир бўладиган одамлар кечасиёқ, рус разведкачи самолётлари пайдо бўлгунча Ильичевкада ҳозир туришлари керак эди. Шу сабабдан генерал Штимме бўлим бошлиғи полковникни автоматчилар кузатувида йўлга чиқарганди.

Мукофот бўлимининг бошлиғи штабнинг иккинчи эшелонидан йўлга чиқиб, ҳали Ильичевкага етиб улгурмай, Штиммега фронтнинг Шимолий участкасидан ташвишли хабарлар кела бошлади.

«Руслар артиллерияси ҳозиргача кўрилмаган даражада фаоллик кўрсатяпти, талафот сезиларли...»

Соат 00.20. «Русларнинг катюшалари қақшатғич ҳужум қилди. Талафот катта. Санаганимиз йўқ. Санаб улгурмаяпмиз. Теварак-атроф аланга ичида».

«Соат 01...»

Оғир танклар олдинги позицияларимиздан ўтяпти...»

«Соат 01.15. Танклар кетидан осиелик отлиқлар атакага ўтди. Суръати тез!»

«Соат 7.00. Руслар Ильичевкага таҳдид қияптилар. Бор кучни тўплаб уни ҳимоя қиялпмиз. Ильичевка гарнизонининг қаҳрамонлари қаршилиқ кўрсатяпти. Ўлган, ярадорлар кўп».

Фашистлар штабида ғала-ғовур бошланди. Офицерлар тревога билан уйғониб, фронтдаги қисм командирларини ҳам оёққа турғиздилар. Ҳаммага бир хил савол бериларди:

— Вазият қандай?

Улар ҳам тахминан бир-бирига ўхшаш, мана бундай жавоб берардилар:

— Бизнинг участкамизда тинчлик. Чап қўшнимиз безовта.

— Унг қанотимни мустаҳкамладим. Қўшним чекиняпти...

Кейин телефонда, рация орқали эфирда дағдағали таъналар ёғиларди:

— Нега қўшнингга қарашмадинг? Нега қўшнингни яккалатиб

қўйдинг?! Биргаллашиб ҳаракат қилиш режаларига амал қилмадиларингми! Руслар фронтни ёриб ўтгунча жим турдиларингми?

Бу таъналарга ҳам олдиндаги дала қисмларининг командирлари худди аввалдан келишиб қўйишгандай, гўё тил бириктириб олишгандай жавоб қайтардилар:

— Бу ҳақда ҳеч ким мени огоҳлантирмаган эди...

— Артхужумни русларнинг маҳаллий хуружи деб ўйладим.

— Қаршимдагилар жимжит. Маҳаллий одатий хуруж бўлса керак.

— Руслар жанг билан разведка қилган кўринади. Ҳолдан тойган армияси қарши ҳужум қилишга қодир эмас...

«Руслар жанг билан разведка ўтказяпти» деган хулосага келган фон Штраус фронт ичкарасига ўттиз тўққиз километр бош суққан рус кучларини қуршаб олиб, Ильичевка бўсағасида қириб ташлашни буюрди. Аммо бу иш фронт линияларида тўртинчи бор ҳужумга тайёрланиб турган қўшилмаларни ўрнидан жилдирмай, яқин атрофдаги гарнизонлар кучи билан қилинсин, деди.

У кийиниб, ташқарига чиқди. Қуюқ туманда генералнинг кўзи хираллашиб, шапақлаб қолгандай бўлди. Туман қуюқлашдими, ўрмон қорасига қўшилиб, қорли ерлар ҳам қорайиб кўрингандай бўларди. Отишмалар эшитилмасди, аммо унинг юраги бу жимликдан туманга тўлиб, ғаш бўлиб турарди.

— Ильичевкадан ахборот борми? Суриштиринг! — деди Штраус ичкарига қайтгач, адъютантига.

Адъютант ўша заҳоти ғойиб бўлди-да, ҳаял ўтмай изига қайтди.

— Опергруппа алоқа боғлаёлмаяпти. Бир оздан кейин маълум бўлади, дейишяпти.

Генерал Штраус адъютантини яна югуртирди. «Сўранг, мукофотлар бўлимининг бошлиғидан хабар борми? У Ильичевкадами, қаерда?»

Адъютант чаққонлик билан бурилди-да, янги хром этигини ғарчиллатиб чиқиб кетди. Бу гал у анча ҳаяллаб қолди. Орадан анча вақт ўтгач, адъютант — капитан бўшашиброқ кириб, ланжроқ рапорт берди.

— Полковник Синклер империя белгилари солинган сейфи билан автоматчилар қуршовида Ильичевкага жўнаб кетган экан...

— Ҳозир қаерда эмиш?

— Унисини айтишмади.

— Аниқланг!

Адъютант яна боягидай чаққон бурилиб чиқиб кетди-да, бир оздан кейин кириб, «менинг генералим, кофе қилиб келайми?» деб сўради.

— Кофе ва харита, — деб буюрди фон Штраус.

Ҳаял ўтмай, кумуш патниснинг ўртасига бир чашка турк қаҳвасини қўнқайтириб олиб келди-да, одоб билан генералнинг олдига салфетка ёзиб, оппоқ оқариб турган бир парча мато устига, жонон ликоп, қаҳва чашкасини қўйиб кетди.

Генерал фон Штраус столга ўтириб, «туркча қаҳва» идиши ичида нимадир кўриб қолгандай унга тикилиб турди-да, қошиқчада ошиқмай кавлаб, қалин дўртайган лабларини чашкага қадаб, аста бир ҳўплади. Одатдаги қаҳва бу гал унга сал тахирроқ бўлиб туюлди. Уст-устига ҳўплаб, уни тугатди-да, чашка остидаги қуюқ шамасига тикилди. Адъютантининг назарида, унинг генерали гўё чашка тубидаги қаҳва қуйқимида фол очаётгандай эди.

Адъютант — капитан харитани столга ёзиб қўйди. Ильичевка русларнинг бутхонали аҳоли пункти эди. Бутхонаси бўлган қишлоқ, кичик бўлса ҳам, ҳарбий харитада тутган ўрни жуда муҳим эди. Ильичевка баландликка жойлашган бўлиб, теерак-атрофга ҳоким эди. Унинг бутхонасига жойланган пулемётлар уч томонга бориб келадиган йўллари ғипна бўға оларди. Бусиз ҳам Ильичевка тевараги

ҳарбий жиҳатдан қўмонда тепалиги бўлиб, жанг майдонига ҳукмдорлик қила оларди.

Генерал фон Штраус қизил қалами билан «Ильичевка» деб ёзиб қўйилган нуқтани бир туртиб қўйди-да, адъютантини чақириб. яна сўради.

— Ильичевка билан боғланишдими?

Адъютант — капитан қаҳвадан бўшаган чашкани патнисга солиб, боя қандай этикет билан олиб келган бўлса, шундай алпозда патнисни бир қўлида елкасидан сал баланд кўтариб олиб кетди-да, бу гал ҳам ҳаяллаб қолди.

Генерал деразага бориб, унинг пардасини кўтариб, ойнада ташқарига боқди. Ташқари боягидан ҳам қоронғи бўлиб кўринди. Туман қуюқлашиб, унинг кўзига қоракуя бўлиб кўринди. «Руслар жинни бўлдими? Шундоқ тунда қуюқ туманда ҳужум қилиб юрибди. Бирорта уставка тўғри келмайди... қуюшқондан ташқари...»

— Менинг генералим! Менинг генералим! — деганича адъютант — капитан ҳовлиқиб югуриб кирди.

— Узингизни босиб гапиринг, капитан, нима гап? — генерал салмоқли овозда сўради.

— Нохуш хабар!..

— Нима бўпти?

— Руслар Ильичевкада эмиш...

— Бекор гап. Мен уёққа майда гарнизонлардан катта ёрдам юбордим.

— Ёрдамга бораётганлар тузоққа тушганмиш. Кейин уларни казаклар атака қилганмиш...

Генерал Равшановга ҳам ўз полккомларидан устма-уст рапортлар келиб турди. Энг оператив ишларни эса рация орқали гаплашиб турдилар. Ваҳобовнинг радиограммасига қараганда, у Ильичевканинг Ғарбий қирғоғида тўпланиб, атакага пайт пойларди.

— Вақтни ўтказма, азамат, — деди Равшанов. — Вақтинг ўтса — бахтинг кетади!

— Панжаларимни гуч қилиб, муштумимни ростлаяпман. Қаттиқ бир мушт зарбасида ҳал қилмоқчиман, — деди Ваҳобов.

— Омад тилайман сенга, дўстим! Бахтинг ёр бўлсин, бахтиёр йигит — деди Равшанов уни оталарча эркалаб.

Майор Ваҳобов генерали айтгандай қилиб бир эскадронни Ильичевканинг Шарқий қирғоғида актив сўқиштириб қўйиб, гўё қишлоққа Шарқдан ҳужум бўладиган хавф туғдириб, ўзи айланма сўқмоқлар билан шарпасиз, киши билмас маневр қилиб, кучнинг асосий қисмини керакли маррага жамлагунча, пича вақт ўтди. Негаки кичик-кичик гуруҳлар билан, жуда эҳтиёт бўлиб, маррага йиғналиши керак эди.

Ильичевка гарнизони русларни Шарқий қирғоқда, катта йўлда кутарди. Шунинг учун унинг асосий мудофааси ўша ёққа қаратилганди. Ваҳобовнинг айғоқчилари буни яхши аниқлаб олдилар.

Ваҳобов ҳам, Равшанов каби тўсатдан ва беомон қилинган атака — ғалаба гарови, деб ўйларди. Шу тактикасини у биринчи марта, Ильичевкада муваффақиятли қўллади.

У ҳар бир отлиқ аскарини қиличбозликдан ташқари, автомат отиш, каттароқ мўлжалга граната ташлаш, танк билан автомашинага ёнаршиша иргитиш санъатига ўргатган эди. Разведкачиларнинг айтишича, қишлоқнинг ғарбий томонида соқчилар ҳам йўқ эди. Улар, қаерда пулемётлари акиллаяпти, қаерда автоматчилар турибди, танклар қайси жойда-ю, тўплари қандай позицияда эканини билиб келдилар.

— Бошлаймиз! — деди Ваҳобов разведка маълумоти билан танишгач.

Унинг шу сўзидан кейин взводком Оқсоқол Нишонов қўл фонарида

қишлоқнинг шарқий томонида окопда ётган эскадронга қараб уч марта сигнал берди. Улар ҳам сигнални кутиб, шай турган эканлар, бир эмас, икки сигналчи варанглатиб ҳужум сигнали чалиб юборди. Борлиқ сумбалари билан ўт очиб, «урра-урра» лаб гўё шарқдан ҳужум бошлаб атакага ўтаётгандай вазият ҳосил қилиб, ваҳима кўтардилар.

Аввалдан ўйлаб қўйилган бу ҳарбий-тактик ҳийла немисларни саросимага солди. Улар борлиқ сумбаларидан пала-партиш ўқ узиб ўз позицияларини ошкор қилдилар. Бунинг устига мушакчилари мушак отиб қишлоқни ойдиндек ёритиб турдилар.

Бу вазият Ваҳобов учун айна муддао эди. Эсккомлар, взводкомлар, ҳатто ҳар бир отлиқ ўз объектлари билан, ўз қурбонларини кўриб олдилар. Шу заҳоти Ваҳобовнинг қизил мушаги осмонга кўтарилиб, йўлчи юлдуздай порлаб, қишлоқ чеккасига тушди. Сигнал мушаги сўниб улгурмай, отлиқ аскарлар қишлоққа кириб бордилар ва ҳар ким ўз билгисича қилаверди. Ваҳобов уларнинг қайноқ ишларини кузатиб турарди. Ҳаммаси пландагидай бораётганидан мамнун бўлиб «яша, азамат йигитларим!» дер эди.

Отлиқлар атакига тўсатдан тез бошланиб, шовқинсиз, беомон давом этдики, душман пулемётчилари ўқ отиб турган жойларида шарпасиз шарт-шарт бошлари чопилганини билмай қолардилар. Тўпчиларнинг ҳоли ундан ҳам баттар эди. Тақсимотга кўра, олдинги отлиқлар тўпчиларни қиличдан ўтказар, кейиндаги отлиқлар душман тўпларига граната ташларди. Қиличга чап берган фашист граната зарбига кўндаланг бўларди.

Танкларга қарши курашишни Ваҳобов Оқсоқол Нишонов взводига топширди.

— Танкларни фақат ёндириш керак. Граната ташлаб овора бўлма, хато қиласан. Отолмаган сопқондай, парчаси ўзингга тегади, — деди Ваҳобов.

Душман танклари катта йўл бўйида, дарахтлар панасида жойлашган бўлиб, сумбалари хавф-хатар келаётган томонга қаратилганди ва улар зўр бериб ўша мўлжалга тўп отардилар. Танкчиларнинг қулоқлари рацияда, кўзлари рус танклари хавф солаётган томонда, орқаларида нима бўлаётганидан беҳабар эдилар.

Фашист танкларига қарши отлиқлар ҳужуми якка-якка тартибда бошланди. Взводком Оқсоқол Нишонов аскарларига йўл-йўлакай танкларни ҳам бўлиб қўйган эди. Қорга ботган тоғ каклигидай орқасини чиқариб сумбасини йўлга буриб турган танкнинг фашист тамғасига қарата биринчи шиша ташланди. Шиша ёрилиши ҳамона ичидаги ўзи ёнар суюқлик модда танк танасига ёйилиб аланга олди. Чекига тушган танкни ёндириб улгурган ҳар бир аскар, дарҳол ўрмонга бурилиб, ўзини панага олиши ва панада туриб шерикларини ҳимоя қилиши керак эди.

Ботир бу қойдани бузиб, танк қидириб илгарилаб кетди-да, ўз танкимизга қараб шиша улоқтиришига бир баҳя қолди. Яхшики, танкчиларимиз отлиқлар атакасини кузатиб турган эканлар, бир танкнинг командири люкни очиб, бошини чиқариб, Ботирга кичқирди:

— Кўзинг кўрми! Ўз танкингни танимаяпсанми?

Ботир отини КВ ёнига буриб, люкдан бошини чўзиб турган «КВ» чидан узр сўради.

— Кечирасиз...

Қишлоқнинг шарқий чеккаси аланга ичида эди. Танкларга қўшилиб дарахтлар, чекка уйлар ҳам ёнарди.

Ваҳобов кимларгадир овозининг бориचा қичқириб, буюрарди:

— Қишлоқ уйларининг бирортаси ҳам ёниб кетмасин. Ичида одамлар бор!

Айрим оғир танкларимиз ёниб, куйиб, қоп-қорайиб қолганди. Немисларнинг қаршилиги тобора кучайиб борарди. Ваҳобов ёрдам

сўраб Равшановга чопар юборди. «Ильичевка станциясидан катта куч келяпти. Хавфли кучлар...»

VII

Равшанов мумкин қадар тезроқ ҳаракат қилиб, иложи борица душман ичкарасига чуқурлаб боришни хоҳларди. Аммо Ильичевка уларнинг йўлига ғов бўлди. У «ой турса ҳам Ваҳобовга, кун турса ҳам Ваҳобовга экан-да» деб оғриниб юрган Коваленко полкига борди. Казакларга нонушта тортилиб, аскарлар орасида «нарком паёғи» деб ном олмиш юзграммдан арақ тарқатилмоқда эди. Шу боисдан казаклар орасида ҳазил-мутойиба гаплар борарди.

— Грицко, наркомскийни ичиб газзагини унутма, станцияга бос, казак, деганда отдан ағанаб тушмагин, тагин!

— Э хомкалла, телпак остида бош деб ошқовоқ кўтариб юрибсанми. Грицко юз граммга маст бўлади, деб ким айтди сенга? Билмасанг билиб қўй: юз шишани қаторлатиб, бир бошдан хўплаб ичганман! Зигирча кайф қилмаганман!

Казакларнинг баъзилари кулиб, баъзилари қўл силтаб, «олиб қоч-а!» деб қўйишди. Грицко масхара бўлишини англаб, қошигини қозончасига ташлаб қўйди-да, ўртага тушди.

— Эй, казаклар! Сизларга ёлғон, менга чин! Юз шишани қаторлатиб қўйишган эди ўшанда, — деди у мўйловини силаб, қиличининг сопини ушлаб, давом этди. — Мен аҳмоқ бўлмасам, ҳаммасини симириб ташламайманми...

Яна кулги кўтарилди.

Рассом АЛИЖОН ХОЛИҚОВ

Грицко камарини маъкамлаб, белидаги гранаталарини тузатгандай бўлди-да, мўйловларини паст-баланд қилиб, гапини маъқуллаштишга тутинди.

— Унинг номи дегустация — ширинак, дегани, тушундиларингми? Воқеа Қримда юз берган. Планерское деган жойда вино денгизи бор. Қора денгиздан кичикроқ, албатта. Денгиз деганим «Го... Го...» демай турунглр, ҳарқолда вино ичида чўмилса бўлади. Ана шу жойда кимнинг виноси кучли, деб ширинак ўтказишаётган эканлар. Мени тўрға таклиф қилишди.

— Келинг меҳмон, ичкари кириш! — дейишди.

Қўярда-қўймай, ширинак хонасига бошлаб киришди. Қордай оқ фил суягидай силлиқ, бўяб-бежалган хонада сутга чўмилгандай оқ халатли аёллар юришибди. Жаннатга тушиб, Хон Гарайнинг ишратхонасига кириб қолгандай бўлдим.

«Меҳмон йигит бошласинлар» деди бир аёл. Унинг тим қора кўзлари ҳозир ҳам эсимда. У вақтда мўйловим энди майса бўлганди. Бир бошдан қўйиб узатиб туришди. Бир қултумдан ошмайди. Ангишвонадан ҳам кичкина ўлчовда қуяди. Тома-тома кўл бўлар, дегандай, ангишвонада ичсам ҳам бирор жойдан тешиб чиқарман, деб ичавердим. Охириги шиша коньяк экан. Ундан бир ҳўплаган эдим, зўрға топган кайфим кўкка учди...

— Уйғонсанг, тушинг эканми? — бояги аскар мазахлади. — Бизга эртак айтпти, десам тушингни ҳикоя қиляпсан экан. Го... Го... Го...

Яна кулги кўтарилди. Грицконинг жаҳли чиқди.

— Сен оми одамсан, нодон казак. Станицангдан нари бормагансан. Политрукка йўлиққин, сиёсий саводингни чиқариб, маданиятли қилиб қўяди сени... Ана ундан кейин вино ширинакка сени ўзим бошлаб бораман...

Яна гуриллаб кулги кўтарилди. Казакларга қўшилиб генерал Равшанов ҳам куларди.

Генерал Равшанов казакларнинг кайфияти чоғ эканидан фойдаланиб, кўпдан бери уларга айтмоқчи бўлиб юрган гапини айтгиси келди.

— Мана энди сизларга навбат! — деди дивком. — Сизларга ҳам ой туғди, сизларга ҳам кун туғди!..

Подполковник Коваленко ўзининг бир вақтлар казаклар номидан дивкомга айтган эътирозини эслаб, ўша гаплар натижасини кўраётгандай қувончини яширолмай, кулиб турарди:

— Буюринг, ўртоқ генерал!

Генерал Равшанов унга ёнаётган Ильичевкани кўрсатди:

— Кўрдингизми?

— Кўрдим.

— Ана шу аланга орқасидаги темир йўл станцияси сизники, — деди Равшанов. — Зудлик билан эгаллаб олинг. Душман шу томондан ҳужум қилиб Ваҳобовнинг кўзини очирмаяпти.

Ильичевка темир йўл станцияси фашистларнинг поездлари келиб тўхтайдиган, Москва бўсағасидаги охири катта станциялардан бири эди. Бу станцияга ҳарбий техника, ўқ-дори, аскар ташиб келган темир йўл составлари бу ердан Германияга аталган таланган моллар қаторида ярадор ўз солдат ва офицерларини олиб кетарди. Кейинги пайтларда ҳар куни бир марта, баъзан икки марта ёш-ёш қизлар, ўсмир болалар ортган составлар ҳам шу станциядан жўнатиладиган бўлди.

Бугун ҳам станциядан Германияга Ильичевка атрофидаги қишлоқ аҳолиси жўнатилиши керак эди. Станцияга ҳайдаб келинган аҳоли, асосан ёш-яланг, кечаси билан бочкаларга тиқилган балиқлардай қизил вагонларда тунадилар. Маҳаллий аҳолининг берган маълумотларига қараганда, «рус қуллари ортган состав» эрталаб соат 10 да жўнатилиши керак.

Подполковник Коваленконинг полки станциядан битта ҳам

паровоз, битта ҳам вагон, битта ҳам фашистни чиқармасдан ҳаммасини қўлга олиш, қаршилиқ кўрсатсагина қириб ташлаш ва шу йўл билан тутқинларни озод қилиш ҳақида генерал Равшановдан жанговар буйруқ олди. Жанговар буйруқда станцияга қайси томонлардан бориб уни қамал қилиш, поездларни қочирмаслик учун қайси жойларда пўлат изларни бузиб, стрелкаларни тупикларга буриб қўйиш сингари эҳтиёт чоралар ҳам айтилганди. «Энг муҳими, буйруқда жанглар тўполонида бирорта ҳам совет кишиси нобуд бўлмасин» деган гапларнинг остига чизиб қўйилганди.

Коваленко катта масштабли ҳарбий харитасида Ильичевка станциясига келадиган ҳамма йўл, сўқмоқларни, темир йўл разъезди ва қоровулхоналарни ҳисобга олиб, у ерларга пистирмалар тайин қилди. Қоровулхоналарнинг телефон симини узиб, разъездларнинг семофорларини қўпоришни режалади ва бу ишларга ҳам полк сапёрларини юборди.

— Поездларга ўқ отманглар, дайди ўқлар одамларимизга тегиши мумкин. Паровоз ўтхоналарига жуфтлаб боғланган гранаталар ташлансин. Қўриқчи фашистлар қилич тигидан ўтказилсин. Такрорлайман: гранаталар фақат паровозларнинг ўтхоналарига ташлансин!

— Ҳарбий техникаси дуч келса-чи? — эскадрон командирларидан бири сўради.

— Совет одами йўқ составларга ёнар шишалар ташлайверилсин. Ҳозир уларни олиб кетадиган жойимиз йўқ!

Казаклар дончанкаларини пойгага қўйгандай чоптириб, станцияга уч томондан қириб бордилар. Немислар бу кўргиликни хаёлига ҳам келтирмаганди.

Полк разведкаси жуда яхши ишлаб, объектларни аниқ белгилаб берган экан, эскадронлар ҳеч бир жойда янглишиб қолмадилар. Казаклар ҳам қиличбозликни соғиниб қолишган эканми, постлардаги қўриқчиларни ўқ чиқармай тигдан ўтказдилар.

Паровозлар гудок беришга улгуролмай, ишдан чиқарилди. Германияга тутқинлар ташиб борувчи составлар ўрнидан бир қарич ҳам жиллолмади.

Ҳар бир вагоннинг икки томонида автоматни кўксига қадаб эсэчи турарди. Эскадронлар шундай чаққон ва беҳос ҳаракат қилдиларки, қўриқчиларнинг эси оғиб, қаёққа автомат отишни билмай қолдилар. Отишга улгурганлари ҳам кимни мўлжалга олишини билмай, ҳарёққа бетартиб ўқ узар, бирор қорани топгунча бўйни узилиб вагон ғилдираклари остига тушарди.

Қизил вагонларнинг эшикларидида катта пўлат қулфлар осилиб турарди. Аёллар, ўсмир болалар вагонларнинг энг баланд панжаралари дарчаларидан мўралаб турардилар. Панжаралар орасидан қараган нигора кўзлар тез-тез янгилиниб турарди. Афтидан ўз ҳалоскорларини ҳамма кўриб, таниб олишга ошиқарди.

— Зараз! Зараз! — дер эди Грицко қулфни очишга уриниб. — Ҳозир очаман, дарровда очаман!..

Пўлат осма қулфларни очишга тоқат қилолмаган казаклар эшикларни синдириб, тутқинларни пастга чорлардилар. Тутқинлар қафасдан қутилган қушлардай пастга отилиб, орқа-олдига қарамай уйларига — ота-оналари олдига чопардилар.

— Утекай! Утекай! — деб қичқирарди Грицко вагон эшикларини ланг очиб, мўйловини бураб уларни қистарди. — Тезроқ! Тезроқ!

Запас излардаги ёнилғига тўла цистерналар ёнмоқда эди. Унинг қораёғдай қуюқ тутуни туя-туя булут бўлиб, шамолда масттуялардай уёқ-буёққа талпинар, сал нари бориб, тинчиган қуюндай патрот топиб кетарди. Қор устида, дарахтлар баргида, ҳатто пўлат изларда унинг кумурсқа янглиғ майда қуйқуми қоларди.

— Ўртоқ подполковник! — телефон трубкасида бешинчи эскадрон командирининг овози эшитилди.

— Эшитаман.

— Охирги тупикда бир неча вагон ун турибди. Афтидан, Россия уни Германияга юборишга мўлжаллаган шекилли. Ўт қўйворишга кўнглим бўлмапти. Увол!

— Вагонларнинг оғзини катта очиб қўй. Унни аҳоли тезда талаб кетсин. Биз яна бир соатдан кейин жўнаймиз. Унни тезроқ тарқатиб юбор!

Эскком уч отлични уч томонги юборди. «Кўринган одамга эълон қилинглар: вагонлардаги унларни ташиб кетишсин. Тезроқ!»

Кўп ўтмай, ҳар томондан чолу кампир, ёш-яланг югуриб келди. Баъзилар замбилғалтак судрар, кимлардир қопчиғи билан чопқилларди.

Казаклар вагонлар оғзида туриб олиб қичқирардилар:

— Олаверинглар, бепул.

— Ҳаммаси текин, опқолинглар тезроқ!..

Четроқдаги вагонлар қўриқчиси югуриб келди .

— Ўртоқ Эскком! Ўртоқ лейтенант!

— Нима гап? Тезроқ гапир!

— Аҳоли вагонларни бузиб, ўқ-дориларни ҳам ташиб кетяпти. «Тегма, отаман!» десам, партизанларга берамиз, ўзимиз ҳам қуролланиб оламиз!» дейишяпти. Нима қилай? Олаверишсинми?

— Тўхтаб тур, ўртоқ подполковникдан сўраб билай-чи, — деди лейтенант.

Подполковник Коваленко эса, бу хабарни эшитиб, хурсанд бўлди.

— Аҳоли қуролланаётган бўлса соз! Ҳеч монелик қилмай, ўзларига қўйиб бер! Қуролланаверишсин! — деди у.

Бу воқеани Коваленко ахборотидан билган генерал Равшанов ҳам севиниб кетди. Дарҳол казаклар командирига фармоиш берди:

— Қуролланган халқ ҳокимиятига ўзлари идора қилиш учун станция ва унинг атрофидаги қишлоқларни топшираверинг. Сизни янги ишлар кутяпти.

Коваленко сўради:

— Саранжом қилинмаган ўнта танк бор. Вагонларда турибди. Машина ҳайдашни биладиган казакларга миндириб кўрдим, юргизолмади. Ёқилғиси йўқ. Заводдан чиққану, платформага ортилган. Шатакка олишга таягач тополмадим.

— Танкчиларимизга ярармикин?

— Радиограмма бериб эдим, КВларнинг командири, маркасини эшитгач, ярамайди, деди, енгил танклар майори эса, «оғриманган бошимга олтин исирға недаркор!» деди. Портлатиб юбора қолай,

Равшанов ўйлаб ўтирмай фармон берди.

— Бўпти. Кулини кўкка совур, портлов шамоли генерал Рютнернинг томирларини бир узсин!

Полк сапёрлари ҳар бир танк ичига етарли даражада ВВ — портловчи модда жойлаб, бикфордов шнурини портлатувчи машинкага уладилар-да, ҳаммани панага ҳайдатиб кетяпти. Жуда секин кетяпти... юбордилар. Етти танк бирдан портлади. Кўпоровнинг қудратли тўлқинидан вокзал хоналари ларзага келди, пўлат излар анча вақтгача зирллаб турди.

Портловлар зарбидан кўтарилган қор муз аралаш кесак ва шағал тўкилиб улгурмай, чанглари ҳамон тўзиб турган бир пайтда разъезддаги йўлтўсар казаклар бошлиғи Коваленкога телефон қоқди.

— Разъездга бир эшелон келди. Ичи тўла танк. Келди-ю семофордан ўтмай, орқасига тисарилиб кетяпти. Жуда секин кетяпти...

— Эътибор билан кузатиб тур. Мабодо қайтиб келадиган бўлса, паровозининг ғилдиракларини осмонга қаратиб қўйинглар!

— Машинисти муғомбирлик қилди. Семофордан ўтса борми, паровозига қўшилиб вагонлари ҳам қорнини осмонга қиларди. Семофор «Яшил йўл!» кўрсатиб турса ҳам ўтмади.

Подполковник Коваленко бу хабарни ҳам дивкомга етказди. Генерал Равшанов шу заҳотиёқ енгил танклар полккоми билан рация

орқали боғланиб, зудлик билан 25—35 квадратга етиб бориш, тисарилиб кетаётган ҳарбий эшелоннинг йўлини тўсиш, сўнгра уни янчиб ташлашни буюрди.

Енгил танклар тайин қилинган квадратга ўз вақтида етиб келди. Ҳақиқатан ҳам немис эшелони орқасига тисарилиб келарди.

— Эшелонга залл! — деди танкчилар майори.

Енгил танкларнинг тўп ўқлари энг охириги — орқасидан олдинги вагонга шикаст етказди шекилли, платформа қийшайиб, устидаги танк ёнбошлаб қолди. Машинист орқадан келган ҳужумдан қўрқиб олға интилди. Шикастланган платформа издан чиқиб, ерга судралиб борарди. Унинг касрига қолдими, ёнидаги платформа ҳам аввал қийшайиб, кейин судрала бошлади.

— Паровозга ур! — деб қўмонда берди полкком танкчиларига рация орқали.

Йиқилган платформаларини аранг судраб, пишқири-пишқири буг пуфлаб бораётган паровоз сал нарилагач, «чўккалаб қолди». Орқасидаги платформалар бири-бирига мингашиб устига ортилган танклар ерга ағанаб тушди.

Платформалардаги соқчилар ўзларини ўрмонга урдилар. Уларнинг қаёққа қочишларини пойлаб турган эканларми, қаёқдандир казаклар от қўйиб келиб, уларни бирма-бир қиличдан ўтказдилар.

Танкчилар майори эшелон операциясининг тафсилотини айтиб ўтирмади-да, қисқача, лўндасини Равшановга рапорт қилди:

— Топшириқ бажарилди, ўртоқ генерал!

Шу орада Қурбонмуродов полки пулемётчилар эскадронининг ёрдамида, қирқ беш миллиметрли тўплар қамарейси ҳамроҳлигида ҳужум қилиб, ўрмон оралиғидаги бир қишлоқ гарнизонини тор-мор қилиб, Ильичевка томон борарди.

VIII

Тонгги нурда қиличларнинг олтин ранг сопларини пориллатиб, отларини гижинглатиб, офицерлар келардилар. Уларнинг икки ёнидан тизгинларни калта тортиб, шпорларида биқин қитиқлаб, от ўйнатиб, аскарлари ҳушёр борардилар. Отларнинг ёлларини субҳидамги совуқ сабо ўйнаб, елпиб турарди. Генерал Равшанов разведэскадронининг икки взводи қуршовида борарди. Қора қайишдан кунгирадор қизғиш попукли пешонабоғ осган жугани унинг сутдек оқ отига тумор таққандай ярашиб турарди.

Равшанов эгарда тоғдай бўлиб ўтирарди. Отлар бошларини баланд қилиб, ўйноқлаб совет қиличи озод қилган Ильичевкага интилардилар.

Ильичевка аҳолиси отишмалар тинмасданоқ, яширинган жойларидан кўчага чиқиб олган эдилар. Ҳамма жонажон ва соғинтирган, шу билан бирга ўз вақтида етиб келган ҳалоскорларни кутиб турарди. Нега «ўз вақтида етиб келган?»... чунки эртага қолса уларни ҳалоскорлар учратолмасди. Ильичевка аҳолиси бир сиқимдан тугунчасини тайёрлаб, мих устида ўтиргандай ўтирарди. Эртага уларни станцияда қизил вагонларга қамаб, Германияга қулликка, чўриликка олиб кетардилар. «Хайриятки, ўз вақтида келиб қолдиларинг... Хайрият... Хайрият... Бахтимиздан бўлдими, оҳимиз худога етдими, тангри юборди сизларни...» дер эдилар. Ешу кекса, жами одам, кўринган офицерми, аскарми кучоқлаб ўпарди.

Ильичевка чегарасида Равшанов отлиқлар орасидан чиқиб, колонна бошига ўтиб олди. Унинг севинчини кўрсангиз эди. У биринчи бўлиб озод қилинган совет қишлоғида!.. У, Равшановчилар ҳалос этган бояги занжирбанд ватндошлари қаршисида!.. Небахтки, бу шодликка биринчи бўлиб унинг йигитлари, унинг ўзи, унинг ўғли, унинг лашкарлари эришди!

Унинг бағри қувончга тўлиб-тошяпти. Кўнглида баҳор. Унинг

қўшиқ айтиб юборгиси келяпти. Афсуски, у бу ерда узоқ туролмайди. Уни янги-янги Ильичевкалар, совет қишлоқлари, хуторлари, шу аҳоли янглиқ орзиқиб турган совет кишилари кутяпти... Қўзлари нигорон бўлиб кутяптилар...

Равшанов отдан сакраб тушиб, уни нон-туз кўтариб кутган аҳолига эгилиб салом берди. Чап қўлида қиличини ёнига босиб туриб, ўнг қўлида нон ушатди, кейин ушоқни тузликқа ботирди.

— Табриклайман сизларни ватандошларим! — деди Равшанов севинчдан күзёш тўкиб турган аҳолига. Тутқинликдан қутилганларингиз билан қутлайман! Совет Армияси номидан қайта-қайта қутлайман!

Бу дамда қишлоқда ҳали тинтув давом этарди. Аскарлар уйма-уй, подвалма-подвал юриб, томма-том ўтиб, қўрқиб-писиб ётган немисларни ҳайдаб келардилар. Уларнинг ҳолига маймунлар йиғларди. Яқинда Москва парадида қатнашиш учун ўзига зеб бериб юрган фрицлар жиннилардай оёғига латта бойлаб, шими устидан эски-туски заифона юбка кийиб, бошларига камзул ёпиниб, айримлари чипта «салла» ўраб олган эдилар. Уларнинг бир жуфтини Ботир ҳайдаб келарди. Уларни карабини учи билан кўрсатиб генералдан сўради:

— Манави хотинчалиш ҳеббимларни қаёққа оборай, ўртоқ генерал, ёки саржин қилиб, ўрмонга тахлаб қўя қолайми? Қачонгача ҳайдаб юрамиз, бу тирроқи подани...

— Подачиси топилади, — деди генерал. — Ҳўв анави кўрасига элтиб бер, подачи ўша ерда.

Ботир ғойиб бўлиши ҳамон дивком Равшанов майор Ваҳобовни ёнига чақирди:

— Маҳкам бўл, дўстим. Икки биқинингни мустаҳкам тут, орқа томонга қаттиқ қўриқчи жойла. Зирҳтешар қирбешлиларингни йўл бўйига михдай қоқиб қўй. Немис жазо отряди юбориши турган гап!

Шу пайт Шевелев пайдо бўлди. Қувноқ. Совқотган қўлларини ишқалаб туриб суюнчилади:

— Темур Равшанович! Ниҳоят катта концерт қўядиган бўлдик! «Совет Армияси санъат усталарининг концерти». Шундай деб эълон қилаверишсинми? деб бир оз ўйланиб қолди. Кейин қатъий деди: — Йўқ, бу жуда масъулиятли гап. «Отлиқ аскарлар ҳаваскор группасининг концерти», деб ёзамиз.

— Клуб борми? — Равшанов сўради.

— Бор. Аҳоли тозалаяпти. Қонқусгурлар клубни ҳам чўчқахона қилиб қўйишган экан.

— Чўчқалари қаёққа кетди?

— Аҳолига тарқатиб юбордик.

— Жуда соз, комиссар! Бугун ўйнайдиган кун!

Халоскорлар билан озод бўлган совет кишиларининг бу учрашуви ўз-ўзидан, ҳеч эълон қилмаган, биров кутмаган митингга айланиб кетди. Митингни расмий равишда ҳеч ким очгани, докладчи ҳам тайин қилингани йўқ. Урушдан аввал бу жойларда бўлиб ўтган митингларга ўхшатиб ўн бир кишидан иборат ҳайъат ҳам минбарга чиқмади. Қора бурка, сур телпакли, узун қилич осган, белига пистолет билан гранаталар осиб олган генерал сўзи билан митинг бошланди.

— Қадрдонларимиз, соғинганларимиз! — деган мурожаат билан бошланди унинг сўзи. — Орзиқиб кутилган кунлар бошланди. Совет Армияси ўз миссиясини шараф билан бажарадиган онлар келяпти. Биз ўша онларнинг тонгги сабосини олиб келган қалдирғочларимиз.

Гулдурас, давомли қарсақлардан сўнг «минбар» да оппоқ соқолли қария пайдо бўлди. Унга ҳеч ким сўз бергани йўқ, уни биров та-ништиргани ҳам йўқ.

— Мен Сиз — ҳурматли халоскорларни фашистлар танлаб қўйган Старосталар номидан табриклайман, сизларга эса, ҳамқишлоқларим, озодлик байрамингиз қутлуғ бўлсин!

Аскар ва командирлар ҳанг-манг бўлиб қолдилар. Унлаб қора кўзлар «кимни минбарга чиқариб қўйдингиз, ўртоқ комиссар!» дегандай Шевелевга тикилди. Комиссар Шевелев ҳам суриштирмай, унга минбар бериб қўйгани учун минг пушаймон бўлиб турарди.

«Нари тур, фашистлар танлаган Староста!» деб уни отлар туёғи тагига ҳайдамоқчи ҳам бўлди. Аммо аҳоли чолга мамнун боқиб, сўзини эътибор билан тинглаётгани учунми, «бу қарияда бирор хислат борга ўхшайди», деб ўзини босди, аскарларнинг ғала-ғовурини ҳам тинчитди.

Оппоқ соқоллли қария гапида давом этди:

— Шу ерда турганларнинг ҳаммаси немис-фашист қўмондонлиги тайин қилган Старосталар. Битта ҳам бегона йўқ. Ҳаммаси эс-эсчи комендант ўз қўли билан тасдиқлаган Старосталар, — деди қария Шевелевга кўз ташлаб.

Шевелев ҳам, Равшанов ҳам ҳеч нарсани тушунолмамай ҳайрон эди. Аммо унинг гапини бўлмамай, мағзини чақолмай, хулосасини кутиб жим турдилар. Қишлоқ аҳолиси ҳам жим турарди. Аммо аскар йигитлар, айниқса, комсомол отлиқлар «Унингни ўчир, соткин!» деворгиси келиб гижинарди.

Қария гапини давом эттирди:

— Рўйхатимизнинг бир нусхаси ўша эс-эсчи комендантнинг қўлида, бир нусхаси Староста идорасида, шундоқ кираверишда ойнали рамкада деворга осилдиқ турибди. Яна битта нусхаси бор. Униси ўрмонда — партизанлар бошлигининг дала сумкасида.

«Фашистлар танлаб қўйган Старосталар»нинг туғилиши, уч нусхали, уч маҳкама мулки бўлмиш «Старосталар рўйхати»нинг пайдо бўлиш тарихи ва унинг тафсилоти ҳамма учун қизиқарли эди.

Бу воқеа Гитлер армияси дабдаба билан юриш қилиб, «Германия — ҳаммадан буюк!» деган фашист гимнини баралла қичқариб, еру кўкни бошга кўтариб Ильичевкага кирган куни юз берганди.

Ильичевкаликлар Гитлер босиб олган айрим ғарб шаҳарлари аҳолисига сира ўхшамасди — голибларни ҳеч ким қишлоқ бошида нон-туз билан кутмади. Бунинг устига ҳеч ким голиб немис солдати, офицери; ҳатто армия қўмондони генерал-лейтенант Фон Штраусга тишининг оқини ҳам кўрсатмади. Шундан кейин фашист автоматчилари беркиниб ётган аҳолини қўндоқ ниқтаб, битталаб ҳайдаб келдилар. Ҳар бир кимса — гўдакдан қариягача комендант рўйхатидан ўтди. Аммо қишлоқ аҳолисининг тенг ярми — колхоз раиси бошлиқ бир бўлаги бедарак эди. Уларнинг қаерда эканини икки-уч кишидан бошқа ҳеч ким билмасди.

Ҳайдаб келинган аҳоли колхоз клубига қамалгач, автоматчилар қуршовида комендант «умумий мажлис ўтказди». Кун тартибида биттаю битта масала: «Демократияга содиқ буюк Германия қонунига кўра» босиб олинган ҳамма жойда қилинган каби ильичевкаликлар ҳам Староста «сайлашлари» керак эди. Эс-эсчи комендантнинг томоғи йиртилгунча «номзод кўрсат!» деб қичқариб талаб қилишига қарамай, ҳеч ким лом-мим демади. Баъзи бир қишлоқлардаги айрим сўнгги нусхалар янглиқ «манаман» дегувчи топилмади.

Шундан кейин эс-эсчи комендант кўзига дуч келган одамни бармоғи билан ниқтаб, «сен староста бўласан!» деди. Одамлар «хўп» демадилар, ҳатто бу «ҳурмат ва катта ишонч»дан юз ўгирдилар.

Немис-фашист комендантининг тепа сочи тик бўлиб, жаҳли чиқиб, ақли қочиб, қалтироқ қўли парабеллумга югурди-да, ғилофидан суғириб олинган тўппончаси билан бир «қўзғолончи»ни отиб ташлади. Унинг иккинчи танлаган одами ҳам кўзини лўқ қилиб тураверди.

— Староста бўлиш ёмонми, буюк Германияга хизмат қилиш шарафига муяссар бўласан.

Эс-эсчи, танлаган учинчи номзод ҳам «олий мурувват»дан бош тортди.

— Нега? — деб қичқирди комендант.
— Фашизмга хизмат қилиш учун туғилмаганман!
— Оғзингга қараб гапир, учгача санайман. Бир... Икки...
— Учинчисига овора бўлма! — ўрта яшар киши шундай деди-да
комендантнинг юзига тупурди.

Ғазаб қайнаб-тошган комендант шоша-пиша юзини артди-да, ифлос бўлган рўмолчасини улоқтириб, тўппончадаги бор ўқларини бўшатди.

Эс-эсчи бошқа ҳеч кимдан «Староста бўласанми?» деб сўрамади. Одамларни карам тузлагандай қилиб колхоз клубига қамаб, эшигига қулф солди, ҳатто клубнинг туйнукларигача тақа-тақ беркитиб, арава михлар билан михлатиб ташлади.

Уч кунгача нон-сув бермай, «қўзғолончилар»ни жазолади.

Тўртинчи куни уларни очик жойга ҳайдаб чиқдилар. Нон-тузсиз, чой-сувсиз уч кеча-ю, уч кундуз бир-бирига тикилиб, бир-бирига суялиб вақт ўтказган одамлар чанқаб қор ошалагиси келса ҳам, «фашист этиги босиб, ҳаром бўлган» қордан ҳазар қилиб, мағрур бош кўтариб туравердилар.

Шундан кейин эс-эсчи комендантнинг тактикаси ўзгарди. Унга инсоф кирганидан эмас, озодлик сувини ичиб, совет тарбиясини кўриб улғайган одамларни дўқ-пўписа билан, отиб ўлдириш билан кўрқита олмасликка кўзи етди-да, «Муросан мадора» йўлига ўтиб, уларни тузоққа илинтирмоқчи бўлди.

— Демократик усулга кўнасиларми? Яхши усул. Яхши идора йўли. Навбатма-навбат... яъни триумвират. Уч киши ҳар уч кунда бир... — деди комендант алдов йўлига ўтиб.

Аҳоли бунга ҳам кўнмади.

— Бўлмаса етти киши — ҳафтада бир кундан...

Бу таклифга ҳам кўнмадилар.

Эс-эсчи комендант уларга маъқул бирор йўл топиши керак эди. Йўкса, уни комендантлик обрўйига путур етарди. Энг хавфлиси, мабодо ўрнига бошқа комендант юборишса, Ильичевка атрофидан ваъда қилинган ўрмонзордан маҳрум бўларди. Ильичевка атрофидаги ўрмонлар қандай гўзал, дарахтлари, айниқса, эман билан оқ қайинларни олтиндан афзал. Уни қирқиб, тахлаб, юклаб, ярим фабрика ҳолида Мюнхендаги мебель фабрикасига юборувчи ишчи кучи текин...

Шуларни ўйлади-да, яна нималарнидир мўлжаллаб, хомхаёл фикрлардан руқланиб «қишлоқ»ларга ёнбосишга мажбур бўлди:

— Майлига, — деди у. — Рўйхатга олинган барча паспортли эркак староста!...

— Аёллар-чи! Бригадирларимиз аёл кишилар эдилар. Эркаклардан яхши ишлаган эдилар. Эркак ва аёл — тенг ҳуқуқига ўрганиб қолганмиз, — деди кимдир пичинг билан.

— Майлига, — деди комендант унинг киноясига тушунмай. Бунисига ҳам розиман, аммо буни герман кўмондонлигига билдириб қўйманглар.

Ана шундай қилиб, Ильичевка аҳолиси якка бош Староста лавозимини рад қилиб, қишлоқни бошқаришда фашистлар қонун-қондасига хилоф навбатма-навбат бошқариш, усули жорий этилди. Колхоз раиси — партизанлар отрядининг командири, партком секретари — отряд комиссари бўлиб, колхознинг номи ёзилган лавҳа олиб ташлангани билан колхоз яшамоқда эди. «Староста» лар кундузи хўжа кўрсинга немислар билан муроса қилишар, тунда эса партизанлар хизматида бўлар эдилар.

Қишлоқ Совети ишлари ҳам яширин давом этарди. Мухр ва штамплар раиснинг ҳамёнида юриб, ҳужжатларга ўрмонда муҳр босилиб турарди.

Бу воқеани эътибор билан, завқ-шавқ билан тинглагач, Равшанов: «Офарин!» деб юборди.

Шундай халқни энгиб бўладими! Мутлақо! Гитлернинг энг катта хатоси ана шунда — у Советлар ерига ҳужум қилиб, бир хатога йўл қўйди. Москвага юриш бошлаб, иккинчи бор янглишди. Совет Иттифоқи халқлари орасида миллий можаро кўтарилиб, СССРни ичдан емиради, деб умид боғлаб тарихий хато қилди».

— Лев Толстой тирик бўлганда эди! — деди Равшанов Шевелевга.

Шевелев ҳайрон бўлиб сўради:

— Темур Равшанович, бу гапларнинг Лев Николаевичга нима алоқаси бор?

— Жуда катта алоқаси бор. Шу масалада комиссарлар мен билан чиқишолмайдилар. Комиссар Красухин билан ҳам шу масалада тортишардик. «Толстой рус инқилобининг ойнаси» деб туриб оларди.

— Тўғри, бу гапни Владимир Ильич айтган.

— Владимир Ильич «А»сини айтгач, «Бе»сини ҳам айтган, — деди Равшанов. — Лев Николаевич Толстой уруш ва яраш масаласи фақат қуролли кучлар ихтиёрида, деб талқин қилган-да. Халқнинг ҳал қилувчи ролини четлаб ўтган. Урушда қайси армия энгилса — ўша мамлакат халқини ҳам энгилган, деб ҳисобларди. Унинг ана шу томони идеализмга ён босиб кетган. Ильичевка мисолида кўриб турибсизки, дўстим, уруш ва яраш бутун халқнинг иши! Шунинг учун бу урушни Улуғ Ватан уруши, дейдилар. Армия муваффақиятсизликка учрагани билан Халқ энгилмайди! Халқни энгиб бўлмади!

Шевелев Темур Равшановнинг фикрларини маъқуллаб бош ирғар эди. «Тўғри! Ҳақ гап! Мен ҳам шуни гапиряпман-да!»

Адъютант, одатдагидек, шаҳдам одимлаб, чаққон кириб келдида, развед-взвод командири Шавкат Одиловнинг шошилини ахборотини столга қўйди. Разведхборот «Шахсан дивкомга тегсин!» деган ёзув билан бошланарди. Равшанов тажрибали разведкочи Шавкат Одиловнинг юмалоқ, аммо дона-дона ҳарф терилган хушхатини дарров таниди.

«Штаб. Р. Карта 100.000. Надеждино. Тепалик 191, 3 Разведгрух № 1. Надеждино атрофида бир рота солдат қоровуллик қилади. Икки жойда пулемёт турибди (схемага қаралсин). Қишлоқ ичида душманнинг бир батальон егерлари уйларда тарқоқ ҳолда яшашпти. Ангиллатиб чўққа сўйишашпти. Шнапслари етмагандай, аҳолидан самогонка йиғишашпти. Пулемёт пости тўртта. (Схемага қаралсин). Кўчада одам кўринмайди. Ҳовлиларда машиналар устига брезент ташланиб хашак билан кўздан яшириб қўйилган. Штаб автобусига немислар кириб-чиқиб турибди. Жуфт-жуфт патрул юрибди, аммо совуқдан қўли қақшаб кух-кух қилишади...»

Равшанов развед ахборотни эътибор билан ўқиди. «Штаб автобусига немислар кириб чиқиб турибди». Эҳ, Шавкат, Шавкат, сал хомлик қилибсан-да, қанақа штаб, генерали ҳам борми ёки майда штабми, ёки бирор база идорасими?

«Штаб ўртадаги катта уйга жойлашган бўлса керак, ёки қутирган офицерлар ўша ерга жойлашганми, ёш-ёш қизларни ҳайдаб киришашпти. Базм қилишса керак».

Равшанов ўқишда давом этди:

«Хулоса: Надеждинони икки томондан атака қилса бўлади. Икки биқиндан. Қўлим сал калталиқ қиляпти. Аммо тўнғиз мойи чайнаб, шнапс-самогон ича бошлаганларида кекиртакларидан гиппа бўғишга қурбим етади. Рухсат сўрайман. Фармонингизни кутаман».

Генерал Равшановнинг қўллари мушт бўлди. «Итваччалар, ёш-ёш қизларимизни булғаб ҳаром қилишмоқчилар».

IX

Подполковник Белоусов қуршовда қолишдан ўлгудек кўрқарди. Полклар ичкарилаб борган сари уни ваҳима босар, уйқусида ором йўқ,

егани татимас, ҳаёти гўё қил устида тургандай эди. У табиатан қўрқоқ эмасди. Ҳатто, бомбардимон вақтларида ҳам осмонга қараб, душман самолётларини кузатиб тураверарди. Аммо «қуршов» деган сўзнинг ўзидан юраги орқасига тортарди, лабига учуқ тошарди. Бир куни у армия штабига нима масалададир, инструктаж олгани борганида қуршовдан чиққан офицер билан суҳбатда бўлганди. Ушандан бери ўша интендант — майор Доубеншлаг кўзига кўринаверарди. Лаби кулоғига тортилиб қолган, ҳиқилдоғи босилмай чийиллаб юрадиган Доубеншлаг қуршовда тутқаноқ дардига учраб қолганини мунгли, мудҳиш ҳикоя қилганди. Унинг ваҳимасидан бери қуршов сўзини эшитганда Белоусовнинг ҳам баданига эшакем тошгандай бўларди.

Армия штабига янги маълумот бериш учун рацияда алоқа боғлаган куни унга, ичкарилаб кетишга қизиқаверманлар, ҳали ҳам қуршовда юрибсизлар, сизлар ёриб ўтган жойларни генерал Штраус янги кўшинлар билан тақа-тақ беркитиб қўйди, дейишди.

Белоусов штабдаги дўстига, гап орасида «генерал Равшановнинг ичкарилаб кетишида унинг шахсий манфаати бор» деб қўйди.

— Жангда қандай шахсий манфаат бўлсин. Яхши урушяпсизлар-ку? — деди биродари унинг гапига тушунмай.

— Кенжа хотини ўша ёқда. Хотинини жонидан ҳам яхши кўради. Айтмоқчи, аввалги хотинидан бино бўлган ўғли топилди. Ўзи топиб келди. Кичик лейтенант. Уни ўз бағрида олиб юрибди. Балки хотинини ҳам қўйнида олиб юрмоқчи бўлса керак, бу генералим!..

— Генералинг фронтчи оиладан кўчма рўзғор тузмоқчи дегин. Оилапарвар одам экан-ку, генералинг.

— Бу гапни ўзинг учун айтяпман, биродар, фақат ўзинг учун, — деди Белоусов.

Рацияда ҳамма алоқачиларга эшиттириб айтилган гапнинг ҳуфиялиги қоладими! Айтилган гап — отилган ўқ! Отилган ўқнинг дайдисини ҳам кўп бўлади. Бу гап қулоқдан қулоққа дайдиб ўтиб, командармнинг одами адъютант-капитангача етиб борди. Адъютант эшитдими демак — командарм ҳам эшитади. Командарм Владовга баҳона етишмай тургандай эди шекилли, шу баҳона унга дастак бўлди-да, «Қайт, орқангга!» деб буюргиси келди.

Эртасига кечқурун Белоусов генерал Равшановнинг ҳузурига командармнинг шифровкасини кўтариб кирди. Равшанов ўқиди: бисмиллоси дағдаға, алҳамдуси пўписадан иборат эди.

Тахминан қуйидагича:

— Нега ичкарилаб кетдинг? Темир йўл станциялари маршрутингда йўқ эди-ку! Йирик аҳоли пунктларида жанг бошлаб, талафот беришинг кимга керак! Қирилиб битишни кутмасдан, изингга қайт-да, фронтни ёриб ўтган жойингдан қайта ёриб ўт! Йўқса қуршовда қамалиб отларинг ва отлиқларинг душманга ем бўлади. Такдиринг — трибунал!..

Равшанов шифровка мазмунидан ниҳоятда ғазабланди.

«Владовга қўйиб берсалар ҳамма командирларини трибуналга топшириб юборгудай. Кимлар билан қолмоқчи ўзи?!»

Белоусов юзига қичима тошгандай қизариб, қаламини нишлаб, блокнотининг оқ жойини очиб турарди:

— Нима қилай? Буйруқ лойиҳасини тайёрлайверайми?

Равшанов бир оз ўйланиб турди-да, қатъий фикрга келди шекилли, қўл силтаб деди:

— Буйруқнинг кераги йўқ!

— Буйруқсиз қайтаверамизми? Полккомларга телефон қилаверайми?

— Ҳеч кимга ҳеч қандай қўнғироқ ҳам қоқманг!

Белоусов бир оз жимиб ўтирди. Кўзига қуршов аломатлари кўринаверди. Қулоғига қуршов сўзлари эшитилаверди:

— Ахир, қуршовдан чиқишимиз керак-да!

Равшанов индамади. Юзини ундан терс ўгириб ўтирди.
Белоусовнинг ичини гўё оламушуклар тирнарди. Чидаёлмай сўради:

— Шифровкага нима деб жавоб қиламиз?

— Командарм билан ўзим гаплашаман, — деди Равшанов. — Ҳозир эмас, кўзи кўзимга тушганда!..

Уч кунлик рейд операцияларининг натижаси ҳақида генерал Равшанов командармга шифровка йўллади. Аммо ҳадеганда жавоб келавермади. Ильичевка, темир йўл станцияси ва унинг атрофидаги кичик қишлоқлар олинганидан кейин армштабдан (афтидан кечикиб юборилган) шифровка олинди. Унда Ильичевка ва унинг станцияси ҳақида гап йўқ эди. Шифровкада «Асир полковник учун раҳмат. Кўп қимматли одам экан. Уни штабда сақлаяпмиз — фойдаси тегади. Сейф ичидаги орден ва медаллар учун алоҳида ташаккур. Герман империясининг бу олий мукофот нишонлари жуда керак бўлади» дейилганди. Генерал Равшанов қайта-қайта ўқиди. Мағзини чақолмасди. Юзаки қараса, гўё мақтовдай, ўйлаб кўрса — жумбоқдай эди.

«Немис полковникнинг фойдаси текса тегар, аниқлаб оладиган гаплари бордир. Империянинг олий нишонлари — фашист белгиси солинган қўйруқли қора крестлар кимга ва нима учун «жуда керак» бўларкин?!»

Шифровканинг мазмунини комиссар Шевелев ҳам тушунмади. У Қурбонмуродов полкидан эндигина келган, ҳорғин кўринарди. Уйқусизликдан кўзи қиртайиб қолибди. Полклардан келган сиёсий ахборотларни ўқиб, янада чарчаган эди, чамаси.

Штаб бошлиғи Белоусов командарм Владов йўллаган бу шифровкани ўқиб хурсанд эди. «Тухфамиз командармга ёқибди. Демак, чакки иш қилмабмиз, ўртоқ генерал!»

— Ильичевка операцияси билан станциянинг олинishi ҳақидаги рапортларимизни командарм олмаган шекилли. Бир текшириб кўрингчи!

— Шифровка юборилганда ўзим аппарат теппасида эдим... — деди Белоусов. — Аллақачон командарм столига қўйган бўлсалар керак!

— Столи устига қўйишганмикин ёки стол мовутининг остига қўйишдимикин?

— Шубҳа қилишга ҳаққим йўқ, ўртоқ генерал.

— Менда шубҳа бор. Бўлмаса ҳарбий операция жиҳатидан шундай катта воқеалар командармнинг эътиборидан четда қолмаслиги керак! Суриштиринг!

Подполковник Белоусов мулоимгина сўз берди:

— Суриштираман. Албатта, суриштираман!

Х

Шарифа висол онларини орзиқиб кутарди. Жуда-жуда кутарди, аммо на чора, унинг тўрт томонида уруш борапти: Ғарбда, Шарқ, Жануб, ҳатто Шимолда ҳам беомон сўқишлар... Унинг ўзи ҳам, кўз тикиб кутаётгани ҳам жанглар гирдобиди!..

Уруш — уруш билан, жанглар ўз йўли билан, аммо юрак, чумчуқдай, ундан ҳам кичик, чақалоқ муштидай бўлса ҳам, ўзича бутун бир олам бўлиб яшаркан. Оламнинг жами ташвиши бир-у, юракнинг ташвиши ўзгача экан. Шарифа буни ҳижрон онларидагина пайқади. Баъзан бут-бутун олам: еру кўк, буткул коинот унинг кўзига нина тешигидан ҳам тор бўлиб кўринарди. Чунки унинг Темур акасини дастлаб, устига гуноҳ қўйишди, унинг ўзини ҳам поччаси туфайли ишончсизга чиқаришди. Туппа-тузук ишлаётган мутахассислигидан хозвзводга «кир ювадиган оқсоч» қилиб қўйишди. Шунчалар ҳам хўрлайдиларми уни? Афсуски Темур акаси узоқда. Дардини айтиб, ичини бўшатадиган яқин кимсаси йўқ... Дугонаси Маша бўлганида ҳам

унга дардкаш бўларди-да, ичидаги ғуссасини тўкиб соларди. Бояқиш мангуликка кетди — асрий уйқуда ётибди.

«Кўзинг ўйилгур Летунов, мендан кўзини сира узмайди. Хозвзвонининг эски-тускисини фашистларга элтиб беради, деб кўрқадими у ипирисқи. Қараса қарайверсин, менга деса кўзи тешилгунча қарасин!!» дер эди Шарифа Летуновнинг шубҳа билан кузатишларини сезган чоқларда.

Летунов, айниқса, Равшанов дивизиядан кетгандан кейин унга синчковлик билан кўз олайтирадиган бўлиб қолди. «Хоиннинг қайнсинглиси, Равшановнинг қаллиғи — аламзада қиз қуршов вазиятида поччасини юборганлар сафига кетмасмикин?»

Летуновнинг бу шубҳаси дивизиянинг янги командири Красухиннинг қулоғига етган эди. У «беҳуда шубҳа» деб қўя қолди. Аммо ўқчи полк командири Маҳкамов бу гапни эшитиб, Летуновнинг бетига тикка қараб: «Шарифани тинч кўйинг!» деди.

Аммо Шарифанинг юраги нотинч эди. У кўпроқ Темур акасидан хавотирда эди. «Юрагимни махсус рентгентга солсалар ҳам тариқча кир тополмайдилар. Ўзим ҳалол, виждоним пок, фаол комсомолман. Мендан иллат қидириб Летунов овора бўлади! — дер эди ўзи тўғрисидаги машмаша ҳақида ўйлаб. — Аммо Темур акамга гап теккани ёмон бўлди. У яхши одамнинг ҳоли не кунларни кечиряпти экан?.. Қарерларда экан? Чақув захри ёмон нарса, чақилиб қолмадимикин?.. Қамаб қўймасалар кошки эди, — деб ҳар хил хаёлларга борарди. — Нега қамашарди? Шундай қаҳрамон, яхши одамни ким қамаркан? Ким билади: аҳвол нозик. Душман орқа-олдига қарамай, ҳай-ҳайлаб ичкарига кетяпти. Тўс-тўполонда англашилмовчилик юз бериб, анчамунча одам қурбон бўлиб кетиши ҳам эҳтимолдан узоқ эмас. Темур акамга ачинаман. Қаерлардасиз, Темуржон ака?!»

Шарифа «Ботир командир, полковник Темур Равшановнинг гуноҳидан ўтинг, ўртоқ Сталин!» деб ВКП (б) Марказий Комитетига ўтиниб ариза юбормоқчи бўлди. Уйлаб-ўйлаб, чой қоғозга (оқ қоғоз йўқ эди, бирдан-бир имконияти — чой қоғоз эди) ёзиб-ўчириб, оққа кўчириб, мактуб ҳозирлади. Уни учбурчак қилиб, Сталин номини ёзиб, почтальонга топшириши олдида дала почтасининг ходими хозвзводга югуриб келди:

— Суюнчи беринг, Шарифахон! Катта суюнчи бермасангиз конвертга «адресат кетиб қолган» деб ёзаман-да, қайтариб юбораман!

— Буёққа бер конвертни! — деди Шарифа почтачига.

— Йўқ, — деди почтачи, — пўписага хат қаёқда! Омонёрга ўйнаб беринг ёки бир жуфт ашула айтинг. Ҳеч бўлмаса битта «Қорасочим»ни хиргойи қилсангиз ҳам кифоя.

Шарифанинг баттар жаҳли чиқди.

— Нега тиржайяпсан? Анов кунги трагикомедиянг эсингдан чиқдими?! Нима деган одам бўлдинг ўшанда?! Сен унга «омонёр» айттирдинг, «ололмайди кал, ололмайди» ўйинига ер депситдинг. Ҳам ўйнаб, қувнаб қўшиқ айтган йигит конверт очгач, қон йиғлади. Отасини фашистлар ўлдирибди. Яқин жойда экан-у, юз кўришолмай қолишибди.

— Сизники унақа хат эмас, Москвадан, энг севимли акамиздан. Уқисангиз беҳад хурсанд бўласиз, — деди-да, конвертнинг остки адресини кўрсатди: — Темур Равшановдан.

Шарифа, буёққа бер конвертни, деди-да, почтачининг қўлидан хатни тортиб олди.

Мактуб кўз тутиб кўзи нигорон бўлган энг яқин одамидан эди. Шарифа конвертни аста кўксига босди.

— Бўпти, Шарифахон, ашулага қарз бўлдингиз, — почтачи шундай деб ғойиб бўлди.

Шарифа, конвертни очишга юраги бетламай турди-да, бирдан хушига келиб, ие, нега бўзрайиб турибсан, ўқи-чи, деди ўзига ўзи.

Лекин унинг қўлидаги муқаддас номани кимдир тортиб олаётгандай, гўё Летунов пайдо бўлиб, буёққа чўз, деётгандай, атрофга қараб олди-да, ертўласига кириб кетди. Етоғига кириб, эшигини тамбалаб, ертўланинг туйнуги ёруғида ўқишга тушди. Темур акаси жуда қисқа, жуда содда, аммо самимий мактуб ёзганди. У, ёш йигитларга ўхшаб, муҳаббат изҳор қилиб, ёндим-куйдим демаса ҳам, Шарифанинг тақдирига қизиқиш, унинг кунлари қандай ўтаётганини билишга интилиш, ҳаёти Темур Равшанов учун энг қимматли эканини самимий, аниқ изҳор қилганди.

«Ўзи тўғрисида нима депти? Ўзининг аҳволи қалай экан?»

Ўзи тўғрисида Темур Равшанов жуда қисқа гап айтганди. «Соғман. Саломатлигим жойида. Елкамдаги ярам азоб бераётгани йўқ. Битиб кетди шекилли, — деб хатининг охирида ёзганди: Балки, сал кунда юз кўришармиз!»

Шарифа мактубни яна бағрига босди. «Балки сал кунда кўришармиз» дебди. Нега «балки» ...дейди. Нега «сал кунда...» дейди? Қачон келади ўша «сал кун?»

Соғинчдан сарғаяёзган қиз унинг мактубидан сиҳат-саломатлигини билиб, севинди.

Шарифа «ўзимдан олдин мактубим бора қолсин» деди-да, ўтириб хат ёзди. Хати, албатта, текширувдан ўтишини биларди. Шунинг учунми, юрагида териб юрган гапларининг ҳаммасини ҳам чойқоғозга олмади. Летунов ҳақидаги гапларнинг бирортасини ҳам қаламга олмади. Қайта-қайта ёзиб-ўчириб, қаттиқ тахрирдан кейин ўқиб қараса, ўзининг мактуби Темур акасининг хатидан ҳам қисқа бўлиб кўринди. Ўзи ҳақида қуруқ маълумот: соғ-саломат юргани, дўстлари ҳақида қисқача ахборот: омон-эсон юришгани, кимлардир биродарлар мозорига қўйилганидан иборат бу мактуб «тезроқ юз кўришайлик!» деган истак билан тамом бўлганди.

У тегажоқ почтачига кўриниб, унинг оғзини очмаслик учун учбурчакли мактубини тўппа-тўғри дала почтаси операторига элтиб берди. «Биринчи келган самолётда учуриб юборинг!» деб ундан қаттиқ илтимос қилди. Шарифанинг «учбурчак»ли хати унинг қўлидан кетиши ҳамон гўё Темур акасига бориб етгандай бўлди-да, ичдан қувониб, хозвзодга қайтди. Ишлари кўпайиб қолган экан, гўё оёғи олтита бўлиб кетгандай югуриб-елиб аскар ва офицерларнинг чўмила-диган кунига ҳозирлана бошлади. Сув иситиш, ички кийим-бош ҳозирлаш, совун майдалаш сингари икир-чикирлар ҳам оз юмуш эмасди.

Равшанов Шарифасининг мактубини анча кечикиб олди.

«Ақли расо қиз бу Шарифам. Доно қиз бу Шарифам! — деди уни ўқир экан. — Тезроқ юз кўришайлик, дебди Шарифам».

Шарифа мактуб ичига кичик бир суратини ҳам қўшиб юборган эди. Унинг сурати гўё фақат Темур акасига қараб кулаётгандай ва қачон юз кўришармиз! деб сўраётгандай эди. «Кўришармиз! Ушал кун келар» деб қўйди Равшанов.

Суратнинг орқасига Шарифа ўзининг хушхати билан хаттотлардай, ҳар бир ҳарфини қуш қанотидай енгил бежаб, қуйидагиларни ёзиб қўйганди:

«Темур ака, фақат Сизни кўргани келдим.
Ёнингизда бирга-бирга юргани келдим!»

Равшанов суратнинг юзини ўгириб, унга қараб мудом кулиб турган сиймога боқди-да, «хуш келибсиз, азизам!» деб бебаҳо фотони кителининг соат чўнтагига солиб қўйди.

«Илтимосингиз ижро» юз кўришгунча кўксимда юрасиз!»

Нима бўлди-ю, кунларнинг бирида Олимжон дадасининг қўлида ҳарбий кийимда, старшина қизнинг фотосини кўриб қолди.

— Бу қиз ким бўлади, дадажон? — сўради у. — Дивизиямизда хизмат қиладимиз?

— Отлиқларда эмас, — деди Равшанов.

— Аввалги дивизиянгиздами?

— Ҳа... Бу қиз... Раҳматли бувижонинг маҳалласидан.

Олимжон қизиқсиниб қолди-да, кўп нарсаларни сўраб билгиси келаверди. Чунки унинг дадаси бевафо хотинидан, яъни ўғлининг онасидан айрилганидан бери бўйдоқ юрганини, бошқа хотин олмаганини биларди. «Онамни беҳад яхши кўрар эканки, бошқа хотин олмаяпти» деб ўйлаб, гоҳ бевафо онаси ҳақида ўйлаб ичдан сўкинади, гоҳ бошқани ёқтиролмай якка ўтаётгани учун отасига ачинарди. Шарифанинг суратини кўриб, Олимжон дадаси ўзига лойиқ-қабулни топгани учун хурсанд бўлди. Аммо шу чоқ онаси сочини ёйиб кўзига кўринди. «Ҳа, ўгай онага бўлишяпсанми, Олимжон!» дегандай овоз қулоғида чинқирди. «Ҳа, нима бўпти. Ўзингиз-чи, отам тирик туриб, мени ўгай ота оёғи остига ташладингиз-ку!» деди унинг йигитлик гурури.

Олимжон не-не истиҳолага борса ҳамки, отасидан сўрашга журъат этди.

— Дадажон, бу аёл менга ким бўлади? Кичик онам шу киши бўлсалар, таниб қўйганим яхши, — деди у андиша билан сўроқлаб.

Равшанов ўғлига юзланиб, унинг жовдираб турган кўзларига меҳрибон боқди-да, табассум билан жавоб қилди:

— Сенга кичик она оладиган бўлсам, розилигингиз олармидим, ўғлим?

Олимжоннинг кўзлари ёниб кетгандай бўлди. У отасини қучоқлаб, қувнаб, чақнаб туриб деди:

— Мабодо шу қиз сизга маъқул бўлса, ўғлингиз бу никоҳга мингдан-минг рози!

— Раҳмат, ўғлим! — деди Равшанов, Олимжоннинг донолигига қойил қолиб. — Аммо бу иш яқинда бўлмайди.

— Нега?

— Кўриб турибсан-ку, асосий ишимиз тугагани йўқ. Душман томоғимиздан гип бўғиб турибди. Шарифахон қуршовдаги гарнизонда хизмат қилади. Уларнинг жони қил устида турибди. Ҳали уни сен билан мен қутқариб олишимиз керак. Мана шунақанги хусусий вазифаларимиз ҳам йўқ эмас, ўғлим!

Олимжон дадасига ёниб боқди-да, чечанлик билан гап қотди:

— Дадажон! Миямга бир фикр келди. Жуда яхши фикр! Хўп десангиз очигини айтаман.

— Ҳа, майли, айтақол!

— Фикрим шуки, рухсат берсангиз, разведотряд билан плацдармга борсам-да, бўлажак онамни отга мингаштириб келсам. Қалай? Жуда соз бўларди, а, отажон?!

Равшанов ўғлининг бу гапларидан ичаги узилгудай қотиб-қотиб кулди.

— Нима? Бу гапнинг нимаси кулгули, ишонмаяпсизми?

— Гайратингга, ниятингга ишонаман. Лекин бу осон эмас.

— Ахир бир кунмас, бир кун озод қиламизми, уларни?

— Бўлмасам-чи!

— Қачон?

— Вақти-соати келганда. Масалан, аэродромни десантга ҳозирлашимиз керак. Десантни кутиб олишимиз лозим. Кейин йўлимизда муҳим аҳоли пункти — Стрелковка турибди. Ана ундан кейин у томонга йўл қидирамиз.

Декабрь қишининг қисқа куни тез ўтиб кетди. Фон Штраус Надеждинога келиши ҳамон қоронғи тушди. Штраус бу янги КПсига ноилож келганди. Чунки аввалги КПсини «рус самолётлари ҳидлаб қўйишган» эди. КПсини тезроқ ўзгартмаса бўлмасди. Шундай қилиб панароқ қишлоққа кўчиб келиб, кўримсиз уйга кириб жойлашди. Уй совуқ эди. Ечингиси келмади. Дераза олдига борди. Ташқарида гўё қора булутлар ерга қўниб олгандай, ҳатто қишлоқ ичида ўрмалаб юргандай эди. Солдатлари қучоқ-қучоқ тараша келтириб, печга тинимсиз ўт ёқардилар. Аммо ғиштдан ясалган рус печи чўян ёки тупука печкачалик иссиқ бермасди. У қозон қайната олади. Унинг тепасига чиқиб ётса совуқдан сақлайди. Аммо генерал Штраус иккаласини ҳам қилмади.

Штраус катта оиланинг қозонини қайнатиб, уйини иситган, болаларига ҳаловат берган неча йиллик ғиштин пёчини бузиб ташла-тиб, ўрнига чўян печка қўйдирди. Чўян печка ҳам катта уйга етарли иссиқ беролмади шекилли, ёнига яна биттасини қурдирди. Беш деворли ёғоч уй икки печка ҳароратидан ҳаммомдай бўлди. Генерал терлаб кетди, бу иссиққа ҳам чидамади. Кителини ечиб, юпқароқ тикилган халатини кийиб олди-да, адъютантга буюрди.

— Кофе!

Адъютант — капитан қаҳвадан олдин бир қучоқ папка келтириб, генерал столига қўйди. Фон Штраус икки кундан бери кам уйқу эди. Уз вақтида ётиб, ўз вақтида қаравотдан турса ҳам аввалгидай мириқиб ухлаёлмасди. Ёзда, кузда ҳам шундай яхши эди. Неча-неча кило-метрлаб походда юрса-да, уйқуси жойида эди. Қалта кун, кечалар узун бўлса ҳам уйқусида ҳаловат йўқ, КПсида ўтириб чарчайди, ётиб чарчайди, уйқусидан ҳорғин уйғонади. Бунинг устига ҳаммомдай уйда бадани терласа-да, ичи қақшайди.

Адъютант — капитан, одатдагидай, қондасини жойига қўйиб, патнисда қаҳва келтириб, хўжасига тутди. Штраус қаҳва чашкасига қарамай туриб, буюрди:

— Коньяк!

— Кейин у югурдаги келтириб столга қўйган бир қадаҳ коньякни кофе билан коктейль янглиғ гоҳ ундан, гоҳ бундан хўплаб, тамомлагач, идишларни жўнатиб юбориб, столдаги ҳужжатларни кўздан кечирди. Қаҳва билан коньяк аралашмасиданми, ҳорғинликданми, унинг кўзлари яллиғлиниб қизариб турарди.

Генерал столида ҳарбий вазиятлар акс эттирилган хариталар, кундузги газеталар, схемалар остида навбатдаги ахборотлар папкаси ётарди. Штраус ўқигани бетламай, газеталарни нари суриб қўйди. Схемаларни ҳам стол четига итарди. Ичи исиб, бадани қизиб, ўзини дадилроқ ҳис қилди шекилли, у кўзойнагини ўткирроғига алмаштир-ди-да, папкани очиб, ўқишга тушди. Ахборотларни ўқир экан, ичида безгак синғари титроқ ўрмаларди.

Ахборотларнинг бири генерал Равшановнинг отлиқлари ҳақида эди.

— Уят! Номус! — деди Штраус. — Германиянинг енгилмас армия-си Кавказга тирмашиб, коммунистларнинг юраги — Москвага кириб бораётган бир пайтда қандайдир осиелик генералнинг отлиқлари, биқинимизда изғиб юрибди... Нега генерал Гот у билан ҳисоб-китоб қилиб қўймади.

Столдаги папка ичида генерал Фон Штрауснинг бу саволига ҳам жавоб бор эди. Штраус уни шошиб ўқиди, шошилиб ўқишиданми, маълумотининг ўзи мужмал ёзилганми, бир ўқишда ҳеч нарса тушунолмади. Ахборотда танклар юкланган эшелонлар йўқ қилиб ташлангани, ёнилғи цистерналар тиркалган составлар портлатилгани, Германияга жўнаётган қуллар озод қилингани ҳақида янги-янги далиллар ёзилганди. Аммо ким кимникини портлатиб, ким кимнинг

составлариғи мажақлагани очик айтилмаганди. Ахборотнинг охирида маълум бўлишича, бу иш яна ўша Равшановнинг иши эди.

У, генерал Готга телефонда буюрди:

— Узингиз йўл очиб, орқангизга ўтказиб юборган осиелик одамхўр ўта ялмоғизлик қияпти. Талафот кўрган дивизияларингизни тўлдириш учун юборилган танкларни олдингизми? Ололмадингиз! Чунки ўша осиелик отлиқлар, яна қандайдир казаклар армиямизнинг орқа томонида ҳеч кимнинг кўзини очирмаяпти. Унга қарши ташлаган жазо отрядларим симобдай эриб кетаяпти. Қўшинингиздан бир танк дивизиясини унинг кетига туширинг, генерал Рютнернинг инфантерия дивизияси жазо чораларини бошлайди.

— Узоққа рейд қилишга ёқилғи йўқ. Бизга аталган цистерналар Ильичевкада ёниб битди. Танкларимни белигача ерга кўмиб, дот ўрнида ишлатаяпман. Рўпарамда Рокоссовский активлик кўрсатаяпти. Руслар кенг миқёсда қарши ҳужумга ўтсалар эҳтимол. Бу ҳақдаги ахборотим етиб боргандир?

Ҳақиқатан ҳам папка ичида унинг ваҳимали ахбороти бор эди.

«Руслар қарши ҳужумга ўтмоқчилар. Шунча резервни қаёқдан топадилар? Генерал Жуков Россиянинг қаҳратон қишини козир қилмоқчи. Қиш совуғи унга катта иттифоқчи! Мободо руслар фронт бўйлаб қарши ҳужум бошласалар, жунжикиб турган солдатларим бардош бера олармикин?»

Ўз мулоҳазаларидан унинг ўзи қўрқарди. «Пессимист! Буюк Германия солдати учун тушкунлик — ўлим!»

Генерал Фон Штраус «осиелик ёввойи Темур»га қарши жазо отряди учун куч топди-да, генерал Рютнерни унга бош қилиб тайинлади. Генерал Рютнер немис армиясининг орқасида энг муҳим стратегик объектларини тўзитиб юрган Равшанов группасини қуршаб олиш, сўнгра методик жанглар билан тинкасини қуритиш, ундан кейин қириб ташлаш планини тузиб, Фон Штраус тасдиғига ҳавола қилди.

Шундан кейин душман «осиелик ёввойи Равшанов»га қарши учинчи жазо ҳужуми бошлади. Генерал Рютнер «жазо отрядлари»га авваллари ҳам бошчилик қилиб, Белоруссияда партизанларни ботқоққа ҳайдаб, ўзи ҳам неча марта ботқоқда қолиб, зўрға қутулганди. Брянскнинг қалин қора ўрмонларида рус партизан бригадаси билан олиб борган жангларида эса, ўзи қуршовга тушиб, аранг қочиб чиққанди. Ҳарҳолда жазо операциялари ўтказишда Штрауснинг кўзи олдида Рютнер «тажрибали, тадбирли генерал» ҳисобланарди.

Унинг Равшанов отлиқлари гуруҳи устидан галаба қозониши Штраусда шубҳа уйғотмади. Чунки ўз армиясидан анча узоқлаб кетган, бинобарин, уни қўллаб-қувватлайдиган кучли артиллерия билан танк қўшинлари мададидан маҳрум бўлган ёлғиз генерал Равшанов нима ҳам қила оларди. Бунинг устига унга итоат этувчи, отлиқларга жанговар ҳамроҳлик қилувчи иккала танклар батальони ҳам уни ташлаб орқасига қайтмоқда эди. Владовнинг уларни чақириб олгани қаёқдандир Фон Штраусга маълум бўлганди. Рютнернинг оғир танклари уларни ярим йўлда яксон қилиши турган гап, деб ўйларди Штраус. Ана ундан кейин Равшанов отлиқларини яккалаб қўйиш осон. «Ёлғизни бўри ейди», Равшанов танкларсиз қаёққа қочарди. Ўрмонга қочади. Руслар ўрмондан бахт топган. Партизани ҳам, қочоқлари ҳам ўрмонга сиғинади. Бу гал ўрмон уларнинг гўрига айланади. Рютнер доно план тузибди...

Шу хил мулоҳазалар билан Штраус Рютнерни қўллаб-қувватлади.

Майор Владов қўмондонлигидаги иккала танк батальони командарм Владов буйруғи билан орқага қайтмоқда эди. «Нега қайтпимиз? Қизғин ишлар энди бошланди-ку!» деб сўради танк ротаси командирларидан бири рация орқали майор Владовдан. «Командармнинг буйруғи шунақа?» деди у бошқа роталарнинг командирларидан ҳам сўровлар тушгач. Ҳеч ким нима учун отлиқларни якка қолдириб, танклар орқасига қайтаётганини тушунмасди. Майор Владов ко-

мандирларига нима дейишни билмас, аммо «командарм буйруғи шунақа» деб қутуларди.

Бунга юкланган вазифа ҳам мужмалроқ эди. Икки батальон Гот танклари мудофаасининг орқасидан ҳужум қилиб, уни ёриб ўтолмаса, зудлик билан бир оз орқага чекиниб, генерал Рютнер фронтга атака қилиши керак эди. «Артиллериясиз, пиёдаларсиз озгина танк билан бу ишни удалаб бўладими! Душманнинг уч эшелонли, қават-қават ҳимоясидан қандай ёриб ўтади».

Майор Владов рация орқали армия штабига мурожаат қилди: «Белим заиф, билагим нозик, қорним очроқ, қопимиз ярим, мурувват керак! Имкони борича бизга уруш худоси билан, жанг пайгамбари мадад берсин!»

Танклар батальони командирининг рациядаги гапларини генерал Рютнернинг радиоразведкаси эшитиб турган эди.

«Битта лаққа қармоққа илинди!» — деб севинди Рютнер.

Унинг радиоразведкаси командарм Владовнинг Равшановга юборган шифровкасини ҳам, танклар командирига берган фармойишини ҳам негадир жуда осонлик билан «тутиб» олган эди.

Майор Владов номига армия штабидан радиограмма йўлланди. «Хотиржам бўл. Худою пайгамбарлар сенинг хизматингда!»

Бу радиоҳужжат ҳам Рютнер тўрига илинди.

Рютнер фронт линиясига яқин жойда, Ильичевка атрофида пистирма бўлиб, қопқон қўйиб пойлади. Майор Владов ваъдага ишонч ҳосил қилиб, танкларни зич колонна билан, радиода белгиланган жойга ҳайдади.

Бошловчи танк йўлда тўсатдан ёниб кетди. Кейин энг кейинги-аръёргард танк аланга олди. Сўнгра ўртадаги танклар ҳам ёна бошлади.

Пистирмадаги немис Фаус-патрончилари — катта йўл четига беркиниб хатосиз урарди.

— Кимдир сотқинлик қилди, деди авангард танклар ротаси командири.

— Ўзимизда ҳам айб катта. Разведкасиз қадам босиб бўладими? Биз катта холамиз тўйига кетаётгандай орқа-олдимизга қарамай чопдик...— деди-да, майор Владов овози борича микрофонга қичқирди:

— Ўт очинглар! Фаусчиларни гилдиракда янчинглар!

— ... Эзғилаб, мажақлаб ташланглар!..

Қизил юлдуз тамғали енгил танкимизнинг оқ бўёқлари чарсиллаб ёнар, ёқилги баклари портиллаб ёриларди. Улардан кўтарилган қора тутун шамолда гоҳ ўрмонга, гоҳ қор босган далага қайрилиб булут янглиғ ҳавода кезарди.

Ёниб битган «КВ»лар алам ва армонидан куйиб, қора уйга ўхшаш, тилсиз, унсиз, аммо даҳшат солиб гердайиб турарди.

Майор Владовнинг флагман машинаси куйиб битаётган бўлса ҳам, Рютнер бошлаб келган фашист тамғали немис танклари билан жанг қиларди. Коммунист майор Владов қопқон ичида неча соат жанг қилганини билмайди, аммо ниҳоятда толиққанидан маълумки, ҳазилакам сўқиш бораётгани йўқ эди.

Тутун тумани орасида танк трубасида уёқ-буёққа югуриб ўтаётган одамлар қораси милт-милт кўриниб турарди. Майор Владов уларнинг бирини, митингда гапирган ильичевкалик одамни таниб қолди. Унинг қўлида немис автомати бор эди. У фашист фаусчиларни орқасидан келиб отарди.

Жанг қанча давом этгани ва охири нима билан тугаганини комбат Владов билмасди. У ўзини эртасига, қалин ўрмон ичидаги ертўлада, гулхан четида, оппоқ рўжада кўрди. Ҳаммаёғи бинтда танғилган эди. Аъзойи бадани жазиллаб оғирди. Унинг атрофида ильичевкалик партизанлар ўтирар эдилар.

Ана шу меҳрибонларнинг ҳикоясини, дўстларининг жанговар

жасоратларини эшитиб, у сал бўлса-да, дардини унутди, аммо уларнинг такдири ҳақидаги мудҳиш ҳикоядан бағри-дили ўртанди. Танасининг ўтда ёнгани ҳам дардми, бу мудҳиш хабардан унинг қалбига босқонда қизитилган оташ тиг санчилди. У кўзини катта очди-ю «сув!» деганича сўлиди қолди. Оғзи бошқа юмилмади.

— Коммунист экан, большевиклар қаторига кўмамиз! — деди партизанлар бошлиғи, «Большевик» колхозининг раиси.

Бу мудҳиш хабар Равшановга етмай қолмади. Унга бу хабарни партизанлар етказдилар. Ильичевкани биргалашиб озод қилган ва немис-фашист чангалидан совет ерини тозалаб, тутқунларни халос қилишда ҳамроҳ бўлган жанговар дўстларининг хотирасини тик туриб, ялангбош, қилич кўтариб ёдлади.

— Ватан озодлиги учун жон берган азаматларни унутмаймиз! Улар учун ҳам ўч оламиз! — деди Равшанов.

— Танкчиларнинг ичида хоин бўлса керак, — деди хабар топиб келган партизан. — Уларни тўппа-тўғри қопқонга тушириб берибди.

Генерал чап қўлида қиличининг сопини қаттиқ чангаллаб, ўнг қўлида жағини ғижимлаганича уй ичида сўзсиз айланиб юрди.

Унинг дили азобда эди.

«Уша сотқин ким бўлди? Ким хоинлик қилди экан? Хоинлик қаерда туғилган экан?»

Шу пайт адъютант Асатуллаев ҳовлиқиб кириб келди.

— Командармдан шифровка. Ҳозиргина олинди.

Генерал Владовнинг шифровкасини эринчоқлик билан қўлга олган Равшанов эътиборсизлик билан ўқиди, аммо ўқиркан қони қайнади. Қошини баланд кўтариб, лабини бурди. Жаҳли чиқса шундай қиларди, кумортқи гап айтарди.

— Қон иси келади гапидан, — деди ўзига ўзи.

Генерал Владовнинг шифровкаси Равшановга прокурор сўроғидай бошланиб, қоралов актидай, айбномадай тугарди.

«Нега танкчиларни душманга тутиб бердинг? Нега танкларни отликлар қўриқчилигида жўнатмадинг? Шунча жонли куч ва шунча ҳарбий техника йўқотганинг учун трибуналда жавоб берасан!»

Генерал Равшанов генерал Владовнинг «айбномаси»ни остонага улоқтирди-да, икки қўлида бошини ушлаб, пича юрди, кейин стулга ўтириб, чиғаноқларини столга тираб олди. Тилида фақат қуйидаги сўзлар айланарди:

«Шунча жонли куч, шунча ҳарбий техникани бошига ўзинг етдинг-ку? Коммунист командирлар билан Ватанига садоқатли танкчиларнинг ўлимига ўзинг сабабчи бўлдинг-ку, Владов!»

Боягидай қаққон, аммо боягидан ўзгачароқ, қувноқ ҳолатда адъютант Асатуллаев кириб келди:

— Ўртоқ генерал! Ғарбий фронт қўмондони шахсан армия генерали Жуков сизни йўқлабдилар.

Хомуш, шу билан бирга асабда жимиб, ғазабдан сўкиниб ўтирган Равшанов сакраб ўрнидан турди ва устози, сеvimли қўмондони олдида таъзим қилиб роз ва соз тургандай тик бўлди. Табрик радиограммани ҳам «смирно» туриб ўқиди.

Генерал Равшанов Ғарбий фронт қўмондони Г. К. Жуковга отасига мурожаат қилгандай мурожаат қилиб, маслаҳат сўраган эди. Маслаҳат баҳонасида генерал Владовнинг жумбоқли фармойишлари душман орқасидаги вазиятга зидроқ эканини ҳам қавс ичида қистириб ўтганди. Аммо унинг мурожаати бутунлай бошқа ҳақда, душманга қирон келтирадиган рейдини тўхтовсиз давом эттириб, тобора ичкарилаб бориш нияти ҳақида эди.

«Қўмондонда ҳам қўмондон бор. Георгий Константинович Жуков — алоҳида қўмондон! — деди Равшанов унинг шифровкасини ўқиб. — Мард қўмондон. Мардлардан минг ўргулсанг ҳам оз!»

Ҳақиқатан ҳам Г. К. Жуковнинг шифровкаси қисқагина, икки оғиз гап бўлса-да, қувонса арзийдиган мардона ҳужжат бўлиб, Равша-

новнинг кучига куч, ғайратига ғайрат қўшмай қолмади. Бундан адъютант Асатуллаев ҳам хурсанд эди. Генералининг юзидаги севинч — унинг севинчи эди.

— Уқи бун, баланд овоз билан ўқи! — деди адъютантга Равшанов «кўзга суртса арзигулик ҳужжат»ни узатиб.

Адъютант — лейтенант ўзига хос жарангдор овозда бурро-бурро кироат қилиб ўқий кетди.

«Генерал... Те-мур... Равшановга! Отлиқ аскарларингизни командир ва сиёсий ходимларингизни жасоратли рейдингиз билан қутлайман! Сизнинг душман орқасидаги қаҳрамонона ишингиз Москва бўсағасида немис-фашист қўшинларини тор-мор қилишимизни тезлаштиради. Душманнинг ичкарасига дадил кириб бораверинг, коммуникациясига, ҳарбий базаларига, жонли кучларига, штабларига омонлик берманг. Сизга қўмакчи десант тушираман. Вақти, жойини аниқлаб, шифровка юборинг».

— Дилингда ёқадиган гап бўлса ўқишни қотирасан, а, Нурулла шер, — деди унинг кироат билан ўқишидан севинган Равшанов.

Адъютант оғзи кулоғида хурсанд эди.

Ҳар бир дақиқани ғанимат деб билган Равшанов штабчиларга топшириқ бериб, янги-янги режалар, схемалар тузишга буюрди. Сўнгра радистларнинг ёнига кириб сўроқлай кетди. Майор Ваҳобовнинг ишлари қалай? Подполковник Коваленко-чи? Қурбонмуродов нималар деяпти? Радистларнинг гаплари қисқа-қисқа эди. Чунки уларнинг кулоқлари банд, оғзи тинмасди. «Мен Москва! Мен Москва! Сизни яхши эшитяпман. Қабул! Қабул! Қабул!..

Рацияда Ваҳобов овози янгради:

— Москва! Мен — арслонман. Надеждино чўнтагимда. Афсуски, лаққасини қўлимдан чиқардим. Броневиқда қочди, баъчағар. Танк йўқлиги панд берди. Оқсоқолнинг учқурлари қувлаб, етолмай қолдилар. У бечора сочини юлгудай бўляпти.

— Лаққа деганинг ким эди? Фон Штраус эмасми?

— Йўқ.

— Штемме эдими?

— Йўқ.

— Бўлмаса қанақа лаққа экан?

— Рютнер. Генерал Рютнер!..

— Рютнер буёқда нима қилади?..

— Ҳужжатларини йиғиб олдик. Штаб автобусини ҳам бут-бутун сақлаяпмиз. Схемаси қўлимда. Бизни қуршаб олиш схемаси...

— Надеждинони маҳкам ушлаб тур, азамат. Қишлоққа олиб келадиган йўллари тўсиб қўй. Навбатдаги фармойишимни кут! Ҳужжатларни менга жўнат!

— Шавкат олиб кетди.

— Соз!

Равшанов ўғлидан ҳам маълумот кутарди. Олимжон «разведгурух 2» номи билан ўн беш отлиқ, икки пулемёт, бир миномётга бош бўлиб, Овразное қишлоғига айғоқчиликка кетганди. Олимжон «Дада, ёнингизда юриб зерикдим, беишликдан совқотдим. Менга ҳам буюринг. Шавкат — командирдан қолишадиган бўлсам, бурнимга чертиб, кулоғимни чўзинг» деганди.

— Бурнингга чертиб, кулоқларингдан чўзадиган вақтлар ўтди. Болалигингда чертардим ҳам, чўзардим ҳам, айбинг каттароқ бўлса, қайиш камарни кўрсатиб, пўписа қилардим. Энди сен офицерсан, ўғлим. Ишонаман, ота ўғлига!

Ўғлини муҳим разведкага юборишга юбориб қўйди-ю, кўнгли нотинчланди. Ундан дарак йўқлигидан ғашлиги кучайди.

«Нега дараги йўқ?» Тажрибасизлик қилиб, адашиб кетмадимкин? Шунча ҳам бедарақ кетадим, бояқиш?..

Туман шундоқ қуюқ тушдики, шарбатини қошиқлаб олса бўларди. Кичик лейтенант Олимжон Равшанов қуюқ тумандан усталлик билан фойдаланиб, фашист қўриқчиларнинг тумшуғи остига бориб олгандан қанчалик мамнун бўлса, беш-олти қулоч нарида нима бор-у, сал нарида нималар турганини кўриб-билолмаганидан хафа эди. Ўз кўзи билан кўриб, вазиятни ўз ақли билан таҳлил қилмагунча бирор хулосага келолмасди. Хулоса чиқара олмаганидан кейин дивизия командирига нима деб ахборот беради.

У, отасига нималар деб чиранганди. «Шавкат — командирдан қаерим кам?!» деган эди шекилли. Шавкат — қаерга борса из қолдиряпти. Нимага қўл урса узиб оляпти. Шавкатнинг ҳар бир ишини кўргач, генерал «раҳмат, ўғлим», деяпти.

Олимжон шундай иш қилиши керакки, дадаси «балли, ота ўғли!» десин!

Кичик лейтенант Олимжон Равшанов пулемётлар оғзини йўлга қаратиб қўйиб, миномётни сомонхона орқасига жойлади-да, «бос! деганимда бошимиздан ошириб, чироқ чиққан уйларга босасан. Уша уйларда немислардан бошқа граждандан кўринмаяпти», деди. Балки, аҳоли ўрмонга қочгандир, балки, подвалларда ёки чордоқларда кун кўраётгандир, деб ўйлаб «қаерга мина ёғдиришни кейинроқ буюраман» деди.

«Разведгурух — 2»нинг уч аскарлари қишлоққа эмаклаб бориб, чироқ чиққан уйларга кўз қири ташлаб, муҳим гап топиб келди. «Ундай бўлса ўқ чиқармай, тикка босамиз!» деди кичик лейтенант.

— Отлиқми?

— Отлар пана жойда қолади, аммо биз уйларга кирганимизда отларни кишнатиб, дўпир-дўпир чоптириб, отлиқ аскарлар полки босиб келаётгандай тўполон кўтарасиз, Ҳамдамжон. Тушундингизми?

Дастлабки уч киши қишлоқ кўчасида юрган икки патрулни гумдон қилди. Уларни саранжомлаш жуда осон бўлди: немис патруллари қулоқларини совуқдан сақлаш учун рўмол ўраб олишганди. Қишлоқ аёлларидан тортиб олинган эски жун рўмол уларнинг юзи, оғзи, бурнини ҳам совуқдан сақлаши керак экан. Кўзи тўсик, қулоғи ёпиқ. Рўдапо нима-ю, улар нима. Жонларига қасд қилиб орқасига тушган совет разведкачиларининг шарпасини ҳам эшитмай қолдилар. Катта уй эшиги олдидаги соқчи эса, қаршисида тўсатдан пайдо бўлган оқ халатли рус аскарларини кўриб, автоматини ташлаб, қўлларини кўтарди.

«Разведгурух — 2» бошлиғи кичик лейтенант Олим Равшанов дивштабга қайтиб келиб, генерал Равшановга ҳам шу мазмунда доклад қилди.

— Уртоқ генерал! «Разведгруп — 2» кучи оз бўлишига қарамай, немис гарнизонини янчиб ташлади, тирик қолганларини асирга олди».

Генерал Равшанов «ота ўғли»нинг жасоратидан ичида мамнун бўлса-да, энг муҳими, Олимжоннинг эсон-омон қайтиб келганидан дили шодланса-да, Шавкат — командирга ўхшатиб уни «раҳмат, ўғлим!» деб эркаламади. Бунинг сабабини отасининг авзойидан Олимжоннинг ўзи ҳам сезиб турарди.

— Кичик лейтенант Равшанов! — деди генерал, ўғлига қовоқ уйиб.

— Лаббай! — Олимжон оёғини жуфтлаб, қўлларини ёнига олиб, смирно турди.

— Уч саволимга жавоб қил.

— Хўп!

— Нега вақти-вақти билан разведмаълумот юбориб турмадинг? Нима учун мендан берухсат немис гарнизонига ҳужум қилдинг? Қўлга олган асирларинг қани?!

Кичик лейтенант Олим Равшанов генералнинг расмий сўроқ қилаётганини унутибми, бу сўроқларни эркалаш деб ўйлабми, эркин гапира кетди:

— Дадажон! Ўзим бориб айтаман, дедим-да, чопқирни овора қилмадим. Тўсатдан қўлга қўнган бахт қушини учираб юборгим келмади. Омад! Кучимни чамалаб қарасам озроқ...

Ўғли Олимжоннинг дастлабки жанговар ишидан, илк ютуғидан мамнун бўлса-да, «Разведгуруҳ — 2» бошлиғи сифатидаги кичик лейтенант Равшановнинг уставга хилоф ишидан норози эди. Хурсандчилиги ҳам, норозилиги ҳам беиз қолмади.

Унинг буйруғи қисқа ва аниқ бўлди:

«Ҳарбий интизомни бузгани учун кичик лейтенант Равшанов уч сутка гауптвахтага қамалсин».

Комиссар Шевелев ўртага тушиб, Олимжоннинг тарафини олди: «Еш. Биринчи иши. Олимжонга нисбатан бераҳмлик қилманг, ўртоқ генерал» деб эди, Равшанов қатъий оҳангда унинг илтимосини этди:

«Ҳарбий устав — қонун! Совет қонунини ўғилгаям, отагаям, аскарга ҳам, генералга ҳам битта!»

Ўғлини қамокқа ҳукм қилиб қўйгач, «кўзи очилади, ақли киради» деб ўзини ўзи юпатса ҳам ичи ачишганини яширолмасди.

«Биттаю битта ўғил, сени деб не-не кулфат кўрди. Сени деб орқангдан қидириб келди. Айбидан кўра хизмати катта. Комиссар ҳақлига ўхшайди. Ўғлингни қаттиқ хафа қилдинг. Ие, нега хафа бўлади. Ўзидан кўрсин. Олимжон ота ўғли бўлса тўғри тушунади. Тушунмаса ўзига зарар».

Ҳарҳолда ота эмасми, ўғли зўрга овга чиққанда кетидан говға чиққанига бағри тилинди. Столига қўйилган ахборотлар, буйруқлар лойиҳалари, ҳатто десант тушуриладиган яширин аэродром схемасини қараб чиқиш ҳам кўнглига сиғмади. Қулоғида комиссар Шевелевнинг бояғи гапи такрорланарди:

«Еш. Биринчи иши... Олимжонга нисбатан бераҳмлик қилдингиз...»

Равшанов ўз-ўзича комиссар Шевелев билан ҳам баҳс қиларди:

«Одамга ташқаридан ҳам, ичкаридан ҳам назорат керак. Мабодо киши ташқи назоратдан маҳрум бўлса... Уни ҳеч ким ундай қилма — гуноҳ! Мана бундай қил — савоб бўлади, деб ёмонликдан яхшиликка буриб турмаса, ўша одам эркатой бўлиб кетади. Мабодо ана шу эркатой ақлли-хушли бўлмаса, ўзини йиғиб ололмаса, охири вой бўлади. Ундан уёғи — фашизм... Муссолини... Гитлер... Ана шундай бебош, бежилов, беҳаё бошбошдоқликдан келиб чиқди-ку!»

У одамларнинг ички интизомига катта ҳурмат билан қарагани ҳолда «Ишонгин-у, текшириб тур» дегандай ташқи тафтишни ҳам одам тарбиясида аҳамияти зўр, деб биларди, бунга амал қиларди.

Комиссар Шевелев бу масалада командир Равшановнинг мулоҳазаларига «юз фоиз қўшилса-да», ўғли Олимжон масаласида у билан ўз баҳсини давом эттирарди. Суҳбатларининг бирида у бундай деди:

— Жазо — охирги чора эмас! «Ёмон отга — минг қамчи, яхши отга — бир қамчи» деган ўзбек халқ мақоли жуда тўғри айтилган. Бизнинг ҳарбий отларимиз битта қамчисиз ҳам, имо-ишора билан юришибди-ку. Жуда зарур пайтда шпор ниқтаймиз. Одам табиати отдан ҳам нозик. Сал гап билан кўнгли чўкиб қолади. Чўккан кўнглини кўтариш анча қийин, генерал!

Комиссарнинг мантиқи таъсир қилдими ёки юмшадими, Равшановнинг ўғлига нисбатан қаҳри пасайди-да, гауптвахтадан чақириб олиб, унга янги топшириқ берди:

— Кичик лейтенант Равшанов!

— Лаббай, ўртоқ генерал!

— «Разведгуруҳ — 2» ни отлантир. Яширин аэродром районини

синчиклаб кўриқдан ўтказ. Унга келадиган йўл, сўқмоқларни мана бу схемага сол. Атрофида душман кўринадими, йўқми — билиб кел!
Жанговар топшириқни эшитиб Олимжоннинг юзи ёришиб кетди.

XIII

— Гулнора, хў-ў, Гулнора!..

Разведэскадрон санинструктори — тиббий ҳамширанинг деразаси аста тақиллади. Тиббий ҳамшира уйқуда эди. Кўзини ишқалаб шошилиб ташқарига қаради.

«Менинг отимни атаб чақираётган ким бўлди?»

Қамашган кўзга ташқаридаги одам қораси кўринмади.

— Кимсиз?

— Мен... Менман. Гулнорахон, эшикни очинг!..

Бу қизни на эскадронда ва на полкда, ҳатто дивизияда бирон кимса Гулнора деганди, «Медсестра Глаша» демаса, ҳеч ким уни танимасди. «Ким бўлди бу майин овозли йигит? Ярадорни олиб келишдими? Ярадорни олиб келишса менинг Гулноралигимни қаёқдан билишди? Ҳамшаҳарларимдан бирортаси келдимикин?»

Глаша деразанинг ниқобини кўтариб, пардаларини нари суриб, ташқарига қаради.

Дераза орқасида Олимжон кўринди.

«Генералнинг ўғли-ку! Қандай зарурат?»

Глаша шошилиб эшикни очди.

— Кичик лейтенант Олимжон Равшанов, чақирганингиз учун ҳузурингизга келдим! — деди у қувнаб рапорт бериб. Тикилиб туриб сўради: — Кирсам майлими?

— Сизни чақирганим йўқ эди-ку.

— Чақирдингиз! — деди Олимжон қатъий оҳангда.

— Кира қолинг, хўш, хизмат? — деди Глаша ҳайрон бўлиб.

Олимжон шинелини ечиб, қозикқа илди. Венгеркаси устидан қаттиқ боғланган камарини ростлаб, қиличининг кумушранг сопини маҳкам ушлаб, бағрига босди-да, ҳамширага кулиб боқди.

— Чақирдингиз...

— Йўғ-ей, бирортаси ҳазил қилгандир, — деди Глаша. — Ҳазилкаш йигитлар кўп. Жонимга тегиб кетишади. Тегажакларни қадам босишидан, бисмиллосидан биламан-да, ўша заҳоти «кишт» деб юбораман.

Олимжон боягидай табассум қилиб турарди.

— Менга «кишт!» демайсизми? Мен қўшнининг безбет хўрози эмасман!

— Биламан. Сиз севимли генералимизнинг севикли ўғлисиз.

— Мени Олимжон, деяверинг. Сиз учун Олимжонман... Тенгдош-миз... Сиз билан танишгани келдим ва шу билан бирга муҳим таклиф ҳам йўқ эмас.

Олимжон тиббий ҳамшира столи қаршисидаги курсичага ўтириб, қиличини ёнига суриб қўйди-да, кубанкасини қўлига олиб бағрига босди. У гўё «гапимга ишонинг, сўзим — юрак сўзи» дегандай терми-либ турди.

Глаша хизмат столига ўтирди. Бир оз унга қараб турди-да:

— Хўш, хизмат, ўртоқ кичик лейтенант! — деди.

— Мен сиз учун Олимжонман, сиз мен учун Гулнорасиз... — деди Олимжон табассум билан.

— Мени ҳамма Глаша дейди. Сиз ҳам...

— Менинг учун Гулнорасиз. Вассалом! — деди-да, бояги сўзини такрорлади: — Мени сиз — Гулнора чақирдингиз. Тафсилотини айтиб бера қолай. Дастлаб боғда учрашдик. Кимми боғи — эсимда йўқ. Лекин боғда эдингиз. Гуллар орасида эдингиз. Қарасам, ўзингиз ёлғиз, аммо менга қараб кулиб турибсиз. Мен сизга гулзорни кўрсатдим-да, қўшиқ бошладим.

Сиз хохолаб кулдингиз-да, менинг қўшиғимни таҳрир қилдингиз: «Гуллола эмас, Гулнора!» дедингиз яна қаҳқаҳлаб кулдингиз. «Бўпти, Гулнора!» дедим-да, бир кучоқ гул териб, сизга узатдим.

Глаша кулди.

— Гулингизни олдимми, йўқми?

— Олдингиз! Лекин ўша заҳоти ғойиб бўлдингиз...

— Қаёққа? — кулиб сўради Глаша.

— Билолмадим, Гулнорахон...

— Исмин Гулнора эканини Сизга ким айтди?

— Ўзим топдим. Эсингиздами, дадамни қидириб дивизияга келган куним олдимдан от чоптириб ўтдингиз. Отингиз ҳам учар экан, кўзим олдидан елдай ўтиб кетдингиз. «Ким бўлди бу шайтон қиз?» деб сўрасам, аскар болалар «санинструктор» дейишди. «Топдингиз, бу шайтон қиз яхши ҳамшира» деб таъриф қилишди. Шунақами?

Глаша елкасини қисиб қўйди.

— Қайдам. Улар мингта, мен битта.

— Жуда тўғри. Сиз яккаю ягонасиз!

Глаша яна кулди-да, дарҳол ўз сўзини изоҳлади:

— У маънода эмас, отлиқлар орасида битта қизбола менман, демоқчи эдим... Госпиталда қизлар кўп...

— Бошқаси билан ишим йўқ. Шунинг учун сизнинг ҳақиқий исмингизни ҳам билиб олдим. Қандай қилиб, қаёқдан билдинг, деб сўраяпсиз. Ўша, кўзим олдида от чоптириб ўтган кунингиз гўё кўзим олдидан машҳур рассомнинг «номаълум қиз» портрети тирилиб ўтгандай бўлди. Унгимми, тушимми?.. Унгим эди. «Номаълум қиз» ўзингиз эдингиз. Суриштирдим. Штабда шахсий варақангиз билан танишдим. Ҳамма-ҳаммасини билиб олдим.

Чиндан ҳам Глашанинг асли номи Гулнора эди. Отаси Ҳасан кўли жангида қахрамонона ҳалок бўлгани ҳақида қорахат олгандан кейин тез орада онаси ҳам оламдан ўтди. Етим қизча тоғасининг қўлида қолди. Тоғаси яхши, меҳрибон, етимпарвар ишчи одам бўлгани билан келинойиси хасисроқ, бахилроқ, асабийроқ аёл эди. «Етимча»ни чиқиштирмай турткилайверди. Бир куни тоғасининг қафасдаги канарейқаси тўрини йиртиб, ҳавога учиб кетгани учун ҳам Гулнорани калтаклашди. «Қафасдаги қуш қочиб қутулди-ю, сен қочолмайсанми?» деди-да, Гулнора Марғилондан Фарғонага қочди.

«Ғирт етимчаман. Ота-онам йўқ» деди Гулнора, бир ҳарбий «командир ота» ни учратиб. Қисқача савол-жавобдан кейин «командир ота» уни Фарғонадаги болалар уйига жойлаб қўйди. Унинг ўша кезде мураббийларга айтган гапи ҳамон қизнинг қулоғида: «Жангда ҳалок бўлган қахрамоннинг қизи бу. Яхши қаранглар. Отаси ўрнига ўзим хабар олиб тураман» деганди у.

Гулнорага «Глаша» деган номни ана ўшанда беришганди. Қизчалар уни Гулнора дейлмаи Глаша деб юборишганди. Кейин бу номга унинг ўзи ҳам кўникиб кетди.

«Садағанг кетай командир ота» ҳақиқатан ҳам Гулнорага оталик қилди. Тез-тез болалар уйига телефон қилиб, «менинг қизимни ҳеч ким хафа қилмаяптими» деб сўраб турди. Байрам кунлари эса, хотини билан кучоқ-кучоқ совғалар келтириб берарди. Хотини ҳам уни ўз боласидай кўрарди. Пеёнасидан ўпиб, ширин гаплар билан эркаларди.

Уруш арафасида Гулнора ҳамширалар курсида ўқирди. Уруш бошлангач, ҳамширалар жуда зарур бўлиб қолгани учунми, уларнинг курсидан «талабгорлар борми» деб қолишди. Ўшанда Гулнора «мана, мен талабгорман» деб отилиб чиқди. Тақдирнинг ипи уни отлиқ

аскарлар қисмига боғлади. «Нима иш берайлик?» деганларида Гулнора Мадаминаова разведкачилар эскадронини танлади.

Эскадронда у «ерга урса кўкка сапчийдиган шайтон қиз» деган ном чиқарди. Қиз боланинг абжирлигига манман деган шўх аскар йигитлар ҳам қойил қолардилар. Унинг отда юришини кўрганлар эса, «урушдан олдин циркда ишлаган шекилли, Карим чавандоз устахонасини кўрган бўлса керак» дер эдилар. Унинг отда юриш санъатига дивком Равшанов ҳам қойил қолганди. Баъзи лапашанг чавандозлар дуч келиб қолса, «санинструктор Мадаминаовадан дарс олсангиз ёмон бўлмасди» деб ҳазиллашарди.

Унинг ўғли кичик лейтенант Олимжон Равшанов эса, Глашанинг отда чавандоздай учишини кўриб, юраги жиз этди-да, хаёли ўша қизга эргашиб кетди. Ҳусни ҳам чакки эмас! Йигит бўлиб ҳали бунақасини кўргани йўқ! Аммо унинг қаери гўзал — кўзларими, чехрасими, бўйбаста, қомати жозибалими — аниқ айтолмайди, аммо уни гўзаллар ичра энг гўзал қиз деб билади. «Бир кўрганда ошиқ бўлдим шу қизга» деб ичида хиргойи қилиб юради.

Олимжон Гулнорасиз тура олмай қолди. Баъзан шуни ўйлаб, ўзидан ўзи уялиб кетади. Ҳозир куйдим, ёндим дейдиган вақтми! Дадаси билиб қолса нима бўлади?

Дадаси ҳеч нарса демаса ҳам, Олимжон ўша «шайтон қиз Гулнора»ни кўргиси келаверарди. Ҳатто тушида ҳам Гулнора уни ўз ёнига чорлаб, ҳоли жонига қўймасди. Унинг Гулнора ҳузурига бугунги келиши тушидаги чорловларнинг оқибати эди.

— Хўш, менга қандай муҳим таклифингиз бор эди? — деб сўради Глаша. — Билсам бўладими?

— Бўлади!.. — деди Олимжон, аммо гапини очиқ айтолмади. — Ҳалиги... Разведкага бирга юринг демоқчи эдим...

Глаша боягидан қаттиқроқ кулди.

— Резервдасиз-ку. Разведкага сизни ким юбораркан?

— Қўмондон юборади, — деди Олимжон.

— Бўлмаса қўмондондан сўраб келинг, — деди Глаша, пичинг аралаш кулимсираб.

Унинг бу пичинги Олимжонга қаттиқ ботди.

— Мени ёш бола, деб ўйлаяпсизми? Мен жаҳонгашталиқда суяги қотган йигитман. Қолаверса, Кашира ҳарбий билим юртини муддатидан олдин битирган Совет Қуролли Кучларининг офицериман. «Кичик лейтенант» дегани кичик одам, она сути оғзидан кетмаган ёш бола, дегани эмас! Шуни билиб қўйинг, Гулнораҳон!

Гулнора тушундики, Олимжон бир сўзли йигит. Уни камситса — хато қилади.

— Бўпти, сиз билан разведкага боришдан қочмайман, — деди Глаша. — Аммо қўмондонлик бор, деса бораман.

Олимжон ётоғига қайтиб бориб ҳам ухлаёлмади. Гулнора билан хаёлий суҳбатни давом эттирди. «Хотининг бўлса шунақаси бўлса!»

Унинг хаёли айланиб-айланиб ўз ота-онасининг бебахт турмушига тўхталди. «Онам отамга мўносиб хотин бўлганида тақдирга тан бериб, бошқа бировнинг этагини тутиб кетмасди, — деди ўзича мулоҳаза юритиб. Онамнинг ўзи «Лайли ва Мажнун» билан «Фарҳод ва Ширин»ларни сира оғзидан туширмасди. «Қандай аҳдига вафодор зўр одамлар экан» деб ҳавас қиларди. Ўзи эса, синовга бардош беролмади. Ким ўзгартирди уни? Вақтми, ғанимларми? Ҳар нарса одамнинг қонида, иродасида. Менимча, Гулнора қони тоза, иродаси мустаҳкам қиз! Ишонаманки, бундай одамларнинг қонини айнитиш ҳам, иродасини букиш ҳам бировнинг қўлидан келмайди. Гитлерга қарши ўз ихтиёри билан от миниб, қилич кўтариб, ўлимдан кўрқмай боряптими, бу қизнинг садоқатига ишонса арзийди!»

Глаша разведгуруҳлар билан бирга жанговар операцияларда қатнашишни орзу қиларди, аммо на эскадрон командири ва на штаб

бошлиғи рози бўларди, Ҳар гал унинг бу ҳақдаги илтимоси ерда қоларди.

Олимжоннинг таклифидан кейин у тўппа-тўғри генерал Равшановга йўлиқмоқчи, «бюрократ» командирлар устидан арз қилмоқчи бўлди. Генерал ўз КПсида уй бекасининг ширингина қизчасига чой ичириб ўтирганди. Эшик олдидаги соқчи Глашанинг йўлини тўсиб генерал ҳузурига киритмади. «Дивком банд, ҳеч кимни қабул қилаётгани йўқ» деди.

Глаша соқчининг кўзидан нари кетиб, дераза олдида пайдо бўлди. Унинг иқболидан бўлиб Равшанов дераза пардасини кўтариб қўйиб, ойнадан ўрмонзорга қараб турар, қўлидаги қизчага нималарнидир кўрсатар, қизчанинг момик юзидан чўлп-чўлп ўпиб кўярди. Глаша дераза ойнасига рўпара бўлгач, Равшановнинг эътиборини ўзига тортди ва генералга кулиб боқиб, эпчил честь қилиб, баланд овоз билан салом берди:

— Ассалому алайкум, ўртоқ генерал!

Равшанов унинг жарангдор овозига эътибор қилди. Шайтон қизнинг дераза олдида қотиб туришини кўриб, кулиб юборди. Унинг қўлидаги қизча ҳам аскар қиз томонга талпинди.

— Ҳа, қизим, бу ерда нега қотиб турибсан?

— Сизга гапим бор эди, соқчи киритмаяпти.

Равшанов уни ҳузурига чақириб олди. Глаша севинчдан қувнаб, яйраб, шаҳдам кириб борди.

— Мурожаат қилишга рухсат этинг, ўртоқ генерал! — деди боягидан ҳам қаттиқ овозда. Генерал бағридаги қизча аскар қизга талпинди.

— Етим қўзи бўлиб туғилибди бояқиш. Онаси касал ётибди. Ўзимиз қараяпмиз бу қизчага...

— Яхши қизча экан!

— Бу қизча ҳам сенга ўхшаб аскарликни ҳавас қияпти. Хўш, қизим. Аввал ўтир, бир пиёла чой ич, сенга ёқадиган ширинлигим ҳам бор, — деди генерал Равшанов, уни столга таклиф қилиб. Глаша ўтириши ҳамон унинг олдида «леденцы» деб ёзилган конфет қутичасининг оғзини очиб қўйди. — Ол, қизим, нордонгина бўлса ҳам, шоколад ўрнида кўрасан. Афсуски, қизлар боп шоколадим йўқ. Чой берсинми, қаҳва келтирсинми?

— Раҳмат, ўртоқ генерал, ширинлик ҳам емайман, чою қаҳва ҳам ичмайман.

— Йе, ие, тагин нима бўлди сенга, яна хафа қилишдимми сени?

— Хафа қилиш ҳам гапми!

— Яна арзми?

— Арзни бас қилдим, — деди Глаша тактикасини ўзгартириб. — Илтимос билан келдим. Охирги илтимосим...

Равшанов қизчани чап қўлида бағрига босди-да, Глашага оталарча меҳрибон боқиб, ўнг қўлида унинг силлиқ таралган сочини силади.

— Нега охирги илтимос? Ҳали сени минг гулингдан бир гунчаси ҳам очилгани йўқ. Нега охирги илтимос бўлади сенда?..

— Эскком ҳам, штаббоши ҳам менга йўл бермагач, ҳузурингизга келдим. Ўзингиз айтган эдингиз, бирор муҳим ишинг бўлса, сўрамасдан олдимга келавер, қизим, деб.

— Дегандим. Хўш, қанақа муҳим иш чиқиб қолди, қизим?

— Эскадрон разведкачилари бораётган операцияларга мен ҳам боришим керак. Бошлиқларим рухсат қилмаяптилар. Охирги илтимосим, деганимнинг маъноси шу!

— Тушундим, қизим, гапингни энди тушундим... Илтимосинг фақат мен ҳал қиладиган масала шекилли.

Глаша мақсадига эришаётгандай ҳис қилиб, ичдан севинди, ҳатто хурсандчилигини яширолмай мийиғида мамнун кулиб қўйди.

Адъютант Асатуллаев бир чойнак чой, иккита пиёла келтириб

қўйди. Равшанов чойнакни олдида тортди-да, пиёлада чойнакка чой қайтара бошлади.

— Бир қайтарсанг лой бўлади, икки қайтарсанг чой бўлади... уч қайтарсанг, мой бўлади! — деди Равшанов табассум билан. Биринчи пиёлани ўзига олиб, иккинчисини Глашага узатди. — Мана бу чойни ичиб кўр, қизим, буни қобили чой дейдилар. Бир хўпласанг чарчоғинг ёзилади. Чарчоққа даво!

Глаша қайноқ кўк чой хўплаб, кўзи ярқ этиб очилгандай бўлди-да, илтимосининг ижросини кутиб генералга боқди. Равшанов унинг илтимосига дарҳол ҳа ёки йўқ, деб жавоб бергиси келмади. Тўғриси, ёшгина қиз болани душман ичига разведкага юборишга кўнгли бўлмади. «Айғоқчилик бўлса, бир бошқа эди. Қишлоқларда, шаҳарларда юзлаб қизлар, аёллар яширин айғоқчилик қилиб совет разведкасига катта ёрдам бераптилар. Уларнинг ҳам ҳаёти минут сайин таҳлика остида. Глаша отлиқ аскарлар билан қуроли разведкага тенгсиз, ўта хавфли жангга таваккал қилиб бормоқчи. Фашистларнинг чангалига тушиб қолиши ҳеч гап эмас! Ун гулидан бирортаси очилмаган қиз бола... Разведкага бориш унга гўё бир сайр... Шундай қизни тикка ўлимга юбораманми? Йўқ!»

— Ўртоқ генерал! Рухсатми? Разведгуруҳ билан жанговар операцияга бораверайми? — Глаша ўз илтимосида қатъий турарди.

Равшанов, боравер, қизим, деворса, гўё марҳум жанговар дўстининг бирдан бир қизи, Халхингол қаҳрамони капитан Содиқовдан қолган ёдгорни ўз қўли билан ўлимга юбораётгандай бўлиб туюлди. Аммо бу нозик андишани у, генерал Равшанов, ёш қизчага қандай тушунтирсин? «Рухсат бермайман» деб юборишга ҳам оғзи бормади. Унинг, Глашанинг табиати бу кескин жавобни кўтароладими, йўқми, деган андишага борди. Глаша жавоб кутяпти. Равшанов унинг пешонасини силаб, меҳрибон оҳангда насиҳатомуз деди:

— Бундай ишларга вақти-соати келганда ўзим юбораман сени, ҳозирча ўз ишларини қилавер, қизим.

Глаша кўзларини пирпиратди-да, ҳеч нарса демай, чаққон бурилиб, зардали одим билан генерал хонасидан чиқиб кетди.

Унинг ташқарида ҳам дук-дук босган оёқ товуши Равшановга эшитилиб турди.

— Опанг хафа бўлди, Шуричка, — деди Равшанов қўлидаги қизчани эркалаб.

Қизча кулганича генералнинг бўйини кучоқлаб олди.

— Опангни хафа қилиб қўйдим-да, Шуричка. Қаттиқ хафа бўлди бояқиш. Отаси учун қасос олиш ўтида ёняпти бу қиз. Хўп, деворсам қанот ҳосил қиларди Глаша! Қиз бола эмас у Глаша, анчайин йигитлардан аъло!.. Майли, янаги сафар йўқ демайман, боравер, қизим, омадингни берсин, дейман. Шундайми, а, Шуричка? Еки сен ҳам бирга борасанми, а, Шуричка!

Қизча генерал бағрида яйраб, қушдай талпинарди.

Глаша, генералнинг ҳузуридан қайтиб чиққандан кейин, тиббий хонасига қайтгунча ўзи билан ўзи баҳслашиб келди: «Латтасан, Глаша, нега сўзингда қаттиқ турмадинг? Келишувчисан, Глаша, нега генералнинг юмшоққина айтган гапига кўна қолдинг? Бу юришингда дори-дармонлар ичида пўпанак босиб, ўзинг ҳам сулфитдин бўлиб кетасан-ку... Генерал йўқ, десаям бораверсанг-чи?.. Генерал қатъий рад этгани йўқ. Демак, арқонни узун ташлаб қўйди. Генералнинг ўгли таклиф қиляпти-ку сени. Бирор нарсага ақли етмаса, сени ўзига ҳамроҳликка чорлармиди? Бахташ таваккал...»

XIV

Кичик лейтенант Олимжон Равшановнинг разведгуруҳи тайин қилинган жойга ўрмон оралаб келди. Ўрмон устида немис разведкачи

самолёти искабтопар чивиндай ғингишиб, ниманидир қидириб, дарахтларнинг қир учида юрарди. Айғоқчи самолёт разведкачиларимизни кўрдими, йўқми, ўрмон устида гир айланди-да, ғарбга қараб пастлаб кетди. Сал нарига боргач, янада пастлаб, дарахтлар орқасида ғойиб бўлди.

«Аэродроми шу ерда экан» деб ўйлади-да, «разведгурух — 2» бошлиғи ўша томонга йўл олди. Орадан сал ўтмай, тепада гуриллаган шамолдай дарахтларнинг бошини эгиб, совет штурмчи лочинлари ўтди. Олимжон юраги қувончдан қаприқиб, улар орқасидан от қўйгиси келди. Ҳаял ўтмай душман зениткалари акиллади, кетидан энгил бомбалар портлади, оғир пулемётлар тариллади. «Демак, немис аэродроми гуллаяпти» деди Олимжон ўз йигитларига.

— Гулнора!

— Лаббай!

— Уч йигит билан шу ерда туринглар. Сал ҳаялласам чопар юбораман. Атрофда нима гап — кўз-қулоқ бўлиб туринглар!

— Хўп бўлади! — деди честь бериб Глаша.

Олимжон яна уч отлични шу хил топшириқ билан чап қанотга юборди. Асосий гуруҳ билан ўзи олға кетди. Сал нарида яна уч отлични қолдириб, йўлида давом этди. Бир оз нари юргач, аэродром хўжалиғи кўринди. Ундан нарида самолётлари...

Еняпти!..

Олимжон янада илғарилади. Гумбирлаб самолёт портлади. Зениткалар уяларида ҳам портлов эшитилди.

Олимжон отини жиловдорга топшириб, икки аскар билан бирга ўрмон қирғоғидаги арчазор қанотига яшириниб олди. У ердан фашистларнинг тактик аэродроми, афтидан, яқинда шоша-пиша эпақайга келтирилган қўниш-учиш полосалари кўзга ташланди. Унинг четларидаги учиб улгуролмаган штурмчи самолётлар думларидаги фашист тамғаларини баланд қилиб қийшайиб турарди.

Кичик лейтенант Равшанов дала аэродромининг ҳимоя кучлари нималардан иборат эканини аниқлай бошлади. Унинг чапга ва ўнга юборган айғоқчилари ҳам нимаики кўрса, оқизмай-томизмай қаламга олдилар, ёдлаб, хотирлаб қўйдилар.

Совет самолётлари қайтиб кетсалар ҳам душман дала аэродроми жанг ҳолатида эди. Гўё немис самолётлари ўзаро уришаётгандай гумбирлаб, бомба портлар, потирлатиб ўқ отарди. Ут кетган самолётлар шу зайилда ўзларини еб битираётган эди. Фашист учувчилар, аэродром хизматкорлари атрофда югуришиб юрсалар ҳам, аланга ичидаги самолётларига яқинлашолмасдилар. Афтидан, ўт ўчиргувчи техникаси ё ишдан чиққан ё келиб ўрнаша олмаганди.

Душман дала аэродромидаги вазиятни схемага солгач, Олимжон Равшанов қоидавий развед-маълумот ёзиб, дивизия штабига юборди. Маълумотда душман аэродромини қўлга олишнинг осон йўлларини ҳам схемага солиб жўнатди. «Аэродром ўт ичида, унинг ҳимоячилари саросимада. Аэродромни қўлга олиш керак бўлса, менимча, зудлик билан уни эгаллаш лозим, менга бир жуфтдан минамёт билан пулемёт юборинглар, иложи бўлса зирхтешарлардан ҳам бирга келса ёмон бўлмайди. Эҳтиёти шарт — танклар йўлини тўсамиз. Бунинг учун миналаримиз ҳам бор. Ендирувчи шишаларимиз соғ қолган самолётларга ярайди.

Шу ҳақда кўрсатма — буйруқ кутаман!»

Генерал Равшанов «Разведгурух — 2» жанговар маълумотини олгач, штаб бошлиғига севиниб деди:

— Десант туширишга тайёр аэродром бор экан. Радиограмма тайёрлаб туринг, координати мана шу...

Белоусов очиқ қаршилик кўрсатмаса-да, шубҳасини яширолмади:

— Аэродром бизники эмас-ку.

— Тонготаргача бизники бўлади! — деди Равшанов ишонч билан.
— Немис қўмондонлиги аэродромига совет десантини тушириб қараб турармикин? Ҳаво ҳужумига нима билан жавоб қиламиз? — деди Белоусов чайналиб.

— Календарингизга бир қараб қўйинг. Ҳозир қайси ой варағи очилди?

— Декабрь!..

— Баракалла. Фашист авиацияси устунлиги сентябрь, октябрь варақларидай четга улоқтирилди. Ҳозир Москва фронтида совет авиацияси ҳоким! Немис радиоси, Вермахт ахборотларини эшитяпсизку. Совет учқичларидан дод деяпти. Шундайми?

— Тўғри. Уларнинг ҳисобига кўра, Москва бўсағасида совет самолётлари Вермахтаникдан икки ярим барабар кўп эмиш.

— Ана, кўрдингизми!

— Бўпти, шифровкани ҳозир тайёрлаймиз...

Равшанов унинг кўлидаги ҳарбий харитасига аэродром ёнидаги қишлоқ номини қизил қаламда қўрғон қилиб чизиб қўйди.

— КПНи мана шу ерга кўчирамиз.

Белоусов яна қошини чимирди.

— Бу қишлоқ ҳақида «разведгруппа — 2» ҳеч нарса демабдику.

— Улар айтмаган гапни «разведгруппа — 1» айтади. Шавкат сигнал кутиб турибди.

Шавкатнинг разведгруппаси немис дала аэродромининг ғарбий томонига ўтиб олгунча кичик лейтенант Равшанов группаси унга йўл очиб ва икки биқинини тасодифлардан ҳимоя қилиб турди. Шу орада генерал Равшановдан шошилиш буйруқ олган Ваҳобов полки аэродромга штурм қиладиган маррага тўплана бошлади.

Генерал Равшанов ҳам майор Ваҳобовнинг КПСига келгач, полк аэродромга уч томондан босиб киришга қарор қилди. Сўнгги маълумотлар йиғиш учун Ваҳобов ўз разведкасини юборди. Унинг разведкачилари «разведгруппа — 1» берган маълумотни қувватлаб, қўшимча деталларни аниқлаб келиши ҳамон кутиш маррасида турган эскадронлар атака марраларига кўчдилар.

Ҳужумни одатдагидек тўплар дивизиони бошлаб берди, полк тўпчилари эса, отлиқлар сафида тўғридан, яқинидан отиш учун ҳозир у нозир бордилар.

Отлиқлар атакига тўсатдан бўлгани учунми, аэродром кўриқчилари совет ҳаво штурмчилари зарбидан ўзларига келиб улгурмаган эканларми, ташкилий қаршилиқ кўрсатолмай қолдилар. Якка-ёлғиз постларнинг ҳақкам-дуккам отган ўқларини ҳисобга олмаганда, душманнинг дала тактик аэродроми яшин тезлигида қаршиликсиз қўлга олинди, деса лоф бўлмасди.

Майор Ваҳобов буни разведканинг муваффақияти деб билди ва жанглардан кейин Олимжонни қучоқлаб ўпди.

— Сени табриқлайман, уруш пайғамбари! — деди у Олимжоннинг елкасига қоқиб. — Разведкачиларни уруш пайғамбари, дегим келди ва бундан кейин ҳам шундай деявераман.

Майор Ваҳобов оқ финларга қарши урушда кўрилган ноўрин талафотни разведкамиз ёмон ишлаганидан, деб биларди. У ўша аччиқ сабоқлардан кейин разведкасиз бир қадам на олға ва на орқага босарди; «ҳарбий одамнинг орқасида ҳам кўзи бўлиши керак!» дер эди. Бу эҳтиёткорлигини генерал Равшанов қаттиқ қадрлар эди. Ҳақиқатан ҳам шундай бўлган эди-да. «Разведка армиянинг бир эмас, иккала кўзи, иккала қулоғи ва уриб турган юраги!» деди у, Ваҳобовнинг разведка ҳақидаги сўзини қувватлаб. Шунинг учун қаерда бўлса разведкани ўнг биқинида олиб юарди. Унинг одамларини ҳам ўзи танларди. Танлаган кишиларини эса эътиборсиз қолдирмасди. Разведкачилар ҳам ишончга яраша бўлишга уринардилар. Айниқса, Шавкат бу соҳанинг машъали эди. Шавкат бу гал ҳам ишончни оқлади.

Разведкага борган жойидан муҳим маълумот топиб келиш билан бирга «ёғлиқ тил» ҳам тутиб келди.

— Раҳмат сенга, ўғлим! — деди генерал Равшанов унга табассум билан.

Шавкат топиб келган маълумот рейд отлиқлари учун қанча муҳим бўлса, ушлаб келган душман офицери Равшанов учун шунча зарур эди. Герман армиясининг майори Кюгнер жазо отрядлари қўмондони генерал Рютнернинг яқин одами бўлиб, рейддаги совет отлиқларининг Калуга ва Юхновга борадиган йўллари тўсиб қўйиши керак экан. Унинг ихтиёрида пиёда аскарлар полки билан танк батальони бор экан.

— Танклар қаерда?

Равшанов унинг қўлидаги харитасини ўртага қўйди. Кюгнер бармоғи билан кўрсатди. «Мана бу ерда?»

— Полкингиз қаерда?

Кюгнер у жойни ҳам харитадан бармоғи билан кўрсатди. «Шу билан рейдчи отлиқлар қуршовини тамомладик» деди у безбетлик билан.

Равшанов кулиб юборди.

— Ким — кимни қуршаб олди?

Кюгнер лол бўлиб индамай турарди. Унинг харитасида кўрсатилган кечаги вазиятда Равшанов қисмининг бундан уч кун илгари эгаллаган жойи кўрсатилганди. Кюгнернинг айтишича, генерал Рютнер совет отлиқларининг асосий кучлари билан мана шу районда жанг қилмоқчи, аммо совет отлиқлари уларга тутқич бермай ўрмонларда юриб, катта йўлларга тўсатдан ҳужум қилиб, жазо отрядларининг тинчасини қуришмоқда эди.

— Рютнер асосий ҳужумни нимадан бошламоқчи? — деб сўради Равшанов.

— Авиация чақирилди. Авиацияни эртага ваъда қилишган.

— Қайси вақтга?

— Вақтини аниқлаш учун авиация қўмондони вакили билан музокара қилгани келувдим. Разведкачиларингиз қўлига тушдим.

— Полкингиз нима қилмоқчи эди?

— Чекингиз йўлингизни тўсмоқчи, — деди Кюгнер бояги сўзини такрорлаб. — Генерал Рютнернинг фикрича, сиз орқага эмас, олға чекиняпсиз. Биз кутган жойда отларнинг гўнгида бошқа нарса тополмаяпмиз.

Равшанов ўзини тутолмай хохолаб кулиб юборди.

— Рютнер ўлжасидан мамнун эмасми? Нафси шунақа ёмонми, генералингизни?

Кюгнер ўз гапига пушаймон бўлгандай қовоқ уйиб ўтирарди. — Генералингиз ҳузурига қайтариб юборсам, борасизми?

Кюгнер тўсатдан ва кутилмаган даражадаги ғайри-табиий бу таклифдан чўчиб тушди. Хайрон бўлиб турди-да: «Нихт! Нихт!» деди.

— Нега? — деб сўради Равшанов ва ўз саволининг маъносини тушунтирди: — Борасиз-да, Рютнерга айтасиз. Жазо отряди қурола-рини ташласин-да, солдатлар уй-уйига кетсин. Офицерларга халқаро қоидаларда нима дейилган бўлса, шундай имтиёз берамиз. Генералнинг ўзи нимани хоҳласа, ўша бўлади. Қийими, унвони, шахсий қуроли ўзида қолади. Ордено-медаллари ҳам кўксига туради-ми?!

— Бу — хоинлик! Қўлимдан келмайди, — деди Кюгнер. — Мен буюк Германияга қасамёд қилганман!

Равшанов унинг қўрқинчли кўзларига жонини оладигандай чақчайиб қаради. Кюгнернинг лаби қимирлаб, тиззаси қалтиради.

— Йўқса, погонингизни юлиб ташлаб, бошингиз оққан томонга кетаверинг, буюк Германия майори, — деди Равшанов.

— Нихт! Нихт! — деди Кюгнер. — Солдатларингиз тилкалаб

ташлайди мени. Рус солдатининг қазабидан кўрқаман. Мен асирман. Асирга тушган офицер ҳуқуқида сақланг, генерал, ўтинаман.

— Майли, бу илтимосингизга кўнаман, аммо битта шартим бор.

Кюгнернинг таранг асаби салгина бўшашгандай бўлди.

— Полкингизга бизнинг майорни бошлаб борасиз. Шахсий составингиз менинг вакилимга таслим бўлсин. Ҳаммангизга бир йўла харбий асир ҳуқуқини қатъий ваъда қиламан.

Кюгнер ўйлаб туриб, сўради:

— Совет майори мен билан бирга борадими?

— Ҳа, бирга боради.

Кюгнер бир оз ўйланиб туриб, яна сўради:

— Битта ўзи борадими?

— Полкини ташлаб битта ўзи қаёққа борарди?

Кюгнер совет генералининг фикрини тушунди-да, бу таклифга йўқ жавоби бергандай бош чайқади.

— Бўлмаса ўз таклифингизни айтинг! — деди Равшанов немис офицерига.

— Мени солдатларингизга топширманг, ўз қўлингиз билан отиб ташланг. Бошқа иложим йўқ... Ахир мен национал-социалистман. Сизлар дарғазаб сўз билан «нацист» дейсизлар.

— Кечирасиз, майор, совет генералини қотил деб ўйлаб хато қиляпсиз.

Кюгнернинг боши эгилди. Лаби пичирлади. Аммо оёқлари қалтираётгани таранг тортилган шимининг почаси қимирлаганидан билиниб турарди. У қаёқдандир ўзига куч топиб, аста деди:

— Охирги илтимосим бор.

— Нима?

— Ўзимни ўзим отиб ўлдиришимга рухсат беринг, генерал!

— Сиз анча онгли фашист экансиз, жаноб майор. Қани энди ҳамма фашист биродарингиз ҳам сиздай онгли бўлиб, ўз-ўзини ўлдирса-ю, одамзод фашизм вабосидан озод бўлса. Афсуски, буни гитлерчилардан кутиш нодонлик, — деди Равшанов. — Сизларни битта-битталаб осииш керак!

Кюгнер «осииш керак» сўзидан ўтакаси ёрилгудай бўлди. Ўзини дор сиртмоғида кўрди-да, кўзи хиралашиб, ранги оқарди.

Шу пайт сўроқ бораётган хонага Шевелев кириб келди-да, йўл-йўлакай гап қотди:

— Нималар деяпти бу фриц, тили ширинми ёки заҳарми?

— Фашистнинг тилида боли бўлармиди, ўртоқ комиссар. Энг ашаддий фашист экан!..

«Комиссар» сўзини эшитиб, Кюгнернинг лабига учуқ тошди. Ҳақ гап! Боя пичирлаб, қимирлаб турган юпқа лабларига нўхат ёпишиб қолгандай эди. Равшанов бундай қолатни илк бор кўриши. «Фашистнинг заиф томони кўп. Генерал билан халқаро қоидаларни рўқач қилиб гаплашган фашист «комиссар» номиданоқ лаби учуққа тўлди. Фашизм уни ана шундай разил руҳда тарбия қилганди.

Равшанов Шевелевдан сўради:

— Нима қиламиз буни, комиссар?

— Суд қиламиз уни, фашизм кирдикоридан жавоб берсин. Дехқонлар ўртасида очик суд қиламиз. Эрсиз, ота, бола, ака-укасиз қолган қишлоқ аёллари жазоласинлар. Мана сенга «милка... яйка... курка!..» деб жазо беришсин.

Равшановга бу фикр маъқул эди, аммо у генерал эмасми, генераллар харбий асирни оломонга ур калтак қилишга қўйиб беролмайди-да!

— Бўлмайди, комиссар. Бу ҳароми ўзини ўзи ўлдиришга рухсат сўраяпти. Ўлдирса ўлдирсин.

Комиссарнинг кўзи ўйнади.

— Нима деяпсиз, Темур Равшанович, фашистнинг қўлига қурол бериб бўладими? Коммунист сўзини эшитиш ҳамоно лабига учик

тошган аблаҳ қўлига қурол текканида қутуриб кетмасмикин?

— Бе! Иложи қанча! Комендант саводли йигит.

Равшанов комендантни чақиртиришдан аввал стол устидаги ичида бир ўқ қолдирилган парабеллумни Кюгнернинг қўлига берди. Кюгнер гоҳ генералга, гоҳ комиссарга қараб, нималарнидир гапирмоқчи бўлди. Генерал пинагини ҳам бузмай, қани бир сўзли офицер бўлсанг, айтганингни қил, йўқса, бизнинг айтганимизга юр, дегандай мағрур турарди.

Шевелев эса, фашистга ишониб бўладими, дегандай ҳар эҳтимолга қарши пистолетини ўқлаб, ҳозир турарди. Қани миқ этиб кўрсин-чи, галвир бўлади-қолади.

Фашист офицер парабеллумида фақат битта ўқ борлигини биларди. Унинг ўзигагина қолдирилгани ҳам аён. Ахир буни ҳам генералдан сўраб олди-ку! Генералга раҳматки, фашист Кюгнерни ГПУга топширмади. Комиссар-большевикнинг панжасига ташламади, паншаха кўтарган олакўз хотинлар хомталашига бериб қўймади. Рус генерали инсофли экан, солдат сўзини ҳурмат қилди...

Кюгнер ана шундай мулоҳазалар билан парабеллумини чаккасига олиб борди...

Шу онларда унинг ичини нималар тирнаётгани Шевелевга қоронғи, аммо у, дивизия штабида фашист ўз-ўзини ўлдириши мантиқан қаноатланарли бўлса-да, қоидага хилофдай кўринди. Шунинг учун Шевелев Кюгнерни тепки босишдан тўхтатиб қолди.

— Отма!

Кюгнер унингсиз ҳам тепки босишга юраги бетламай турганди. Комиссарнинг «Отма!» деб ўшқиритишдан ўқ узилгандан кўра қаттиқ-роқ кўрққанди. У нима қиларини билмай, генерал Равшановга термилди.

Равшанов боягидай салмоқли савлат тўкиб унга бефарқ боқиб қўйди-да, қўли билан эшикка ишора қилди.

Эшикда уни комендант кутиб турганди. Кюгнер уни кўриши ҳамон қўлларини баланд кўтариб, у кўрсатган томонга юрди. Қаёққа боришини билмаса-да, унинг оёқлари ажал йўлини топиб, шарпасиз, жонсиз юриб борарди. Бу юришлар ҳам унинг тоқатини тоқ қилди шекилли, Кюгнер кўзини юмиб, парабеллумни чаккасига тиради-да, тепкини босди...

Парабеллум ўқининг бўғиқ овози эшитилгач, Шевелев:

— Дунё яна битта фашист одамхўрдан қутулди, — деб қўйди. — Афсуски, ҳаммасидан эмас...

— Ҳаммасидан ҳам қутуламиз! — деди Равшанов унга юзланиб, — бунинг учун вақт керак. Ҳозирча анави Стрелковкадаги фашистлар билан ҳисоб-китоб қилиб олайлик, у ёғига «давоми бор» деб ахборот юбораверасиз, комиссар!

XV

Стрелковка қишлоғи Равшанов учун ўз ота қишлоғидай, ўзи туғилиб ўсган қадрдон ер, муқаддас тупроқ эди. Ҳамма совет шаҳар, қишлоқлари ҳам совет жангчилари учун бирдай она тупроқ-ку, лекин Стрелковкани Равшанов алоҳида қадрларди. Шунинг учун у бу қишлоқни қамал қилиб турган Қурбонмуродов полкига «битта ҳам уй бузилмасин, иложи бўлса, бирорта томнинг черепицеси ҳам синмасин» деб қаттиқ буйруқ берди.

Буйруқ бериб қўйгач, унинг ижросига қаттиқ ишонса-да, дивком буйруғини амалга ошириш учун изчиллик билан курашди. Узи КПсини Қурбонмуродов полки полосасига кўчириб борди. Рекогнасси-ровкадан олдин бир йўла уч томонга учта разведгуруҳ юборди.

Равшановнинг Стрелковкага шу қадар ва алоҳида эътибор бериши

комиссарга ҳам, штаб бошлиғига ҳам ғалати кўринди. Нега? Стрелков-ка қишлоғининг стратегия, тактика жиҳатидан катта аҳамияти йўқдай эди. Айниқса, Белоусов штаб бошлиғи уни ишғол қилган гарнизон душман панжасига тушиб, қуршовда қолиши ҳеч гап эмас, дер эди. «Дивком буни кўра била туриб, нега одамларни ўлимга юборяпти,» деб ўйларди. Аммо унинг буйруғини ўзгартиришга ҳадди сиғмас, кучи етмасди. Бу ҳақда у комиссарга шипшитиб кўрди. Шевелев унинг мулоҳазаларини тинглашга тинглади-ю, Равшановга бу масалада ҳеч қандай фикр билдирмади.

У Равшановнинг лашкарбошилиқ санъатига қойил қолар, бинобарин, унинг ташқаридан қараганда, фойдасизроқ бўлиб кўринган ҳарбий тадбирларига ҳам дафъатан кўндаланг бўлмасди. Ҳарбий иш ҳам шахмат ўйинидай бир нозик санъат. Гроссмейстерлар шахмат тахтасидаги юз юришни аввалдан кўраркан. Равшанов ҳарбий харитада жанг йўлининг ундан ҳам кўпини билади. Аммо сўраб қўйсанг айбга санамайди. Дивизия тақдирида сенинг ҳам салмоқли овозинг бор.

— Стрелковка томон бурилиб кетишимизнинг бойсини тушунолмаёпман, Темур Равшанович, — деб сўради у дивкомдан.

— Бойсини кейин биласиз, Васил Васильевич, — деди Равшанов табассум билан. — Кейин биласиз ва кейин хурсанд бўласиз.

— Мендан ҳам сирми?

Равшанов кулимсираб, дўстона қувнаб:

— Тасаввур қилайлик, ҳозирча сир... — деди.

— Темур Равшанович, қаршилиқ қияпти, деб ўйламанг. Шунчаки сўрадим, холос. Белоусов иккиланяпти...

— Белоусов Стрелковкани эшитиб, орқасига тисарилди. Қуршовдан ўлардай қўрқади. Ҳар бир одимни қуршов йўқми, деб шубҳага олади. Унинг шунақа касали бор.

Шевелев ўзини тўхтатолмай кулиб юборди:

— Менга ҳам касалини юқтириб қўйишига сал қолди, — деди у, кулгисини босолмай.

Равшанов қўл силтаб, ҳазиломуз деди:

— Юқтириб бўпти. Виламан, сизнинг танингиз тоза.

— Аммо сизчалик эмас! Сиз бу масалада ҳам анча-мунча ёшларни қочирасиз.

— Соғ танда — соғлом фикр, дейдилар. Йўқса боягидай девлар билан ёқалашиб бўладими!

— Фашизм боқувидаги қўтос экан ўзиям. Фанатиклигини қаранг.

— Фанатиклик ҳарбий учун яхши нарса. Лекин қаноти калта, — деди Равшанов. — Кўрдингиз-ку, ўша фашист қийин аҳволдан қутулиш йўлини тополмади. Ундан катталари ҳам, генераллари-ю, маршалларининг ҳам йўли битта — жаҳаннам! Чунки улар боши берк йўлга кириб, жар ёқасига боряпти. Буларнинг Гитлери ҳам шу кунларга учраши муқаррар, деб биламан. Александр Македонский нима бўлди? Напалеон Бонапарт нималар бўлди? Ахир ўша-ку, Москвада мағлуб бўлган. Гитлер Москванинг ўрта бармоғини ҳам кўролгани йўқ ва кўролмайди ҳам!

Шевелев суҳбатдошининг сўзини маъқуллаб ўтирди-да, хаёлида пишиб етилган фикрини баён қилди.

— Бир вақтдаги гапингиз ёдимга тушди. Уша гапингиз жуда тўғри гап. Босқинчи билан ҳам армия, ҳам улуг халқимиз урушяпти, деган эдингиз.

— Ҳа, айтиб эдим, Лев Толстой романи муносабати билан эди шекилли...

— Ушанга қўшимча: чирик ғоя билан илғор ғоялар ҳам урушяпти. Фашизм ғояси боши берк кўча. Бизнинг ғоя — сувда чўкмайди, ўтда ёнмайди, уни қиличда чополмайдилар, ўқда отолмай-

дилар. Шу ғоя билан қуролланган халқимизни минг-минг гитлер-митлерлар енгиб бўпти!

Шу пайт разведгुरुҳлардан устма-уст жанговар маълумотлар кела бошлади. Уларнинг хабарларига қараганда, Стрелковка қишлоғига кириш йўлларида душманнинг ўқчи роталари пойлоқчилик қиляпти. Қишлоқнинг ичида ҳам танк йўқ, аммо замбарак, миномёт ва тўплар бор, лекин кўп эмас. Ҳаммаси нима учундир Шарқ томонга қаратиб қўйилган. Бир томонлама мудофаа.

Штаб бошлиғи бу хабардан «бизни қуршаб олганлари рост экан, бояги немиснинг кўрсатгани тўғри чиқди», деб ўйлади. Шевелев эса, Равшановнинг фикрини кутди.

Равшанов разведгुरुҳларнинг маълумотлари, қўшиб юборган схемаларини ўрганиб чиққач, Кюгернинг берган маълумоти билан солиштириб кўрди. Генерал Рютнер ҳақиқатан ҳам рейдчиларнинг ўзларича тахминлаган йўллари тўсиб қўйганди. Аммо бу тўсиқлар ўзларининг ҳарбий доктриналари, устав ва кўрсатма — инструкциялари асосида қилинганди. «Равшанов ҳарбий санъати совунида кир ювмапти бу генерал, — деди у ўзига ўзи маълумотлардан хулоса чиқариб. — Рютнер шохда турса, мен баргига чиқаман!»

У подполковник Коваленкони чақириб, унга вазиятни тушунтирди. — Жуда эҳтиётлик билан ўрмон оралаб, Стрелковканинг ғарбида жойлашинг. Қурбонмуродов отлиқлари қишлоққа шарқи — жанубдан — катта йўлдан ҳужум бошлаганида, сиз ғарбдан, яъни душманнинг орқасидан атака қилинг!

— Қурбонмуродовга қарама-қарши бориб қоламан-ку.

— Ҳамма варианты ҳисобда. Қурбонмуродов ёлгон ҳужум бошлайди. Уларни чалғитиб туради. Сизга сигнал берилгач, у гўё чекингандай бўлади. Мабодо душман орқасига қайрилиб, сизга ёпишадиган бўлса, Қурбонмуродов бу елкасига минади.

— Бажаришга рухсат беринг!

— Оқ йўл, омад тилайман.

Равшанов Қурбонмуродовга ҳам шу режани тушунтирди.

Айни вақтда анча узоқдаги қора ўрмон устида фашист самолётлари пайдо бўлди-да, пала-партиш бомбалар ташлади. Бу ўрмон Равшанов отлиқларининг уч кун илгариги лагери эди.

«Немис самолётлари ҳам биз учун ишлаяпти» деб қўйди Равшанов.

Тонг ёришиб қолган эди. Полклардан алоқа офицерлари келишди. Улар олиб келган маълумотларга қараганда, душман нонуштага ҳозирланаётганди. «Уларни ўзимиз зиёфат қилаверайликми ёки қоринларини тўйгазиб олишсинми? Нариги дунёга армонда кетишмасин тагин» деб ёзибди Қурбонмуродов.

«Бошла, азамат, зиёфат бериладиган вақт!» деди Равшанов.

Қурбонмуродов полки ишни бошлаши ҳамон Равшанов подполковник Коваленкони рацияга чақирди. «Тайёрмисиз?» деб сўраб улгурмай, «Стрелковкага кириб олдим, фрицларни «ухогорлонос» билан зиёфат қиляпман!» деб қичқирди у. Қурбонмуродов ҳам кўчма ошхоналари атрофида тўпланиб, замбаракларига ёнбошлаб, пулемёт уяларида ўтириб нонушта қилаётган фашистларни қиличдан ўтказгани ҳақида рапорт берди.

— Қишлоқ бутунми? — шошилиб сўради Равшанов.

— Бут-бутун! — жавоб берди Қурбонмуродов.

— Аҳолиси-чи?

— Бизга қўшилиб немчурани савалаяпти.

Қишлоқ кутилмаган тезликда қўлга олинди. Майор Кюгерни излаб келган генерал Рютнернинг қопқонга тушиб қолгани Равшанов учун, айниқса кутилмаган иш бўлди. Бу хушхабарни эшитди-ю, Рютнернинг КПси жойлашган ёғоч уйга етиб келди. Равшанов беҳад шод, жуда-жуда қувноқ эди. У кира солиб Қурбонмуродовни қучоқлади.

— Ажойиб иш бўлди. Биз буни шахсан Георгий Константиновичга тортиқ қиламиз.

— Армия генерали Жуковгами?

— Шахсан ўзига! Биласизми, майор, бу қишлоқ қўмондонимизнинг туғилиб ўсган ватани. Балки унинг ота уйида тургандирмиз.

— Утиринг, генерал! — деди Равшанов Рютнерга стол атрофидан жой кўрсатиб.

— Сиз генерал Равшановмисиз? — деб сўради генерал Рютнер.

— Ҳа, мен Равшановман.

— Кутилмаган учрашув, — деди Рютнер, тақдирга тан бергандай стулга ўтираётди.

— Билишимча, сиз, генерал Рютнер, мен билан учрашмоқчи экансиз, — деб гап бошлади Равшанов. — Истагингизни ижро қилганимдан шод бўлсангиз керак?

Генерал Рютнер гўё-оғзига талқон солиб олгандай лом-мим демай ўтирарди.

— Одамлардан уялаётган бўлсангиз, майли, мен уларга жавоб бераман, — деди-да, Шевелевдан бошқа ҳаммага рухсат берди. Улар чиқиб кетгач, Равшанов давом этди. — Мана энди ошкора гапиравринг.

— Мен бу жойда эмас, бошқа ерда, бўлакча учрашувни кутгандим, — деди Рютнер тескари қараб туриб.

— Биладан, — деди Равшанов. — Сиз мени Калуга йўлида ёки Юхнов бўсағасида қопқонга туширмоқчи эдингиз. Шундайми?

— Тўғри, янглишмасам, қўлингизга тушмасдим, — деди Рютнер. Ва бир оз ўйланиб ўтиргач, Равшановга шиша кўзларини лўқ қилиб қаради-да, сўради: — Сиз билан биз генерал кийимидаги солдатлармиз. Очиқ гаплашайлик.

Рютнернинг кўзи косасидан отилиб чиққудай бўлди.

— Таслим? Ким кимга таслим бўлади?

Равшанов Рютнернинг парабеллумини турган жойидан сал нари суриб қўйди-да, деди:

— Албатта, мен эмас...

Генерал Рютнер парабеллумининг қора сумбасига сал оқишроқ обоймасиз дастасига қараб қўйди.

— Сиз қасамимни бузишга ундаяпсиз, генерал Равшанов. Вермахт генералидан буни кутманг. Сиз ўзингиз қалин қоп ичида турибсиз. Шунинг унутманг, генерал, — деди-да, столдаги парабеллумига яна кўз қирини ташлаб олди. — Қунигиз саноқли. Яхшиси, мен воситачи бўлай, генерал фон Штраусга иккимиз бирга борайлик...

Равшанов ўтирган жойидан туриб кетди.

— Сиз, генерал Рютнер, бояги гапингизга зид гап қилдингиз, — деди Равшанов.

— Нима дебман?

— «Сиз қасамимни бузишга ундаяпсиз», деб мендан нолиган эдингиз. Мен — коммунистни сиз Штраус олдига бошлаётганингиз ўша гапингизнинг тескараси эмасми! Совет генералини қасам бузувчи, деб ўйласангиз янглишасиз, жаноб генерал.

Равшанов Рютнернинг парабеллумига обоймасини солди-да, унга узатди.

— Мана шахсий қуролингиз.

Рютнер унинг бу тантилигини ўзича тушунди шекилли, ҳайрон бўлиб сўради:

— Дуэл? Дуэлга чақиряпсизми мени?

— Йўқ! — деди Равшанов. — Ўша қўшинларингизнинг қаршиси-га бирга борамиз. Совет Армиясига асир тушганингизни қуролдошларингиз кўриб қўйишсин!

Рютнер парабеллумни ўзидан нари суриб қўйди:

— Нихт! Нихт!

— Нега қайсарлик қиласиз, генерал? — деди Равшанов унинг беҳуда қаршилигини юзига солиб. — Бари бир сиз урушни тамомладингиз.

— Нега? — деди чақчайиб Рютнер. — Ихтиёримда қўшин билан қурол йўқ холос. Аммо мен Вермахт солдати, миллий-социалистман. Менинг қуролим-ғоям! Мен урушни тамом қилганим йўқ! Биз Ер юзида олий ирқ ғояси галаба қилмагунча урушни бас қилмаймиз!

Шевелев ўзини тутолмай, тилини кесиб ташлаш керак бу ирқчининг, деб ғижинди. Равшанов гезариб турган Рютнерга ярқ этиб ғазабли боқди-да:

— Ғоя нима эканини билмас экансиз, генерал! — деди. — Дунё афкор оммаси дилида етилаётган озод инсониятга ҳолис хизмат қилиш ниятини ғоя деб биламиз. Ирқчилик иллатлари ҳаммомнинг кир кўпигидан бошқа нарса эмас-ку! Шуни олий ғоя, деб янглишасизлар, жаноб миллий-социалистлар. Партиянгизни миллий-социалист эмас, ирқий-империалистик партия дейиш керак эди.

— Ғоя тўғрисида баҳс юритиши учун аввал ўзингиз озод бўлинг, осиёлик афанди, — деди у Равшановга пичинг оҳангида. — Сиз осиёлик бандиларни мана биз миллий-социалистлар озод қилмоқчимиз. Сиз нодонсиз. Оғзингизга нон солмоқчи бўлганларнинг қўлини тишляпсиз.

Унинг бу гапидан Равшанов ичдан ғазабланса-да, ташида хохолаб кулди.

— «Мен тактикада янглишдим» деган эдингиз. Стратегияда ҳам янглишдингиз. Ғоя танлашда ҳам янглишгансиз, энди халқлар иродаси масаласида ҳам янглишяпсиз, генерал. Умуман «миллий-социализм» ҳаромидан туғилиб дунёга янглиш келиб қолган экан. Тарихнинг бу хатосини тузатишимиз керак ва албатта тузатамиз!

Генерал Рютнер тескари қараб турарди.

— Қалласи узилган қулнинг бошини кесган қилични мақташига ўхшайди-ку бу гапингиз, — деди у заҳархандалик билан.

— Сиёсий саводингиз йўқ экан, генерал. Негаки қул билан озод инсон фарқини билмас экансиз. Мен ўзбек фарзандиман. Ўзбеклар озодликни Октябрь қўлидан олдилар. Халқим шу давр ичида икболан ердан қуёшга кўтарилди... Сиз уни нимадан озод қилмоқчисиз, унинг бошини бахтидан озод қилмоқчимисиз? Кетмайди! Ниятингизга етмайсиз! Рус, ўзбек — бир оила, ака-укамиз. Айирма йўқ! Ғашингиз келса ҳам айтиб қўяй: рус халқини улуг оғамиз, деймиз. Уни бу юксак лавозимга энг янги тарихнинг ўзи чиқариб қўйган!

— Тўғрисини айтайми? — сўради Рютнер.

— Айтаверинг.

— Сиз — фанатик большевик, коммунист! — деди ғазаб билан Рютнер.

Унинг қайсарлигига ғазабланиб, ғижиниб ўтирган Шевелев, тузлангани сари сасияпти, бу ит гўшти еган фашист, иритиб ўтирмай, саранжомлаб қўя қолайлик бунди, деди. Равшанов ҳам унинг осонликча гап уқмаслигига ишонганди. У билан сафсата сотиб ўтиришни ортиқча, деб билди-да, тунги алоқа самолётида, фронт штаби ихтиёрига юборди. «Фронт штабида қайсарларни тилга киритиб, йўлга соладиган мутахассислар кўп» деди Равшанов.

XVI

Олий Бош Қўмондонлик ставкасининг топшириғига биноан Ғарбий фронтда қарши ҳужумга ўтиш тайёргарлиги кўрилмоқда эди. Тайёргарлик жуда яширин суръатда, шовқин-суронсиз, аммо шитоб билан борарди. Бунинг учун қўмондонлик ихтиёрида барча имконият, шароит муҳайё эди. Аввало, немис-фашист армияси Москвага қилган учала ҳужуми даврида катта талафот кўриб, охириги ҳамласи вақтида бор тактик ва ҳатто, стратегик резервларини ишлатиб қўйганди. Пиёда

қисмлар, танклар сони ва сифати жиҳатидан, артиллерия сумбалари бўйича бизникдан юқори турса ҳам, ҳавода заиф эди. Авиациямиз бутун Ғарбий фронт бўйлаб осмонда якка бош ҳоким эди. Қолаверса, немис қўмондонлиги, генерал-фельдмаршал Фон Бок тилида, руслар энди қайта бош кўтаролмайди, баҳоргача чидаш беролса ҳам катта гап, деб эълон қилганди. Демак, немис қўмондонлиги Совет Армиясининг Москва бўсағасида қарши ҳужумга ўтишни мутлақо хаёлига ҳам келтирмаганди. Совет Армиясининг қарши ҳужумга ўтиши учун бу жуда яхши омил бўлди. Яъни душман кутмаган вақтидаги зарба бошқа ҳамма зарбалардан кучли, натижали бўлиши аниқ ва равшан!

Душман кутмаган жойда уни дўшослаш ҳам ғалабанинг муҳим омили эди. Айни вақтда немис қўмондонлиги, рус армияси мабодо қарши ҳужумга ўтадиган бўлса ҳам, ўзининг ғарбий фронтда ўтишига ишонмасди. Чунки унинг разведкаси, айниқса, ҳаво разведкаси, ҳавода ҳоким бўлиб олганлигимиз туфайли, актив ҳаракат қилолмай қолганди. Унинг агентура разведкаси эса, ватанпарвар халқимиз ҳушёрлиги натижасида тез қўлга тушар, бинобарин, фашистлар совет fronti ичкарасида нималар бўлаётганидан етарли хабар тополмасди.

Фронт орқасида эса, катта резерв кучлар йиғналмоқда эди. Маълумки, Совет қўмондонлиги урушнинг бошиданоқ резерв йиғнаш масаласига жуда катта эътибор берарди. Генерал Равшановнинг таърифи бўйича, «Резерв дегани: чарчасанг, ака-уқангни чақир — ёрдам қиларди; улар хорисалар, ўғилларинг, куёвларинг кўмакка келишсин; улар ҳам озлик қилса — набираларингни чорла дегани бўлади. Кўп уруғлик бўлгани — яхши резервга, бинобарин, енгилмас кучга эга бўлгани!»

Бу ҳақда комиссар Шевелевнинг ҳам ўз мулоҳазаси бор эди. «Фашизм узоққа боролмайди. Унинг ака-укаси ҳам, ўғли ҳам, келин-куёви ҳам йўқ. Демак, унинг ишончли резерви йўқ. Фашистларнинг ҳозирча кучи зўр бўлгани билан таги пуч — уруғи қурияпти. Резерви қаёқдан бўлсин» дер эди у Равшановнинг фикрини тўлдириб.

Олий Бош Қўмондонлик эса, резерв масаласига катта стратегик масала деб қарарди.

Ғарбий фронт орқасида, Москвага яқин областларда кун сайин, соат сайин резерв йиғиларди. Узоқ Шарқдан, Сибириядан, Ўрта Осиё республикаларидан пўлат изларда қаторлашиб, кетма-кет ҳарбий эшелонлар келарди. Ҳарбийларни юклаган, техникаю қурол-яроқ, ўқ дори ортган составлар кеча-кундуз тинмай, ҳеч қаерда тўхтамай экспресс поездлар тезлигида устма-уст Москва фронтига резерв таширди.

Катта резерв йиғналса ҳам, ғарбий фронт, Калинин fronti қаршисида турган душман танк ва артиллерияда, пиёда қўшинлардаги жонли кучлар жиҳатидан ҳам бизнинг қўшинлардан кўра қудратлироқ эди.

Бу жиҳатдан қараганда, фронт бўйлаб қарши ҳужумга ўтиш учун куч етарли эмасди. Негаки, ҳужумга ўтадиган кучлар мудофаада турган душманга нисбатан энг камида икки бор кўп қудрат билан зарба бериши керак ва зарба ютуқли бўлса, уни давом эттириш учун эса, янги резервлар ишга солиниши лозим эди. Аввалги урушлар, машҳур катта операция сўқишлари тажрибаси, қолаверса, урушдан аввалги ҳарбий уставлар шуни талаб қиларди.

Бу ҳақли талабларга риоя қилиб, рисоладаги маромга етгунча вақт ўтиб кетарди. Ҳозирги шароит ваъда қилган омиллардан ўз вақтида фойдаланмаслик янги мушуқликлар келтириб чиқариши аниқ ва равшан.

Шу сабабдан Олий Бош Қўмондонлик декабрнинг қаҳратон қиш кунларининг бирида «Бошла, генерал Жуков! Бошла, Конев, бошланглар!» деб буйруқ берди.

Фронтларнинг қўмондонлари қарши ҳужум режаларини тузиб ставкага юбордилар. Ставкада бу режаларни синчиклаб ўрганиб чиқдилар.

Ғарбий фронт қўмондони Жуков юборган режани шахсан И. В. Сталиннинг ўзи қараб чиқди-да, унинг бир четига «Маъқуллайман. И. Сталин» деб имзо чекди.

Шундан кейин Москва бўсағасидаги қўшинларимизнинг ишлари чаққон юришиб кетди.

Равшановнинг Стрелковқа қишлоғига кириб бориши ана шу вақтга тўғри келганди. «Устоз! — деб радиограмма берди Равшанов. — Стрелковқа озод қилинди! Қишлоқ бут-бутун! Сиз туғилиб ўсган уйдан гапиряпман. Сизга генерал Рютнерни посылка қилдим.»

Генерал Жуковдан «Табриклайман, Темур Равшанов. Қаҳрамон аскар ва командирларни қучоқлаб ўпаман!» деган мазмунда телеграмма келди ва унинг кетидан немислардан бўшатишга дала аэродромига совет десанти туша бошлади.

Калинин fronti қўшинлари худди шу куни — 5 декабрь тонг отарида қарши ҳужум бошлаб, душман мудофаасини ёриб ўта бошлади. Бундан Равшанов дарак топган бўлса-да, жангларнинг бориш тафсилотидан беҳабар эди. Немис радиостанциялари бу ҳақда оғиз очмасди. Совет Информбюросининг кечга бориб тарқатган хабарига қараганда, Калинин fronti душман мудофаасига ёриб кириб, унинг солдат ва офицерларини қирмоқда эди. Эртасига тонготар чоғида Елец районида эса, Ғарбий-жанубий фронтнинг ўнг қаноти ҳужум бошлади, деган хабар тарқалди.

Равшановчилар учун энг қувончли воқеа шу бўлдики, кучли авиация атакиси ва қудратли артиллерия ҳужумидан кейин Москва-нинг Шимол ва Жануб томонларида ғарбий фронт (Равшановнинг жонажон fronti) армиялари ҳам олға юра бошладилар. Равшанов «артиллерия ҳужуми» деган гапни биринчи бор эшитиши эди. Чунки шу чоққача ҳужум операциялари вақтида «артиллерия тайёргарлиги» бўларди. Бундай ҳолларда у душманга зарба етказса ҳам, унинг мудофаасини узил-кесил мажақлай олмасди. «Артиллерия ҳужуми» дейилибдики, демак, тўпларимиз ҳам қудрат топибди, «уруш худоси» деган номига муносиб бўляпти. Саноатимиз янги жойларида унумли ишлай бошлабди», деб севинди Равшанов. Унинг fronti, унинг армияси, қўшни армияларнинг дивизиялари равшановчилар кетидан қишлоқ ва шаҳарларни озод қилиб келмоқда эди. Энг муҳими, бу қарши ҳужум юртимизга хоинона бостириб кирган босқинчиларга қирон келтирмоқда эди.

Равшанов отлиқларининг жонажон вазифаси ҳам ана шундай: ёвга қирон келтиришдан, тобора кўпроқ совет кишисини қулликдан озод қилишдан иборат эди. Унинг ишғол қилиб турган ерларига совет ҳаво десанти туширилгандан кейин отлиқлар гуруҳи яна катта зарбдор кучга айланди.

Равшановчиларни қувонтирадиган, руҳлантирадиган хабарлар кўпая борди. Генерал Белов отлиқлари билан генерал Доватор кавалерияси душманни беомон қириб, катта шухрат қозониб, мамлакат бўйлаб ном таратар, фронтларда донг қозонарди. Равшановчиларнинг улардан нима камлиги бор! Айниқса, десант тушгандан кейин! Энди улар дивизиягина эмас, ҳар томонлама кенгайтирилган, кучайтирилган қўшин!

Шу куни эрта тонгда Равшановнинг қўшини ҳам ғарбга томон ичкарилаб юришини давом эттирди. Шу чоққача у фақат кечаси ҳаракат қилса, энди куппа-кундуз куни ошкора юриш бошлади. Шу пайтгача ўрмонлар ичида юриб, катта йўлларга фақат атака вақтида чиқиб юрган бўлса, энди тош йўлларда ҳам марш билан борадиган бўлди. Чунки ҳаво душман калхатларидан холи, унда беш қиррали қизил юлдуз таққан самолётлар ҳоким эди. Немис танклари ҳам қарши ҳужум қилаётган қўшинларимиз зарбаси остида қолганди. Бунинг

устига партизанлар фаол ҳаракат бошлаб, гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда, асосан душман учун кутилмаган жойларда атака қилиб, фашистларнинг кўзини очирмасди.

Вазият рейд отрядлари фойдасига ўзгарди, Рютнер қўлга тушгач, жазо отрядлари Равшанов отлиқларини ҳайдамоқчи бўлган ботқоққа ўзлари ботиб қолди.

Равшанов Малина деб аталмиш дарё бўйидаги кўприк ва кечикларни эгаллаб олишга, шу билан «бир ўқда икки қуён овлашга» уринди: Москвадан чекинаётган душман армиясининг йўлини тўсиб, янчиб ташлаш ва ҳужумдаги совет дивизияларига йўл очиб бориш — унинг энг яқин плани эди. Осон бўлмаса-да, икки кечаю икки кундуз оғир жанглар натижасида унинг разведкачилари Малина дарёси бўйидан маълумот юбордилар. Равшанов ўз ўғли қўл қўйиб юборган маълумотни ўқиб, севинчдан кўзига ёш қалқиб чиққанини сезмади. Дарёнинг нариги юзида унинг ўзи ишғол қилган плацдарм... Шу бир парча совет ерида унинг жанговар дўстлари, улар орасида эса Шарифаси бор эди.

XVII

Темур Равшановнинг назарида қўшинларимизнинг ҳужуми жуда секинлик билан давом этарди. Аввало қаттиқ қиш, қаҳратон совуқ, бунинг устига, қор қуюни йўлларни тўсиб қўйганди. Йўл билан даланинг фарқи қолмаганди, Шу сабабдан катта йўлларда на машина ва на танк юра оларди. Олға босаётган пиёда қисмларнинг аҳволи ундан ҳам оғир. Қор аралаш шамол аскар ва командирларнинг кўзини очирмасди. Немис қўмондонлиги бу ҳолатдан анча пухта фойдаланар, катта йўлларда маневр қилиб, таянч пунктлари тузиб, методик отишмалар билан қаттиқ қаршилик кўрсатарди. Бизнинг қўшинларимиз «фақат олға» шиори билан унинг таянч пунктларига тикка борар эдилар. Гўё бошқа иложи йўқдай эди. Шу сабабдан талафот катта, йўл унмасди. Тажрибасизликдан келиб чиққан бу хатоликка Олий Бош Қўмондонлик ўз вақтида барҳам бермаса, тўсатдан бошланган қарши ҳужум ва ёриб ўтишлар бефойда бўлиб қолиши турган гап эди.

Равшановга фронт штаби орқали етиб келган директивада Олий Бош Қўмондонлик ҳар бир командирдан, хоҳ катта бўлсин, хоҳ кичик бўлсин, ижодий ташаббус талаб қиларди. Душман таянч пунктларига кўкрак кериб, бағрини ўққа тутиб бормай, таянч пунктларни айланиб ўтиш, қаршилик марраларида ҳарбий ҳийла, санъаткорлик маневрлари йўли билан уни орқада қолдириб, асосий йўналишда мақсад сари зудлик билан моҳир ҳаракат қилиш каби муҳим тактик қўлланмалар берилганди. Армия генерали Жуков бу қўлланмани ижодий татбиқ этиб, душман таянч пунктлари орқасига кичик-кичик десантлар юборар, ҳаводан чанғичилар отряди тушириб, душманга кутилмаган жойда атака қиларди. Танкларимиз камчил бўлгани учун тез ва чаққон ҳаракат қила оладиган отлиқ аскарлардан ҳам кенг фойдаланарди. Белов, Плиев отлиқлари кўп жойларда тез ҳаракат қилувчи асосий куч ҳисобланган танклар ишини бажардилар. Улар ўрмонлар орқали қорнигача қорга ботиб юриб, керакли жойларда тўсатдан атака бошлардилар. Равшанов дивизияси ҳам бу соҳада анча тажриба орттириб қолганди. Генерал Равшанов ўзининг кам талафот бериб, катта тактик ва стратегик ютуқларга эришганини ана шундан деб биларди.

Фронт қўмондонлиги унинг ихтиёрига кўмак десанти юборганидан кейин Равшановнинг масъулияти янада ошди. Энди у бу кучларни янада зўр санъат билан ишга солиши керак. Фронт қўмондонлигининг талаби ҳам шу! Кўмак десанти юбориш билан фронт қўмондонлиги генерал Равшанов гуруҳига катта ишонч билдирди. Равшанов қоракўл

папахасини осмонга отгудай бўлди. Кенг миқёсда маневрли жанглар қилиш учун унда янги ғайрат, катта куч пайдо бўлгандай эди.

Равшанов Малина дарёсини икки марта кечиб ўтиши, унинг собиқ ва жонажон дивизияси ишғол қилиб турган плацдармни — кичик ерни катта ерга айлантириши керак эди. Равшанов отлиқлари билан унга қўшилган десантчиларни кичик ерга айланма йўл билан, анча узоқдан бошлаб келди ва Красухин дивизиясини ғарб томондан қамал қилиб турган душман елкасига миниб олди. Бу вақтга келиб фронт ичкарисидоги фашистлар ундан зада бўлиб қолган эдилар. Унинг номи тилга олинган жойда саросима бошланарди. Бу ерда ҳам худди шундай бўлди. Орқаларида осийлик отлиқлар пайдо бўлиши ҳамон фашистлардан бири «Темур!.. Азиатен!..» деб қичқириб юборди. Унинг одам овозига ўхшамайдиган, томоқ йиртиб ўкиришидан кўтарилган ваҳима немисларни саросимага солди. Равшанов отлиқлари учун худди шу вазият керак эди. Саросимага тушган душманни нима қилишларини улар яхши билар эдилар. Тажрибада гап кўп!

Икки соатга чўзилган қўл жанги, отлиқларнинг қиличбозлик атакаси ғалаба билан якунланди. Оқибат шундоқ бўлдики, Равшанов гуруҳи Малинанинг ғарбий томонидаги кичик ерни ҳақиқатан ҳам катта ер қилиб олди, унинг икки томонидаги йўллар назорати билан кечиклар ихтиёри уларнинг қўлига ўтди. Айни муддао!

Равшановнинг яна бир эзгу муддаоси ҳам амалга ошди. У ўз кадрдонлари билан қўшилди. Айниқса, орзуи юлдузи — Шарифаси билан учрашди.

Бу қўшилиш, бу учрашув сабабли, шодлик, қувончни дафъатан тасаввур қилиш мумкин эмас. Бунинг учун бу шодликнинг иштирокчиси бўлиш керак!

Кадрдон командирлар, жангчилар Равшановни қуршаб олган эдилар. Кичик ердан эски шинель, қизил ҳошияли фуражкада, қора чамадонча билан жўнаб кетган полковник Равшанов кифти кенг, басавлат буркада, гўё афсонавий баҳодирларни эслатиб турарди. Унинг генераллик тожи бўлмиш чўзиқ қоракўл папахаси бўйига бўй қўшиб уни улуғлаб кўрсатарди. Буркаси ичидан сопи ялтиллаб кўринган қиличидан тортиб, металл шпор тақилган қоп-қора хром этигигача ҳамма-ҳаммаси унга ярашганди. Бир сўз билан айтганда, уларнинг собиқ дивкомни полковник Равшанов «ўртоқ генерал» бўлиб савлат тўкиб турарди.

Гоҳ Красухин, гоҳ Евдокимов билан Гоглидзе, баъзан Маҳкамов, бири-бирига навбат бермай, «ўртоқ генерал»ни гапга тутарди. Сал нарида, Ҳасан-Ҳусанинг ёнида, бир тўп аскар қуршовида навбат кутиб, гоҳ бармоқ тишлаб, гоҳ сочини ўйнаб, Шарифа турарди. У командирлар суҳбатига халақит бермаслик учун унинг олдига бостириб боришга журъат этолмасди.

Равшановнинг ҳам қалби унга интиларди, мириқиб гаплашгиси келарди. У билан узоқдан саломлашдию олдига боролмади, бери келинг, деб чақиролмади. Чунки фронт қўмондонлигининг буйруғи билан Красухин командирлик қилаётган, жангларда кўп талафот берганига қарамай, ҳали жанговар куч бўлиб, байроқ кўтариб турган ўқчи дивизия ҳам генерал Равшанов қўли остига ўтганди. Ҳол-аҳвол сўрашлардан бошқа ҳам уларнинг ҳал қиладиган, келишиб оладиган ишлари кўп.

Красухин суҳбат орасида генерал Равшановга кейинги икки ойда юз берган вазиятни ҳикоя қилди. Унинг гапларидан Равшановга маълум бўлдики, Вязьма районида қуршовда қолган совет армиялари қамалдан ёриб чиқиб, Москва ҳимоячиларига қўшилиб олгач, душман Красухиннинг «пашшадек» кучи билан «тариқдек» плацдармига кейинги вақтда унча эътибор қилмаган. «Бир кунмас-бир кун ўзлари таслим бўлади, ўжарлик қилса, ўзлари очдан қирилиб битади» деб ўйлаган. Аммо бу кичик гарнизон йўлтўсарлик қилавергач, уни ўз

окопларига қамаб қўйишни лозим топиб, атрофида пойлоқчи батальонлар сақлашга мажбур бўлган. Аммо красухинчилар Равшанов давридаги одатларини такрорлаб, йўлтўсарликни давом эттирганлар. Неча-неча резерв колонналар пистирмадан ўққа тугилган, бир қанча юк ортган автоколонналар, фургон карвонлари йўқ қилинган.

— Визни немис интендантлари боқяпти, — деди Красухин. — Боққанидаям жуда яхши боқяпти. Аскарларимиз ҳам нонни асал билан еб, чой ўрнига қаҳва ичяптилар.

— Генералитетдан ҳам бой яшайсизлар экан-ку. Кичик плацдармни арши аъло қилиб олибсизлар-ку! — деди Равшанов мамнун оҳангда.

— Қурулларимизнинг тенг ярмини ҳам бизга Вермахтнинг ўзи келтириб берди, — деди Красухин.

— Буниси ундан ҳам аъло!

— Маҳкамов полкини мото-мехполк, деймиз. Полкининг ярми пиёда, ярми танклардан иборат.

— Эндиги рейдда отлиқлар полки билан қўшма ҳаракат қиласиз, Маҳкамов, — деди у полккомга юзланиб. — Отлиқлар билан мотопехота ҳозирги жангларда яна зарбдор куч!

Маҳкамов кулиб туриб илова қилди:

— Ўрnidан жилолмайдиган мотопехота меники...

— Нега?

— Танкчларимиз отишни биладилар-у, ҳайдашни билмайдилар. Фрицлардан уриб олган танкларни ерга кўмиб дот қилиб қўйганмиз.

Равшанов эски дўстининг елкасига меҳрибон қўл қоқди.

— Ижодкорлик билан жанг қилмаган ютқизади. Сендан умидим катта. Яралардан қутулибсан, янада қувватга тўлибсан, дўстим. Ҳали сен менга жуда кераксан!

Катталарнинг суҳбати авжига чиққан айни бир пайтда, Шавкатнинг тили билан айтганда, кичиклар ҳам оғиз-бурун ўпишиб гаплашар эдилар.

Ўқчи дивизиянинг собиқ разведкачиси Шавкат (отлиқларнинг «Шавкат — командир» и) кичик ерга қадам қўйиши ҳамоно дўнгликка кўтарилиб, биродарлар мозорида «жанговар дўстларининг руҳини шод» этиш мақсадида қулоқчинини бошидан олди. Совуқ қаттиқлигиданми, уни дарҳол бошига кийиб, ўзи хизмат қилган разведкачилар ротасига югурди. Рота номи бўлгани билан унда бир бўлинмагина қолганди! Бўлинма ҳам оддий пиёдалар қатори нарядда турарди.

Шавкат хозвзвод ертўлаларига йўл олди. У ерда жамоат жам эди. Ҳасан-Ҳусан кичик лейтенант Олимжонга нималарнидир маъқуллатиб гап сотар, сал нарида Шарифахон турарди.

Шавкат Ҳасан-Ҳусанларнинг олдига югуриб келди, уларнинг қайси бири Ҳасан, қайсиниси Ҳусан эканини ажратолмай, аввалларидагидай икковига бирваракай салом берди:

— Ҳасан-Ҳусанларга шон-шарафлар!

Ҳасан-Ҳусан анча озиб қолгандай, кўзлари киртайиб, ранглари қорайиб кетгандай эди. Аммо ўзлари боягидай қувноқ, ўта ҳазилкаш, гапга чечан эдилар.

— Қочқоқларнинг қайтиб келган қадамига ҳасанот, — дейишди ака-ука, гўё аввалдан тил бириктириб қўйишгандай.

Қучоқлашиб кўришдилар.

— Ие, ие, тўхта, менга қара-чи! — деди Ҳасан унинг отлиқ аскарлар кийимига, бўйни аралаш ёнига осилган қиличига, ҳатто шпорларига ҳавас билан боқиб. — Ўзингникими?

Ҳусан акасининг гапига қўшимча қилди:

— Катта командир бўлиб кетибсан-ку? Буларни Москвада военторгдан сотиб олганинг йўқми, Шавкат?

— Сенларга ҳам керак бўлса, марҳамат қилиб Москвадан сотиб олинглар, — деди Шавкат кулумсираб.

Ҳасан сўради:

— Москва неча кунлик йўл?

— Борйшимда ярим кунлик йўл эди. Келишимда бир ой юрдим. Манави шпорларим от биқинига урилавериб, сийқа бўп кетди. Эгарланган отим ҳув анави жойда ер депсиб турибди. Берайми? Мингашиб бораверинглар. Аммо бир йўла генераллар тақадиган олтин погонлар ола келишни унутманглар.

— Сенгами? Погонинг қани?.. — Ҳасан комсостав кийимини погонсиз кийиб юрганига эътибор қилди.

— «Арслон»лар¹ қувлаганда погони оғирлик қилибди-да, погонини суяк қилиб ташлаб кепти... — деди Ҳусан ҳазилкашлик билан.

— Бекор гап. Мен гувоҳман! — деди кичик лейтенант Равшанов ҳамкасбини ҳимоя қилиб. — Шавкат арслон-парслонингдан қочадиган одам эмас!

— Танкка ҳам қилич ўқталади бу азамат, денг!..

— Қилич эмас, ёндирувчи шиша ташлаганини ўзим кўрганман, — деди Олимжон. — Шавкат командирнинг ҳисоб дафтарчасида тўртта «арслон»и бор.

— Табриклайман! — деди Ҳасан.

— Қутлуғ бўлсин! — деди Ҳусан ҳам.

— Мана энди олам гулистон, — деди Олимжон уларнинг тил топишиб кетганидан хурсанд бўлиб.

Шавкатнинг кўзи сал нарида турган Шарифага тушди-да, йигитлардан узр сўраб, унинг олдига борди, қиличини кўксига босиб туриб, шпорларини жаранглатиб салом берди.

— Қаёқларга йўқ бўлиб кетдингиз, Шавкатжон? — деб сўради Шарифа табассум билан.

— Йўқолиб юрганим йўқ! — деди Шавкат, ўзини оқлаб ва имо билан Равшановни кўрсатиб. Кейин давом этди: — Генералимизни сизга меҳмон қилиб олиб келдим.

Шарифа аста гап ташлади.

— Меҳмон мезбонлардан бўшамаяптилар-ку.

Шавкат унинг нима демоқчи бўлганини тушунди-да, «ҳозир-ҳозир» деб командирлар даврасига борди. Красухин уни узоқдан қувнаб кутди:

— Эй, «тил овчиси номер бир», қадрдон дивизияннга энг катта «тил» ушлаб келибсан-да! — деди Равшановни кўрсатиб. — Раҳмат!

— Генералимга раҳмат айтинг, ўртоқ полк комиссари! — деди Шавкат. — Шу генералим бошлаб келмаса, полкдошлар билан юз кўришиш қаёқда эди!

Олимжон Шарифани суратидан танирди. У суратида қандай бўлса, ҳаётда ҳам шундай оппоққина, мулойимгина, истараси иссиқ эди. У боя арча тагида сочларини ўйнаб турганида Олимжон унинг ҳузурига бориб танишмоқчи бўлди-ю, Ҳасан-Ҳусанлар гапга тутиб қолгани учунми ёки дадасининг таништириб қўйишини кутдими, ҳарқолда қизнинг олдига бормади. Унинг иқболига Шарифанинг ўзи келгани жуда яхши бўлди.

— Омон-эсон юрибсизми, Шарифа Султоновна! — деди Олимжон.

Шарифа ҳайрон бўлди. «Бу йигитча менинг номимни қаёқдан билар экан!»

Олимжон гап бошлади.

— Мен сизни танийман. Аммо сиз меңи танимайсиз. Танийшиб қўяйлик. Номим Олимжон. Фамилиям Равшанов...

— Ана холос! Ана холос! — деди севиниб Шарифа. — Мен ҳам сизни танийман. Аммо энди кўряпман. Сиз тўғрингизда бувингизнинг қўшниси — опамдан кўп эшитганман. Қандай бахтли кунлар... Қандай яхши онлар...

¹ Фашист танкига ишора.

— Отлиқлар билан келиб, сизни дивизиямизга олиб кетмоқчи ҳам бўлувдим.

— Қачон?

— Рейдимизнинг ўрталарида эди...

Шарифа дадилланди. Демак, Олимжон бегона эмас, гайр, кинчилардан ҳам эмас, унга ишонса бўлади. Юзи, кўзи айтиб турибди, самимий йигит, деб ўйлади-да:

— Олиб кетмабсиз-да, — деди у табассум билан.

— Вақти-соати бўлмади, — деди Олимжон дадасининг ўша кезлардаги гапини эслаб. — Йўл берк эди. Очиб келдик. Десант туширилгани кўп яхши бўлди-да. Ўзимиз ҳам ўқдай учдик...

— Дадангиз...

— Ана, ўзлари шу ёққа келяптилар...

XVIII

Вақт аскар отидай тез чоғиб ўтмоқда эди. Москва остидаги қўшинларнинг қарши ҳужуми тез орада бутун фронт бўйлаб умумҳужумга айланди. Декабрнинг охирига келиб армиялар стратегик режаларни амалга оширмоққа бошладилар. Бу ўринда Равшанов гуруҳи зиммасига ҳам катта юк ортиб қўйилди. Яна бир ўқчи дивизия билан кучайтирилган унинг гуруҳи мустақил операциялар ўтказишга қодир ва мажбур эди.

Генерал Равшанов Малина дарёси қирғоғида ўз қўшинларини қайтадан гуруҳлаб олди. Красухин дивизияси номигагина дивизия эди. Аслида унинг фаол найзалари жамланса, бир полкдан ортмасди. «Полк» деб атайми, дивизия номида тураверсинми? Уни полкка айлантириш учун Генштаб аралашиб, Олий Бош Қўмондон буйруғи чиққунча озмунча вақт ўтадимми? Майли, дивизия деяверамиз. Отлиқ аскарлар қатори ҳам анча сийраклашиб қолганди. Уларнинг сафини тўлдириш лозим бўлади. Нима қилиш керак? Озод қилинган районларда сафарбарлик ўтказиш лозим. Ким қилади, бу ишни? Комиссарлардан бошқа кимлар қиларди.

Шундай қилиб, Равшанов эски кадрдони полк комиссари, ҳозирги дивком Красухин билан отлиқлар комиссари Шевелевга оператив вазифа юклади. Улар бир гуруҳ сиёсий ходимлар билан қишлоқмақишлоқ сафарбарлик юмушига киришдилар.

Равшанов плацдармда ўқчи дивизия штаби бошлиғи этиб тайинланган Васильев қўмондонлигида кичик бир горнизон қолдириб, Маҳкамовнинг ўқчи полки ва десант отрядлари билан бирга отлиқларини қадимги рус шаҳри Вязьма ҳамласига бошлаб бормоқчи бўлди.

Йўл-йўлакай бўлса ҳамки, келишиб олинган режаларни схема — буйруққа тушириш учун штабларга топшириқ бергач, Равшанов Шарифахон билан учрашмоққа вақт топди. Шарифа «бинойи йигитча» Олимжон билан гаплашиб турган эди.

— Менсиз ҳам танишиб олибсизлар-ку? — Равшанов уларни табассум билан қутлади.

— Бўлмасам-чи! — деди Олимжон. — Рухсат бўлганида ўша кезде танишиб олардик ва бу ёққа бизни Шарифа Султоновнинг ўзлари бошлаб келардилар.

Шарифанинг юраги талпиниб турса ҳамки, одобданми, Олимжондан истиҳола қилибми, уялиб, ерга боқиб жим турарди. Равшанов ҳам ўглининг гувоҳлигида ўзини бачкана бўлиб туюладиган сўз ва қилча бўлса-да, эриш кўринадиган бирор ҳаракатдан сақланди. У билан расмий одамлардай қўл бериб сўраша қолди. Шарифанинг юзи қипқизил олмадай ловуллаб порлади. Унинг бу кўриниши Равшановга жуда ёқарди. «Еш-да... Ешликдан ўтадиган гўзаллик борми!»

Равшанов уни, Шарифасини ўта соғинган бўлса-да, ундан кўп

нарсаларни сўраб билгиси келиб турса-да, вақти зиқлиги учун калавани чувалаштирмай, гапни сиҳат-саломатликдан бошлади.

— Хайрият, омон-эсон кўришдик, — деди у Шарифага табассум билан.

— Кеча-кундуз тилагим шу эди!.. — Шарифа қўлларини қаерга қўярини билмай сочини ўриб, кўзларини Равшановдан узолмай гапида давом этди. — Шукрки, шу кунларга етишдик...

Уларнинг соғ-саломат юз кўришиб, учрашганларидан ичида хурсанд бўлган Олимжон, суҳбатларига аралашмаслик учунми, отасидан рухсат сўради:

— Йигитлар чақирингиз, борсам майлими?

— Қайси йигитлар?

— Ҳасан-Ҳусан билан танишиб олдик. Уларда немис шнапси ҳам бор эмиш.

Шарифа лўқма ташлади:

— Э, улар жуда бадавлат бўлиб кетганлар. «Уғрини урган қароқчилар» деймиз уларни...

Равшанов ўғлининг «яхши йигитлар даврасига бориши учун қаршилиқ» билдирмади, аммо оталик сўзини айтиб қўйишни ҳам унутмади:

— Майли, бор, ўғлим, Аммо «наркомский»дан бир грамм ҳам ортиқчасига рухсат йўқ!

— Есть, ўртоқ генерал! — деди-да, Олимжон қиличининг ғилофни маҳкам ушлаб, эпчил бурилди ва чаққон одимлаб тезда кўздан ғойиб бўлди.

Шарифа энди ўзини анча эркин ҳис қилди.

— Ўғлингиз яхши йигит бўпти. Худди отасининг ўзи-я! Ҳам гўзал, ҳам чаққон, ҳам бақувват!

— Ҳам қаҳрамон! — ҳазиломуз қўшимча қилди Равшанов.

— А? Қаҳрамон денг!

— Битта мисол: ўшанда ўн беш отлиқ билан жазо отрядлари тўсиғини ёриб ўтармиш-да, бу ерга келиб сизни отига мингаштириб борармиш. Афсонавий қаҳрамонлардан ҳам нари кетмоқчи бўлди Олимжон.

— Ишонса бўлади. Олов йигит экан Олимжон!

Равшанов суҳбатни ўз муддаосига қаратиб олди:

— Узингиздан гапиринг, Шарифахон, тўғриси айтсам, гапларингизни соғиндим, — деди у Шарифахонга юзланиб.

Шарифа ундан кўзини узолмасди.

— Мен ҳам...

— Қийналмадингизми?..

— Куним азобда ўтди...

— А?.. Летунов аблаҳлик қилдимми?..

— У ҳам... Лекин ҳижрон азоблади мени!..

Равшанов жим бўлиб қолди. У хаёлан Летунов билан жанг қилмоқда эди. «Бадбахт. Летунов қизнинг ҳам тирноқлари орасидан кир қидирган кўринади. Мақсади нима экан у аблаҳнинг?»

— Охири бахайр бўлганидан мамнунман, Шарифахон, — деди Равшанов, — қўлидан нима келди. Мана, сиз боягидай юрибсиз. Ўзи қаёқларда дайдиб юрибди экан?

— Юргандир... Лекин қилғилигини қилиб кетди.

— Нима бўлди?

— Ахир сизни унда, мени бунда юришимиз ўшанинг иши-да... Равшанов кулиб юборди.

— Йўқ. Аслида ундай эмас. Сизга шундай туюлибди.

— Менга жуда қийин бўлди, Темур ака...

— Менга сиздан ҳам қийин бўлди. Аммо иложим қанча. Хурсандманки, иложи топилди. Энди «ҳижрон» сўзини унутинг!

Шарифанинг юзи яна нақшон бўлди. «Қошки эди, «ҳижрон» сўзи одамзод тил бойлигидан бутунлай бадарга бўлса...

Равшановни, ўзининг собиқ ертўласида — Красухиннинг ҳозирги кабинетида кутмоқда эдилар. Бу жойга гуруҳ штабининг бошлиғи Равшанов учун КП ҳозирлаб қўйганди.

У КПга кириб аввалги ертўласини танимади. Унинг ичига тушадиган пиллапояси яна уч-тўрт одим чуқур қилинган, деворларига қўшимча тўсинлар терилган, усти ҳам икки қават қалин бўлганди. «Мустаҳкам қалъа қилиб олибди, азамат Красухин! Шундай қилмаса ҳам бўлмасди-да, неча бор ҳаво ҳужумини бошидан ўтказди бечоралар. Бардошга нима етсин!»

Штабчилар бўлажак катта рейд деталларини аниқлаб, ҳужжатларини расаматлаб, схемаларини режалаб, маршрут йўлларини ҳарбий хариталарга туширмоқда эдилар. Шу вақтдан фойдаланиб, генерал Равшанов қўшинларнинг лагерларини кўрмоққа чиқди.

Қўшинлар Малина дарёсининг иккала томонида айланма қўрғон шаклида доира мудофаа қуриб олганди. Чунки босиб келаётган фронтдан анча олисда, душман полосаси ичида шундай қилинмаса бўлмасди. Гоҳ у ерда, гоҳ бу ерда аскарлар ўтган жанглар эпизодини бир-бировига қизиқарли ҳикоя қилар, фашистлар тўғрисида гап борганда беомон сўқинишар, ҳар гап орасида қаҳ-қаҳлаб кулишарди.

Равшанов уларни четлаб ўтди. Сал нарида, Коваленконинг казаклари ҳам ўзаро шу хил музокара-мунозаралар юритардилар. Бу ерда асосий маърузачи, доимий нотик Грицконинг овози ҳатто ярим чақирим наридан эшитилиб турарди.

Ҳасан-Ҳусан генералнинг ўгли Олимжон билан танишиб, ҳатто ўртоқ бўлиб олганликларидан ниҳоятда хурсанд эдилар. Уларнинг биттаю битта мақсадлари — шу кичик лейтенантга ялиниб-ёлбориб бўлса ҳамки, отлиқ разведкага ўтиб олиш эди. Аммо Шавкат уларга монелик қиларди.

— Ҳасан-Ҳусан дегани бир жон-бир тан дегани бўлади. Бир жонни бир тандан ажратиб бўладими! — деди у. — Танк бўлса ҳам йўли бор эди — битта экипажда бир ёқадан бош чиқарардинг. Қарайдиган тешиги битта. Кириб чиқадиган люк ҳам битта. Бу кавалерияда сенларни бир отга мингаштириб қўймайдилар-да. «Бир от экипажи» деган штат йўқ.

— Биз ўртоқ кичик лейтенантга мурожаат қиляпмиз, сенга эмас! — деди Ҳусан.

— Уйлаб кўрамиз, — деб қўя қолди Олимжон, аввал Ҳасанга, кейин Ҳусанга боқиб.

Шавкат яна гап қотди:

— Ҳўш, отлиқ разведкага ўтиб, Гитлерни тутиб берармидинглар?

— Тутиб беролмаймизми! — деди Ҳасан.

— Паришталар овмин, десалар, ажаб эмас, тутиб келамиз! — деб Ҳусан акасини қувватлади.

Шавкат яна тегажаклик қилди:

— Тутиб келиб, пишириб ейсанларми ўша сариқ чаённи?

— Ичига бензин тўлдириб, ёқиб юборамиз.

Кичик лейтенант Равшанов Гитлернинг нима ҳолга тушувини кўзи олдига келтириб, ўзини тута билмай, хохолаб кулиб юборди.

— Эҳ, Гитлерга қандай яхши жазо топибсизлар. Аммо бу савияларинг билан мен сизларни ўз разведгуруҳимга ололмайман.

— Нега? — деб сўради Ҳасан.

— Нима учун, а, ўртоқ кичик лейтенант? — деди Ҳусан.

— Чунки Гитлерни халқлар, ҳукуматлар суд қиладилар. У ҳамма ваҳший қилмишлари учун инсоният олдига жавоб бериши керак. Ана ундан кейин, ол Ҳасан-Ҳусан, жазола, десалар йўли бошқа...

Ўғлининг бу гапини эшитиб, унинг етилаётганидан ичида қувонган Равшанов, ўҳў-ўҳў, деб йўталди-да, адъютанти Асатуллаев билан уларнинг олдига келди.

— Хўш, йигитлар, Гитлерни суд қилиб кесиб юборган бўлсаларингиз, бизга иш қолмабди-ку, — деди кулумсираб Равшанов.

— Афв этасиз, ўртоқ генерал! — Ҳасан кечирим сўради-да, қўлини қовуштирди.

— Хом каллада хом хаёл, дейдилар. — Ҳусан ҳам қўлини қовуштирди.

— Орзуга айб йўқ, — деди Равшанов, улар билан кўришиб бўлгач... — Балки, Гитлернинг тақдири совет аскарлари Ҳасан-Ҳусан қўлидадир. Яхши ният ярим мол! Ҳамиша яхши ният билан яшаган маъқул!

XVIII

Яхши ниятли одамлар озми дунёда! Ана шу яхши ният, эзгу орзулар билан яшаб, курашаётган одамларнинг бири Шарифа эди. У на қилсаки, Темур Равшановга яхши кўринса, жангдами, алоқа ишидами, хоҳ рация бошқаришда, хоҳ шифровка тузиш ва махфий радиограммаларни жонли ҳарбий тилга ағдаришда бўлсин, қўлидан келганича дивкомга маъқул иш қилишга уринарди. Унинг ишларидан Равшанов сира нолимасди. Пазандалиги ҳам Темур акасига кўп шодлик келтирарди. «Қўлингиз дард кўрмасин, Шарифахон, хўб яхши чучвара пиширибсиз-да! Чучвара — менинг оғзимда эрияпти...» деганди у Шарифани ташлаб, номаълум томонга кетиши олдида. Унинг бу ширин гапи Шарифанинг қулоғидан нари кетмасди. Ҳижрон кунларида у «қайтиб келсалар ундан ҳам мазали чучвара пишириб берайин» деб ният қиларди. Мана энди у ўша яхши ниятига етди. Темур акаси унинг кўзи олдида қайтиб келди.

У яна бир яхши ниятининг асири эди. «Хозвзвод нима бўпти. Радистлик қаёқдаю қора иш қаёқда!.. Ишқилиб яна ўз касбимга қайтай» дер эди Ҳамиша. У ўзининг бу орзусига ҳам етди. Белоусов уни чақириб, отлиқ қўшин гуруҳи рациясига бошлиқ қилиб қўйди.

Қош қорайгач, ертўласида (ҳозирча у ердан кўчгани йўқ эди) ошпазлардан гўшт-ёғ сўраб олиб, қийма тайёрлаб, юпқа ва пишиқ хамирда бодомдай майда ва жиққа мойли чучвара туга бошлади. Шу пайт унинг ертўласига Олимжон кириб келди.

— Ассалому алайкум, Шарифа Султоновна. Кирсам майлими? — деб сўради кулиб.

— Келинг, Олимжон, мана сизларга чучвара тугяпман, — деди Шарифа.

— Сизга ҳашарчи бошлаб келдим, Шарифа Султоновна, билгандай қилибман-да.

— Ҳашарчингиз ким, дадангиз бўлмасинлар тагин, мен шундай бир аҳволдаман.

— Дадамнинг ишлари бошларидан ортиб ётибди. Аёллар ишига аралашшишга қўллари тегармиди. Мен сизга ҳақиқий ҳашарчи етаклаб келганман. Билмаса ўргатасиз, қўлидан келса ишлатасиз. Бугунгина эмас, Ҳамиша!

— Қани ўзлари?

— Отлар жиловини ушлаб турибди. Ҳозир чақираман!

— Чақиринг!

Олдинда Глаша, кетида Олимжон бошлашиб киришди.

— Шарифа Султоновна, ҳашарчингиз билан танишинг, — деди Олимжон.

— Глаша, — деди «ҳашарчи қиз» қўлини Шарифага чўзиб, сўрашмоқ ниятида.

Шарифа унга билагини тутди:

— Кечирасиз, қўлим хамир.

— Ҳечқиси йўқ, — деди Глаша. — Тугишворайми, қўлим тоза, отларни дарахтга боғлаганимдан кейин спиртда артганман.

— Миннатдорман!

Шарифа унинг юзи, кўзига, қирқилган сочига қараб қўйди. Кўринишидан ўзбек қизи, исми бутунлай эриш туюлди унга.

— Глаша, дедингизми ёки мен яхши эшитолмадимми?

— Глаша! — деди қиз.

Олимжон дарров изох берди.

— Асли оти Гулнора. Сиз ҳам Гулнора деяверинг.

— Жуда соз, — деди Шарифа севиниб. — Мана энди танишиб олдик. Ердamingизни аямасангиз, ташаккурдан бошқа гапим йўқ.

Глаша Шарифа Султоновнанинг тукканларига қараб қўйди-ю, шуям чучвара бўптими, товуқ боқадими бу билан, деб қўйди-да, ҳар бирини ёнғоқдай, тухумдай қилиб туга бошлади. Шарифа у туккан чучварага қараб-қараб қўяр, аммо нима дейишини билмасди. Охири чидаёлмади. Гўшти тугаб боряпти, хамири ортиб қоляпти.

— Кичикроқ тугаверинг, Гулнорахон, — деди охири Шарифа.

Глаша Шарифага маънодор қараб қўйди-да, табассум қилди.

— Чучвара ейишдан мақсад — гўшт ейиш, деб эшитгандим, — деди Глаша. Сўнгра Олимжонга қиё боқиб қўшимча қилди: — Аскарнинг тўйиб таом егани — катта ғалаба қилгани дейдилар, шундайми, ўртоқ кичик лейтенант?

Олимжон, Шарифа Султоновна олдида Гулнорани уялтириб қўймаслик учун:

— Яхши-яхши, мен ҳам шунақа улгуржисини ёқтираман... — деб қўйди. Кейин Шарифадан сўради: — Учоққа ўт ёқворайми? Қозон қаерга осилган?

— Ячейка ичида челақ турибди. Тўртта тош устига қўйганман. Синиқ шохлар окоплар лабида жуда кўп, — жавоб қилди Шарифа.

У ўт ёққани чиқиб кетгач, Шарифа қиздан сўради:

— Бирга хизмат қиласизларми?

— Яқиндан бери.

— Алоқачимисиз?

— Санинструктор — разведкачи! — деди Глаша, охири «разведкачи» сўзига алоҳида ургу бериб.

Чучварани тугиб бўлдилар, аммо шўрваси тайёр эмасди. Олимжон ҳўл ўтинни ёндиролмай тутунида кўзлари қизариб, ҳатто шишиб кетганди.

Глаша уни кўриб, кула-кула ичаги узилгудай бўлди.

— Қуруқ шохчалардан териб ташламабсиз-да.

— Ҳа-ҳа, шуниси эсимга келмабди, ҳашар қилишвора қолинг, Гулнорахон, — деди у кўзларини ишқалаб.

Гулнора эпчил қиз эмасми, бирпасда майда ўтин териб келди, олов гуриллаб, челақда сув варақлаб қайнагач, Шарифа сочини юлгудай бўлди.

— Окопга туширинглар. Тепасини ёпинглар, тепасини! — деди у шошилиб. — Душман самолёти кўриб қолса, чучварани хом санаган афандайдаёҳлимиз вой бўлади-ку!

Окопда ўт олдиролмагач, Олимжон билан Глаша тепага ўчоқ кургандилар.

— Немис ўзи билан ўзи овора, бизнинг чучвара билан неча пуллик иши бор унинг? — деди Олимжон.

Глаша ҳам кичик лейтенантнинг тарафини олди.

— Ҳавода совет лочинлари ҳоким, хотиржам бўлинг, ўртоқ старшина, — деди Глаша.

Шарифанинг кўпдан бери биринчи марта очик ҳавода ўт ёқиши эди.

— Бу ҳам сизларнинг шарофатингиз, — деди у севинчи ичига сизмай. — Хайрият.

Равшанов қорни очган бўлса ҳам, адъютантини ошхонага юбормай турганди. Чучвара дарагини эшитиб, севиниб кетди. «Гап мана бу ёқда экан-да!»

Шарифа тансиқ таомни икки идишга сузди. Ҳафсала билан ўзи тукканларини Равшановга жўнатди, Глаша тукканларини учовлон едилар.

Чучвара зиёфатига Равшанов Шевелевни ҳам, Красухинни ҳам таклиф қилди. Красухин бисотида сақланаётган қора, қалин, бақалок шишалардан иккитасини ўртага қўйди.

— Бугун ичадиган кун! Бу коньякларни бизга генерал фон Штраус юборган, — деди Красухин. — Лекин бекорга эмас. Эвазига буни келтирганларга ҳар бири икки юз граммлик анор бердик, аммо Қува анори эмас. Ленинград «кировчилар»нинг «анори!»

Равшанов коньяк шишасини қўлида айлантириб, ҳарфларини ўқиб, ярмаркаларда, халқаро кўргазмаларда олган медалларини кўриб «бўйнига шунча медаль осгани билан арман коньягию ўзбек «Ҳосило-ти» олдидан ўтаверсин» деб қўйди.

Чучвара олдидан бир шишани бўшатдилар. Иккинчисини очишга Равшанов рухсат бермади. «Иш кўп»лигини баҳона қилди. «Ҳали ҳам «наркомский» нормасидан ошириб юбордик, деди-да, оғзи очилмаган шишани адъютантга узатди. «Беркитиб қўй, азамат, йигирма учинчи февраль кuni оғзини очасан!»

Чучвара — зиёфатдан кейин Красухин билан Шевелев сафарга жўнадилар. Уларни озод қилинган қишлоқларда, ўрмонзорлардаги партизан отрядларида кутиб турган эдилар.

Шу кеча Равшанов ухлаёлмади. Ишни жуда кеч тамомлагани учунгина эмас, чучварани сингдирилмагани учун ҳам эмас. Кайфияти ниҳоятда яхши бўлиб, шодликдан кўз юмолмади. Адъютантини юбориб, Оқсоқолнинг взводидаги ҳаваскор йигитлардан дутор олдириб келди. Дуторни ҳафсала билан обдан созлади-да, ёшликдаги завқ-шавқини эслаб, чертди. Дутор навоси ертўлани бошига кўтаргудай эди. Кейин дуторга унинг ширали овози жўр бўлди.

Аст бўламан шу кеча
Маст бўламан шу кеча...

Адъютант Асатуллаев билдики, Равшановнинг кайфияти яхши, дили ўйин-кулги хоҳлаб турибди. Ҳаваскор аскар йигитларни чақириб чўнтак базм уюштирсинмикин?

— Ботирларни чақириб келайми? — сўради адъютант Равшановдан.

— Нима учун?

— Хиргойи қилиб беришади.

— Бе! — деди Равшанов гоҳ чимчалоғи, гоҳ бармоғи билан дутор қорнига чертиб. — Ўзимдан ўтадиган дуторчинг борми. Битта бор эди. У ҳам Тошкентда юрибди.

— Уни ҳам повестка билан чақиртириб олсак бўларкан, аттанг билмабмиз-да... — деди адъютант.

— Нима қилардинг, санъатни қуритмоқчимидинг. Халқимизга ҳам санъат керак-да. Қобилқорини сақлаб қололмаганимиз ҳам етиб ортади. Яхши санъаткор юз йилда бир туғилади, билдингми?

— Билдим! — деди адъютант-лейтенант, генералнинг раёйига қараб.

— Билиб бўлсан! — деди Равшанов, дутор чертишни бас қилиб. — Ҳў-ўв икки армия оралигидаги жанглар эсингдами? Ушанда бир олим, исми ҳам Олим эди, фамилияси Шораҳимовми, Шарафиддиновми...

— Ҳа, Ҳа, Шарафиддинов... яхши одам эдилар.

— Ана ўша одам мусичадай увол кетди. Бир тишлам гўшт экан. На милтиқ ушлашни билади, на ўқ узишни. Евга ем. Вассалом. Уша олим илм қилса, қанча одам баҳра оларди. Бўйни йўгонлар герда-йишиб юришибди. Аскар йигитлар билан гаплашиб кўр, газабинг қайнайди. Фронтда қон тўкиб юрган бир йигитнинг хотинини ўшанда-қалар йўлдан урганмиш...

— Аблах экан-ку!

— Аблахлик ҳам гапми? Хоин! Ғалабадан кейин ҳам сен билан менинг, биз, фронтчиларнинг ўз шаҳар, қишлоқларимизда қиладиган ишларимиз кўп! Билиб қўй.

Шундан кейин Равшановнинг кайфияти ўзгардимиз, саз чалишни бас қилиб, дуторни адъютантга узатди.

— Ма, эгасига элтиб бер, аммо ухлаб ётган бўлса уйғотма, навбатчига тайинлаб кел, дуторни ўз қўлига берсин. Хўпми?

— Хўп!

Эртасига, индинига ва ундан кейин ҳам тайёргарлик ишлари билан бўлиб, Равшанов кеч ётиб, эрта туриб, кам ухлади. Ушанда ҳам иши битмаётгандай эди. Қишлоқларда сафарбарлик иши кўнгилдагидек эмасди. Еш йигитларни фашистлар қириб ташлаган, омон қолганлари эса, Қизил Армия ортидан кетганди. Кўплари партизанлар қаторида жанг қилардилар. Шунинг учун Красухин қишлоқлардан зўрға бир батальон одам олди, қизлар минг ялиниб-ёлборишса ҳам яқин йўлатмади. Бир батальон ҳам катта куч эди.

Шевелев партизанлар лагерларидан хурсанд қайтди. Партизанлар бригадасининг командири Вязьма рейдига бирга бормоқчи бўлганмиш, ҳатто бу ҳақда партизанларнинг марказдаги Бош Штабидан рухсат бор эмиш.

Равшанов Красухин сафарбар этган батальонни ҳам кучайтириш маъносида Маҳқамов полкига қўшди.

Партизанлар бригадаси билан бақувват тортган ўқчи дивизия Красухин қўмондонлигида Равшанов гуруҳининг катта таянчи бўлди.

Сафар жабдуқлари тахт бўлган куни совет радиостанциялари қўшинларимизнинг дастлабки тактик ғалабалари ҳақида, янчиб ташланган қисмлар, қўлга тушган ўлжалар ҳақида ахборотлар бериб турдилар. Совет қўшинларининг умумҳужуми давом этмоқда эди. Ана шу умумҳужумнинг бир бўлаги сифатида Равшанов гуруҳи ҳам жанговар юришини давом эттирди.

Калуга қўлга олинди. Эндигиси Вязьма эди. Дастлабки юришлар омадли бўлди. Аммо маррага яқинлашганда душман бениҳоя қаттиқ туриб жанг қилди. Баъзан эрталаб бошланган жанглар кечаси билан ҳам тинмасди. Кун тунга, тун кундузга қўшилиб кетаверди.

Вақт ўтмоқда эди.

Равшанов старшина Шарифа Мадалиевани ҳузурига чақирди-да, фронт штабига шифровка юборди. «Танклар керак! Ҳеч бўлмаса битта бригада!» деб зорланди гуруҳ командири генерал Равшанов.

Танк йўқ, аммо ҳаво десанти кутишинг мумкин, деган мазмунда жавоб олди.

Кунлар ўтаверди. Ваъда қилинган авиодесантдан дарак йўқ. Равшанов Шарифага яна шифровка тексти ёзиб берди, у зудлик билан фронт штабига жўнатди. Штабдан олинган жавобда: «Транспорт самолётлари етишмаяпти» дейилган эди. Равшановнинг аҳволини кўрсангиз шунда... «Осмонда турли-туман самолётимиз тўлиб юришибди. Қушлардан ҳам кўп. Битта бригада юборишга ҳаво транспорти топилмаса, — деб ачинарди у. — Тепса тебранмаслигимиз июнда, июлдан октябргача ҳам қимматга тушганди. Октябрда ҳам кўзимиз очилмади. Жанговар ҳаво кучларимиздан ҳозир нолимайман. Аммо транспорт самолётлари камлиги яхши эмас. Ҳаво флоти тузувчилар умрбод мудофаада турамыз, деб ўйлабдилар-да. Ҳужумда ҳаво транспорти ҳам зарур экан-ку. Ҳамиша уёққа ташлансак, буёқни унутишимиз ёмон-да».

Ниҳоят, ваъда қилинган ҳаво десантдан икки батальонгина етиб келди. Шунисига ҳам шукр, бунисини берган фронт, унисини ҳам берар, деган умид билан Равшанов ўз режаларини амалга ошириш учун куч аямади. Аммо кутилган натижага эришолмай аянчли аҳволга тушиб қолди.

Нега?

Негасига унинг ўзи ҳам жавоб тополмай, боши қолди...

XIX

«Нега? Нега шундай бўлди!..»

Равшанов ўзини ўзи тинмай сўроқ қилар, аммо жавоб тополмасди. «Бу сўроқнинг жавобини душманнинг зийраклиги, ўзимизнинг анқовлигимиздан қидирмоқ керак» деди у ниҳоят. Бу мулоҳазасида Равшанов ҳақли эди. Душман Москва фронтида заифлашиб қолгани билан уни тамомила ҳолдан-тойган, деб бўлмасди. Немис қўмондонлиги совет қўшинларининг йўналиш йўлларида қўмондонлигимизнинг мақсадини билиб олганди. Шу сабабдан Гитлер иттифоқчиларимизнинг ҳаракатсизлигидан фойдаланиб, Европадаги қўшинларининг катта бир бўлагини шошилиш равишда Москва фронтига ташлади. Иттифоқчиларимиз гўё томошабиндай ғарбда қўл қовуштириб турардилар. Улар Москва сўқиши нима билан тугайди, Гитлер коммунистлар пойтахтини босиб оладими, йўқми, шунга қараб сиёсат юргизмоқчи эдилар, чамаси.

Иккинчи фронт очилавермагач, Гитлер Франциядаги қўшинларнинг катта қисмини Вязьма районига ташлади. Немис қўмондонлиги ёзда, кузда Вязьма атрофида тўртта армиямизни қуршовга олиб мазахўрак бўлиб қолганди. Энди шу ерда Москва учун қасос олмақчи эди.

Фашистларнинг Францияда товланиб келган кучлари жангга киргандан кейин Равшанов гуруҳи ва ундан сал нари Жанубий районларда ҳаракат қилаётган қўшинларнинг аҳволи кун сайин оғирлаша борди. Аввало бу гуруҳлар иккига бўлиниб қолдилар. Қуршов хавфи тобора кучайиб борарди.

Равшанов штабига унинг қўли остидаги қисмлардан кун сайин, соат сайин бири-бирдан баттар хунук ахборотлар келиб турарди. Душман унинг қисмларини тобора ўрмонга, ботқоқликларга сиқиб борарди.

Отлиқ аскарлар жанговар ҳамроҳлари — тулпорларини ўқ етмас жойларга элтиб қўйиб, ўзлари пиёда бўлиб олган эдилар. Отлиқларнинг карабинлари ҳам залл берганда даҳшатли кучга айланар, энг муҳими, улар фашист инфантериясини битталаб терардилар.

Фашист атаки рейд гуруҳи позицияларига кириб қолган чоқларда қўл жанги бошланарди. Маҳмамов полкининг ўқчилари найзабозликка тушар, казаклар карабинларини елкага илиб, қўлларига қилич олардилар. Ваҳобов полкида кўпинча ханжарбозлик, пичоқбозлик анча иш берди.

Эртасига кун бўйи, индинига кечаси ҳам тенгсиз жанглар тўхтамади. Фашистлар жуда-жуда шошилардилар. Негаки, Москва томондан бостириб келаётган совет қўшинларининг Вязьмани эгаллаши Германия армиясининг ҳалокати, деб қўрқар эдилар.

Равшановнинг бир қулоғи телефондан айрилмасди. У, гоҳ у қисмдан, гоҳ бу қисмдан вазиятни сўраб, командирларга тегишли йўл-йўриқлар бериб турарди. Алоқа узилиб қолган жойга адъютант-лейтенант Асатуллаевни бошлаб ўзи борарди. Равшанов, ўзининг салобатли буркаси фашистга қора бўлмасин учунми, тангликдан терлаб кетгани учунми, пахтали фуфайка кийиб олганди. Бошидаги папахасини каскага алмаштириб, қўлида автомат, бели тўла граната, ёндирувчи шишалар билан қуролланиб олганди.

Сўқишаётган эскадрон ва роталарда уни кўрган командирлар, сиёсий ходимлар, айниқса, Шевелев билан Красухин «Сизнинг жойингиз бу ерда эмас, Уставга риоя қилинг, ўртоқ генерал», дер эдилар. Равшанов бу талабни тўғри деб билса-да, уларнинг гапларини эшитмасликка оларди.

«Шунча меҳнат, шунча ҳаракат чиппака чиқадими? — деб

ташвишланарди у. — Зиммангдаги вазифа якунланай деб қолган паллада-я! Палов дамланган қозонни Штраус ҳаромхўрлари қўлига берасанми? Э, йўқ... Э, йўқ, йўқ!»

Равшанов қора ўрмон ичкарасида йиқилиб ётган оқ қайинга отга мингандай миниб ўтириб, ўйга ботди. Кўзига Москва кўринди.

Ҳукумат уйи чўққисинда Давлат байроғи ҳилпиради.

Қизғиш Кремль деворининг кўкрагида, Владимир Ильич мақбараси пойида гурс-гурс юриб келган сарвқомат аскарлар елкаларидан шарақлатиб милтиқ тушириб, тарақлатиб мрамртошга қўндок ташлаб, пост алмашадилар.

Айни вақтда, гўё соқчилар ҳаракатига жўр бўлгандай Спасск минорасида бир маромда курантларнинг юраги тепади, ниқоб остида турса-да, рангларини жилолатиб, олтин миллар йўрғалайди, болгачаси бонг уради...

Равшанов бор кучини жамлаб ўрмонларда макон қилиб, ҳамон кучли душман қўшинлари билан тенгсиз жанглари кеча-кундуз давом эттирди.

Унинг илтимоси билан ёрдамга юборилган танк колонналари душман томонидан йўли тўсилиб, ўзлари ҳам қийин аҳволда қолганликлари сабабли ёрдам қўлини чўзолмадилар.

Гуруҳ командири Равшанов Шарифа тайёрлаб берган шифровкани маъқул топгач, эфирга йўллади. Фронт штабида уни ўқиб кўришгач, Равшановга кўмак беришнинг янги йўлларини қидирардилар.

Ўлган баҳодирлари қонун-қондаси билан ўрмонга кўмсаларда, ярадорларни бир медсанбат эплай олмасди. Тездан эвакуация талаблари ҳам кундан-кунга кўпайиб борарди. Хайриятки, фронт штаби йўллаган самолётлар ўқ-дори, яроғ-аслаҳа билан бирга олиб келган озик-овқатларни бўшатгач, оғир ярадорларни ичкаридаги госпиталларга олиб кетиб турдилар. Енгил ярадорлар эса, яраларини боғлатиб улгурмай яна жангга кирардилар.

Адъютант-лейтенант Асатуллаев календарь варақларини йиртаркан, 23 февралга дуч келгач, Красухин ҳада қилган ва генерал Равшанов сақлатиб қўйган француз коньягини кўтариб келдида, овқат вақти бўлгани учун дивкомга рўпара қилди.

— Очайми?

— Кўзимга кўрсатма! — деди Равшанов тескари қараб.

— Бугун йигирма учинчи февраль-ку. Эсингиздами?

— Кўчамизга ҳали байрам киргани йўқ, — деди Равшанов. — Вязьмага кирганимиздан кейин рўпара қиласан.

Гуруҳ қўшинлари қуршаб олингани ҳаммадан ҳам Белоусовни қаттиқ ваҳимага солганди. У қўшинларнинг 23 февралгача бўлган ҳолати — мудофаа вазиятини ҳарбий харитага кўчиргач, ўпкаси ёрилгудай бўлди. «Ҳақиқий қуршов!.. Жаҳаннамнинг қоқ ўртасида қолибмиз. Даҳшат!» деб кўзи ола-кула бўлди. «Қаерда бизникилар-у, қаерда германлар?» У ёнидан партия билетини олиб ботқоқликка итқитди. Миллати рус эканлигига ишонтирувчи қалбаки гувоҳномаларинигина ўзида қолдириб, бошқаларини ҳамғижимлаб ботқоққа улоқтирди. «Керак бўлади» деб Равшановга тайёрлаган оператив харитани қўйнига тикди-да, ҳарбий унвон нишонларини ҳам кийимларидан узиб ташлаб, қўрка-писа катта йўл томон юрди.

Катта йўл бўйида фашист танклари билан тўпчиларимиз ўртасида тенгсиз отишма борарди. Енгил танкларимиз ҳам ерга кўмилиб олиб тўғридан тикка тўп отарди.

Белоусов уларни четлаб ўтиб, ўрмон қирғоғи билан душман позициясига қиялаб борар, гоҳо орқасига, ёни-верига шубҳа билан қараб кўярди. Минг эҳтиёт бўлгани билан уддасидан чиқа билмади. Олдинги позициялардан келаётган Равшановга дуч келиб қолди.

— Қаёққа? — Равшанов сўради.

Белоусов ўзини йўқотиб қўйди. Тили қалтиради.

- Уша ёққа... Сиз борган томонга...
- Қўйнингдаги нима?
- Буми? Бу харита. Сизга...
- Бу ёғидагиси-чи?
- Рўмолча...

Унинг «рўмолча»си оқ рўжадан йиртиб олинган таслим байроғи эди.

— Бу нимаси?! — генерал ўшқирди.

Белоусов тамомила ўзини йўқотди. Нима деярини билмай: «Мени отманг. Мен хоин эмасман... Мени отманг!..» деб валдирарди.

Равшановнинг қони қайнаб: «От уни. Қаншаридан от!» деди юраги. Қўли пистолети ғилофига бориб қайтди. Тангрибердихўжаев воқеасини эслади шекилли: «Сени суд ҳукми билан отамиз!» дедида, адъютантга ҳайдатиб, дори-дармон келтирган самолётда оғир ярадорлар қаторида штабга жўнатиб юборди ва катта хатога йўл қўйди.

Белоусовнинг маккорлигини билса ҳам, фронт орқасидаги одамларнинг бефаҳм, бефаросат, лапашанглик қилишини кутмаганди. Белоусов гўё ярадорларни кузатиб келган киши бўлди қолди. Уларни ташиётган санитаркалар қаторида замбил кўтаришган бўлди-да, самолётда унинг ҳақида ҳужжат қўлтиқлаб келган врач-офицернинг кўзини шамғалат қилиб ғойиб бўлди.

Кунлар кетма-кет ўтиб борарди. Фронтларда қўшинларимиз ўзгарувчан ютуқлар билан, жангларда баъзи футбол командаларидай, гоҳ ютиб, гоҳ бой бериб турсалар-да, секин-аста олға силжиб борарди. Аммо Равшанов қафасга тушган йўлбарсдай гоҳ ўнгга, гоҳ чапга, кўпинча, ҳар томонга ташланиб кўрсада, ўрнидан жиллолмасди. Фашист қўшинлари уни темир панжалари билан қаттиқ чангаллаб турарди.

Сафларига бирор киши қўшилмас, аксинча ҳар куни кимларнидир ўлиги тантана билан кўмилар, кимлардир оғир ярадор бўлиб, эвакуация учун навбатдаги самолётни кутарди. Қўшини сийраклашиб борган сари Равшанов ҳаёлга чўмарди. Бу орада Брянск fronti анча олға силжиб олган бўлса ҳам, ғарбий фронт юриши тобора секинлашарди. «Нима бўлди, фронтимизга? — деб ўйларди Равшанов. — Толиқиб қолдимиз? Порохи тугадими? Етарли куч жамламай туриб катта қулоч отдикми? Бирор хато ўтдимиз — не ҳодиса юз берди?»

Равшановнинг фикрича, Вязьма районидаги фашист қўшинлари кучига етарли баҳо берилмаганди. Қолаверса, фронт қўмондонлиги ҳам, Равшанов ҳам ўз кучларимизнинг имкониятларига ортиқча бино қўйиб юборган эдилар. Бунинг устига Гитлер Европадан устма-уст янги дивизиялар юбориб, ўз кучларини қувватлаб турарди. Шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб 1941 йилнинг 5 декабрида бошланган Совет қўшинлари ҳужуми 1942 йилнинг март-апрелига келганда дарёлар ёқасида, ўрмонлар қирғоғида, ботқоқзорлар чегарасида бўшашди.

Қиш тугаб, илк баҳор шабадаси анқиб, ер илиди, лойгарчилик уйғониб, ботқоқликлар қутурди.

Штаблар қўлга киритган ютуқларини ҳисоб-китоб қилиб, бой берган томонларини ҳам чамалаб, стратегик устунлик, тактик камчиликларини таҳлил қилишга киришдилар. Газеталар якунловчи рақамлар, ахборотлар, интервьюлар босиб чиқара бошладилар. Радиоларнинг ахборотчиларидан тортиб, комментаторларигача немис-фашист қўшинларининг Москва бўсағасидаги ўнгарилма таллафоти ҳақида гапирдилар.

Комиссар Шевелев бу ахборотлардан, албатта, расмий ахборотларга таянган ҳолда, катта жадвал тузиб олганди. Унинг ҳисобига қараганда, Москвага йигирма беш километр қолганда тўхтатилган душман ундан икки юз эллик-уч юз километр орқасига суриб чиқа-

рилганди. Унинг талафоти-чи? «Олти юз эллик минг!» деди Шевелев.
— Гитлернинг Ғарбдаги талафоти билан мутлақо таққослаб бўлмайди, — деди Равшанов. — Таққоси беқиёс. Мана, масалан, Гитлер ғарб давлатларига қарши олиб борган бутун уруш кампанияси даврида ҳаммаси бўлиб йигирма етти минг солдат йўқотган эди. Солиштириб кўринг-а, олти юзу эллик минг қўшин қаёқдаю йигирма етти минг қаёқда!

Шевелев «Фарқи ер билан осмонча!» деб гапида давом этди:

— Буни қаранг: Гитлернинг йигирма учта дивизияси тор-мор қилинди. Германия салкам икки ярим минг танкидан ажради. Бизнинг фронт орқасида мажақлаганларимиз бу ҳисобга кирмаган.

Равшанов бу рақамларни ичида таҳлил қилиб кўрди-да, деди:

— Германия саноати 1941 йили шунча танк ишлаб чиқаролмаган. Демак, йўқотган танкларининг ўрнини қоплай олмайди. Бошқа соҳаларда ҳам шунақа, айниқса, ҳарбий ҳаво флотининг чуви чиқди.

Мана бунга қаранг: Москва бўсағасида фашистларнинг ўттиз уч минг офицери қирилибди. Офицердан иборат бутун бир дала армияси! Чет эл радиосини эшитдим. Москва бўсағаси Гитлер генералларининг қабристонини бўлди, деб гапиришяпти. Гитлер, бунинг устига, ўттиз беш генерали ва фельдмаршалини лавозимидан олиб ташлади. Бу ҳам ўлимдан баттар.

— Фон Штрауснинг Гитлерга ёқиб қолган жойи бор экан-да, шу қон қусгур патрот топмаяпти, аксинча, ғарбдан янги-янги кучлар оляпти, — деди Шевелев унинг гапларини эшитгач.

— Фон Штрауснинг ҳам куни битади, — деди Равшанов, — аммо куни битган сари авжига чиқяпти.

— Арслондай ташланишини қаранг.

— Штраус — яраланган арслон. Чангалининг зўрлигини кўриб турибсиз-ку, — деди Равшанов. — Лекин унга сўз берадиган аҳмоқ йўқ. Афеуски, фронтимиз ҳужумни давом эттирмайди. Менимча, немис кўмондонлиги ҳам Москвага қайта юз ўгирмайди. Бели синди. Аммо ёзги жанглар бошқа фронтларда бўлади, чамамда. Штраус ёзгача биз билан ҳисоб-китоб қилиб, позицияларини хатардан халос қилмоқчи.

Шевелев учун бу фикр янгилик эди. Ўйланиб тургач, «нега» деб савол ташлади.

Равшанов фикрини жамлаб олиш учунми, бир оз лабини-лабига босиб ўйлади-да, аста жавоб қилди:

— Гитлер икки томонлама калтак еди. Генералитетининг гапига кирмай Москвага ҳужум қилгани учун бир калтак еди. Совет пойтахти frontiда тор-мор бўлиб, «яшин тезлигида»ги урушнинг чуви чиққани учун шарманда бўлди. Энди ўша генералларга суяк ташлашга мажбур.

— Кўрамиз.

— Кўрамиз, деб ўтирсак бўлмайди.

— Ҳужумга ўтамызми?

— Йўқ. Кучимиз оз! Янги плацдарм ҳосил қилишимиз керак.

Равшанов бу фикрини асослаб, командарм Владовга, сўнгра фронт штабига радиogramма юборди. Генерал Владов Равшановни ўз жойида қаттиқ туришга буюрди. Фронт штабида эса, бошқача фикрга келдилар. Чунки улар стратегик нуқтаи назардан келиб чиқиб, Равшанов қисмларини душман чангалидан қутқариб олишни афзал кўрдилар-да, Владов армиясига уни қуршовдан чиқариб олишни буюрдилар.

Душман борган сари қутурадди, кун сайин, соат сайин Равшанов аскарларининг сафи сийраклашиб, қуроллари камайиб, ўқ дориси тугаб борар эди.

Шу орада генерал Владовдан, ўз кучинг билан қуршовдан чиқиб ол, деган буйруқ келди. Боши ҳам, оёғи ҳам йўқ, мужмал буйруқни олгач, Равшанов комиссар Шевелевга маслаҳат солди.

— Шошилич чора кўришимиз керак бўлиб қолди, комиссар.

— Плацдармни мустаҳкамлаш масаласидами?

— Қаёқда? Ҳамма хариталаримиз ўзгариб кетди. Қуршовдан ёриб чиқишимиз керак!

— Юқоридан кўмак бўладими, ваъда беришдими?

— Йўқ. Владов бизга ёрдам бермайди. Бериши керак эди! Фронт қўмондони юборадиган кучларни ҳам Гитлер янгитдан ҳамла қилиши эҳтимол тутилган жойга ташлайди. Биз вақтни ўтказмасдан ёриб ўтишимиз керак. Езда бошланадиган оловли жангларга биз ҳам керакмиз!..

Генерал Равшанов ўқчи дивизия штабининг бошлиғи подполковник Евдокимовни хоин Белоусов ўрнига тайинлади-да, унга ўз фикрларини баён этиб, ёриб ўтиш ва ўз армияси қўшинларига бориб қўшилиш режасини тузишни топширди. Евдокимов штабчиларни тўплаб, янги операцияни майда-чўйдасигача схемага солиб чиққунча, генерал Равшанов комиссар билан биргаликда «халқ билан гаплашамиз», деб қисмларга жўнадилар.

Қисмларда аҳвол танг бўлса-да, одамларнинг, аскар ва командирларнинг руҳи паст эмасди. Улар бу тангликни вақтинча деб билдилар. Командир ва комиссарнинг қисмларга келиши яхшиликка бўладиган ўзгариш нишонасидек кўриниб, уларнинг руҳини кўтарди.

Комиссар Шевелев ким билан учрашмасин, қаерда тўхталмасин, Москва бўсағасидаги сўқишларнинг оқибати ҳақидаги дастлабки яқунлардан сўз очарди. «Энг муҳими немис-фашист қўшинларининг «енгилмас» лиги ҳақидаги афсоналарни пучга чиқардик. Гитлерни мана қанча жойларга қўлаб келдик. Вермахтнинг емирилиши, Рейхнинг қулаши, дегани бу» деб гап бошларди.

Казакларнинг полкида қиличбозлар анча озайиб қолса-да, Грицко аввалгидек катта ишлар қиларди. Сира бўш келмасди. «Оз бўлсак ҳам созмиз», буюринглар, фрицларнинг соғ қолганларини битталаб қиличдан ўтказамиз!» дер эди. Унинг баланд руҳли гапларига Шевелев қўшилишгандек қувониб қараса-да, Равшанов бепарвороқ эди. У ҳужум эмас, чекиниш йўлини, қандай қилиб шу азаматларни гитлерчилар чангалидан қутқазиб қолиш ва ўз армиясига бирлаштириш йўлларини ўйларди.

— Коваленко! — деди Равшанов казаклар полкининг командирига.

— Лаббай, ўртоқ генерал!

— Уч-тўрт жойга катта гулхан ёқинг.

Казаклар ҳайрон бўлдилар: душманнинг тумшуғи остида гулханлару шовқин-сурон... Асаб атакаси эмасми?

Шевелев ҳам Равшановга сўров кўзлари билан боқдию индамади. Коваленко бу топшириқнинг остида бирор тактик ҳийла борлигини пайқади, нима эканлигини тушунмаса-да, тезда қуруқ ўтинлар ҳозирлашга одамларни жўнатди.

Қурбонмуродов полкида ҳам, Ваҳобов қисмларида ҳам шу хил ишлар ташкил қилинди.

— Артистларинг қаерда? — сўради Ваҳобовдан генерал.

— Шу ерда.

— Чақир, концерт бошласинлар, — деди-да, адъютантини, Олимпонни юборди. — Патефони билан ҳамма пластинкаларини олиб келсин!

Ярим кечада, қалин ўрмон ичида, ҳар жой-ҳар жойдаги сайхонликларда гулхан ёқилиб, атрофида концерт бошланди. Душман бу сирни билолмай, ҳайрон эди.

Улар тўпчиларини уйқудан уйғотиб, миномётчиларини қўзғатиб, гулханларнинг теварак-атрофини тўпга тутдилар.

Аммо ҳаммаси беҳуда эди, аланга тобора авж олди. Ўрмон ичра акс-садо таратиб патефон пластинкаси «кўпминг кишилик митинг» ўтказар, нотиқлар: «Фашизмга ўлим! Йўқолсин Гитлер!» деб қичқирар эдилар. Концерт баралла давом этарди.

Равшановчилар ўз лагерларидан анча узоқлаб қолсалар ҳам,

немис тўплари гумбурлаб, миномётлари бобиллаб турди. Патефон ҳамон тарона қиларди. Қўшиқни ўлдириб бўлармиди!

Равшанов ўзининг ёриб ўтиш режаси ҳақида, армия қўмондони Владовга шифровка юбориб, унинг фикрини сўрагани. Генерал Владов унинг ёриб ўтиш фикрини қувватласа-да, маршрут йўлини маъқулламади ва очик жойлар билан Пурга дарёси томон чекиниш ҳақида буйруқ берди. Владовнинг буйруғи Равшанов режасининг тескариси эди. Бу йўлдан чекинишга Равшановнинг оёғи тортмас, юраги бетламас эди. Аммо Равшанов ўз фикрини командармга маъқуллата олмади. Генерал Владов радио орқали сўзлаб, уни бошбошдоқликда айблади ва ўз буйруғининг ижросини талаб қилди.

Равшанов, командармнинг амри вожиб, деди-да, ўз режасидан воз кечиб, Владов буюрган йўлдан Пурга томон йўл олди.

Ўз кўнглидаги режасини бажармай, оёғи тортмаган, дилига ботмаган маршрутга юргани учун генерал Равшанов минг афсусланди. Аммо бирор шошилич чора кўришга кечикиб қолди. Чунки унинг кейинги маршрути немис қўмондонлигига буткул аён эди. Бинобарин, бу йўллар унинг қўшинлари учун қопқон бўлди.

Афсус, минг афсуски, эртасига айёр душман уларнинг йўлидан чиқди. Икки ўрмон оралиғида, пистирмада турган фашистлар разведгуруҳларнинг кўзини боғлаб, янглиштириш учун уларга кўриниш бермади, орқаларига қайтиб кетишга ҳам қаршилик қилмади, натижада икки ўрмон оралиғидаги очик жойдан ўтаётган қисмлар уч томондан ҳужумга учради.

Эрталабдан кечгача беомон жанг борди.

Равшанов жанг нима билан тугаганини билмай қолди. Немис снаряди унинг отини йиқитиб ўзини майиб қилганди. Ҳушидан кетган генерални унинг икки биқинида келаётган разведкачилар, аниқроғи, Олимжон билан Глаша от тагидан чиқариб олдилар.

— Сизга нима бўлди, Темур ака! — деганича Шарифа унинг устига отилди.

Аввалдан келишиб қўйилганидай, Равшановнинг оғир ярадор бўлганлигини қисмлардан сир тутдилар. Генерал Равшанов номидан гоҳ Евдокимов, гоҳида Шевелев буйруқ бериб, қисмларга топшириқ қилиб турдилар.

Бу ердан аранг ёриб ўтган қисмлар гуруҳи ўрмон оралаб йўлида давом этди.

Равшановни эса, ҳарбий врачлар чанасига ётқиздилар-да, «Разведгуруҳ — 2» командири кичик лейтенант Равшанов отличлари кўриқчилигида самолёт кўнадиган жойни қидириб кетдилар.

XX

Кунлар елдай оқиб, булутлардай ўтиб борарди.

Спасск минорасида бир маромда курантларнинг юраги тепарди, заррин рангларини жилолатиб олтин миллар йўрғалар, болғачаси ҳар замонда бонг урарди.

Туятишли қизғиш Кремль деворларининг бағрида, Қизил майдон тошларида гурс-гурс юриб келгач, Владимир Ильич мақбараси пойида елкаларидан шарақлатиб милтиқ тушириб, мармар тошга тарақлатиб қўндоқ ташлаб, соқчи пост алмашинарди.

Генерал Равшановни курантларнинг тонгги бонги уйғотди. Бонглар садоси нақадар жарангдор, нақадар ёқимли! Аммо кадрдон бонг садоси атиги олти марта жаранглади, яна ва яна жарангласа эди. Унинг хаста дили шуни истарди. Яхшики, бонглар кетидан ундан ҳам ёқимли садо янгради. Жозибадор, оромбахш, қалб чорловчиси бўлмиш Совет Иттифоқи Гимни янгради. Генерал Равшанов сакраб ўрнидан туриб, қўлларини бошига қилиб, унинг садосини честь бериб тинглагиса келди. Аммо иложи қанча, у каравотнинг қули эди. Оғир ярадор

Темур Равшановични ҳарбий шифокорлар сим каравотга боғлаб қўйган эдилар.

Темур Равшанов кўзини очиб, ўз тили билан айтганда, вазиятни аниқлашга уринди. Аммо унинг разведкаси дарровда хулоса чиқара олмади. Қаерда ётибди? Кимларнинг қўлида? Нега уни тангиб қўйдилар? Қандай вазият содир бўлди бу ерда? Нега қўланса хид?.. Ким нарқозни берди унга?.. Шунча ҳам ҳушни йўқотадимиз?..

Секин-аста бўлса-да, унинг кўзи «вазиятни аниқлай бошлади». Оппоқ уй, шишти оппоқ... Деворлари оппоқ... Деразаси фил суягидай. Атрофларидан ўтиб турган аёлларнинг кийимлари, қалпоқлари оппоқ...

Эшик очилди. Жуда секин очилди. Унинг қулоғига оёқ товушлари келяпти, аммо узоқдами, яқиндами, билиб бўлмайди! Ким бўлса ҳам оёғининг учи билан аста ва беозор юради.

Ниҳоят, унинг пешонасига юмшоқ кафт қўйилди. Шундай юмшоқ, шундай ипакнинг ўзгинаси. Шарифанинг кафтига ўхшайди. Беозор, оромбахшлигидан худди ўшанинг қўллари...

Равшанов унинг билагини ушламоқ учун қўлини кўрпадан чиқармоқчи бўлди-ю, қимирлаёлмади. Сал қимирласа, гўё баданига миллион нина баравар санчиларди. Устида ҳам беҳисоб тегирмон тошлари тургандай...

— Шари-фахон?.. Сиз-ми?.. — Темур Равшанов аста ва жонсиз хаста овози билан сўради.

Хирург аёл унинг рўпарасига ўтиб, кўзига тикилди:

— Яхшимисиз?

Хирург аёл унинг кўзига Шарифаси бўлиб кўринди.

— Ша-ри-фа-хон?..

Хирург тушундики, бемор ҳали ҳам наркоз таъсирида.

— Сизни даволовчи врачингизман, — деди у табассум билан.

Темур Равшанов унинг билагини ушлагиси келди, аммо қўлини кўрпаси остидан чиқаролмади.

— Сув...

— Ҳозир... Ҳозир...

Сувни ҳам кутмай унинг сузилиб турган кўзлари уйқуга кетди.

Равшановнинг суяклари мажақланиб кетганди. Чанада ўрмон аэродромига, ундан самолётда Москвагача, сўнгра «тез ёрдам»да госпиталгача уни озмунча тебратиб, силкитиб, безовта қилмадилар. «Йўл азоби — гўр азоби» деганларича бор экан, Равшанов йўлда ҳолдан тойиб, нари бориб, бери келганди.

Госпиталда унинг яраларини спиртда, махсус аралашмаларда ювиб тозаладилар-да, мўл-кўл наркознинг қаттиқ кайфи остида синиқларни гипслаб қўйдилар. Гипс тарашадай қотиб, босқондай босиб, қисқичдай қисиб, синиқ суякларни баттар азобга солди.

Оғриқ зарбиданми, наркоз кайфиданми, Темур Равшанов алаҳлаб, фронтдаги аскарларига кўмонда бераётгандай бўлар, кимнидир уришиб, кимдандир нолир, айниқса, фашистларни оғзига келган иборалар билан сўкарди. Сўнгра андак юмшаб, кимлар биландир сўзлашарди-да, кейин оғзи қуриб, сув талаб қиларди.

Наркоз кайфи битгач, Равшанов ўзига келди, қаерда ётгани, нималар бўлганини англади, аммо синиқ суяклар азобига бардош бериб бўлмасди. Қўшни хоналарда кимнингдир оёғини, кимнингдир қўлини кесишар — уларни қорасондан сақлаб қолиш чораларини кўрардилар. Азобга чидаёлмаганлар додлар, гўё Равшанов ётган теварак-атроф, бутун госпитал дод-вой ичида қолгандай эди.

У оғриқни эсдан чиқариш учун тасбеҳ ўғиргиси келди. Тасбеҳ мунчоқларини бармоқларда силаб, санаб ўзини оунтирмоқчи бўлди. Афсуски, тасбеҳи ёнида эмасди. Ҳамширани чақиртириб тасбеҳини топдириб келди. Аммо тасбеҳ ўғирришга бармоқлари кўнмади. Кейин унинг папирос эзгилагиси келди. Азобни босиш учун бу ҳам эрмак эди. Қўли эпақага келмагани учун буни ҳам эплаёлмади. Жарроҳлик

столидан қўл-оёғи кесилиб чиққан ярадорлар наркоз таъсири тугагач, вой-войлар, баъзилари дод соларди.

Равшановнинг дарди гўё бедаводай, азоби аса, битмас-туганмасдай эди. Оғриқдан ўзини босолмас, фарёд қилгиси келарди. Гўё дод солса азоби енгил тортадигандай туюларди, аммо айюҳаннос унга сира-сира келишмасди. Нима қилсин?.. У тишини-тишига босди — узоққа бормади. Лабини тишлади — баттар бўлди. Нима қилсин? Қўшни хоналардаги ярадорларга ўхшаб додлайверсинми? Бе! Овоз чиқариб дард енгиллатмоқчи бўлсанг, қўшиқ айт!

Равшанов қўшиқ билан ўзини овора қилиб, дардини унутмоқчи эди. У, шунча ўйласа-да, бирорта қўшиқ ёдига келмади. Бир оздан сўнг хаёлига келган бир қўшиқнинг чала нақорати тилига кириб қолди. Чала бўлса ҳам такрорлайверди:

Смело мы в бой пойдем
За власть Советов...

У овозининг борича шу нақоратни такрорлашдан зерикмади.

Смело мы в бой пойдем
за власть
Советов!..

Даволовчи врач унинг хонасига кирганида, Темур Равшанов унга нотаниш сўзларни баланд овоз, юксак пардали катта ашулани айтарди. Такрор-такрор бир нақорат янграрди:

Яша Шўро!.. Яша Шўро-о-о!..

Даволовчи врач ҳам унинг бу ҳолатига тегишли «диагноз» тополмади шекилли, консультант — профессорни бошлаб келди. Профессор-психолог беморни синчиклаб қаради-да, «асабдан эмас, азобдан» деди даволоччи врачга.

— Нима қилиш керак?

— Ўз-ўзини даволаяпти беморингиз. Иродаси кучли экан. Оғриқ сал нари турсин, деб ашула айтяпти.

— Оғриқни пасайтирадиган уколлар ҳам кор қилмаяпти...

— Ундай ҳолатларда, баъзи беморлар, — деди профессор-психолог, — ўз-ўзига таъсир кўрсатиш йўлига ўтиб оладилар. Баъзилар кулги терапияга сиғинадилар-да, дардни кулги билан енгадилар. Сизнинг беморингиз иродали одам экан. Қўшиқдан мурод ҳосил қилмоқчи.

Даволовчи врач ҳарбий хирургияда ном чиқарган машҳур Пироговнинг шогирди бўлмиш академикнинг фикрини билгиси келди. Академик бемор Равшановнинг «Қасаллик тарихи»ни ўрганиб чиқди-да, унинг ўзи билан суҳбатлашмоқчи бўлди.

Академик суҳбатга кирган чоғида ҳам Равшанов қўшиқ айтиб, овозининг борича:

«Богаро-о кўйсам қадам,
Гул-гунча қолмай хандадур!»

деб ётарди. Академик, даволоччи врач келтириб қўйган вена стулига ўтириб, Равшановнинг киртайиб қолган кўзига боқди. Равшанов қўшиқни бас қилгач, академик ундан сўради:

— Қаерингиз оғрияпти?

— Суякларим беомон зирилляпти...

— Қирқ кунлик гипс қўйилибди. Чидай оласизми?

— Тўрт юз кунлик гипсда ҳам бу суяклар азоби битмайди, — деди Равшанов.

— Нега?

— Майда-чуйда суяклар ўз ўрнига териб қўйилмаган, — деди Равшанов зўрға гапириб. — Уларни битталаб териб, эски ўринларига жойлаш керак... Бўлмаса — тамом... Одамликдан чиқаман. Бир йўла айтиб қўя қолай: оёқ-қўлларимни кесиб ташлашга ҳам мутлақо йўл қўймайман! Фашистлар қирилиб битмаган экан, мен Ватанимга жуда-жуда керакман!

— Хирургияда бошқа илож йўқ-да.

— Бор! — деди Равшанов қатъий оҳангда баланд овоз билан, гўё столга тақиллатиб мушт туширгандай.

— Масалан?

— Моштабибни қўлига тушсам ўн кунда тузатади. Тошкентдан Моштабибни чақиртиринглар! Қаттиқ талаб қиламан: Тошкентдан Моштабибни чақиртиринглар!

— Совет хирурглари табиб ёрдамига муҳтож эмас...

— Хато қиладилар, — деди бемор Равшанов. — Хато қиласизлар... Халқ медицинасининг минг йиллик тажрибасидан воз кечиш гуноҳ! Моштабибни чақиртиринглар!!

Академик-консультант «маслаҳатлашиб кўрамиз» деди-да, беморга шифо тилаб, унинг хонасидан чиқиб кетди.

Равшановнинг оғриғи ҳам, қўшиғи ҳам давом этди. У, хаёлига келган ҳамма қўшиқлардан бир шингилдан, баъзиларининг дилига ёқиб қолган нақоратларини такрор-такрор куйлади. Унинг қўшиқлари қаторига янгиси ҳам қўшилди:

Қаердасиз, менинг полкларим?..
Қаердасиз, жанговарларим?!

Унинг бу гапини коридорда турган полковник Бобров ҳам эшитди. Врачлар уни ярадор Равшанов ҳузурига киритмай турган эдилар.

— Икки оғиз гап сўрайман, — деди у прокурорлик ҳужжатини кўрсатиб. — Фақат икки оғиз гап. Командарм Владов кутяпти. Равшановнинг қопқонга тушиб қолиш тафсилотини биламан-да, кетаман. Ишим тигиз!

— Ярадор трибуналга сўроқ берадиган даражада эмас! Бир оғиз сўз сўрашингизга ҳам рухсат йўқ! — деди-да, даволовчи врач прокурорнинг беморни безовта қилишини таъқиқлаб қўйди.

Равшанов бу воқеадан беҳабар эди.

Қайлардасиз, жанговарларим?..

Унинг қўшиғи тинмай кеч кирди, тун бўлди.

Кремль курантлари ҳар чоракда бир маромда бонг урарди.

Яна қулоққа таниш бонг билан тонг отди. Юракка ёққан садолар уни уйғотди.

У кўзини араг очиб, қиё қараса, олдида навбатчи ҳамшира лабини тишлаб, бир қошини чимириб, унга эътиборли тикилиб турибди.

Равшановнинг кўзларига деразадан нарида ташқи дунё, мовий осмон, булутлар кўринар, оқиш-қора булутлар устида эса, ялқов патрул-самолёт секин сузиб юрарди. Мотор товуши гўё алла айтаётгандай эшитиларди. Унинг қанотларида қуёш нури ёрқин-ҳаворанг жимиллаб кўринарди.

...Милтиқ елкалаб, гурс-гурс одимлаб Кремлдан чиққан сарвқомат аскарлар доҳий Ленин мақбараси пойида юрак амри садоси билан елкаларидан шарақлатиб милтиқ туширар, мрамр тошга қарсиллатиб қўндоқ ташлардилар-да, йигдай қотиб, олисларга унсиз боқиб, соқчиликда турардилар.

...Олис-олисларда, Москвадан анча йироқда омонсиз жанглр борарди.

1980—1983.

Нормурод
Нарзуллаев

**ЮРАК ЁНАР
МИСОЛИ ОФТОБ**

Ҳаёт қонуни

*Бор ҳаётнинг одил қонуни —
Қонунига бўйсунар ҳолос.
Уз ҳукмида таъкидлар шунки:
«Яшаш ишқи — умрга асос!»*

*Бордир юки, юмушлари бор,
Тонглари бор, тўзонлари бор.
Қувончлари, таъвишлари бор.
Бор ўз ўқи, ўзанлари бор.*

*Ҳаёт бир йўл, қайрилиши бор,
Гул тугиши, ўқ отиши бор.
Висоли бор, айрилиши бор,
Муруввати, йўқотиши бор.*

*Ҳаёт шундай шонли оламки,
Саҳроси бор, гулшанлари бор.
Ҳаёт шундай жонли одамки,
Қалбида қор, гулханлари бор.*

*Ҳаёт қолмас бир жойда тўхтаб,
Ҳаловатни билмайди фақат.
Унга душман баҳона, сабаб,
Бошқаради ишқли ҳаракат.*

*Ҳаракатда — ҳаёт карвони,
Йшонч, имон ғилдирагидир.
Муҳаббати — сўнмас армони,
Ҳарорати ўт юрагидир!*

Тош китоб

Ҳамза мақбараси қошида

*Тоғ бошида хоксор мақбара,
Тинч уйқуда шоири замон.
Шоир руҳи — камёб хотира,
Ҳоким бунда эътиқод, имон.*

Оқ мрамарда ўйнар оппоқ нур,
Қуёш меҳри — оташ нишона.
Тўфон билан ўтди ёш умр,
Ҳақиқатдан сўйлаб афсона.

Кўнгил янглиғ очиқ тош китоб
Кўк мақбара остонасида.
Юрак ёнмиш мисоли офтоб,
Инқилобга битиб қасида.

Тош китоб — бу шоир дастхати,
Кўнгил мулки — олтин варақлар.
Варақларда мангу олган тин, —
Шоир қалбин тингланг варақлаб.

Тоғ бошида хоксор мақбара,
Тинч уйқуда шоири замон...

Дил дил эмас дилдорсиз

Ҳаёт борми дийдорсиз,
Дил дил эмас дилдорсиз.
Шоир ишқи — жони у,
Яшай олмас ашғорсиз,
Ҳаёт борми дийдорсиз.

Оғулар солиб гулга,
Озор берманг булбулга.
Дардкаш булбул гирёни
Азоб берар кўнгилга,
Озор берманг булбулга.

Егду таратар қуёш,
Ишқи унда тиллақош.
Таслим бўлгани ёрнинг —
Кўксинг узра қўйса бош,
Ишқи унда тиллақош.

Жайрон кўзли ул зебо
Менга бунча бепарво.
Васли насиб этарми
Этсам ёрга илгижо,
Менга бунча бепарво.

Кўнгил зебони истар,
Севаман, деб дил қистар.

Аҳду паймон — ишқ муҳри,
Бузганлар бўлур музтар,
Севаман, деб дил қистар.

Курса уйга қалдирғоч,
Қувонгандан бағринг оч.
Баҳор ва ишқ элчисин
Йўлларига гуллар соч!
Қувонгандан бағринг оч.

Вафосиз ёр ёр эмас,
Куйламаса тор эмас.
Ошиқлардан бир сўранг,
Тилмочга дил зор эмас,
Куйламаса тор эмас!

Севги чертган созини,
Тингланг юрак розини,
Дил ториға жўр Нарзий,
Суюб ёрнинг нозини,
Тингланг юрак розини,

Ҳаёт борми дийдорсиз,
Дил дил эмас дилдорсиз.

Таниқли шоир, Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати Нормурод Нарзуллаев 1934 йилнинг 7 июлида Қашқадарё область Уल्याнов районидаги Хўжахайрон қишлоғида колхозчи оиласида туғилган. У Йўлдош Охунбобоев номли Қарши педагогика билим юртида, сўнг Самарқанд Давлат педагогика институтининг тил ва адабиёт факультетида таълим олган.

Китобхон ўн бешдан ортиқ шеърый мажмуалари эълон қилинган

Кўз текканмиш булоққа...

Ернинг ҳам бор юраги, кўзи,
Ернинг қалби — тиниқ булоқмиш,
-Қайнашлари — илҳоми, сўзи,
Оҳанг ичра сирли сўроқмиш.

«Музбулоқ» деб атар эди эл,
Йўловчига салқин бир бекат.
Карвон ўтса — қўналға — манзил,
Хизмати ҳам текин, беминнат...

Лек юз берди бир ҳол ғаройиб,
Табиатнинг бу не ғавғоси?!
Бир оқшомда бўлмиш у ғойиб,
Буми ернинг талх иддаоси?!

«Кўз тегибди булоққа, қаранг!» —
Одамларнинг топган сўзлари.
Йўлбонларнинг ақли лол, гаранг;
«Кўзи борнинг чиқсин кўзлари!»...

...«Музбулоқ»ни қўмсайман лекин,
Бир зум қўниб ўтган-кетганда.
Лаънат тошин отаман секин
Тупроқ тўкиб, кўзин ёпанга!..

Ернинг ҳам бор юраги, кўзи,
Ернинг кўзи — тиниқ булоқмиш...

Бахтиёр дамларда

Набирам Алишерга

Меҳру муҳаббатдан келдинг дунёга,
Зукко шоир руҳи ўзи қўйди ном.
Уйимиз, кўзимиз тўлди зиёга,
Шеърини ёздирди сабуҳий илҳом.

Инсон туғилади яшамоқ учун,
Яшаш осон эмас оламда бироқ!
Изинг ҳалол бўлса, ризқинг ҳам бутун,
Даргоҳдан ҳеч замон ўчмагай чироқ...

Таржимаи ҳолим, сулолам менинг,
Умримнинг давоми — ҳаёт илдизим,
Қалбим чаманида гуллолам менинг,
Юрмаган йўлларим, босмаган изим...

шоирнинг хонандаларимиз томонидан мунтазам куйланадиган қўшиқлари билан ҳам, бир қатор илмий, адабий-танқидий мақола-лари билан ҳам яхши таниш.

Журналимиз редакция ҳайъатининг аъзоси, асарларида Ватанга муҳаббат туйғулари етакчи ўринни эгаллаган шоиримиз Нормурод Нарзуллаевни кўп минг сонли журналхонларимиз номидан қутлуг 50 ёши билан чин қалбдан қутлаймиз.

Хаятда қўлласин ҳазрат ёди ҳам,
Камгар камолингдан эл қилсин ҳавас,
Бахтиёр дамларда эслаб, набирам,
«Бобом шеър атаган менга!» десанг, бас!

Илдиз, юлдуз, из

Дарахт қанча бўлса юксак, ҳосилдор,
Ерни қучоқлаган илдизи, деб бил!
Агарчи башарнинг бахти шуъладор,
Кўкда чарақлаган юлдузи, деб бил.

Яхшилик деб ҳалол яшаркан инсон,
Етар манзилига, муроди ҳосил,
Тақдирини
асрга экан дахлдор, —
Ўзидан қолдирган нур — изи, деб бил!

Ошиқда тўзим бўлмас!

(Халқ йўлида)

Сўви тиниқ сой кўрдим.	Ой юзимни излайман,
Сой устида ой кўрдим.	Ернинг висоли бордир.
Утлоқлари ям-яшил,	
От ёнида той кўрдим.	Ойдан кўз узиб бўлмас,
	Ерга кўз сузиб бўлмас.
Чўпон чалар найини,	Васлига етмагунча
Қўмсар моҳларойини.	Ошиқда тўзим бўлмас.
Найда изҳор этарми	
Ошиқ кўнглин майлини.	Сойни етаклаб кетгум,
	Ойни етаклаб кетгум,
Ойнинг ҳилоли бордир,	Ой ҳам, сой ҳам бир ён-у,
Сувнинг зилоли бордир,	Ерни етаклаб кетгум!

Муҳаббат мулки

(Она алласи)

Қалб боғимда гуллолам менинг,
Меҳрим мулки — Зилолам менинг.

Кўзим нури, қалбимнинг қўри,
Кўкда кулган ҳилолам менинг.

Шўх кулгингдан уйғонсин дунё,
Тоғдан тушган шалолам менинг.

Тонг юлдузим, жону жаҳоним,
Жонга пайваст, жон болам менинг.

Сен — асалим, ширинзабоним,
Болга тўла пиёлам менинг.

Ширмон ёпсам тандирда бир кун,
Асли пишиқ зуволам менинг.

Муҳаббатим, ёдгорим, изим —
Дил нидоси — ҳаволам менинг.

Фуруримсан — наслу насабим,
Боқий умрим — сулолам менинг!

Қалб боғимда гуллолам менинг,
Меҳрим мулки — Зилолам менинг.

Менга чиннигул ҳадя этган Саодатхонга атаганим

Кўзим ожиз, дея ўксинма, синглим,
Буни эслатмоғим ўзи ножоиз.
Эътиборинг учун кўксимда қўлим,
Қалбингни парчалаб, излама боис:

Тақдир тақдир экан:
Кўрсатди бир бор —
Яна бир кам дунё эканлигини,
Кимни зулумотга айлармиш дучор,
Кимга кўркам дунё эканлигини.

Жаҳон жаҳон эмас,
Кўрдир, сўқирдир,
Агар ожиз бўлса инсоннинг қалби.
Афсус-надоматда қолмасми тақдир,
Дилларни қақшатар зил-замбил зарби.

Сенинг қалбинг очиқ!
Қалб кўзинг билан
Кўрасан оламни, танийсан рангни.
Шу ёниқ меҳрингдан дунё ҳам равшан,
Кутасан, куй тинглаб, умидвор тонгни.

Ҳаётга ишқингдан чиннигул гувоҳ,
Гул меҳринг пок кўнглинг тўрида кўрдим.
Кўзойнак остида яширин нигоҳ
Гавҳарин қалбингнинг қўрида кўрдим.

Кўзим ожиз дея ўксинма, синглим,
Буни эслатмоғим ўзи ножоиз.
Эътиборинг учун кўксимда қўлим,
Қалбингни парчалаб, излама боис...

Ахир, ногиронлик асло айб эмас,
Эмасдир бу олам нуқусдан холи.
Кўзи очиқларга инсоф берсин, бас,
Ақли ожизлардан асрасин толе!

Қўшиқ қалби

Ҳалимахоним Носировага

Тўхта, булбул, хонишдан бирпас,
Утинчимга бир лаҳза кўнгин.
Умр бўйи қиларсан ҳавас,
Сўрар чиндан ишқпараст кўнги.

Тингла, булбул, кўйлар Ҳалима, —
Эл булбули, ҳаётга ошиқ.
У — қалбларни айлар таржима,
Севгисига бахшида қўшиқ.

Сен гул дейсан, ул дейди элни,
Хоҳиш нима — ўргатади ул.
Гулу нурга буркаб кенг йўлни,
Ениш нима — ўргатади ул.

Қўшиқ саси тутмиш жаҳонни,
Шодлик маржон бўлмиш бўйнингга.
Қўшиқ ёниб қучмиш осмонни,
Сайёралар тушмиш йўннга.

Ул табаррук, қутлуғ қўшиқдир,
Яшар Нурхон, Турсунной қони!
Ул жанговар, улуг қўшиқдир,
Бор Гулсара, Асал имони!..

Ул қўшиққа ётдир ўқ, милтиқ,
Умри тугаб, топмайди завол.
Ул қўшиққа дунё ҳам интиқ,
Ул қўшиқнинг умри баркамол.

Қўшиқ билан барҳаёт илҳом,
Қўшиқ билан уйғонар сахар.
Қўшиқ билан фараҳли оқшом,
Қанотида учар хушхабар.

Қўшиқ — чақмоқ, қўшиқ — яшиндир,
Қалбда ўчмас излари қолгай.
Қўшиқ билан ҳаёт шириндир,
Дунё кўрар кўзлари бўлгай.

Ишонаман: умр бебаҳо,
Қўшиғидир инсонга ёдгор.
Қўшиқ қолмас оламда танҳо,
Содиқ қалби — Ҳалимаси бор.

Юрагида, муҳаббатига
Қўшиқ тирик — буюк эҳтиром.
Қўшиғида, қалб дастхатида
Қолур абад ўзбек деган ном!

Халқим мулки — ноёб сангати,
Эл-юрт учун ул бир жаҳондир.
Ҳалол умри — юрт камолоти,
Мен учун ул Ўзбекистондир!

Йўлдош
Шамшаров

I

Қурбон додлаганча уйғониб кетди. Урин устида қора терга ботиб, ҳушсиз ўтирарди. Хотини Саломатхон бир қўлида пиёлада сув, бир қўли билан кўксини чангаллаганча эшикдан кирди:

— Додлашларингиз бор бўлсин илойим, дадаси, овозингизни эшитиб, супурги ҳовли ўртасида қолди, юрагимни чангаллаб югурдим. Мана буни ичворинг!

— Юрагинг жойидан чиқиб кетмадимизми? — Қурбон Саломатхонга совуқ назар ташлади, ўрнидан туриб, сўридан тушди-да, уни туртиб юборди. Пиёла отилиб кетди. «Қассобга мол қайғу, эчкига жон...» деб кўнглидан ўтказди у: — Мен нима алпоздаман-ку, сен... — сўзи узилди.

— Одатдаги босириқишингиз деб ўйлабман, — хотини орқасидан бош чайқаб кулумсиради. — Шаршарага бориб, тушингизни сувга айтинг, сизни басваса қилган ўша нарсани оқизиб кетади, кўнглингиз ёришиб юрасиз.

— Бир марта тўғри маслаҳат чиқди сендан,— тўнғиллади Қурбон. Новдан шариллаб тушаётган сув дамига келиб ўтирди. Муздек сув зарралари юзига, соқолларига урилди. Чиндан ҳам сув унга роҳат бағишларди. Аммо тушни бетни ювиб, кейин айтадимми, ё олдин, шуни билмас экан. Хотинидан сўрашга ори келди. Таваккал...

...Кечаси қўйхонага бўри тушганмиш, новвосдай келармиш. Қурбон таёқ кўтариб, ҳай-ҳайлаб борса, ўзига ташланибди. «Домимга энди тушдинг, олдин ўзингни емасам, қутулмас эканман», деб тагига босиб олганча хўп пийпалабди, устига чиқиб олиб, елкасига тишларини ботирибди, тизиллаб қон отилиб турганмиш. Қурбон додлармишу товуши чиқмасмиш, жонидан умиди узилган шу даҳшатли дамда бир йигит пайдо бўлиб, бўрини бўғизлаб ташлабди. Қурбон кўзини очса, тепасидаги йигит Собиржонмиш, қўрқиб кетдингизми, дадажон, деб кулиб турганмиш...

Тавба, деб ўйлади Қурбон, туши таъбирига ақли етмай. Нимага энди катта ўғли Ҳакимжон эмас, хотини эмас, энг сеvimли қизи Зарифа эмас, кўнглимдан чиқариб ташладим, ҳатто оқ қилдим деб юрган кичик ўғли Собиржон унинг жонига ора кирди, бўри оғзидан уни тортиб олди?..

Шу савол бошида михдек санчилиб турар, аммо жавоб тополмасди. Ҳозир унга сув салқини ҳам қор қилмай қолди. Таъби тиррик, мадори йўқ, иккала тиззасини чангаллаганча базўр ўрнидан турди.

...Қурбон, ўз таъбирича, эсини таниб, бирни икки қилувчилар тоифасига қўшилибдики, бу депарада ҳали-ҳануз биринчи ўридан орқага сурилгани йўқ. Савдо кўчасида юрганига қирқ йилдан ошди, матлубот жамиятида товаровед, яна катта-катта магазинларда мудир бўлиб ном чиқарди. Пихи қайралган тафтишчилар қасд қилганларида ҳам, бирон марта камомат тополмаганлар, жавобгар қилиш уёқда турсин, бирон марта тўртта одам орасида ер чиздириб қўёлмаганлар. У гоҳо чечилиб кетиб, ўғли Ҳакимжон билан куёви Латифбойга мақтанади: «Чўнтакда жарақ-жарақ пул бўлгандан кейин не-не амалдорлар билан ёнма-ён юрганида ҳам дадангиз ҳушини йўқотмаган. Ҳа, ҳа, ўғилларим, ана шунақа, тийинлар йиғилиб сўм бўлади, суянч бўлади...»

Ҳаёт ва яшаш хусусида Қурбон чаққоннинг ўз фалсафаси, ўз йўли бор. Масалан, болалар ота изини муқаддас билиши, зинҳор бу издан чиқмаслиги керак. Бу йўлда олалик пайдо бўлса, оила сочилади, ундан қут-барака кўтарилади. Ота йўлидан чиққан фарзанд хароб бўлади. Бу биринчи. Иккинчиси шуки, идроки бутун одам узоқ ва кўп ўқиши шарт эмас. Умр зое кетади.

Катта ўғли Ҳакимжон ўнинчи синфни битиргандан кейин ўқитувчи бўлишга ҳаваси борлигини, педагогика институтига кириб ўқишга бел боғлаганлигини айтди. Қурбон ўғлининг гапи мағзини чақиш учун ўйга толгандай бўлиб турди-да, кейин нимагадир Ҳакимжонга қараб кулумсиради ва бошини сарак-сарак қилди:

— Йўқ, отангиз айлансин, бу маъқул йўл эмас, чакки... Кўнглингиздагини сезиб турибман, айтишга ботинолмаясиз, нимага чакки, демоқчисиз. Гапимга диққат билан қулоқ солинг: биринчидан, у жуда узун ўқиш, умрнинг анча қисми, йигитликнинг гули кетиб қолади. Иккинчидан, бизнинг уруғда бу соҳага кирган одам йўқ. Биласизми, болалар орқасидан югуриш, уларни йўлга солиш машаққатига, мен аминманки, тўзимингиз етмайди. Сизни савдо техникумига киритиб қўяман. Ўқиши қисқа, икки йил. Ҳа-ҳу дегунча ўтиб кетади. Катта бир магазиннинг мудирини ёки энг яхшиси, товаровед бўласиз. Ҳур қизлардан биттасини олиб бераман. Шохона уй, ҳовли тайёр. Ҳа, ақл-идроқда кам эмассиз, бунга аминман. Сиз бировнинг қўлига қарамай-сиз, бошқалар сизнинг қўлингизга қарайдиган бўлади... Бу йўлнинг афзаллигини айтсам, мен савдо академиясини битирмаганман, унинг академикман. Савдо ақли ўзини шундай деб билади.

Нима учун? Аввало шунинг учунки, идрокдан худо мени қисмаган. Иккинчидан, бу касбга худонинг менга атаган насибаси деб маҳкам ёпишганман. Мана кўриб турибсизлар, бу депарада ҳеч кимдан камлигим йўқ. Аминманки, сабр-тоқат қилсаларинг, менинг изимдан бориб, савдо-сотикнинг академиги бўлиб етишасиз...

Ушанда Ҳақимжон кўзлари пирпираб дадасига қараб қолган эди. Мана неча йилдирки, гоҳ хуш, гоҳ нохуш, сабр-тоқат билан тиришиб-тирмашиб дадаси изидан боряпти. Топганини дадасига топширади. Лекин қўлига ушлаб, бир санаб кўришни унутмайди. Ҳақимжоннинг хотини, унинг айтишича, гоҳо гиншийди, «Дадам шунча пулни қаёққа яшираркинлар-а, Содикжон (эрини ўғлининг исми билан атарди)? Қанча ўрик сотиб келасиз, бошқа нарсалар ҳам. Ҳафтасига икки-уч бор қўй сўйиб, шаҳарда сотасиз... Буларнинг болалари, кийим-кечаги бор демай ойлигимизга ҳам қўл узатиб турадилар. Тавба, қуридим қудуқ-а...»

— Кўп гиншийсан-да, бас қил ҳа демай тонг отади, — ух тортади Ҳақимжон. Бир оз жимиб, кейин қўшиб қўяди. — Гўрига кўтариб кетармиди...

Қанча иложи бор. Шунча кўнган. Тоқат қилади. Дадаси ундан хурсанд. Баъзан хуруж қиладиган ички тугённи шу босади.

II

Уша куни эсига тушса Қурбоннинг суяги зирқирайди.

Ез белига келган кунларнинг бирида Собиржон дом-дараксиз кетди. Қурбон ўзини қўйгани жой тополмай қолди. Милицияга хабар қилди: Узоқ-яқиндаги таниш-билишларниқига ўзи бориб келди. Йўқ! У ташқари ҳовли орқасидаги тепалик устига чиқиб, дўлана тагида ўтиради. Бу жойдан бутун қишлоқ, йўллар кўринади. Ўзининг айтишича, киприк қоқмайди. Кун найзага келганда пастга тушади, ўрик тагидаги каравотда, якандоз устида вужуди қулоққа айланганча тек қолади. На шарпаси, на хиргойиси эшитилади. Хотинининг назарида у савдойига ўхшаб қолди: пишиллаб сўрига чиқиб ўтиради, ёнига ким чўкка тушганини ҳам пайқамайди, тез-тез ух тортади... Ранги синиқиб, ёноқ суяклари туртиб чиқди.

— Куявериб, устихон бўп қолдингиз, дадаси. Мактабни битирган бола, ўртоқлари билан ўйнаб кетгандир. Қараб туриг-а, бугун-эрта кириб келади. Уйингиз хандон кулгига тўлади.

— Нафасингни ўчир! Энди сан етмай турувдинг, менга.

— Ўғлингизнинг ҳам жони бор, йўлини топиб юргандир...

Қурбон ҳушёр тортди: «Йўлини топиб... Бу гап тагида нимадир бўлиши керак. Бир балоси бўлмаса шудгорда қуйруқ на қилур? Қаерда юрганини билармикин? Ё менга раҳми келяптими? Ё шунчаки гапирди-қўйдими?»

— Уёқ-буёққа ўйнагани жўнатганмисизлар. Сен ҳам, ўғлинг ҳам парвойи фалаксан?

— Кўнглим тинч. Тинч бўлгандан кейин ғам емайман.

— Ҳа, сан туғасан, ғамини мен ейман. Санга нима? Санга ҳа-ҳа-ҳа, таралла бўлса бас.

Ҳозир у вужудини емираётган борлиқ заҳарни шу «ҳа-ҳа-ҳа, таралла» сўзига йўғуриб хотинига айтди ва унга чақчайиб қаради:

— Ақлим етмайди: қаерда юрганини нимага мен билмайман?

— Узингиздан сўранг, — деди-ю, Саломатхон йиғлаб, ичкари ҳовлига кириб кетди.

Қурбон кутиб-кутиб шу жойда ухлаб қолди...

Уй азахонага айланиб турган ана шу кунларнинг бирида, август оёқлари эди шекилли, вақти чоғ, тужуркасини елкасига ташлаб, суюнчига келган боладай, Собиржон кирди. Ҳамма унга дол тикилиб қолди, уйдагиларни қовуриб турган Қурбоннинг ҳам дами қирқилди. Дадаси ҳозир бир корибадни бошламасга гўрга эди, деб ўйларди, Саломатхон.

Қурбон нимагадир бошини сарак-сарак қилди:

— Тир-ран-ча! Тир-ми-зак! Муштдай бола...— гапининг уёғи бўғзида қолди. Ахири кўнглидаги отилиб чиқди:— Қўлингдан ушлаб кўчага чиқариб ташлайман!..

Собиржон буни кутган ва йўлакай тайёрланиб келган эди. У одатдагидай, жилмайиб бундай деди.

— Биламан, дадамхон (Қурбон жаҳл отига минганида бу сўз уни юпатарди), саман қашқа жилловини сал тортасизми ё иккаламиз баравар от қўямизми?— Дадаси эгилмаслигини, баттар тутақишини сезганда Собиржон ҳамиша оҳангни ана шундай баланд оларди.— Ҳайдаб қийналиб юрманг деб ўзим кетдим!..

— Узинг кетдинг?!.. Ким ҳуқуқ берди?

— Мактабни битирдим. Узимга йўл излаб кетдим.

— Қанақа йўл?!— Қурбонни титрқ тутди.— Сан ким бўлибсан-ки, ўзинг йўл излайсан?

— Менми?.. Одамман. Узингиз яхши одам бўлади, деб ўртоқларингизга мақтардингиз-ку...

— Ҳа-ҳа, ўшанинг азобини тортаяпман,— ўглининг сўзини олди у,— қара, зумраша, нима аҳволга тушдим,— Қурбон яктагини очиб, терию суяк қолган кўкрагини кўрсатди.— Мана кўр, ўша мақтовларим мевасини...

Собиржон яна гапни ҳазилга бурди:

— Қизиқсиз-да, дадамхон, суяк бут бўлса эт битеди.

Қурбон шаштидан тушмади, ҳазил жаҳлини баттар қўзитди:

— Йўлингни кўрсатиб қўяйми? Ота безор бўламан дегин?

— Йўқ, дада, отага раҳмат олиб берадиган йўл...— уйдагилар ҳайрон, Собиржон болаликдан босиқ, гапда қизишиб кетавермасди. Шу бир ой ичида яна ҳам вазмин тортиб келибди.— Биласизми, дада, университетга кириб, студент бўлиб қайтдим. Биолог бўламан.

— Би-би-бе!..— жаҳлдан бўғилар, дудукланарди.— Хўш, айтчи, беш йил нафақага ўқирмикансан, тирранча?

— Мана энди ўзингизга келдингиз, дадамхон,— деди Собиржон кулумсираб.— Қўрқманг, сиздан пул сўрамайман...

Қурбон яна ўглининг сўзини олди:

— Сизнинг хотиржамлигингиз тагига мана энди етдим.— У хотинига қараб ўқрайди.— Тилларинг бир экан. Мендан беизн уни сиз таъминлаб тураркансизда-а?

— Адашдингиз, дадамхон,— деди Собиржон, дадасининг жаҳли яна авж олишига кўзи етиб.— Мен сўнгги тўрт йил давомида ўқиб, колхозда ишладим, пул йиғдим. Аямда нима гуноҳ? Бир ойдан кейин пахта терими бошланади. Сизга минг раҳматки, дада, соғлом қилиб ўстиргансиз, папалайвермагансиз. Тирикчиликнинг йўли ҳам топилади, ғам еманг.

— Йўқол кўзимдан!— бақирди Қурбон.— Сандака молтопарни қара-ю, йўқол!

Ташқари ҳовлида ўзидан бошқа ҳеч ким қолмади. Қурбон қари ўрик тагидаги сўрида ғужанак бўлганича ўтирибди. Собир тўғрисидаги даҳшатли ўйлардан қутилган, энди уни уйдан ўзи қувган эди.

Эрталаб турса, Ҳақимжон укасини аэропортга ташлаб келибди.

Шу талвасалардан кейин Қурбоннинг юраги ўқтин-ўқтин жижиллаб оғрийдиган бўлди.

Ой кетидан ой ўтди, қишки таътил ҳам тугадики, «нобакор» ўғил на эшикдан ўзи кириб келди, на бир энлик хат битиб юборди. Қурбоннинг назарида, ҳали бир марта ҳам овга олиб чиқилмаган қарчиғай қўлидан пир этдию учди-кетди. «Бир бор қайрилиб боқмади-я! Мендан нима гуноҳ ўтди? Борди-ю, мендан ўтган ҳам бўлсин, аммо отаман-ку, пушти камаримдан бино бўлган фарзанд-ку... Кимга тортди у?..»

Ака-укалари, хеш-ақраболарини хаёлан бир-бир кўздан ўтказди. Йўқ, тириклардан ҳеч бирига тортмаган. Қурбоннинг Самандар исмли

амакиси бўларди. Дадасининг укаси. Буваси уни жуда яхши кўрарди. Уша амакиси, ўз ҳаёт йўлимни ўзим топаман, деб аллақасерга кетиб қолган эди. Орадан неча йиллар ўтгандан кейин Марв деган юртдалиги, бола-чақали, уй-жойли, бадавлат эканлиги ҳақида хабар эшитишди... «Е Собир ўшанга тортдими? Ранг-рўйи бўй-басти, чўрткесарлиги унга жуда ўхшайди... Е тавба, кўрмаган, билмаган одамга-я!..»

Қурбон ўз ёғига ўзи қоврилиб юрган кунларнинг бирида, кечқурун олдига Ҳақимжон кирди. Дадаси оз-моз юмшаб алик олди.

— Утир, ўғлим,— деб ёнидан жой кўрсатди. Ҳақимжон худди шуни кутиб юрган эканми, руҳи анча енгил тортиб, дадаси ёнидан жой олди.

— Мана қандай яхши, дада, ўзингизга ҳам, бизга ҳам...

— Бу гапни қўй,— деди Қурбон,— нобакор укангдан ҳеч хабар оляпсанми? Қийнаиб кетса ҳам эгилай демайди.

— Ижозат берсангиз, бориб келаман.

— Шу бозор куни бориб, бир андишанглаб келасизми?

Ҳақимжон маъноли жилмайди. Қурбон болаларини койиса, насихат қилса сизларди.

Саломатхон ота-бола олдига икки коса қатикли мастава келтириб қўйди. Ҳақимжон овқатдан кейин уйига чиқиб кетди. Қурбон ўзини анча енгил ҳис қилди, қўйхонасига бориб, қўйларининг ем-хашагини берди. Кейин шаршарада юз-қўлини ювиб, ташқари ҳовлида аста айланиб юрди, бу ҳовлининг қўриқчиси бўлган қора Мўйноқ билан гаплашди: «Ана шунақа ишлар!.. Сен тушунмайсан буни. Қани қоровулликни қилавер-чи...» У итнинг бошини силади. Ит талтайиб, унинг йўлига кўндаланг бўлди. «Ие, бу нимаси, нари тур...»

У қари ўрик тагидаги каравотга чиқди, ўз ўрнига ястанди. Кўз олдига Собиржонни йўлдан қайтариб келиш умиди йилтирай бошлади: энг чиройли қизга унаштириб қўяди...

Эрининг чиройи очиқлиги боисини билиш учунми, Саломатхон шип-шип юриб келиб, унинг ёнига чиқди:

— Каттангиз билан жа қаймоқлашиб қолдингиз?

— Э, девонасан-да, билмайсан, отанинг ғам-ташвиши битта: уй ҳамжиҳат, рўзғор бут бўлсин, дейди. Ҳозир бошимда анави ўжарни эгишдан бошқа фикр йўқ.

— Топдингизми йўлини?

— Сендан сўраяпман, мана бу узун соч тагидан бирон ақл чиқармикин деб.

— Айтайми?— эрига жилмайиб қаради Саломатхон.— Чиқимидан қочмасангиз бас.

— Айт, бу дунёда чиқимсиз иш борми?

— Олтин тушов соласиз оёғига.

Қурбон хотинига тикилиб қолди, кейин илжайди.

— Нима деганинг бу?

— Енингиздан чиқадиган бўлса, тушунмайсиз-а? Ҳали кўнса. Унингиз ўжарликда сизни бир чўқишда қочиради...

— Уёғини қўй. Бизнинг уруғ бир эгилгунча, эгилдими, тўхтатолмайсан. Хўш, кимнинг эшигини қоқамиз?

Саломатхон ўйланиб қолди. Кейин бирдан жонланиб:

— Топдим,— деди.— Биласизми, кимнинг эшигини қоқасиз?—

Қурбон хотинига термилди.— Шаҳардаги универмагнинг мудирини бўлиб ишлайдиган ошнангиз бор-ку, отлари Саҳобиддинмиди, ўша кишининг гулдай қизи бор, агар ёш, ўқитамиз, деб ваз қилишмаса, ўша қиз олтин тушов бўлиши турган гап ўжарингизга.

Қурбон буни эшитиб, жонланиб кетди, илжайиб, хотинининг кифтига қоқди. Саҳобиддиннинг магазинида дадасининг савдосига боқишиб юрганида у қизчани кўрган эди.

— Эрталаб меҳмонга борамиз, дастурхон, совға-саломларни тайёрланг,— деди Қурбон чаққон ийиб кетиб.

— Вой, илинжингиз шу экан-а.

— Кечиктириб бўлмайти, девонам...— У қўйхонага қараб юрди.

Саҳобиддин билан хотини меҳмонларни суюниб қарши олишди. Саҳобиддин Қурбонни аёл-ушакдан ҳоли уйга бошлаб кирди. Саломатхоннинг икки кўзи Гулбаҳорда эди. У эркакларга дастурхон тузаш билан банд, елиб-югурарди. Саломатхон ошхонада уни бағрига босди.

— Вақтнинг тез ўтишини, бўйи етиб қолибди,— деди онасига. У Гулбаҳорнинг қўлига чойнак тутқазди:— Дадангни олдига қўй, анави ғалвирак бодомдан кўпроқ ол, эрмакка чақиб ўтиришади.

— Овсин,— деди Саломатхон.— Баҳорингиз ўтдай қиз бўпти, ҳавасларим келиб кетди...

— Шунақа чиқди, ўн олтиси тўлмай ўнинчини битирди, савдо техникумида ўқияпти. Уёқ-буёқдан одам чиқавериб, денг, ҳол-жонимизга қўймаяпти.

Саломатхоннинг юрагига ўт кетди.

— Биз ҳам оғиз солсакми деб келгандик. Биласиз, мирзадай ўғлимиз бор.

Саҳобиддиннинг хотини қизариб кетди. Хийладан кейин деди:

— Сизлар таниш-билишсиз, улар ҳам йўқ демаслар.

Саломатхон овсинини маҳкам қучоқлаб, иккала бетидан ўпди.

— Меҳмондорчилик баҳонаю қиз кўргани келган экансиз-да, отажон?

— Худо буюрса, бахт йўл устида,— деди у.— «Олтин тушов!».

— Шарт шу: ўқиши тамом бўлгандан кейин...

Кейин совчилар тўн кийиб келишди. Кетидан бир машинада ун-гуруч, қизнинг бош-оёқ сарполари ёнига икки бўрдоқи қўчқор боғлаб қозон жўнатилди.

Саломатхон, ўжарингизга хабар ҳам қилдирмадингиз, деб ўғлидан кўрмана олиши учун ёнида асраб юрган қизнинг суратини эрига кўрсатди. Эр оғзи қулоғига етиб илжайди.

— Э, менинг оталик ҳурматим-йўқми,— деди ва Ҳакимжонга ўгирилди.— Тонг отса бозор, ўғлим, бўз отингизни эгарласангиз, кечгача укангиз билан ҳамдамлашиб суюнчи олиб келсангиз.

Ҳакимжон мулоимгина:

— Қойитворибсан отни, деб уришмасангиз, улгураман,— деди.

Қурбон ўғлининг учуригини гўё эшитмади. Суйкалиб оёғига ўралишаётган қора Мўйноққа бурилди:

— Ҳа, қорин очдими? Пиёзни пўсти бўп кетди дейсанми? Эшитяпсанми, устингдан тушаётган арзни онаси? Пишган гўштдан олиб чиқ.

Хотини ярим килодан мўл қовурға кўтариб чиқди, Қурбон итни эргаштириб, ялоқ олдига борди-да, суякни ялоққа ташлади. У қўлини ювиб, анча вақтлардан бери ўзи сезмаган энгил бир ҳолатда сўрига чиқиб, кўрпачага чўккалади. Ҳа, у чаққон, жуда мамнун эди.

Эртасига кечга яқин Ҳакимжон етиб келди. Қурбоннинг фикри-хаёли унда эди: ҳаётидаги энг ажойиб янгиликни эшитиб, қизнинг суратини кўриб, парвозга шайланган бўлса керак. Қайси йигит китоб устида бўкиб ўтиради бундай дамларда?..

Ҳакимжон шаҳардан олиб келган гапни аста баён қилди. «Дадамлардан беҳад миннатдорман,— дебди Собиржон.— Бу дунёда меҳнат қилиб қарзимни узолмасман, деб қўрқаман. Айтингки, ака, дадам мен туфайли бир умр ёмон сўз эшитмайдилар.» Қурбон буларни жон-қулоқ билан тинглар, мақсадга кўча қолса деб типирчиларди. Ҳакимжон тин олиб, жим қолди. «Роса чарчабди боёқиш,— деб ўйлади дадаси,— узоқ йўл». Ҳакимжон сўзида давом этиб, Собиржон пулни олмаганлигини, бусиз ҳам дадамлардан қарзим кўп, аммо уйланиш масаласига келсак, дадам карнайни бевақт чалдирибдилар, берган қозонларини менга эмас, жияним Содикжонга деб билсинлар, деганини айтди.

Қурбон шахт билан ўрнидан туриб сўридан тушди, уёқдан-буёққа тез юра бошлади:

— Мана шу қўлларим билан бўғиб ўлдираман у болани,— деб бақирди. Кейин ўз бошига муштлай бошлади, ҳатто сўри панжараси ҳам туртки еди, сўри зийида қотиб ўтирган Саломатхоннинг елкасига ҳам бир мушт тушди, у додлаб уйга қочди.— Балони бошини сен бошладинг, касофат!— Қурбон жон талвасасидаги шерга ўхшарди шу топда.— Юрагимдан узиб ташладим, у баттолни, оқ қилдим!

Кечаси Ҳакимжон воқеанинг охирини онасига, хотинига гапириб берди:

— Собиржон ўзидан бир курс пастда ўқийдиган қизга уйланибди. Келинингиз хушрўйгина, хушмуомала. Дадаси олим киши экан. Ҳозир райкомми бўлиб ишларкан. Вақти билан дадамга айтинг, укамдан ташвиш тортишнинг кераги йўқ. У ўз йўлини топади.

III

Орадан йиллар ўтди. Аммо Собиржон Қурбоннинг кўз олдидан кетмайди. Кўргиси келади. Бир куни ҳатто Ҳакимжондан сўради:

— Укангни кўриб турасанми?

Ҳакимжон жилмайиб бош ирғади.

— Келай демайди-а?

Ҳакимжон дadasига тикилиб жавоб қилди:

— Ўзингиз қарс икки қўлдан чиқади дейсиз-ку. Аммо Усмон акани шаҳарда кўрувдим, сизга салом айтдилар.

— Усмон аканг ким?

— Қудангиз, Собирнинг қайнатаси.— Уят бўлиб кетди, танишиб олсак бўларди, дедилар. Ажойиб киши, дада.

«Демак, улар яқин»,— Қурбон ўзини ғалати сезди.

Кўчада машина овози эшитилди. Қурбон боғ этагида қўйларга қараб юрарди. Кимнингдир «Қурбон ака-хо!» деб чақирган товуши келди. Рўмолини бошига ташлаб Саломатхон чиқди. Қомати келишган нотаниш киши дарвоза олдида жилмайиб турарди.

— Билишимча, Собиржоннинг аяси бўлсангиз керак. Ассалом алайкум, мен қудангиз Ҳамдамов бўламан. Қурбон акам уйдадилар?

— Қадамнингизга ҳасанот, келинг, қудажон,— деди Саломатхон, дарвозани ланг очиб юбориб,— машинангизни олиб кириг, мен ҳозир,— деганича боғ томонга қараб елди... Урик тагидаги сўри ёнида ётган новвосдай қора Мўйноқ шошмай ўрнидан турди.— Сен буёққа юр, бу ерда керагинг йўқ,— уни кетидан эргаштирди.

Ит гавдасини аранг кўтаргандай, аёлнинг орқасидан лапанглаб эргашди, эшик олдида бориб тўхтади, ўгирилиб меҳмонга синчков қараб турди-да, кейин хоҳлаб-хоҳламай, боғ томон аста юрди, боғ эшик ёпилди.

Ҳаммаёқ жимжит бўлиб қолди.

Куз кирган, қорамтир тус олган ўриклар барги қуюқ, офтоб тушмайди. Ариқдаги сувнинг жилдираб оқиши одамни оромга мойиллантиради. Аллақайси ўрик шоҳида тинмай гуриллаётган гурракнинг овози сокинликни қандайдир ажиб хазинлик, маъюслик руҳига йўғиради.

Гавжум жойларда, шовқин-суронда юрадиган Усмон Ҳамдамов бу сукунат таъсирида уёқ-буёққа қулоқ солар, гоҳ тўхтаб, гоҳ нимагадир оёқ учида юриб атрофга сергак назар ташларди. Сўрига, қизил гилам устига атлас кўрпачалар тўшалган, дастурхондаги ноз-неъмат усти ёпилиб, катта чойнакка, иссиқ чой бўлса керак, пахта солиб тикилган атлас ёпқич кийдириб қўйилибди. Кимнидир нонуштага кутишяпти шекилли, деб кўнглидан ўтказди Ҳамдамов.

Пастдан, боғ томондан аёл кишининг товуши келди:

— Мунча имиллайсиз, бўла қолсангизчи, қуда маҳтал бўлиб қолдилар!

— Қуда-қуда дейсан, қайси қуда?

— Собиржонингизнинг қайнотаси, Ҳамдамов келдилар.

— А?..

Ҳамдамов сергакланди. Боғ эшикка қараб, мулойим жилмайиб турди. Эшик ғийқиллаб очилди. Соқоли мош-гурунч, қотма, от юз ёноқлари туртиб чиққан, бошида янги дўппи, қора шим кийиб, оқ яктак устидан қаргашойи белбоғ боғлаб олган киши чиқди. У меҳмон ҳузурига иккала қўлини ёзиб, хушхол гапириб кела бошлади:

— Хуш келибсиз, Ҳамдамов ака, сизни уйимда кўрганимдан беҳад хурсандман, раҳмат, ака, улуг бошингизни кичик қилиб, остонамни босиб кирибсиз...

Улар кучоқлашиб кўришдилар. Қурбон меҳмонни қўлтиқлаб, ичкари ҳовлига бошлади, Ҳамдамов ўрик тагидаги сўрига қараган эди, у жилмайиб бош чайқади:

— Бу меҳмон қўнадиган ҳовли.

Ичкари ҳовли кенг, гулзор, баланд сўрига кўтарилган тоқлар. Чарос, ҳусайни узумлар ғарқ пишиб, бошлари осилиб турибди. Саломатхон тоқ тагидаги сўрига жой қилиб, дастурхон тузабди.

Иккаласи оз-оз чой ҳўплаб, ҳийла индамай ўтиришди. Қурбон меҳмонга суҳбат бермоқчи-ю, нимадан бошлашни билмайди. Жимликни Ҳайдамов бузди:

— Қариндош бўлганимизга, — деди у мулойим товушда, — анча йил ўтдию, икки орада борди-келди йўқ. Бир-биримизни танимаймиз, кўча-кўйда учрашсак бегоналардек ўтиб кетаверамиз. Бу ҳол, Қурбон ака, сизни билмайману менга таъсир қилди, — меҳмон чой ҳўплаган бўлиб, бир лаҳза тин олди, Қурбонга қаради. У ҳамон бошини эгиб ўтирар эди, сўз изларди шекилли... Нима дейди, ҳалигача келинининг юзини, невараларини кўрмаган бўлса, қудаси тўғри айтди: танимаса... Қудасининг ҳолатини фаҳмлади шекилли, Ҳамдамов сўзини улади. — Ёшларни ўз майлларига қўйиб турайлик, олдин, биз қариялар, танишиб-топишиб олайлик, деб ўйладим. — У Қурбонга кулумсираб, синчков тикилди: «Сиз нима дейсиз?» деб сўрарди гўё.

— Ажаб қипсиз, зўр иш қипсиз, хуш кўрдик, Ҳамдамов ака, — деди у, гўё сув тўғонни бузиб кетди. — Қимдир буни бошлаб юбориши керак эди. Улоқ сизда кетди, қуда. — Учоққа ўт қалаб қўйиб, қудасининг бамаъни гапларига қойил қолган Саломатхон эрининг сўзини эшитиб, кулгисини тиёлмади, оғзини беркитиб олганича ўзини ошхонага урди.

— Ҳа, балли, — деди Ҳамдамов, — мана мен бошладим, ўйлайманки, энди буюғи юришиб кетар...

Икки қуда эски қадрдонлардай бемалол суҳбатлашишди. Олдин гап бир-бирини синаб кўриш учунми, анча тортиниш, эҳтиёткорлик йўсинида борди, бора-бора сўзлар яқинлик, ҳатто ошкораликка ўтди. Ҳамдамов ҳатто Қурбон бошқалар оғзидан эшитса сакраб тушадиган мавзуни қўзғаб қўйди:

— Чамамда сиз ёшлардан қаттиқроқ хафа бўлган кўринасиз?..

— Яширмайман, қуда, ўғлимдан аразим қаттиқ... Ўша кунлар эсимга тушса, ҳали-ҳали юрагим зирқирайди. Э, гап кўп, акажон.

Қудасига қараб турган Ҳамдамов кулиб юборди:

— Ўжарликда фарқимиз бир баҳя экан. Мен ҳам улар топишганидан беҳабар бўлганман, тўйларига бизнинг оиладан қудачангиз, эшитишимча, сиз томондан катта ўғлингиз қатнашган. Қизимни ўзбошимчаликда айблаб бир йилдан ортиқ уйга қадам бостирмадим. Ахир, ҳе йўқ, бе йўқ, фалон кун фалон ресторанда тўйимиз бўлади, келинглр, деб онасига хат юборибди. Жаҳл отига миндим. Қани, энди «отдан» туша қолсам. Тўйга бориш қайда, — Ҳамдамов қудасига қараб кулиб юборди. — Қизим кўзимга бало бўлиб кўринди, юзини кўрмайман деб юбордим. Ана шу ҳолда бир йилдан ортиқ вақт ўтди. Хуллас, биринчи фарзанд кўришганда чидаб туrolмадим. Қизим-ку, менинг олдимда айбдор, бемаслаҳат иш тутди, ундан алам олсанг бўлади.

аммо куёв бўлмиш йигит бировнинг фарзанди, хўш, унинг нима айби бор? Ўзим ўстирган қизнинг ўзига жуфт танлай олишига ишонмасам, ўзимга қандай ишонаман? деган мулоҳазалар мени шаштимдан туширди. Бордим. Ўглингиз билан ҳамсуҳбат бўлиб, неварани бағримга босгандан, бу икки ёшнинг мустақил рўзгор тутишини кўргандан, уларнинг бир-бирига муомаласини билганимдан кейин ўз ўжарлигимдан уялдим. Ҳа, оталик ҳуқуқи ўз ҳад-ҳудудидан ўтиб, чегарани бузибди...

Қурбон ерга қараб, гўё тасбеҳ ўтирар, лаблари қимирлаб ўтирарди. Хийла жимликдан кейин бошини кўтариб суст товуш чиқарди:

— Сиз ўзингизни ушлаб ололгансиз, яхши қилгансиз.

Аммо Ҳамдамов ака, бизники бошқа... Бизнинг ўз тартиб қоидамиз, йўлимиз бор, шу бузилди... жаҳл устида...

Айвонга чиқиб, қулоқ солиб ўтирган Саломатхон гап қўшди:

— Қудангиз жиловни қўлларидан чиқарворганлар, домла.

Қурбон айвон томонга ялт этиб қаради:

— Ҳей, санга айтаман: гапнинг белига тепма!

Ҳамдамов ҳайратдан тикилиб қолди, орага ноқулай жимлик чўкди. Кейин бу ғалати ноқулай ҳолатни орадан кўтариб ташлаш баҳонасидами, ўз давлатини қудасига кўрсатмоқчи бўлдими, ҳар қалай, Қурбон:

— Бу гаплардан диққинафас бўласан, киши, яхшиси, юринг, уёқ-буёқни айланиб келамиз,— деди.

Меҳмон кўнди, Қурбон йўл бошлади. Пастлик дала: пахтазор, узумзор, боғлар, яшил қишлоқ, ундан нари бир-бирини елкалаган тоғлар...

Қурбон ўнг қўлга бурилиб, биринчи уйни кўрсатди: «Бу қизим Зарифахонники, сепига деб қурувдим.— Яна юрдилар:— Мана бу дарвоза Ҳакимжонники,— у Ҳамдамовга маъноли қараб қўйди. Кейин яна юрдилар. Кўк ранга бўялган дарвозага солинган катта қора қулфга калит солди. Дарвозани ланг очиб: Марҳамат,— деди.— Бу уйни келинга атаб солганман, кўринг, зора уларнинг кўнглини юмшатсангиз...»

Катта ҳовли, тоқлар баланд кўтарилган, олди равон бешхонали уй, эшик-деразалари дид билан бўялган. Оёқ томондаги пастаккина эшикча томорқа-боғчага олиб ўтади.

«Тавба, нима хаёл билан яшайди баъзи одамлар? Бировлар ўзини кўпчилик ичига уради, одамлар билан елкама-елка яшайди, бировлар борки, ўзини кўпдан четга тортади, овлоқда умр ўтказади. Қишлоқнинг бир бурчагида — адирлар, қачондир бир сахий одам экиб, вояга етказган ўриклар панасида бойлик асрайди, кошоналар қуради»... У қудасига қараб кулумсиради:

— Яхши. Аммо оз сарфламагандирсиз?

— Оз эмас, қуда, кўп. Куёвингизнинг қарзи катта мандан.

Ҳамдамов тегилди:

— Энди билсам, Собиржон қарздан қочиб юрган экан-да?

Ҳазиломуз айтилган гап Қурбонни бир тўлгантирди-ю, у ўзини ушлади.

— Сиздек улуғ одамнинг соясида юрганига афсусланмайман, қуда. Аммо бу уй кирганимда, эгамни топиб бер, деб йиғлагандай бўлади, юрагим эзилиб кетади, Ҳамдамов ака... Шуниси алам қилади... Уйлаб кўринг-а, менга осон тутиб бўладими?

Усмон Ҳамдамов унга осон тутмайди. Унинг куйинишлари ўз йўлига тўғри. Изимни босади, деб ўғил вояга етказса-ю, йўлингиз менга ёқмайди деб ўз йўлини излаб кетса, бунга чидаб туриш учун ўта бефарқ ё мард бўлиш керак. Афтидан, Қурбон на мард, на бефарқ. Бу кошона хувиллаб ётса... Ё Қурбоннинг нияти пок эмас-у, астари чиқиб қолдими? Ўғли, Ҳамдамов билган Собиржон бўлса, оёғи тагига пойандоз солса ҳам бу уйда турмайди... Қурбон қудасининг оғзини пойларди...

— Сизга қийин, Қурбон ака,— деди Ҳамдамов,— лекин сабр енгади буни...

Қурбон ерга қараб индамай турди-да, кейин деди:

— Тўғри гап, сабр қиламиз, кучимиз етгунча,— маънос жилмайди, қудасига қараб бош иргади.— Эски яра очилса оғриғи босилгунча шунақа бўларкан, Ҳамдамов ака...— У бирпас ари талаб ётган узум бошига қараб турди-да, нимагадир қўл силтади.— Энди буёғини ҳам кўриб қўйинг, қуда!..

Теварак-атрофи беш пахса девор олиниб, устига қизил тикон босилган кўрғон, ичи шафтолизор, олмазор, этаги қўйхона. Қирқдан ортиқ қўй, бўрдоқига қўйилган... Ҳамдамов буларни кўриб:

— Дуруст,— деди.— Нимага ўзингизни бунчалик четга тортибсиз, десам, гап буёқда экан...

Қурбон, қудам менинг йўлимни маъқуллади, деган хаёлда жилмайиб деди:

— Оиланинг хазинаси. Сўямиз, ҳам сотамиз... Қалай?

— Тушунарли.

Улар қайтишди. Қурбоннинг хаёли яна Собиржонга кетди. Узининг таъбирича, эски яранинг бети яна очила бошлади.

— Шу денг, қуда, суриштирдим, эр-хотин бир колхозда муаллим, дейишди. Собирни пахта устиданам алланима дейишди. Ғашим келди. Ўша колхоз, қишлоқ мактаби шу ердаям бор, ўша пахта йўқми бу ерда? Қаранг, қишлоқнинг борлиғи пахта... Муаллимликдан нима унади? Бу ерда етмаганини мен қўшардим...

Ҳамдамов унинг жазавасини босишга уринди:

— Мен ҳам муаллим эдим. Институтда дарс берардим... Лекин партия менга бошқа ишни қўшди. Пахтани яхши биласан деб районга юборди, мана ишлаб турибман.

— Ойлиги каттадир?

— Аксинча, муаллимликнинг ойлиги кўп эди.

— Нимага бордингиз бу ишга?

— Мен халқ хизматкориман. Вазифа шунақа, Қурбон ака.— У қудасига синчков тикилиб турди-да, давом этди.— Муаллимлик шундай бир улуг касбки, у одам ундиради...

Улар бирин-кетин аста юриб, дарвоза олдига келишди. Усмон Ҳамдамов тўхтаб, соатига қаради:

— Собир муаллим бўлиб қолади денг?— қудасидан сўради Қурбон.

— Эҳтимол, пахтачи олим бўлиб кетар. Хабарингиз бордир, Собиржон яқинда фан кандидати бўлади.

Қурбон ҳатто довдираб қолди, чиндан ҳам эшитмаган эди.

— Ахир, сизнинг соянгизда...— сўзи узилиб қолди.

Ҳамдамов хушхол кулди:

— Шукрки, Собиржон соябон топилса соясига ёнбош ташлаб ётадиган йигитлардан эмас. Бундай ўғил билан фахрланинг, қуда.

У, мажлис чақириб қўйганман, деб рулга ўтирди. Пахтазор тўла одам, Ҳамдамов тезликни ошираркан, ўйларди: «Қишлоқ аҳли билан ўзи орасига жар солиб олибди, қудамиз, аттанг...» Қурбон йўл ўртасида қўл силкиб қолди.

IV

Қурбон йўл ўртасида қаққайиб турарди. Қуда келди: нима деб, нима қилиб кетди? Кўнглига ёруғлик солиб кетди. Эски ярамнинг бетини очиб, ачиштириб кетди. «Бундай ўғил билан фахрланинг». Яна нима деди?.. «Муаллим одам ундиради...» Болалар кетидан чопавериб оёқсиз қолмаса яхши эди. Кўрамиз нима бўларкин»,— у уйига кирди. Хотини дастурхон йиғиштирарди.

Қурбон ошхонага кириб Саломатхон қайнатиб қўйган гўшти бўтқани каструли билан кўтариб чиқди-да, махсус катта ялоққа қуйди, эгаси ялоқ олдидан кетгунча Мўйноқ нарида қараб турди, кейин лапанглаб келиб ичишга тутинди, Қурбон ити овқатни ичиб-ялаб тозалагунча чўккалаб қараб ўтирди. Ит ялоқдан нари жилиб, қаддини баланд кўтариб эгасига қаради, мана энди буюр, хўжам, дегандай. Хўжаси буюрди:

— Энди қўйларга қарагани кетдик. Олдимга туш.— Кейин хотинига ўғирилди:— Биз қўйхонада бўламиз, каструлни жойига киритиб қўй.

— Итингизнинг кўзи оқиб тушсин илойим, унинг дастидан бу уйга биров бемалол кириб келолмасанми...

— Бунинг кўзи ўйилса хизматини сан қиласанми. Қўриқчи-ку, бу, қўйларни, жонли-жонсиз молни асрайди, сенинг уйда бемалол керилиб юришингда ҳам бунинг ҳиссаси бор. Ҳар ким ҳайиқмай кириб келар-верса, биласанми, нима бўлади?.. Суф-э сенга!

— Бўпти, бўпти,— деди Саломатхон.— Ўзингизга суф...

Қурбон итини олдига солиб бориб, қўйларни адирга ёйди. Мўйноқни эргаштириб, тепа устига чиқиб, чордана қурди. Мўйноқ иккала олдинги оёғи орасига тумшугини қўйганича ўтлаб юрган қўйларга қараб, ер бағирлаб ётди. Бирон бегона одам ё бўри унинг кўзидан қочиб қутулмасди. Одатда Қурбон соатлаб ухлар ёки ўз ишлари билан ҳовлида кўйманиб юарди, қўйларни эса Мўйноқ боқарди.

Қурбоннинг суяги анча тинчиган, Собир кўз ўнгидан анча нари чекинган эди. Аммо ўша даҳшатли туш, ногаҳон қудасининг келиб кетиши унинг тинчини ўғирлади. Юрса-турса ҳам елкасида Собирнинг бақувват қўлининг таптини сезади, кулиб турган йирик кўзлари, чиройли юзини кўради. Аммо эшикдан бош эгиб келиб отасининг кўнглини илитмайди, нимага? Нима, Қурбон унинг олдида борсинми? Ким кимнинг олдида айбдор?..

Қурбон кўзини юмиб, оғир тебранганича ўзи билан ўзи олишарди. Шу топда Мўйноқ сапчиб ўрнидан турди, пастга, қўйлар ўтлаб юрган томонга отилди. Қурбон сесканиб кўз очиб қараса, Мўйноқ нариги тепалик бағрида битта каттакон бўрини қувиб борапти, қўйлар тумтарақай қочяпти. Қурбон узун ирғай таёқни кўтариб, итга ёрдам беришга югурди. Мўйноқ бўрига етиб, елкасидан тишлаб, ёнбағирда бир-икки пийпалади. Бўри жон талвасасида итнинг олдинги оёғини чайнади. Ит оқсоқланиб, инграб ўзини четга олди. Бўри қочиб қутулди.

У қўйларни қўйхонага қамаб, Мўйноқнинг оёғини боғлаб, бир оз тинчиганда кўрди: жигарранг катта қўчқор думбасининг бир парчасини бўри узиб олган экан. Бўридан ҳам қон кетарди. Афтидан, елкага олишга қўй оғирлик қилган, устига устак ит етиб келган бўлса керак. Кечга яқин Ҳақимжон келгач, қўчқорни сўйиб, гўшт-ёғини эрталаб шаҳарга олиб кетди.

— Ўрнига олиб келишни унутма, ўғлим,— деди унинг кетидан дарвозагача чиққан Қурбон...

Саломатхон бетини ёстиққа буркаб, пиқ-пиқ йиғлай бошлади. Қурбоннинг гаши келди:

— Ўз дардимни зўрга кўтариб юрибман, энди сенинг йиғинг бормиди? Учир унингни!

— Ўғлимни соғиндим. Зуғумингиз ўлсин, ўғлимни уйга келтирмайди.

Қурбоннинг ўзини ҳам шу дард ёндириб юарди, бировга ёрилолмасди. «Бундай ўғил билан фахрланинг», қудасининг сўзларини эслаб, бир тўлганиб олди. Тебраниб ўтирди. У ўйларди: борса, биров кўриб-суриштириб ўтирибдими? Кўнглига ёруғлик тушгандай бўлди. Зора кўнгли юмшаса, эргашиб келса... Гина-кудурат кўтарилади... қўр-қут бирикади... Хотинининг елкасига урди:

— Йўлга отланиб тур, Ҳақимжон машинани шайлаб қўйсин, ёғсувига қарасин. — Хотини тушунолма, эрининг оғзига анграйиб қараб қолди. — Вақтини ўзим айтаман, Собирниқига борамиз...

V

Тонг қоронғусида улар йўлга чиқишди. Қурбон ясанган, виқорли тусда жим борарди. Туйқусдан кириб борадилар. Собир ҳам, хотини ҳам суюнганидан ўзини йўқотиб қўйса керак. Болалари-чи...

Ҳақимжон машинани тўқсон-юзда ҳайдаб боряпти. Қурбон миқ этмайди, кўзи теварак-атрофда. Машина чўл доирасига кириб, текис асфальтда гўё ўмровлаб борарди. Поёни йўқ пахтазор оппоқ, ўқтин-ўқтин йўл ёқаларида яшил қишлоқлар, боғлар... Бу жойларда дарахтлар, бинолар янги, ер ҳам янги... Ҳақимжонга яхши таниш йўллар, куни кеча енг ичида келиб, ота-онасининг бу ташрифидан укасини хабардор қилиб кетган. Наҳотки Собир шу жойлардан бирида бўлса?..

— Дада, жуда жимиб қолдингиз? — сўради Ҳақимжон. Унинг диққатини янги манзарага тортмоқчи бўлди шекилли, илова қилди. — Инсон қўли гул-да, кечагина тақир эди бу ерлар, ўзим кўрганман, гиёҳ унмасди.

Дадаси индамади. Хийла жим боришди. Кейин Ҳақимжон мақсадга кўчди:

— Сўзга жиловни тортиб аралашасиз-да, дада, чиройли суҳбат берсангиз буёғи яхши чиқади.

Қурбон чимирилди:

— Энди ўз жўжамдан ўрганаман гапни. — У Ҳақимжонга тумшайиб қаради.

Кўча юзидаги чинорлар анча катта бўлиб қолган, уларининг кўпи икки қаватли. Қишлоққа кирганларида машина аста бир кўчага бурилди, Қурбон гўё сесканиб уйғонди, ўғлига қаради, у илжайиб пишиқ ғиштдан солинган икки қаватли уй олдида машинани тўхтатди. Қурбон қарахт бўлиб қолган эканми, ҳа деганда қўзғалолмади, Ҳақимжон орқа эшикни очиб, аёлларни туширди. Уй олдида ўғилчасини кўтариб турган Собиржон болани ерга қўйиб, югуриб келиб, олдинги эшикни очди, дадасини тушириб, маҳкам қучоқлади, Қурбон уни дарров таниёлмади, Собир тўлишган, бунинг устига қорайиб кетган эди, Қурбон неварасини таниди: Собир кичкиналигида шу болага жуда ўхшарди. Собир навбатма-навбат аясини, опаси Зарифани кучди. Кейин Одилжонни кўтарганича энгашиб қизчанинг бошини силаётган дадасига назар ташлади. У жуда озиб кетган, соқоли оқариб, ҳаракати, кўз қарашлари анча сусайган эди. Собиржон бир нафас аллақандай бўлиб кетди.

Собиржоннинг орқасида навбат кутиб турган хушрўйгина, буғдойранг, ўнг лабининг устида холи бор жувон Зарифа билан ойисини қучоқлади, кейин Қурбоннинг рўпарасига келиб, бош эгди, келинлар, хайрият, сиз, азизларни ҳам кўрар кун бор экан, деб ҳаммаларини уйга бошлади. Қурбон бу жувонни таниди, келини отасига жуда ўхшаркан.

Саломатхон тузалган дастурхондан, жойдан келинининг дидига баҳо берди, илоё қўша қарисин, деди ичида. Одилжон катта дадасининг тиззасида. Саломатхон қизчани кўтариб олган, суйиб бир нима дейин деса, отини билмайди. Ичидан зил кетиб ўтирганида, келини Хосиятхон қўлида чойнак, кириб: ҳой, Одилжон, Шарофат, оппоқ дадам билан бувимни топиб олдим, деб тиззадан тушмайсизми, узоқ йўл, чарчаб келишган, қани ҳовлига чиқинглар, дея уларни чиқариб юборди, ўзи чойни қайтариб, олдин дадасига, кейин аясига қўйиб узатди. Саломатхоннинг дилидан: яхши оилада ўсган, мулозаматни билади, товуши ҳам чиройли, деган гап ўтди-да, келинига мулозим назар ташлади. Қурбон қудаларининг тинч-омонлигини сўради. У эрига қаради, Собиржон, ҳали-замон келиб қолишса керак, деди. Қурбон ер

тагидан Ҳақимжонга тикилди: ҳеч кимга, ҳатто ўғли билан келинига ҳам билдирмай келиб-кетмоқчи эди, шу режасини ҳам бузибди-я!

Даврага жимлик чўкди. Ҳозир бу уйда бегона йўқ, икки ўғил, ота-она ўтирибди. Зарифа ҳам келинга қарашгани ошхонага чиқиб кетган. Бир-бирларидан кўз узмай ўтиришибдию сўз йўқ, ким нимадан гап очишни билмайди. Ҳақимжон хиёл жилмайиб укасига қаради. Собиржон акасининг ишорасини тушунди:

— Шошманг, олдин кўзимиз тўйиб олсин...— у юз-кўзи кулиб дадасига қаради,— зап бошлаб кепсиз-да буларни. Дада, қойил, зўр одамсиз аммо...

— Товушингга гиргиттон бўлай!— хитоб қилди Саломатхон.

Қурбон ҳамон тилга киролмай ҳалак эди. Ахири гум тўғонни йиқитди:

— Ишлар қалай?

— Ишлар юришиб кетди, дадамхон, — Собиржон дадасининг вужудини қисиб турган қабзликни юмшатиш учун гапни ҳазилга бурди. — Бизда ёмон иш йўқ, мана, келинингиз бор, Одил ва Шарофат ўсяпти. Кўриб турибсизки, ишларимиз чакки эмас. Буёғига энди ўзингиз баҳо бераверасиз...

Қурбон ўглининг гапини таъна деб тушундими, ҳар қалай:

— Ота бўлибсану масхарабозлигинг қолмапти,— деди.— Кўриб турибман, кўзим бор ҳали...

Ҳақимжон укасига безовта назар ташлади. Қурбон ўзининг қалтис кетганини фаҳмлади шекилли, хиёл юмшаб сўради:

— Кандидат бўласан деб эшитдим,— қудаси борганида ундан эшитганини сир тутди.— Нимадан?

— Пахтадан,— деди Собиржон ва изох берди,— пахта сифатини яхшилаш, толани пишиқ, узун яратиш устида... Иш етади, дада.

— Бола ҳам ўқитасизларми?

— Ҳа, келинингиз ҳам, мен ҳам биологиядан дарс берамиз. Болаларга бунинг сингдириш лозим...— Дадаси ҳаётнинг бу соҳасидан бебахра, ҳатто ёмон кўриши кейин эсига тушди.

— Пул кўпдир бўлмаса?— Қурбон илжайиб сўради.

— Бор, етади.— Собир кулиб жавоб берди. «Танглайингизни пул билан кўтарган-да, дада...»

«Минг афсуски, қўлдан чиқиб кетди...»

— Қуда бувам келдилар!— Зарифа хабар берди. Собир билан Ҳақимжон сакраб ўринларидан туришди ва ташқарига югуришди. Юзига табассум югуриб Қурбон ҳам ҳовлига чиқди.

— Бор экансиз-у, Ҳамдамов ака, кутавериб кўзларимиз тўрт бўлди, аммо,— у қудасига пешвоз қучоқ очиб борди. Улар омонлашишди. Хосият онасини сўради. Усмон Ҳамдамов, узр айтди:

— Укангнинг боласи, учинибдими, шунга кетувди, кутиб турмадим. Терим вақти, фурсат топиш қийин, қуда, сиз хафа бўласизми, деб бирпасга келдим... Кейин, денг, мана бу йигитни соғиндим, — қўлидаги Одилжонни кўрсатди.— Ўзинг борай демайсан,— унинг бурнига чертиб қўйди. Бола бувасининг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олган, янги қирилган бетларини силарди.— Шуларни деб яшаяпмиз-да, Қурбон ака, булар бўлмаса, одам мевасиз дарахт...

Қурбон ҳайратда эди. Рашқка ўхшаш алланима унинг вужудини қамрай бошлади. «Нима бўлди менга? Элакишиб, сингишиб кетолма-япман... Мана бу кишидай, келиним, невараларим билан? Нимага?...» Ўтган гапларни бу ерда эсга олмайман деб дилига тугиб келувди-ку! Илдида юзи шувит бўлиб қолган ўша дўкондор дўстининг қизи гавдаланди назарида. «Умиди парчаланган у қизнинг нима камлиги бор бунисининг олдида? Икки боласи бор, бунинг устига эри сан демайди. Қизик, булар орасида, «сан» йўқ, шу кичкина Одилни эр-хотин сизлайди. Е сеҳрми бу, улар меҳрини бир-бирига боғлаб турадими?...»

Қурбон ўз хаёли учини тутолмай ҳалак. Келинини камситадиган

бирон қусури йўқ эди. У ер тагидан қудаси қўлидаги Одилга тикилиб қолди. «Отасига тортибди. Лаб устидаги холи ҳам... Аммо Зарифа онасига тортган, Қурбонга эмас. Нимага?..

Қурбоннинг ўз қобиғидан чиқолмай турганини Ҳамдамов сезиб қолди, қўлидаги Одилни ерга қўйиб, бор, ўғлим, катта бувингни гапга сол, деди. Вола парпираб бувиси қучоғига отилди. Ҳамдамов Қурбонни қўлтиқлади, ҳовли ичида, олмалар тагида ҳам пахта очилиб ётибди. Ипак пахта. Эски замонда экиладиган малла гўза. Ҳамдамов ҳам буни биринчи кўриши эканми, қизиқиб тикилди, чаноқнинг бир палласидаги ипак пахтани олиб чигитни санади, кейин чақиб кўрди — мағизи тўқлигига амин бўлгач, қудасига қаради:

— Дидли уруғчи бўлади ўғлингиз.

Бу ишлар Қурбонни унча қизиқтирмаса ҳамки, юзига ғурурли тус олди.

— Шуни деб, эр-хотин чўл офтобида куйиб бўпти-ку! Кўндириңг, қуда, кўчсин, соя-салқин уйига...

Ҳамдамов кулиб, Собиржонни чақирди:

— Қурбон акамларга мулкингизни кўрсатмадингизми?

— Энди, — деди Собиржон, — жиндай тамадди қилиб олайлик.

Улар эндигина сўйилган қўйнинг жигаридан қилинган кабобдан иссиқ-иссиқ едилар. Чойланиб олишгач, Собиржон рулга ўтирди:

— Қани, марҳамат, — дадаси билан қайнотасига мурожаат қилди.

Нима учундир Собиржон машинани чўл ичкарасидаги тажриба участкасига ҳайдади, янги ернинг пахтасини дадасига кўрсатмоқчи бўлди шекилли. Ҳамдамов шундай деб тушунди. У машина ойналарини тушириб қўйди. Шувоқ ҳиди димоққа гупиллаб урилади, осмонда тўрғайлар сайрашади. Ҳамдамов қудасига қаради, у миқ этмас, иягини кўксига тиқиб, гўё ўз қобиғи ичида борарди.

Йўлнинг икки ёқаси пахтазор, оппоқ. Теримчилар онда-сонда кўринади. Аммо терим машиналари қатор-қатор. Собиржон машинани тўхтатиб, эшикларини очди:

— Мана, дадамхонлар, етиб келдик бизнинг пахтазорларга. Кўринглар, баҳо беринглар...

Қурбон пайкал дамида тўхтаб, қўлини соябон қилганича тикилиб қолди, кейин ўғлига қаради:

— Ҳаммасими?

— Ҳаммаси. Озми, дада?

Қурбон бош чайқади. Аммо дам ўтмай пахтага тикилиб қолди: пахта қийғос очилган, чаноқлардан оқай деб турибди, очилишга шайланаётган кўсаклари ундан кўп. Пахтанинг ранги янги соғилган сутга ўхшаш хиёл кўкиш, тиниқ. Савдодан ўзга ишни менсимаган, пахта етиштиришга бегона бўлган бу киши, эҳтимол, умрида биринчи марта пахтага суқланиб қарарди. Кейин ўғлига юзланди:

— Сеникими булар?

Собиржон илжайиб бош ирғади:

— Давлатники, мен қарайман, мукаммаллаштираман. Менинг ҳунарим, дада, бу...

— Қанча тўлайди?..

— Баҳоси йўқ...

— Рангингни қара, ҳабаш сендан оқ.

— Ақалли, пишибсан, десангиз бўларди...

Эгатма-эгат бориб, пайкал ичида турган Ҳамдамов уларни чақирди, сўз узилди. У жуда ҳурсанд кўринарди.

— Чаноқнинг бир палласида еттита тўқ мағизи чигит кам учрайдиган бу йилги кузда мана бу пайкалда ўн битта тўқ чигитли пахта. Аксарияти шунақа. Пахтанинг бўлиқлигини айтинг. Тасанно, ота ўғил! — У куёвининг елкасига қоқди. — Мана бу ҳалол меҳнат меваси! Биласизми, қуда, — у Қурбоннинг елкасига қўл ташлади, — агар ҳамма ерда ана шундай ҳосил етиштирсак борми, яхши ният ёрти

мол, пахтанинг тагида қоламиз.— У гоҳ у чаноқдан, гоҳ бу чаноқдан пахта олиб, толасини чўзиб, сиқимлаб, чигитини чақиб кўрди. Кейин қудасини қўлтиқлаб олди.— Бу ер биз учун илм маркази, мезон, гулани шу жойдан кўтарамиз.

«Нимага мен ўғлимга лойиқ сўз топиб гаплашолмайман?»— Қурбон ўз саволига жавоб тополмай қийналарди.

Ҳамдамов уни қўйвориб, эгат оралаб кетди. Шохлаб ўсган бир туп гўзанинг очилганини, кўсақларини санаб чиқди-да, Собиржонни чақирди:

— Мана буни қаранг, бир эгатда бир неча туп бўлса, эътиборни тортмасди, балки, қаранг, пайкалдаги қарийб ҳамма туп шунақа. Бунинг сир-асрори бордир? — у куёвига савол назари билан тикилди.

— Бор,— деди Собиржон мулоғим жилмайиб.— Биринчидан, суви, ўғити вақтида, меъёрида берилган; иккинчидан, экин ривожига агротехника тадбирлари муҳим ўрин тутади. Масалан, тупроқдаги намлик маромида бўлмаса ҳам зиён. Хуллас, омиллари кўп: ўсимлик яйраб ўсадиган қилиб экилган. Офтоб нуридан, ҳаводан бебаҳра бўлса димиқиб, кўсақлар чирийди, шона-гули тўкилади. Чилпиш вақтидан ўтса ҳам анча ҳосил йўқотилади. Қўйинг-чи, бунинг талаби кўп.— У пайкалга қараб турди-да, давом этди.— Мана шу, кўриб турибсиз, ипак пахта. Илгарилари, ўзларингиз биласиз, бу баланд ўсиб, шохлари тарвақайлаб кетарди, кўсақлари майда бўлиб, чаноқ яхши очилмасди, қўлда териш ҳам қийин эди. Уша пахта мана шу ҳолга келтирилди. Машинада терияпти. Хосиятхон иккимиз кўрсатилган ишончга лойиқ бўлиш учун тиришиб-тирмашиб ишляпмиз. Шояд бу иш дуруст натижа берса...

— Беради!— хитоб қилди Ҳамдамов.— Албатта!

«Демак, шу ерда қоларкан-да,— Қурбон тебраниб кетди.— Йўк, қолдирмайман!»

Саломатхон бошлиқ аёллар ровонда гурунг қуришган эди. Зарифа, Шарофат тиззасида, Одилжон ёнида, жиянларига қизиқ бир эртақ айтарди. Саломатхон келинига қишлоқдаги уйини мақтарди.

— Қулоқ солинг, қизим Хосиятхон, у ердаги ҳовлингиз салкам ярим гектар. Олмаю анорлар, ноку нашватилар шохини эгиб ётибди, узумлар фарқ пишиб, осилиб турибди, узиб оладиган қўл йўқ, холос. Атиргулларни, райхонларни айтинг, анвойи шойи тўшаб қўйибди ерга, дейсиз...

— Жаннат денг,— деди Хосият нафис жилмайиб.

— Вой, жаннат деб секин айтасизми...

Эркаклар қайтиб келган, уст-бошларини қоқиш учун бир нафас тўхтаб қолишган эди. Машинадан тушиш билан Қурбон хотинининг овозига қулоқ солиб, илжайди: «Акангни хотини, ақли баъзан шундай жойини топиб ишлайдики... Келин, худо хоҳласа, энди эрига тинчлик бермайди. Мен ҳам бир ишлатиб қолай, худо хоҳласа».

Хосият уларни тўр уйга олди. Икки отани ёнма-ён юқорига ўтқазишди. Собиржон оёқда ўтириб, уларга чой қуйиб узатди. Қурбон уйда очилиб, ҳазил-ҳузулга аралашиб ўтирди. Ҳатто Собиржон билан Хосиятхоннинг тажриба участкаларидаги пахтани мақтади, ҳеч жойда бунақа яхши пахта кўрмаганлигини, эгатлар бошидаги тахтачаларнинг номер ва ёзувларига эътибор қилганлигини айтди.

— Пахта сеҳргар,— деди Собиржон жилмайиб ерга қараганча.— Одам меҳрини сездирмай эгаллаб олади. Ажаб эмас, дадамхон, қариганда, пахтакорга айлансангиз...

Унинг бутун хаёли қўйларида эди. Қурбон чўчиб тушганини ўзи сезмади, ўглининг гапи ёкмаганлигини билдирмасликка тиришди. Аммо кўнглидан: «Йўк, бола, сен қўйлар қанча даромад келтиришини билмайсан, пахтакорликдан сени ажратиб оламан, шундай сеҳр қиламанки, хотининг, ўғил-қизинг, оппоқ дадамга борамиз, деб тинчлик бермайди».

Ҳамдамов ипак пахтанинг тажрибадаги шу навини тезроқ мукаммаллаштириш, умумий ишлаб чиқаришга жорий этиш ҳақида гапирди, бу ишнинг давлат миқёсидаги катта аҳамиятини таърифлади. Собиржон қайнатасининг гапини маъқуллаб, келгуси йилдан областдаги бир неча йирик хўжаликда шу уруғ экилишини айтди.

Қайнота билан куёв ўртасидаги бу самимият Қурбоннинг хайратини тобора оширарди. Унинг гоҳ гаши келар, гоҳ ўз ожизлигидан эзиларди. Нимага у ҳам ўз куёви билан мана бу кишидай бемалол, бамайлихотир гаплашолмайди. Нимага ўзига тенг кўрмайди? Қиз «сепи» деб солиб берган уйни унга пеш қилиб кесатаверади? Ҳатто бир куни «Воринг-ге», сезгаям суф-э», деб юборди...

Қурбон, Усмон Ҳамдамовнинг эътиборини ўзига қаратиш учунми, унга илжайиб қаради:

— Шу дейман, қуда, куёвингизга бир насихат қилиб қўйсангиз. Масалан, ўз уйига кўчсин, майли, шу ҳосилни йиғиштириб олгандан кейин...

Собиржон ялт этиб қайнотасига қаради. Ҳамдамов бу таклифдан хайратга тушмади: қудасининг фикр-хаёли шу эканини борганда билган, бугун, албатта, шу гапни қўзғайди деб кутган эди.

— Мени ўғлингиз олдида ноқулай аҳволда қолдирдингиз, қуда, — деди у, вазминлик билан ва зимдан куёвига назар ташлаб олди. — Мен у кишига, кўчинлар, деёлмайман, ҳаддим йўқ, кўчманлар, дейишга ҳам. Менимча, ўз ҳаёт йўлини топишга уларнинг ақллари етади. — У куёвига ўғирилди. — Ўзингиз нима дейсиз? У ерга кўчиб яшасаларингиз мен хотиржам бўламан, аммо илм, тажриба участкангиздаги ишларингиз қандай бўлади, буни ўйлаб кўринг...

Ерга қараб гап уқаётган Собиржон хушқол бош кўтариб, қайнотасига қаради:

— Иккалангизга ҳам раҳмат. Иккалангиз ҳам бизнинг гам-ташвишимизни қиласизлар. Шу меҳр-оқибат фарзандни хизматга ундайди. Бизнинг ота авлод табиатида менга ёқадиган бир хислат бор, — деди-да, дадасига ўғирилди. — Масалан, узоқдан келмайин, дадамларнинг суяклари савдода қотган. Бошқа бирон соҳани унга тенг қўймайдилар. Неча йилдирки, пенсиядалар, ҳали-ҳануз савдонинг жиловини қўйвормайдилар. — Қудаларнинг ҳар иккаласи ҳам гап тагидаги ҳазил ургусини фаҳмлаб, энгил кулиб қўйишди. Бу ҳол Собиржонни руҳлантирди. — Бу дадам учун муқаддас йўл, фарзандлар ҳаммаси шу йўлдан боришлари шарт. Мана мен, бунга уқувим йўқлигиданми, табиатим бунга ётми, ўз йўлимни топишга уриндим. Ҳаётнинг ўзи топиб берди: мактабда ўқиб, колхозда ишлаб юрган-нимда... Ипак пахта экилувди, оз-моз, ўзи ўсиб, шохлаб кетарди, кўсақлари майда: ёнғоқдай, данақдай, иршайиб турарди. Шуни тошиб очиладиган, машинада териладиган қилиб бўлмасмикин, деб ўйлардим... Университетнинг иккинчи курсидаёқ шу йўлга тамом ўтдим, битиргандан кейин пахтачилик институтида икки йил ишладим...

— Ана, ўзимизнинг қишлоқдан ўрганган экансан-ку, ўша колхозда ишлайверасан, — ўғлининг сўзини олди Қурбон чаққон шошиб ва қудасига қаради. — Айтинг, қуда, унга.

Ҳамдамов ерга қаради, афидан, куёвининг оғзини пойларди.

— Биринчидан, институтга қарашли, мен иш олиб бораётган навга мос ер шароити. Шу йил диссертация ёқлай деб турибман; иккинчидан, ўз соҳамда ишлаб, номингизга деҳқонлар раҳматини ёғдирай деб жоним ҳалак, сиз бўлсангиз, менга далда бериш ўрнига нуқул бўрдоқи қўйларингизни пеш қиласиз. Мендан қўйчи чиқмайди.

Қурбон гап бундай тус олишини кутмаган эканми, бирпас доддиради, кейин бирдан тутатди, товуши кўтарилди:

— Нима-нима дединг?! Ҳе, сани қараю... — Саломатхон безовта-ланди. Шу пайт Ҳақимжон кирди. Қурбон унга буюрди. — Аравангни қўш, гап тугади!..

VI

Уша куни Қурбон кела-келгунча миқ этмади, машинанинг олдинги ўриндиғига чўкиб олганича қўйларини ўйларди, гоҳ иягини кўксига тикиб, гоҳ чўл туни қаърига кўз тикиб ўтирди. У хаёлан қўрадаги қўйлари билан жисман бирлашиб кетган, аҳёнда Ҳакимжонга кўз қирини ташлаб қўяр ва ух тортарди. Уйга келиши билан Мўйноқ оқсоқланиб ёнига келди, у ялоққа кастрюлда овқат келтириб қўйди, ит ичиб бўлгунча чўккалаб унга қараб ўтирди. Кейин уни эргаштириб қўйхона томон кетди. Унинг қай вақтда келиб, айвондаги сўрида ётганини Саломатхон билмади.

Саломатхонинг назарида эри кун сайин сўлиб борарди. Ёноқ суяклари бўртиб, бети, кўзлари анча чўкди. Юзига қон тешиб юрадиган Қурбон саргайиб, сўриб ташланган узумга ўхшаб қолди. Овқат билан ҳам, ётоқ билан ҳам иши йўқ. Айвондаги сўрида, тўнини ёпиниб, гужанак бўлганча ухлар, тонг ёришай деганда туриб, жим оққан сувдай, Мўйноқни эргаштириб қўйхонага кетарди. Саломатхон овқатни ўша ерга олиб боради, Қурбон уни гўё кўрмайди, қўйларнинг куртиллатиб овқат чайнашига қулоқ солиб ўтиради. Хотини: «Дадаси, нима бўлди сизга, гапирсангиз-чи», деса, гўё эшитмайди. Саломатхон

узун ух тортади-да, дастурхонни очиб қўяди, аста туриб, бош чайқаганча кетади. Қурбон ўзи овқатни кам ейди, кўпини Мўйноққа едиради.

— Мана энди қўй боқишга борамиз,— деди, у билан гаплашиб.

Қўйларни адирга ёйиб қўйиб, ўз жойидан синчковлик билан қараб туриш, четлаб кетганини қайтариб келиб, тўдасига қўшиш Мўйноқнинг вазифаси; Қурбон тепаликда мудраб ўтирарди...

Кейинги кунлардан бирида кечаси катта уйда донг қотиб ухлаб ётган Саломатхонни ғалати бир овоз уйғотиб юборди. Қўй маърарди. Энди унинг вужуди қулоққа айланди: б-ба-а... Ба-а... деган товуш икки бор қайтарилди. Тўдасидан адашиб қолдими жонвор деган гап ўтди кўнглидан. У аста айвонга чиқди, ҳаммаёқ жимжит. Ҳайрон бўлиб турувди, бояги товуш шундай орқасида, сўри устида такрорланди. Қўрқиб орқасига ўгирилди, қараса, эри. Кўзи юмуқ, сўрида чўнқайиб ўтириб маъраяпти!.. Саломатхон ирғиб сўрига чиқдию уни маҳкам қучоқлади:

— Айланай, дадаси, илоё қўйларингиз қирилиб битсин, жини сизни қоққан бўлса-я?!

Қурбон қўрқиб кетдими, ҳар қалай, силтаниб, хотинини итариб юборди. Саломат додлаб қичқирди.

Шу кунни тонг отгунча уйда ҳеч ким тинчимади.

Эрталаб Ҳақимжон врачни бошлаб келди. Халатсиз келган врач кун бўйи уни кузатди. «Тез орада содир бўладиган бирон хатар йўқ, мол-дунё дарди бу», деди. Кейин қўшиб қўйди: «Асаби ларзага келибди. Хотиржам юсин, ўз майлига қўйиб беринглар...»

Қурбон ўз майлича юрди: қўй боқадими, Мўйноқни эргаштириб жим юрадими, шаршаракдан шалдираб тушаётган сувга соатлаб тикилиб ўтирадими — ҳеч ким халақит бермайди. У гоҳо Собиржонга деб солинган уй дарвозаси олдига боради: ма санга, ма санга, дейдию уй деворини тепади, қўчқор бўлиб дарвозани сузади. Хотини кўчадан ўнсиз йиғлаб уйга кириб кетади...

Куз оёқлаб қолган-у, ҳаво илиқ эди. Кеч яқинлашарди. Қурбон эгнида юпқа тўн, тепалик бағридаги ўрик тагида қишлоққа қараганча тебраниб ўтирибди. Қишлоқ томонда карнай-сурнай овози янгради. Қурбон тўни йиртиғидан пахта олиб қулоғига тикди.

Ҳақимжон уйдан чой дамлаб чиқди. Ўғлини анча вақтлардан бери энди кўргандай, Қурбоннинг кўнгли ёришди. Унга ёнидан жой кўрсатди. Ҳақимжон дадасига чой қўйиб узатди. У чойдан бир-икки хўплади-да, пиёлани ёнига қўйиб, ўғлига тикилиб турди, кейин сўради:

— Ойинг келдими?

Ҳақимжон суюниб кетди, дадаси гапира бошлади, ҳатто ойисини...

— Йўқ, кечроқ қайтсалар керак.

— Поччанг кўчларини олиб кетдими?

— Олиб кетди. Ўзингиз ҳайдадингиз-ку, дада.

Қурбоннинг ияги кўксига ташди. Зарифалар колхоз қурган янги уйлардан олиб, кўчиб кетишган, бу йил қишлоқ хўжалик институтини битириб, колхозга агроном бўлиб қайтган ўғли Содиқжонни унаштирган, бугун қозон юборишган. Саломатхон шунга кетган эди.

Қишлоқ томондан қийқирик, кулги эшитилди, салдан кейин мушак отилди. Қурбон сўради:

— Нима бу, опангникидами?

— Йўқ, колхоз социалистик мажбуриятни бажарган. Кундузи улоқ бўлди, ҳозир кураш бошланди. Халқ вақтичоғлик қияпти...

Қурбон жимиб қолди. Пахта тикилган қулоғини кафтлари билан беркитиб, аста тебраниб ўтирди. Ҳақимжон осмонда сузаётган мушакларни кузатарди. Қурбон ёстиққа ёнбошлаб ух торгди, кўзларини юмиб, пинакка кетди.

Лола Тожиева

БЕДОРЛИК

Бирдан қаттиқ шамол туриб, узун айвоннинг очиқ деразаси табақаларини тарақлатиб ёпиб, оча бошлади. Момақалдироқ гумбурлади, дам ўтмай, зимистон осмон кўксини яшин тилиб ўтди. Томларнинг тунукалари тарақлаб, кимнингдир деразаси чил-чил бўлди...

Ҳали, яқингинада кўнгли алағда бўлиб, кўзини кўча эшикдан узмай бедор ўсирган Розия опа бошини столга қўйганича энди пинакка кетган экан, чўчиб уйғонди. Уйғона солиб кўйлаги ёқасини кўтариб, кўксига туфлади. Аввалига нима воқеа юз берганига тушунолмаб, ваҳима, қўрқув билан теварак-атрофга аланглади. Сал ўзига келгач, қаттиқ шамол турганини англади. Қўлидаги соатини чироққа тутиб қараган эди, вақт тунги тўртдан ошибди.

«Бу бола саёқ юришини қачон ташларкин-а? Отаси саёқ юрмасди, ичмасди, бу одат унда қаердан пайдо бўлдийкин?— ўйларди Розия опа.— Ҳа тийиқсиз бола-я!.. Ҳар гал аҳвол шу. Отаси навбатчиликка кетди дегунча, бу ҳам уйга кеч келади, кўпинча хиёл кайфи бордек туюлади. «Ичдингми, болам, ахир ўнинчи синфни битириб, институтга ўқишга эндигина кирдинг-ку», деса: «Қўйинг-э, ая, ҳали она сути оғзидан кетмаган гўдакманку, нега ичар эканман», дейди. Кулади. Кесатяптими, рост айтяптими, билолмайди. Наҳот бемаҳал юришлари бир уй жонни безовта қилишини, ташвишга солишини билмаса, ачинмаса?!»

Шамолдан қочиб, уйнинг ертўласига бегона мушук қамалиб қолганми, тинмай зорланиб миёвлайди. Унга сари итлар дам зинанинг олдига келиб, дам ертўла эшиги ёнига бориб ириллайди...

Ярим соатча қаттиқ қутурган шамол қийғос гуллаб ётган мевали дарахтларнинг гулини тўкиб, ер юзини оқ, нимпушти япроқчаларга кўмиб юборди. Энди ёмғир ёға бошлади. Савалаб, шиддат билан ёғаётган ёмғир деразаларга тақиллаб уриларди. Аллақайси қўшининг дарзозаси ғийқиллаб очилди. Сал ўтмай, шувиллаб юриб кетган енгил машинанинг шарпаси эшитилди. Тонг отмоқда... бироқ, Сардордан ҳамон дарак йўқ.

Розия опа юраги сиқилиб, бир жойда туролмаи, ўтиролмаи қолди. Нима қилиш керак?! Кимдан сўрасин ўглини?! Қаердан қидирсин? Дадасига телефон қилиб билдирсинми? Розия опа бошини чангаллаганича узун айвоннинг у бошидан бу бошига бориб-кела бошлади, мияси одатдагидан тез ишларди: бу унинг биринчи қўрқитишимас, биринчи ташвишта солишимас. Унинг синфда ўқиб юганида бирга дарс тайёрлаймиз, иншо ёзамиз, деб, бир марта ўртоғиникида ётиб қоладиган бўлди. Аммо, эртасига эшитса, қўшниси ўша куни уни ўртоқлари билан бирга кинода кўрипти. Ўғлидан сўраса, бўйнига олмади. Розия опа ўглига, ёзган иншоингни кўрсат, деб сиёсат қилган эди, тайинли жавоб айтиб беролмади. Ушанда биринчи марта онанинг юрагига ғашлик чирмашди. Ўгли қаерга бораман деса, шубҳаланаверди. Аммо болам даққи бўлиб, гап таъсир қилмайдиган аҳволга тушмасин, деб ортиқча насиҳат қилавермади. Бироқ кузатишини қўймади. Кунлардан бир кун ўгли кўчадан телефон қилиб: «Ая, бугун Музаффарларникида ётиб, математикадан контроль ишга тайёрланамиз», деди. Розия опа нима қилишини билмади. Рухсат бера қолай деса, дарс ўқишадими ё ўца сафаргидек кўчада санқишадими, деб иккиланарди. Рухсат бермай деса, имтиҳонда йиқилиб қоладими, деб қўрқди. Хуллас; иккилана-иккилана зўрга жавоб берди. Қилган дарсингни ёзиб кел, эртага текшираман, деди. Уша куни ҳам дадаси ишда эди. Қоймасин, деб ўйлаган онаизор отасига билдирмай қўя қолди. Ўглининг тарбиясидаги хато шундан бошланмаганмикин? Аммо ўғилчасини бир оз эркароқ қилиб ўстиргани рост.

Сардор кичиклигидан дардчил эди. Шу гап хаёлига келди-ю, Розия опа: бейхтиёр хотирага берилди...

Сардор уч ёшга тўлганида томоғи қаттиқ шамоллаганди, ўша-ўша, тез-тез бетобладиган бўлиб қолди. Авваллари шамоллаганида аъзойи бадани мисдек қизиб, иситмаси кўтарилиб кетарди. Эри: «Томоқ оғриғи билан ҳазиллашиб бўлмайди, ҳозирча укол қилдириб турайлик, иситмаси тушганидан кейин дурустроқ врачларга қаратайлик, бу касалнинг олдини олиб қўяйлик, деса, Розиянинг иши доим халақит берарди. У дори ичириб, ўғилчасининг иситмасини туширарди-да, бир-икки кун парвариш қилган бўларди, кейин яна боғчага бериб, ишига тушиб кетаверарди. Бола уч-тўрт кун боғчага чиқарчиқмас, касали яна қайталайверди. Кейин-кейин боласи ланж, серхархаша, салга чарчайдиган, ўйнаб ўтирган ерида ётиб, ухлаб қоладиган бўлди. Иситмасини ўлчаса, нуқул ўттиз еттидан сал ошиқ чиқади. Докторларга кўрсатса, аввалига касалини аниқлашолмади. Текширишга қон топширса, лейкоцити ошиб кетибди. Ушанда Розиянинг кап-катта ўғилчасини қўлида кўтариб у доктордан бу докторга, у танишидан бу танишига югурганлари-чи! Эсласа, ҳали-ҳали юраги орқасига тортиб кетади, хўрлиги келади.

Ушанда Розия эри билан эндигина ажрашган кезлари эди. «Болам отасига ичикяпти, катта хатога йўл қўйдик шекилли», деб илк бор пушаймон бўлди. Эрига боласининг аҳволини айтиб телефон қилишга ё олдига боришга ғурури йўл бермади. Ўзи куйди, ўзи ёнди. «Ғам эшигингни қоқдими, очавер» деб бекорга айтилмас экан халқда. Ғам ҳамиша қўшалоқ юрар экан. Ўглининг касали дард устига чипқон бўлган эди ўшанда.

Ҳозир эри билан ажрашиш воқеасини эсласа, ўзининг устидан ўзи кулади. Ушанда давлат қвартира бериб, қайнона-қайноталарининг оқ фотиҳаларини зўрга олиб, эндигина рўзгорлари янги бўлиб ажралиб чиққан кунлари эди. Янги олган квартираларини меҳр-муҳаббат билан жиҳозлаб, рўзгор буюмлари харид қилиб, зўр нашъу намо ила яшай бошлаган кезларида ширин ошларига пашша тушди...

Розия ўша куни харид қилган бир сумка нарасини кўтариб, ишдан троллейбусда қайтиб келаётган эди, эрининг клиникасида ишлайдиган бир аёл билан ёнма-ён ўтириб қолди. Аёл ўзини яқин тутиб яхши сўрашди, ҳол-аҳволини суриштирди...

— Розияхон, бозорни ўзингиз қиласизми? Убайжон қараша бўлмайдими?

— Нима қипти? Бозор йўлимнинг устида. Тайёр троллейбус. Зарур нарсаларни олиб келавераман. Улар ҳам қараб ўтирмайдилар. Керакли нарсаларни ўзлари билиб-билиб олиб келиб турадилар...

— Машиналарида ёш-ёш жувонларни олиб юргунча, сизга кўпроқ ёрдамлашсалар бўлмайдими, дейман-да...— аёлнинг кўзлари ғалати чакнаб кетди.

Дабдурустан бу гапни эшитиб, аввалига Розиянинг оғзи очилиб қолди. Анграйиб аёлга тикилди. Тили калимага келмади. Аммо дамда ўзини қўлга олди:

— Нима деяпсиз, кўнглига келади ҳам демайсиз-а?!

Аёл кўзларини сирли қисди:

— Агар Убайжонга менинг айтганимни билдирмасликка сўз берсангиз, енгиллик қилмасангиз... сизга бир гапни айтаман.

— Нима гап экан?

— Ўзи... айтмаслигим керак эди-ю, аммо сизнинг қанақа аёллигингизни билганимдан, сизга ачинганимдан айтаман... Фақат эрингизга айтмасликка сўз беринг.

— Бўпти... билдирмайман. Қани, қанақа гап экан?

Аёл троллейбусда бошқа битта-яримта эшитиб қолмасин, дегандай оғзини Розиянинг қулоғига яқин олиб борди-да:-

— Эрингизга эҳтиёт бўлинг, клиникамиздаги бир бева билан дон олишиб юрибди... Тагин ўша аёл эрингизни илиб кетиб, сиз доғда қолиб юрманг, жоним...— деди.

— Қизиқмисиз,— деди Розия Убай акасининг хизматдошига.— Кўнгил ёқтирган кўнгилдан сув ичади. Майли, эпласа, қандини урсин. Аммо сизга айтиб қўяй, унақа, бировларнинг оилавий ишларига аралашиб юрманг, ўзингизга қийин бўлади. Менинг эрим сиз ўйлаган чакки қадамлардан эмас. Сиз янглишибсиз. Эрим ўзи шунақа очик, бағри кенг эркаклардан...

Розия шундай деди-ю, ичидан зил кетди. Аёлнинг гапи билан унинг юрагига ғашлик ўрлади. Розия «яхшилиқ» қилаётган аёлни дилдидан ёмон кўриб кетди. Бу орада уйига яқинлашиб қолган эди. Ўзини базўр зўрлаб аёл билан жилмайиб хайрлашди, бекатда тушиб қолди. Бекатдан уйига етгунича хулоса чиқарди: «Шамол бўлмаса, дарахтнинг учи кимирламайди!..»

Кечқурун эри ишдан қайтгунича Розия ғазаб отига миниб олган эди. Қизик, ҳеч нарсани аниқ-равшан билмайди-ю, эри кўзига мунофиқ, иккиюзламачи, сохта бўлиб кўринаверди. Розия эрига одатдагидек муомала қилишга уринарди-ю, ўзи унинг ҳар бир гапи, юриш-туришини зимдан кузатарди. «Аёлнинг гапи ёлғон, эримда бирон адовати бўлса керак, ё эрдан бахтсиз, бизнинг ширин турмушимизни кўролмаепти, шунинг учун орамизга нифоқ солмоқчи», деб ўзини ишонтиришга минг ҳаракат қилгани билан, унинг ақлидан кўра туйғуси устун келаверди. Энди эрининг қарашлари ҳам, эркалашлари-ю, уйда юриш-туришлари ҳам Розияга сохта бўлиб туюлаверди. Аёл киши учун бундан ортиқ азоб бўлмаса керак. Жони қийналиб кетди. Сир бой бермасликка ҳаракат қилиб уч кун чидади. Уч кун назарида уч йилдек чўзилиб кетди. Бу уч куннинг ичида хаёлига нималар келиб, нималар кетмади. Эрининг унга уйлангунга қадар берган ваъдаларини, турмушга чиқишига кўндиргунча қандай ялиниб-ёлборганларини эслагани сари фиғони чиқар, уни баттар ёмон кўриб кетарди. «Мен уйимга, фарзандимга шунчалик муҳаббат қўйсам-у, хотин бошим билан зеб-зийнат, ялтироқ кийим, ўйин-кулги кетидан қувмай, топганимни уйга ташмаласам-у, у киши бўлса... Ҳеч бўлмаганда фарзандини ўйламаса...» Розия, аламга чидамаганидан, эри йўғида йиғлаб-йиғлаб оларди. Аммо эри ишдан келганда, гўё ҳеч гап йўқдай, сир бой бермай, яна уни кузатишга тушарди.

Ниҳоят, тоқати тугади, эрига унинг нопоклигидан гап очди. Катта

жанжал бўлди. Бироқ Розиянинг барча гаплари исботсиз, гувоҳсиз эди. У на гумон қилаётган жувоннинг исмини, на «холис хизмат» қилган аёлнинг кимлигини айтиб беролди. Шунинг учун эри бу игвонинг асосизлигини исботлай олмасди. Фигон бўлганича юраверди. Ўртага совуқчилик тушди. Бора-бора адоват кучайиб, улар ажралишди. Розия: «уйни бўшатиш», деяверганидан кейин, Убай ота-онасиникига кетишга мажбур бўлди. Гумон шундай ёмон нарса экан. Соғ қалбни ҳам кемириб, ногирон қилиб қўйиши ҳеч гап эмас экан...

Шу воқеадан сал ўтмай, Сардор қаттиқ оғриди. Кўп чоп-чоп, оврагарчиликлардан кейин бир доктор, бу сурункали томоқ оғриғининг асорати, деди. Яна қон топшириши кераклигини айтишди. Қонда оқ таначалар кўп, ҳамон ошиб бормоқда эди. Доктор дори-дормон ёзиб берди.

— Болани кўпроқ тоза ҳавода олиб юринг. Кўнглига қаранг, диққат бўлмасин. Алдаб-сулдаб бўлса ҳам, кунига тўрт-беш марта оз-оздан мазали, сервитамин овқат беринг. Томоғини шамоллашдан жуда эҳтиётлаш керак. Бирор ойлар ичида томоғидаги шиш қайтади. Шунда лейкоцитлари ҳам жойига келиб қолади. Болангиз бир оз қувватга кирса, шифохонага йўланма берамиз, муртагини олиб ташлашади. Ана шундан кейин ҳаммасини кўрмагандек бўлиб кетади,— деб уқтирди доктор Розияга.

Розия ҳар куни эрталаб юраги ғаш бўлиб уйғонарди. Бир ёқдан эри билан бўлган воқеа учун азоб чекар, иккинчи ёқдан ўғилчасининг кундан-кунга нимжонланиб, озиб-тўзиб кетаётганига куярди. Уйқуси ҳам беҳаловат, аллақандай ваҳимали тушлар кўриб чиқар, кейин куни билан кўнгли ғаш бўлиб, тушининг таъбирини ўйлаб юрарди. Кексалар: «Болам, бахтинг тугал бўлсин», деб дуо қилишганда бунинг моҳиятини тўла тушуниб етмасди, унчалик эътибор ҳам бермасди. Киши ҳамма нарсани бошига тушганидан кейингина англаган. Эри билан ажралишаётганида: «Нима, менинг бошқа аёллардан қаерим кам? Уқиган бўлсам, етти мучам соғ бўлса, эрга оёқости бўлиб яшайдигандан кўра, ўғилчам билан ўзим тинчгина кун кечирганим яхши эмасми?! Нима, битта ўғлимни боқволломайманми? Эр керак бўлса, ҳамиша топилади...» деган хаёлда эди. Янглишибди. Эри, ўғилчаси билан хонадони обод, чароғон, бахти ҳам ўшалар билан бутун экан. Мана, энди ўғли бетоб, бўлар-бўлмагасга ғингшийди, ҳадеб отасини сўрайверади. Минг ёғ, асал бериб боққани билан, нима деса кўнглига қарагани билан, бари бир отасини сўрайди. Розия бунга ортиқ тоқат қилолмай қолди. Ўғлининг бетоблигига эзилади, яна... кўнгли эри туфайли ўксик... Салга кўзига ғилтиллаб ёш келади... Кечқурун бўлди дегунча ўзини қўйгани жой тополмайди. Ўша уй, ўша телевизор, ўша қўни-қўшни... Аммо юрагига чироқ ёкса, ёришмайди, ҳадеб хўрлиги келаверади, айниқса... отадан, онадан ё боладан жудо бўладиган фильмларни кўрса, боласига жуда-жуда раҳми келиб кетади!.. Нима қилсин? Қандай қилса, ҳаёти яна ўша беғубор, хушнуд, кўнгилли ҳолига тушади? Тушадими ўзи?! Розия тинмай шу тўғрида ўйлайди. Ўғилчасини ўйнатиб, боғда сайр қилади-ю, боғнинг энди нашъаси йўқ... Ўйлайди: «Ўзимдан ўтди. Эрим билан ишлайдиган ўша аёл ичиқоралик қилаётганига ақлим етиб турган эди, уни гап билан бошлаган ҳам эдим-у, кейинига аҳмоқлик қилдим. Унинг найрангига лаққа тушдим. Чиройли турмушимни заҳарга айлантирдим. Ахир, эркак кишининг пок, нопоклиги муносабатидан шундоққина билиниб туради-ку. Сал оёқ олиши ўзгарса, қайси аёл нозик қалби билан буни сезмайди».

Убайга қаттиқ алам қилган эканми, на сим қоқади, на келиб хабар олади.

Розиянинг яхши парвариши кор қилдимиз, ё доктор ёзиб берган дориларнинг нафи бўлдими, ҳартугул, Сардор кундан-кунга эт олиб, ранги ҳам тозаланиб борди. Доктор сўнгги марта кўрганида унинг саломатлигидан қаноат ҳосил қилиб, муртагини олдириш учун

шифохонага йўлланма берди. Розия ўғилчаси билан бирга шифохонада бир ҳафта ётиб, муртагини олдириб қайтди. Қайтишганда уйлари кўзига ҳувиллаб, шу қадар файзсиз кўриндики, кўзларига беихтиёр яна гилтиллаб ёш келди... Аксига олгандай ўғилчаси ҳам уйга киришлари билан:

— Ая, дадам қачон келадилар?— деб сўради. Розиянинг юрагида санчиқ турди. У йиғлаб юбормаслик учун ўғилчасини бағрига босиб, юзларидан ўпди. Гилтиллаб турган ёшини яшириш учун кўзларини юмган эди, киприк учигаги томчилар юзида из қолдириб дув тўкилди.

Розия ўғилчасини олиб кириб каравотчасига ётқизди. Кўрпачасига яхшилаб ўраб қўйди. Чой қўймоқчи бўлиб ошхонага ўтаётган эди, эшик қўнғироғи жиринглаб қолди. «Келганимизни билиб, битта-яримта қўшни кўргани чиқди, шекилли», деб кўнглидан ўтказди Розия. Йўлакдаги ойнага қараб сочини текислади, қизарган кўзидаги намни артди. Қўнғироқ яна жиринглади. Розия эшикни очди. Не кўз билан кўрсинки, остонада, кўзларида ташвиш акс этиб, Убай турарди. Розиянинг баттар хўрлиги келиб кетди. Эри остона ҳатлаб ичкарига кириши билан Розия унинг бўйнига осилди, сира уялмай, хўн-хўн йиғлаб юборди. Эри худди илгаригидай унинг боши, елкаларини силар экан, ташвишланиб сўради:

— Розия, Сардорга нима бўлди, бир оғайним сизларни шифохонада кўрган экан, борсам, уйга кетишди, деб айтишди. Тинчликми?

— Томоғи огрийвериб, болам жуда қийналиб кетди. Муртагини олдирдик...— Розия ҳозир гина қилиб ўтирмади. Ешли кўзлари билан жилмайганча ичкарига юрди. Шу дамнинг ўзида кўнгли равшан тортиб, уйи яна нурафшон бўлиб кетганини юрак-юрагидан ҳис этди. Югуриб-елиб эрига чой ҳозирлади, чойдан сўнг овқатга унаб кетди. Розиянинг оиласида ҳаёт эски изига тушди. На эри, на у муносабатларидан чурқ этиб оғиз очдилар. Сен шундоқ қилган эдинг, дейиш ҳеч бировининг хаёлига келмади...

Шу воқеага ҳам ўн беш йилдан ошибди. Бу орада улар яна уч фарзанд кўрдилар. Аммо Сардорга ўша-ўша юмшоқ гапиришар, қаттиқ койишмас эди. Шунга қарамай, у бари бир инжик, ўжар бўлиб ўсди...

Май ойининг бошларида ўғли уч-тўрт оғайниси билан биргаллашиб қилган бебошлигини эслаб, Розия яна уҳ тортди. Яна қўлидаги соатни ёруққа тутиб қаради. Аммо ғира-шира ёруғда ажратолмади.

... Уша куни ҳам Сардор уйга авзои нохуш қайтди. Қўлида бир даста лола билан келган бўлса ҳам, кайфияти негадир ёмон, кўзлари бежо эди. Уни кўриб, Розиянинг кўнгли баттар нотинчланди.

— Қаерда эдинг, ўғлим, тинчликми?

Сардор оёғини еча туриб, дағал жавоб қилди:

— Кўриб турибсиз-ку, лола сайлига чиққан эдик...

Розия яна сўроққа тутди:

— Уйнагани чиққан бўлсанг, нега кайфиятинг бузуқ, ўғлим?

Юрагимни ғашлаб нима қиласан? Яна айтмай кетибсан. Қўлим ишга бормай, алағда бўлиб кутиб ўтирибман сени...

Сардор ялт этиб онасининг кўзларига қаради. Унинг алланимадан шубҳаланаётганини сизди. Бир зум тараддуддан сўнг:

— Нимадан алағда бўлаяпсиз? Этиб дамингизни олавермай-сизми,— деди. Хонасига кириб, эшикни ичидан қулфлаб олди. Сал ўтмай, сершовқин ғарб эстрада қўшиғи эшитилди.

Розия ташвишлана-ташвишлана кириб жойига ётди.

Орадан икки кун ўтиб, ўғлининг оғайниси Музаффарнинг акаси келганда нима бўлганини билди. Музаффарнинг акаси ВАЗда ишлар экан. Бир танишининг машинасини тузатиб, келса бериб юборинглар, деб кетган экан, укаси Музаффар уч оғайниси билан уни яширинча миниб кўчага олиб чиқибди. Болалар маслаҳатлашиб, лола сайлига чиқишга қарор қилишибди. Чиқишибди ҳам. Аммо қайтишда машинани бошқа бир машинага уриб олишиб, пачоқ қилишибди...

Бу гапни эшитган Розиянинг тепа сочи тикка бўлиб кетди. Йиғлади, сиқтади, ўглини ёнига олиб насиҳат қилди. Сардор иккинчи бундай бебошлик қилмасликка сўз берди. Дадамга айтманг, деб ялинди. Розия ўғлига ишонди. Машина ремонти учун кетадиган харажатларнинг бир қисмини бериб юборди... У ўшандан бери юрак ўйноғи бўлиб қолган. Ўгли кеч қолди дегунча бирон кор-қол юз бермадимикин, деб юрагини ҳовучлаб ўтиради...

Ҳамон эзиб, шивалаб ёмғир ёғади. Осмон қовоғини уйиб олган. Розия опанинг ҳам қовоғи солиқ, диди зимистон. Ўйлагани сари ўзини ўзи койийди. Юраги гашлик билан бежо тепади. У эндиги пушаймон бефойдалигини яхши тушунади. «Болани — ўғилдир, қиздир — кичиклигидан дил кўзидан қочирмаслик керак экан. Аямай ишга солиш, иш билан андармон қилиб қўйиш керак экан. Биз эр-хотин андак, сал бепарвороқ бўлдик, ишга солмадик, ҳар гапига ишондик. Айниқса мен... Бир ўртоғимнинг туғилган куни эди, деб кеч келади, бир ўртоғим билан бирга семинарга тайёрландик, деб ҳаяллаб қолади. Ҳали қарасанг институтда дискотека куни бўлади... Хуллас, кеч келишига важ кўп. Бу гапларнинг қайси бири рости қай бири ёлгон, қаёқдан билсан? Кеч қолса, қачонгача юрагингни ҳовучлаб кутасан? Отасининг ҳам иши бор бўлсин... Врачлик ҳам бетинч, кетма-кет навбатчилик, у ер-бу ерда консультация... Боланинг тарбиясига қарашга эса вақт йўқ...» Розия опа қўлидаги соатни яна ёруққа тутиб қаради: вақт еттига яқинлашиб қолибди. Тонг отяпти...

Бирдан телефон жиринглаб, Розия опа чўчиб тушди. Ўрнидан туриб, бориб трубкини қандай олганини билмайди.

— Алло, ким бу?

— Хола, мен Зиёдилламан. Сардор уйдами?

Розия опа нима дейишни билмай, бир нафас жим қолди. Кейин ўзига келиб, ўғлининг ўртоғини саволга тутди:

— Зиёдилла, Сардор сизларникида эмасми? Шу маҳалгача келгани йўқ, хавотир олиб ўтирибман. Қаердалигини билмайсанми?

Зиёдилла тараддудда қолдими, бир зум индамади, кейин аста:

— Хола, кеча битта «чп» бўлувди. Хавотир олманг, деб кечаси телефон қилмаган эдим, — деди.

«Чп» ни эшитиб Розия опанинг миясидаги оғриқ товонига уриб кетди.

— Тезроқ гапир, нима гап ўзи? — деди Розия опа йиғлаб юборишдан ўзини аранг тутиб, овози қалтириб чиқди.

— Кеча «Шодлик» ресторанида курсдошимизнинг туғилган кунини нишонлаётган эдик. Болалардан бири официант аёл билан айтишиб қолди, шу... жанжалга айланиб кетди. Мелиса чақиринди... Мен бир амаллаб кўздан нари бўлиб, қочиб қолдим. Сардор ҳам ўша ерда эди...

— Энди нима бўлади? Қаердан қидирамиз?

Зиёдилла Розия опани тинчитишга уринди:

— Сиз ташвиш тортманг, хола, ҳозир ўзим суриштираман... Келмаган бўлса, мелисахонада...

Розия опа бутун вужудига югурган титроқдан тишлари такиллаб, базўр гапирди:

— Дард! Ҳамманг уй-уйингда тинчгина ўтира қолсанг бўлмайди-ми? Сен зумрашаларга туғилган кунни ресторанда қилишни ким қўйибди?

— Оғайнимиз қўймади-да... Сиз хавотир олманг, мен ҳозир бориб билиб келаман...

Розия опа бўшашиб тушди. Трубкини жойига илдими, йўқми, билмади ҳам. Бошини чангаллаганича ўша ерда ўтириб қолди. Ҳуши бошидан учган, нима қилишини билмайди. Кўзларидан оқаётган ёш — дарё... «Мана фарзанднинг аҳволи. Энди нима қилдим? Қаерга бордим? Отасига қандай билдираман...» У шу ўтиришида қанча ўтирганини билмайди. Энди соатнинг жиринглаши чўчитиб юборди уни. «Хах,

қуриб кетгур, мунча қаттиқ жирингламаса, юрагимни чиқариб юборди-я...» Соат етти ярим бўлган эди. Розия опа мактабга кетадиган болаларини уйғотгани кирди... Болаларни энди мактабга жўнатиб ҳам бўлган эдики, телефон яна жиринглаб қолди.

— Хола, район милициясида экан. Топдим. Тўполон чиқаришгани учун штраф солишибди. Ота-оналари келишсин, келишмаса, ишхоналарига ёзамиз, дейишяпти. Сардорни олиб кетгани амаким билан бирга келар экансизлар...

Розия опанинг юраги шув этиб кетди. «Энди бир камим шу эди... Мисқоллаб топган обрў-эътиборимизни бу тийиқсиз бола ботмонлаб совурар экан-да. Энди буёғи нима бўлади? Нега мен нодон унинг қилиб юрган ишларини отасига олдинроқ билдирамим? Ҳа, касални яширганнинг билан иситмаси ошқор килар экан...»

Розия опа яна соатига қаради: тўққизга яқинлашиб қолибди. Ёмғир ҳам тинган. Уфқда осмоннинг бир чеккаси ёришиб келмоқда эди. Розия опа эрини чақирмоқчи бўлиб, қўлини беихтиёр телефон трубкасига узатди...

ИШОНЧ

Ортда қолган икки йил масъуд, ammo қайтарилмас онларни эслгани сайин Мансурнинг юрак-бағри қон бўлиб борарди. Тюменда қурувчи-студент дўстлари билан юрган кезлари Саодати кўз ўнгидан бир зум бўлмасин нари кетмаган эди. Салкам икки ой бадалида қўли ишда, хаёли Тошкентда, эски шаҳарнинг боғ кўчасида, кўчанинг кўкка бўялган дарвозасида, шу дарвозадан кириб бориладиган узумзор ҳовлида, шу ҳовлини нурга тўлдириб юрган хушсурат, хушбичим, ҳушахлоқ қизида эди. Унинг хаёли шу кўчада саргардон кезарди. Хаёли унга куёв сарпо кийдириб, қалбини ҳаяжондан тептириб, бир оз уялтириб кўк дарвозадан ҳовлига олиб кирарди. Чимилдиққа етакларди... Орзуни рўё бўлишига бир куз, бир қишу баҳор қолганди. Қишки имтиҳонлардан ўтиб олгач, диплом ишига ўтирарди. Ёзда ҳимоя қиларди-ю... у ёғи тўй эди! Ҳаммаси барбод бўлди!!

Мансур Тюмендан уч кун бурун келди.

Икки кун Боғ кўчада Саодатнинг йўлини пойлади. Гарчи бу уйга туғилган кун баҳонасида икки марта келган бўлса-да, қизни чақириб киришга жўяли баҳона тополмади. Тўғрироғи журъат этмади. Кейинги уч кун Тюмендаги икки ойдан ҳам ўтиб тушди. Кеча ТошМИ олдида ҳам илҳақ бўлиб турди — Саодатни кўрмади. Бугун, биринчи ўқиш куни, чала ярим ўқиб, ТошМИ сари учмоқчи эди, декан кўриб, хонасига бошлади.

Одил Султонович, Мансур жамоатчи, аълочи студент бўлгани учун, уни ўзига яқин олиб юрарди. Бугун ҳам, вақт бемалолроқ эканми, Мансурдан Тюмень таассуротларини сўради.

— Хўш, дипломни нима қилмоқчисиз? — деди у, ҳол-аҳвол сўраб бўлгач.

Мансур бир йилдан бери ёшлар учун кафе-клуб лойиҳасини хаёлида пишитиб юрган эди. Диплом ишидан деканнинг ўзи сўз очгани учун ниятини яшириб ўтирмади.

— Мен ёшлар учун янгича кафе-клуб лойиҳасини ишламоқчиман. Бино икки қаватли бўлади. Миллий ҳамда Европа меъморчилигини шу бинода уйғунлаштирмоқчиман. Баъзи чизмаларни қоралаб қўйганман, вақтингиз бўлганда кўрсатишимиз мумкин.

— Хўш-хўш, режангизни умумий жиҳатларини айтинг-чи, ўғлим, қизиққа ўхшайди.

Деканнинг «ўғлим» дегани Мансурни руҳлантириб юборди. Энди анча дадиллик билан гапни давом эттирди:

— Мен қурувчи отряд билан, қолаверса ҳарбий хизматдалигимда Европанинг бир қанча шаҳарларида бўлиб, жуда кўп бой архитектура ансамбллари кўрдим. Кафе-клубни ўша таассуротларим асосида фараз қиляпман: бинонинг юқори қавати гир айланган, ёзда очиб кўйиш имконияти бўлган ойнавандли қурилма бўлса. Қоқ ўртаси елвизакли, дудбурунлари юқорига чиқиб кетадиган покиза ошхона, атрофи ёшлар кириб, музика эшитиб, овқатланадиган зал бўлса.

— Хўш-хўш, қизиқ... гапираверинг...

— Бундай лойиҳани амалга оширишнинг ўзига яраша қийинчиликлари ҳам бор, бироқ... қилса бўлади!

Мансур режаларини ҳикоя қилар экан, овози қатъийлашиб бораётганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Мен тенгқурларимнинг, биздан каттароқ авлоднинг вақтни қандай ўтказиши тўғрисида кўп ўйлайман. Одил Султонович, илтимос, мени шаккокликда айбламангу, аммо биз, архитекторлар бу тўғрисида деярли ўйламаймиз. Ёшлар оиласи билан қаерда ҳордиқ чиқарсинлар? Ишдан кейин беш-олтита йигит бир бўлишиб, чойхонада ош қилиб есинларми? Ахир, бу ота-боболаримиз замонидан қолган удум, аёлларимиз ичкарида, тўрт девор ичида, кўчага чиқсалар ҳам чиммат билан чиқадиغان вақтларга муносиб иш эди... Ҳозир биз янги замон ёшларимиз, ҳордигимиз ҳам янгича бўлиши керак. Ҳалигача ҳам аёлларимизни уйда қолдириб, ўзимиз кўчада кўнгил хушлаб юрсак... Айтайлик, ёш эр-хотин ёлғиз туришади. Аёл ишдан чиқиб, уйига югуради. Боласини ясли-боғчадан олади, йўлакай, бирон нарса зарур бўлса, бозор ҳам қилиб кетади. Эрим ишдан келгунича овқатим пишақолсин, деб шошилади. Аммо эркакларнинг ичида уйига шошиладигани ҳам бор, шошилмайдигани ҳам бор. Уйига шошиладиган эркакларни уйпараст деб масхара қиладиганлар ҳам топилади... Агар... домла, кўп гапириб бошингизни қотириб юбормадимми?

— Йўқ-йўқ... аксинча, жуда мароқ билан тинглаяпман...

— Шу... мен ўйлаган ёшлар кафе-клубида шахмат-шашкахона, бильярд, теннисхона, кафе-клубга келган ёш эр-хотиннинг болаларига қараб, ўйнатиб турадиган хона, фильм томоша қиладиган кинозал бўлса...

— Ў-ҳў... режангиз антиқа-ку! Фақат буни сиз битта диплом ишига сиғдира олармикансиз? Умуман, бешинчи курс давомида тугатиб улгурармикансиз? Агар сиз лойиҳангизни чизиб улгура олсангиз, бу чиндан ҳам катта гап бўлади. Бундай кафе-клубга фақат эр-хотинларгина эмас, ҳали оила қуриб улгурмаган ёшлар ҳам жон деб боришади... Бундай кафе-клублар шаҳарда беш-олтита бўлса, йигит-қизлар учун ҳам, ёш оилалар учун ҳам жуда яхши бўлар эди...

— Раҳмат, Одил Султонович,— Мансур домласи фикрини маъқуллаганидан хурсанд бўлиб кетди.— Ўша мен айтган шахмат-шашкахона, бильярдхона, теннисхона ва болалар хоналари клубнинг паст қаватида жойлашса... жуда қулай бўлар эди, деб ўйлайман. Тўғри, иш кўламини ҳали аниқ тасаввур қилолмайман... Балки, бу иш анча узоқ вақтни талаб қилар... Ҳали лойиҳани бутун тафсилотлари билан аниқ ўйлаб чиққаним йўқ, аммо... умумий кўринишини кўз олдимга келтира оламан. Кафе-клубнинг ташқи кўриниши серҳашам, бир оз найза томли, гир атрофи кунгирадор, олдини колоннали тасаввур қиламан уни... Кўз қувнаши учун озгина ҳашамга ҳам ўрин бериш керакдир.

— Ўғлим, режангиз дуруст. Сизни аспирантурада олиб қолсак нима дейсиз. Режаларингизни амалга оширишингизга кенг имконият туғилади. Фақат, уйланишга бир оз шошилмайсиз-да...

Мансур беихтиёр қизариб, ерга қаради... Унинг дилида кўпдан ажойиб, қиёси йўқ, муҳаббат қўшиғи янграётганидан, шу онда суйгани томон учишга шайланиб турганидан, домласи беҳабар. Унда шундай

ажойиб ишлар режасини уйғотган, уни амалга оширишида илҳом бахш этиб, қанот бераётган муҳаббат эканини домласи билмайди!

Мансур факультет комсомолларининг етакчиси эди. Ҳозир бу йигитнинг режаларини эшитиб ўтириб, Одил Султонович уни барча жамоат ишларидан озод қилиб қўйиши лозимлигини тушунди. Жамоат иши ҳам анча вақтни олади. Аммо... йигитга қўлидан келган ёрдамни аямаслиги лозим экан. «Қойил қолиш керак, ёш бўлатуриб жамият тақдирига тегишли масалалар устида ўйлайди. Заҳматкаш қиз-жувонларимиз ҳам эрлари қатори яхши ҳордиқ чиқарсин, дейди. Чуқурроқ қараса, сиёсий аҳамиятга молик бу фикр, деб ўйлади декан, — мана ҳозир, яқиндагина турмуш қурган, баъзан эса икки-учта болали бўла туриб ажрашиб кетаётган оилалар бор. Бунинг сабаби нимада? Сабаби, эри дўстлари билан ресторандами, чойхонадами ўтириб, уйга кеч қайтади. У ерларга боргандан кейин кайфсиз қайтмайди. Ана қарабсизки, жанжал... Аёлнинг хўрлиги келади. «Мен ҳам ишхонанинг ишини қилсам, ҳам болага қарасам, уй юмушлари ҳам менинг гарданимда бўлса-да, бу киши бунақа ялло қилиб юрсала...» Хуллас, бу йигит ўйлаган нарсани жиддий ўйлаб қувватлаш керак».

— Демак, Мансуржон, ниятингизни мен қўш қўллаб маъқуллайман. Лойиҳа чизиб сиздан, нимаики ёрдам керак бўлса — биздан, — деди декан, шогирдига меҳр билан боқиб.

— Раҳмат, домла, — Мансур хурсандлигини яширолмади. — Лекин бу лойиҳани ҳамма ҳам қувватламаса керак, деб қўрқяпман.

— Нимага?

— Тюменга кетиш арафасида бир қизиқ гап бўлди. Дадамнинг уч-тўртта оғайнилари уйга келишган эди. Дадам эгаллаётган касбимдан жуда фахрланиб юрардилар. Ниятимдан хабарлари ҳам бор. Шунини дўстларига айтиб қўйибдилар. Бир вақт мени чақириб, «Қани, ўғлим, чизмоқчи бўлаётган лойиҳангни гапириб бер-чи», — деб туриб олдилар. Ноилож гапириб бердим. «Ие, ўғлим, бу ишнингиз нодуруст. Аёллар кечқурунлари эрлари билан бирга кўчага чиқиб кетаверишса, уйнинг ишини ким қилади? Кейин... кафеларга бориш аёлларимизга ярашмайдиган иш... болаларига қараб, уйда ўтиришгани яхши», деди меҳмонлардан бири, астойдил жаҳли чиқиб. Гўё кафе битган-у, келини, қизи кечқурунлари уйда ўтирмай, чиқиб кетиб қолаётгандай.

— Кунда боришавермайди-да, амаки. Баъзи-баъзида ҳордиқ чиқаргани, ўйнаб келгани эрлари, ошна-оғайнилари билан биргалашиб бориб келишади, — дедим кулиб. Меҳмонларнинг биттасининг гапи айниқса оғир ботди. «Ўғлим, сиз чизмоқчи бўлган нарсани давлат аллақачон ҳисобга олиб қўйган, у ер-бу ерларда қураптиям, бу гапингиз янгилик бўлмайди. Бизнинг ёшларимиз, қиз-жувонларимиз бошқача тарбия кўришган. Ўз қадрини билганлар унақа жойларга қадам босишмайди», дейди. «Тўғри, сизнинг тарбиянгизни олганлари боришмайди», деб юборишимга оз қолди. Янгиликни ҳар ким ўз тушунчасига яраша баҳолар экан-да, домла. Бироқ, ўшанда меҳмонларнинг кўпчилиги: «Жуда яхши иш ўйлабсиз, юрт қатори меҳнат қилгандан кейин, аёлларимиз ҳам мундоқ яйраб дам олишлари керак-да, яшанг!» деб кўнглимни анча кўтариб қўйишди. Шу суҳбатдан кейин қарорим яна ҳам қатъийлашди...

— Тўғри, қиласиз. Буни замонамизга яраша фикрлаш, дейди. Совет турмуш тарзи тақозо этади буни, — деди кулиб Одил Султонович.

Мансур устозидан оқ фотиҳа олиб, хурсанд бир кайфиятда ташқарига чиқди. Қабулхона остонасида курсдоши Нодирага рўпара келиб тўхтади.

— Дарс бўлмаяптими? — деди Мансур ажабланиб.

— Бўляпти, рухсат олиб чиқдим. Дадамда гапим бор эди, бормилар, — деди Нодира, деканнинг хонасига ишора қилиб.

— Борлар. Диплом лойиҳаси масаласида кирувдим. Ош пишадиган бўлди.

— Шунақа дегин... — Нодира унга сал чимирилиб қаради. — Бу

ошингку, пишибди, бошқа ошинг тагига олиб кетмадими? — Нодира шундай деб, боши томон кўчани имлаб қўйди.

— Нима демоқчисан?

— Ҳм... ҳам... айтмасам ҳам бўларди-ю, лекин... бир ой бурун Жанни Моранди концертига тушувдим. Саодатингни кўрдим... Бир қилтириқ йигит билан.

— Елғон!

— Узоқдан кўрган бўлганимдаям, адашгандирман, дердим. Шундай олдимдан қўлтиқлашиб ўтди. Бошини ликиллашиб саломлашди. Кейин... ўн кун олдин ярмаркада ҳам кўрдим, ўша йигит билан. Костюм танлашаётган экан. Ҳарҳолда... яна куйиб қолмагин.— Нодира шундай деб, жавоб ҳам кутмасдан отасининг хонасига кириб кетди. Нодиранинг гаплари уни товонигача зириллатиб юборди. Эшик олдида ҳаракатсиз туриб қолди. Кейинги хатига Саодатдан жавоб олмаганини эслади-ю, шу он вужудига гумон ўрмалаб кирди. Отилиб кўчага чиқди. Урнидан жилай деб турган трамвайга осилиб чиқиб олди. Саодат бир гал «бувим мени холаммнинг ўғлига бермоқчи. Автодорда ўқийди. Озгин, ингичка сариқ бола. Менга ҳечам ёқмайди...» деди. Бу сенга яхшигина ишора эди-ку. Сен, галварс, унинг бу имо-ишорасини тушунмадинг. Индамай юравердинг. Совчи юбормадинг. Ота-онаси тушунган одамлар-ку, қизларининг раъйига қарши боришармиди, деб ўйладинг. Қиз минг очиққўнгил бўлгани билан ота-онасининг ниятини сенга яширмай айтиб берармиди?! Фаросатли, ҳамма нарсага ақли етадиган йигит бўлсанг, имо-ишорасига дарров тушунишинг керак эди. Мана, энди оғзингдаги нонни олдириб ўтирибсан. Шунча яқин бўлганинг билан бирон марта аниқ-таниқ қилиб: «Саодат, мана бундай-бундай, бешинчи курс оёқлаганидан кейин сеникига онамни совчиликка юбораман, бирга турмуш қурайлик?» деганмидинг? У билан кинома-кино, кўчама-кўча, зиёфатма-зиёфат етаклашиб юравердинг-у, аммо дилингдагини айтмадинг...» Мансур юракни исканжага оладиган хаёллар гирдобида ТашМИГа етиб келди. Трамвайдан сакраб тушиб, дарвоза оғзига, ҳамиша Саодатни кутиб оладиган ерига югурди. Шу бир неча дақиқа ичида унинг рангида ранг қолмаган, юраги бежо тепар, оғзи қуруқшаб борарди. Саодатнинг қачон чиқишини билмайди. Йўлга бесабр тикилади. Миясига бостириб келаётган бўлмағур фикрларни ҳайдашга ҳаракат қилади. Кўзлари одатда Саодат дугоналари билан чиқиб келадиган соя-салқин йўлкада... Аммо Саодатдан дарак йўқ. Мансур узоқ пойлади. Ниҳоят узоқдан уч қиз кўринди...

Мансур инсоннинг қалби шу қадар нозик, аммо шу қадар мустаҳкам эканлигига шунда тан берди. Йўқса, юрагининг бу бежо тешишига... Юрагининг бежо тешишидан Мансурнинг бошига ҳам оғриқ кириб кетганди. У гўё безгайда алаҳлаётган одамга ўхшарди.

«Мансур, йигитмисан, ўзингни қўлга ол, шунчалик иродасизмисан? Ахир, ҳозир бу қизларга кулги бўласан-ку...» Қизлар яқин келишди. Мансурни кўришлари билан маънодор кўз уриштириб олишди, Мансур Саодатнинг тўхташга иккилаётганини сизди. Уни кўриб, чеҳраси тундлашганини ҳам сизди. Ҳатто... Саодат қуруққина саломлашиб ўтиб кетмоқчи бўлди.

— Саодат!..— овози бўғиқ чиқди. Мансур ўз овозини ўзи танимади. Саодат тўхтади. Бу орада трамвай келиб қолиб, дугоналари «Саодат, хайр!» деганча югуриб кетишди. Саодат қаттиқ изтиробда эди. Буни Мансур дарров пайқади.

— Яхшимисиз, Саодат? — Мансурнинг овози ҳам ҳаяжон, ҳам изтиробдан қалтираб чиқди. Ҳаяжонини қизга билдириб қўяётганига ичида ўзидан ғижиниб кетди. Алам билан: — Тўхтай ҳам демай-сиз-а? — деди.

— ...

Мансур Саодатнинг тирсагидан тутиб йўлга бошлаган эди, у қўлини тортиб олди.

— Мен йўғимда жуда шод-хандон юрган экансиз, концертда кўришибди,— деди Мансур.

Саодат ялт этиб унинг юзига қаради. Соғинчдан ўртаниб юрган қалбида алланима чарс этиб узилиб кетгандек бўлди. Мансур унга заҳарханда билан кулиб қараб турарди. Саодат йигитнинг юрагидаги алами изтиробни пайқамади. Чунки, ўзи аламдан ўртаниб юрган эди.

— Концертга ким билан тушдингиз?— Уша, холангизнинг ўғли биланми?

Мансур битта саволнинг ўзи билан кифояланиб, жавоб кутиши керак эди. Шунда Саодат тўғриси айтди. «Узингиз Тюменда нима қилиб юрудингиз?» дерди. Аммо Мансурнинг иккинчи саволи...

— Ҳа, холаннинг ўғли эди. Нима ишингиз бор? Сиз менга хўжайинмисиз? Сиз ўзингизни билинг...— Саодат йиғламсираганича югуриб трамвай бекатига қараб кетди. Мансур турган ерида серрайиб қолаверди. Жаҳл чиқса, ақл кетади, дейдилар. Мансур ҳам ўзи аламзада бўлиб тургани учун қизнинг овозидаги зарда, аламни пайқамади. «Менинг олдимда юзи қора, шунинг учун ҳам бетимга тик қаролмаяпти, дадил гаплашолмаяпти...» деб ўйлади ижирганиб. «О қизлар, қизлар! Қалам қошлар, шахло кўзлар, алдоқчи тиллар, шафқат билмас тиллар...»

Мансур бир вақт ўзига келди. Оёғида мадор йўқ. Юраги бўм-бўш. Гўё ичи ҳавол бўлиб қолган. Минг йиллик дарддан кейин эндигина ўрнидан турган бемордай... У оёқларини судраб босиб, уйга қараб кетди. Мансур ҳозир фақат Саодатни ўйларди. Уни бевафоликда айбларди... «Шартта йўлини тўсиб, тўғри иш қилдимми? Е аввал яхши гапириб, сир олишим керакмиди? Мен унақа мижғовларданмасман? Йигитнинг ишини қилдим. Кўча тўла қиз... Танлаб-танлаб, қадримга етадиганини оламан. Бир марта сени оёқости этган қиз, кейинчалик, хотининг бўлганидан сўнг ҳам оёқости қилади, қилаверади. Ана ўшанда ҳатонинг олдини ўз вақтида ололмаганинг учун кўп пушаймонлар ейсан, аммо унда кеч бўлади... Кеч бўлади...» Бу гаплар Мансурнинг хаёлида чарх урар, овутмоқчи бўларди. Аммо бу гапларнинг ёлғон экани, Саодатдан воз кечолмаслигини биларди. Била туриб ўзини алдамоқчи бўларди.

Мансур уйига етиб келганида, рангида ранг йўқ эди. Бетобман, деб кириб каравотига чўзилди. Атрофида парвона бўлаётган онасининг гаплари қулоғига кирмасди. У худди маст одамдай алланималар деб гўлдиарди. Аммо нималар деётганини англаб бўлмасди. Икки қулоғининг орқаси қизиб, даҳани, бурни атрофлари терчираб кетган. Тили қуруқшаб, калимага келмасди...

Онаси йиғлаб-сиқтаб қўшни докторни чақириб чиқди. Мансурнинг вужуди аламдан, уйқусиз тунлару очликдан мисдек қизишмоқда эди. Доктор шамоллаш деб ўйлаб, дори ёзиб бериб чиқиб кетди. Докторни кузатиб, онаизори яна унинг ёнига кирди.

— Болам, болагинам, сенга нима бўлди? Қаерда шамоллай қолдинг?

— Ойижон, сув...

Мансур, худди дашту биёбонда чўллаб қолган одамдек пиёладаги сувни ютоқиб ичди, лабини ялаб, кўзини юмди.

— Ойижон, бирпас холи қўйинг...— у беҳол, ҳарс-ҳарс қилиб нафас оларди.

— Хўп-хўп, жоним болам, сен бирпас тинчгина ором ол, мен аччиққина мастава қиламан, ўшани ичсанг, кўрмагандек бўлиб кетасан...

Муздаккина сув Мансурни сал ўзига келтирди. «Нима қилар эди унда лақиллатиб...» Мансур энди ўзини бу оламда ҳеч кимга кераксиз, қадрсиз, шамол учирган хазон мисол ҳис эта бошлади... Тавба, тақдир уни нега Саодат билан учраштирди, нега иккисининг юлдузини юлдузига тўғрилади, қалбларига севги оташини солди-ю, энди йўллари айти туширди?! Нима учун муҳаббатини ардоқлашни

ўргатмади? Ахир турганида ҳам қалбимдаги сеҳрли қўшиқ таъсиридан маст бўлиб ич-ичидан жилмайиб уни ўйлар, келажаги ҳақида ажойиб режалар тузарди-ку?! Тунлари осмондаги мафтункор юлдузлар жилвасига боқиб, самодан Саодат исмли ёруғ юлдузни қидирмасмиди?! Ушанда, наинки қалби, бутун олам — самовоту замин унга муҳаббат куйини куйламасмиди?! Ундан узоқда бўлишига қарамай, қаерга бормасин, ким билан суҳбатлашмасин, нима иш қилмасин, — ҳамма-ҳаммаси завқли туюлмасмиди унга?

О тақдир! Қани энди у муҳаббати, у маҳбубаси, у соҳибжамоли, қалби ардоғи?! Қалбига мунг, яра солишдан муддаонг не? Қуни кечагина уни кўраман деб шодликдан чапак чалган юраги бугун дилгин-ку, энди? Наҳот энди унинг маҳбубаси қалбида ўзга маъшук ишқи солган қўшиқ жарангласа?! Йўқ-йўқ! Бундай бўлиши асло мумкин эмас!

Мансур телбаларча ҳовлиқиб ўрнидан туриб кетди.

— Мана бунга ичиб ол, болам, дарров ёришасан...

Мансур мутлақ бошқа оламда ҳаёлан кезиб юрган эди. Онасининг эшикдан кириб келиб унга гап қотиши ҳушини ўзига келтирди.

— Ойижон, ичгим келмаяпти... ичолмайман, — деди ёлвориб.

— Онангнинг гапига кир, болам, аччиқ мастава сени ҳар қандай дарддан фориг қилади... — Она овқатни зўрлаб ичирди. Мансур ўйлади: «Ҳа, онажонгинам-а, дардим овқат билан фориг бўлса қани эди-я!.. Соддагина онам-а... Ичим қандай озордан ёниб кетаётганини билсангиз эди!.. Сиз Саодатни кўрмагансиз. Мен уни сизга айтмаганман. Уни билганингизда эди, кўрганингизда эди, дардимга шерик бўлардингиз. Сиз ҳам ўртанардингиз...

Мансур ҳовлига чиқди. Сув сепилиб муздаккина қилиб қўйилган ҳовли ҳам, чаман бўлиб очилиб ётган анвойи ранг гулларнинг димоқни қитиқловчи атри ҳам руҳига таъсир қилолмади. Қарахтлиги тарқалмади.

Мансур эрта билан бир оз ўзига келиб уйғонди, аммо қалби ўша-ўша — эгаси кўчиб кетган ҳовлига ўхшарди... Ҳа-ҳа, унинг дил ҳовлисидан Саодати кўчиб кетди. Саодати ўзга дилда ошиён қурди... Мансурнинг дил уйида бир умрга деб қурган ошиёнини Саодати тарк этди. Бундай аламга қайси йигит юраги бардош бера олади, фарёд қилмайди?..

Мансур ортиқ бу тўғрида ўйламасликка қарор қилди. Ахир у йигит-ку, эркак-ку?! Эркаклар одатда йиғламайдилар. Уларнинг иродалари темирдан ҳам мустаҳкам бўлиши керак. Энди у ўзини қўлга олди. Ишлайди-ишлайди, аламини ишдан олади. Домласи ҳам кеча айтган эди-ку, уйланишга шошилманг деб. Оила аёлнинг ҳам, эркакнинг ҳам вақтини банд қилади. Мўлжалдаги ишини кўнгилдагидек бажариши қийин бўлади. Энди у уйланишга шошилмайди, диплом ишини вақтида тамомлашга ҳаракат қилади. Диплом иши катта. Кеча домласи ҳам битказиб улгура олармикансиз, деб гумон билдирган эди. Энди ишлайверади-ишлайверади... Дилига туккан бу ишини тамомлаши керак. Энди бутун вақтини шу ишига беради. Уйланмайди. Домласи айтгандек, аспирантурага киради. Ўзини илмга уради.

Мансур сентябрнинг охирида факультет комсомол комитетининг ишини комитет аъзоси, ўзидан икки курс кейинда ўқийдиган битта студентга топширди. Жамоат ишларидан ҳам озод бўлиб олди. Энди Мансур фақат диплом иши устида бош қотиради, домласининг ҳузурига қариб, маслаҳатлашади. Яна ўйлайди-ўйлайди. Фақат иши устида ўйлайди. Иши устида бирпас ўйламай қолса, хаёлида яна Саодат намоён бўлаверади. Хаёли сал Саодатига қочса, қўли ишга бормай қолади... Шунинг учун у уззу қун иши устида ўйлайди, уйқуга кетгунича ҳам ишини ўйлайди. Мўлжаллаган кафе-клубининг лойиҳасини чизиш учун уни миридан-сиригача миясида пишитиб олиши лозим. Бинони аниқ-таниқ тасаввур қила олиши керак.

Мансур лойиҳаси режасини ўйлаб пиширгунича орадан уч ой ўтди.

Энди ишни кафе-клубнинг пастки қаватини чизишдан бошлаши лозим эди. Даставвал фойенинг тарhini чизиши керак. Мансур чизди, домласига олиб бориб кўрсатди. Яна чизди, яна домласига кўрсатди. У декабрнинг ўрталарида домласиникига борганида, Нодиранинг унаштириш тўйи устидан чиқиб қолди. Мансурни кўриб домласи жуда хурсанд бўлиб кетди. У бир-икки зарур бўлиб қолган нарсалар учун кўчага чиқиб келди, уйдаги юмушларга қарашди.

Тўй замонавий бўлгандан кейин унаштириш маросими ҳам шунга яраша бўлар экан. Бўлғуси қудалар эр-хотин олти нафар бўлиб келишди. Домла қадрдон ҳамкасби билан қуда бўлаётган экан. Ёшлар бир-бирларини ўзлари хоҳлашибди... Унаштириш маросими катта зиёфатга айланиб кетди. Одил Султонович билан Асолат опа қариндошларидан, хизматдошларидан ҳам анчагина одам айтишган экан, меҳмонлар катта хонани тўлдириб ўтиришди.

Қиш эмасми, аксига олиб ҳаво тунд. Заҳардек майда томчилаётган ёмғир дам тинади, дам яна ёғади...

Хавонинг совуқлиги демаса, зиёфат жуда яхши ўтди. Зиёфатдан кейин дарров кетиб қолишни ўзига эп кўрмай, Мансур талай вақт йиғиштириш ишларига қарашиб юрди. Одатда оғир-вазмин, камгап Одил Султонович бугун жуда очилиб кетган. Ҳаммага тегйшади, ҳазилмутойиба қилади, дуч келган ишга аралашади. Жиндай кайф қилса, домла жуда очилиб кетар экан. У Нодиранинг жиғига тегйш учун Мансурга гап қотди:

— Мансуржон, курсдошингиз ўзи йиғлоқ эди,— деди ва ўзига қараб турган Мансурга секин кўзини қисиб қўйди. У ичкиликдан бўшаган шишаларни йиғиштириб юрган эди.— Мана, шунинг учун унаштириш тўйи ҳам намгарчиликка тўғри келди.

— Домла, қиш қишлигини қилади-да, декабр-ку, ахир...— деди Мансур, Нодирани ҳимоя қилмоқчи бўлиб.

Аммо Одил Султонович унинг гапига парво қилмай, яна давом этди:

— Унаштиришда томчилаб турган ёмғир, тўйи куни шаррос кўйиб, ё паға-паға қорга айланиб бермаса эди... а, пучуқ?— у бурда нонларни териб тоғорага солаётган қизининг қирра бурнидан чимчилаб қўйди.

— Боринг-е,— деди Нодира қовоғини уйиб.— Ўзингиз пучуқсиз... Одил Султонович хандон ташлаб кулди.

Кетар чоғида Мансурни Нодира кузатиб чиқди.

— Мансур, кўпдан бери сенга бир гапни айтаман дейману айтолмайман...

— Айт, нима гап эди?

— Биласанми, мен сенинг олдингда гуноҳқорман!..

Мансур қизга ҳайрат билан тикилиб қолди. Юраги ширин орзиқиш билан орқасига тортиб кетди. У ҳозир Саодат тўғрисида қандайдир бир гап эшитишини сизди. Кайфи батамом тарқаб, бутун вужуди қулоққа айланди.

— Ушанда... мен... сенга ёлғон гапирган эдим...— Нодира негадир ўпкаси тўлиб, йиғлаб юборди. Мансур унинг йиғлашини биринчи кўриши эди. Шошиб қолди, унга раҳми келиб кетди. Аммо ҳозир уни Нодиранинг нима дейиши қизиқтирар эди.— Ушанда сени алдаган эдим. Ёлғон гапирувдим. Энди менга бари бир... бари бир сен менга ҳечқачон қизболага қарагандай қарамадинг... дилимдагиларни пайқамадинг... Мен жинни эса... сени... ҳиқ... шундай яхши кўрардимки... эҳ...— Нодира бурнини тортиб, ерга қадалиб турган кўзини унга олди. Бу кўзларда шундай ғам-андух, мунг, шундай ўтинч, муҳаббат намоён эдики... Мансур ўзини бу қизнинг олдида жуда-жуда ноқулай ҳис этди. Уни ўзига қаратиб, секин сўради:

— Алдаган эдим, деганинг нимаси?

— Саодатни сенга ёмондаб... У... яхши қиз... фақат сени яхши кўрарди... Ушанда... укаси билан кўрган эдим...

— Нима?!— Мансур уни сўкиб юбормаслик учун лабини тишлади.
— Яна... Саодатни кўрганымда. «Мансур Тюменда юриб, курсдошимизга кўнгил қўйибди, уйланаман деб сўз берибди» деган эдим. Саодатдан айнисанг менга... Мени...

Шивалаб ёғиб турган ёмғир бирдан шаррос қуйиб юборди. Мансур жойидан жилмади.

— Ҳозир уни бир ерга унаштиришган,— деди ҳиқиллаб туриб Нодира.— Саодат сенинг тўғрингдаги гапларни онасига йиғлаб-йиғлаб гапириб берган экан... Аммо сен ўша юз ўгирганингча қайтиб қидириб бормаганингдан кейин... ноилож...

— Мен эмас, у юз ўгириб кетган эди...

— Бари бир эмасми... Сен биринчи бўлиб ярашишга...— Нодиранинг гапи оғзида қолди. Мансур орқасига қайрилиб, тез-тез юриб кетди.

— Мансур, мени кечир...

Нодиранинг йиғламсираган овозини эшитди. Аммо унга қарамади.

«Аблаҳ экансан,— деб ўйлади Мансур, совуқдан қунишиб.— Бировнинг тақдири билан шундай ўйнашасанми? Агар домламнинг қизи бўлмаганингда...» У ҳозир шу кетишида қаёққа бораётганини билмас, миясида фақат Саодати ҳақидаги ўйлар чарх урарди. «Энди нима қилиш керак. Энди бу ишни тўғрилашнинг чораси борми? Ҳайҳот! Мен энди унинг олдида қандай одам бўлдим?! Мен ундан хафа бўлиб юрсам, аслида у мендан хафа экан-ку? Нега ўшанда Саодат билан дурустроқ гаплашмадим? Ахир, севган кўнгил сал гапдан ҳам озор чекишини билар эдим-ку. Нега буларнинг барчасини аввалроқ ўйламадим, чорасини аввалроқ қидирмадим? Бечора Саодат... у ҳам қанчалик эзилганикин? Бир одамнинг гапи билан... нега суриштирмай-нетмай унга таъналар тошини отдим, дилимда не сўзлар билан ҳақорат қилдим... Мени пастқам, беқарор йигит деб ўйлаган у бокира, мағрур қиз, нега ноҳақлигимни ўзи тушунтира қолмади экан? Нега куйган юрагимга баттар олов ёқди, куйдирди экан? Оқибат нима бўлди? Курсдошим Нодиранинг менга бундай «яхшилик» қилишга қандай кўнгли борди экан-а? Уз толеини ўйлаб мени бир умрга бахтсиз қилаётганини, бахтимга чанг солаётганини билдимми экан, нодон? Ахир, зўрдан севилиб бўлмайди-ку... Эй гумроҳ банда?! Ахир, Саодат билан муносабатингни биринчи бўлиб сен уздинг-ку! Қалбидаги юксак туйғулари топталган, оёқ-ости қилинган, хўрланган қиз энди сени кечирармикин? У энди ўзга бир йигитга фотиҳа қилинган...»

Эртасига эрталаб институтга борганида уни янги хабар кутмоқда эди. Нодира кеча Мансур жаҳл билан кетиб қолганидан кейин виждон азобига чидолмай Саодатларнинг уйига бориб, ундан узр сўрабди. Мансурни кечирини ўтиниб-ўтиниб илтимос қилибди. Мансур эрта билан ўқишга келганида Нодира уни бир чеккага чақириб, шуларни гапириб берди.

— Уқишдан чиқишини пойлаб институтига бор, Саодат кечирса ажаб эмас, ахир, ҳамма айб менда эканлигини билди-ку... Саодат кечирса, унда уйдагилар ҳам гуноҳингдан ўтишлари мумкин...

Мансур бу сафар кўчага жуда секин чиқди. Бекатда трамвай тўхтаб турган экан. «Кетавергин, кейингисига чиқаман», деб атай одимини секинлатди. Трамвай ўчакишгандек тўхтаб тураверди. Мансур чиқди. Трамвай яна ўчакишди — одатдагидан тезроқ юрди. ТошМИга бир нафасда етказди. Мансур йўл пойлайдиган ери — дарвоза олдига яқинлашганда оёқларидан мадор кетди.

Дарахтга суяниб узоқ турди.

Ниҳоят хиёбонда уч қиз кўринди.

Ўртадагиси Саодат. Уни кўрди. Тўхтаб қолди. Саодатга нимадир дейишди. Саодат уларни ўша ерда қолдириб, Мансур томон бир-бир қадам босиб кела бошлади...

ЮЛДУЗЛИ ОСМОН

УН БИРИНЧИ ҚЎШИҚ¹

I

Ардашер меҳрига бўлиб сазовор
Алишер сезарди ўзин бахтиёр.

Камтарлик боғида сайр этиб хуш,
Назм шаробидан дил эди сархуш.

Фозиллар тилида ёд бўлиб номи,
Кун сайин ошарди эл эҳтироми.

Устодлар олқиши бахш этиб қанот,
Жўшқин илҳомига берарди нажот.

Саодат боғида кезганча хурсанд,
Ғазал ишқи билан кўнгли эди банд.

Деҳи Канор сари этиб азимат,
Табаррук устодин қилиб зиёрат,

Маликул каломнинг дуосин олиб,
Гавҳарин уммондек бағрига солиб,

Мамнун қайтар эди Ҳиротга яна
Туғёнли қалбида ўтли пўртана.

Бобур мирзо қўйиб унга зўр ҳавас,
Меҳри билан гўё оларди нафас.

Мурувват даргоҳин катта очиб у,
Нажот офтобидек сочарди ёғду.

Назмнинг беҳудуд мамлакатида,
Назмнинг мангулик салтанатида

Шоҳ эмас, фақирдек лек чекиб алам,
Шоҳ Бобур мирзо ҳам сурарди қалам.

Шу ваяҳдин, ул этиб назм қадрига,
Навқирон шоирни олмиш бағрига.

Бу қарамдан хурсанд эди Алишер,
Шоир шоҳга дилбанд эди Алишер.

¹ Охири. Боши ўтган сонда.

Ногоҳ, кўкни булут қоплади гўё,
Кўзига бу олам бўлди зим-зиё.

Самода тун ҳоким, самода ваҳшат,
Алишер бағрида самовий даҳшат.

Юм-юм йиғлаб, тўкар булутлар кўзёш,
Кўкдан ёмғир эмас, гўё ёғар тош.

Бу тошдан Алишер қалби ярадор,
Мусибат тунида чекади озор.

Қайғу тиғи этмиш кўксини вайрон,
Қалбидан сирқираб оқмиш лахта қон.

Хазонга айланмиш орзу гулшани,
Фурбат оташида кул бўлмиш тани.

Яшин тегиб, умид дарахти синмиш,
Кифтига ғам қуши — қора зог қўнмиш.

Булоқлардан сувмас, оқмиш оғулар,
Йўлларни сел янглиғ босмиш қайғулар.

Қанотлари синган қушдек нотавон,
Алам саҳросида фарёд қилмиш жон.

Алишер суянган тоғ қулаб, ҳайҳот,
Мотам либосини киймишдир Ҳирот.

Ҳаётдан умиди бўлгандек барбод,
Отаси бошида чекади фарёд.

Онаси оламни кўтариб бошга,
Дод солмиш, бошини ургандек тошга.

Етим қўзичоқдек мўлтираб, мунгли,
Дарвиш Али йиғлар, эзилиб кўнгли.

Бевақт жудоликдан бағрида алам,
Кўзидан ёш тўкар тоғалари ҳам.

Ялдо кечасидай узун эди тун,
Гусса наштаридек бағри эди хун.

Бошига тушгандек олам қулфати,
Қаддини дол этмиш мотам қулфати.

Мотам қулфатидан кулбаси вайрон,
Тоғинган меҳроби, қибласи вайрон.

УН ИККИНЧИ ҚУШИҚ

Тонг билан йиғлади дилпора созлар,
Мусибат тошидан чилпора созлар:

Ҳиротни уйғотиб, нола қилди най,
Бутун бағирларни пора қилди най.

Танбур ситамидан кўзларда жола,
Ҳазин оҳангидан юзларда жола.

Етим бола каби ингранар дутор,
Торини узгудек мунгранар дутор.

Гижжак гуссасидан ўртанар олам,
Ярадор шер каби тўлғанар олам.

Созлар тори залвар дарддан солар дод,
Олам уйин бузар нола ва фарёд.

Жудолик дардидан кўнгиллар вайрон,
Фигонли оҳангдан юрак-бағир қон.

Жудолик даштида сарсон «Шашмақом»,
Навоий кўнглидек гирён «Шашмақом.»

Ҳофизлар куйлайди «Шашмақом»га жўр,
Ҳазин хонишидан олам ўртанур.

Боғи Давлатхона мотамсародир,
Ҳиротнинг қайғудан бағри порадири...

Дарвоза ёнида Навоий маҳзун,
Етим бўта каби бўзлайди беун.

Навоийга ҳамдари мотамзада эл,
Фигонли бағридан гўё оқар сел.

Қайғудан Кобулий боши эгилмиш,
Ғарибий кўзёши тирқираб келмиш.

Мулки жоҳон боғи бўлгандек барбод,
Маъсума бегимнинг қалбида фарёд.

Ҳол сўраб келмиш эл йўқдир ҳудуди,
Қондошлар бошида мусибат дуди.

Навоий дардига бўлгали малҳам,
Таъзияга келмиш Бобур мирзо ҳам.

Султоннинг кўксига бошини қўйиб,
Падари бузурги доғида куйиб,

Навоий йиғлайди, қалбида фигон,
Қулаб тушган янглиғ бошига осмон.

Бобур мирзо уни юпатар маъюс,
Нотавон кўнглида алам ва афсус.

Ғамзада умрига бўлиб соябон,
Отадек бошини силар меҳрибон.

Навоий қалбида ёқолмасдан шам,
Ҳамдари бўлур Ҳирот улуғлари ҳам:

Мирхонднинг дил уйи — гўшаси вайрон,
Ардашер мусибат чўлида сарсон,

Бобур мирзо бўлиб ҳамдари элга бош,
Кўзида гилтиллаб аламангиз ёш,

Тобутни кўтарди, кўнглида ситам
Ва чиқди кўчага, маънос, боши ҳам.

Тобутга гамкаш эл тутари елка,
Дафига келгани бутун бир ўлка.

Навоий бенажот йиғлаб борадур,
Тумонат эл бағрин тиглаб борадур.

Тоғалари уни суяб олмишлар,
Дунёда бепаноҳ, етим қолмишлар...

Жаноза ўқилгач, гамдийда султон
Қабр ичра қўйди амирни гирён.

Бир сиқимдан тупроқ олиб борки жон.
Навоий барига солди нотавон.

Отаси қабрига тупроқни тўкиб,
Навоий оламини титратди ўксиб.

Амир қабрига эл тортди-да тупроқ.
«Қандай одам эди?» — деб қилди сўроқ.

«Яхши одам эди!» — минглаб акс садо
Бағрида кемадек чайқалди дунё!

«Яхши одам эди!» — деб она тупроқ
Кўз етмас бағрига яширди бироқ.

УН УЧИНЧИ ҚУШИҚ

Ярим кеча... Ҳамон Алишер бедор,
Руҳида оғир дард, гам бирла озор.

Ўксиниб, қоғозга тўкар қайғусин,
Ҳаёт ичиргандек унга оғусин.

Мунгли кўзларида фиғон учқуни,
Қалбини тарк этмас мусибат туни.

Юзлари ҳасратдан сўлгин, заъфарон,
Орзу уйи бўлмиш шикаста. вайрон.

Ботмиш отасининг умр қуёши,
Гўё тошга тегмиш Алишер боши.

Ўспирин кифтига қўнмиш чўнг тоғлар,
Беғубор қалбига қўнмиш гард, доғлар.

Тўфонда қолгандек умр кемаси,
Ҳалокат домида шуур кемаси.

Азиз волидасин қадди камондур,
Кулфату аламдан ранги сомондур.

Қора сочларига тушмиш оқ тола,
Бағридан тутундек чиқмиш оҳ, нола.

Дарвиш Али эса мунғайиб қолмиш,
Еш бошига ҳаёт кулфатин солмиш.

Умид боғларига тушгандек хазон,
Алишер қалбида ғуссали армон.

Ҳар қалай, онаси қилиб жонфидо,
Ўғлини ўкситиб қўймагай асло.

Унинг ноласидан куйса-да фалак,
Фарзандлар бошида жонидир ҳалак.

Ғусса оташида ёнса-да гарчанд,
Меҳр чашмасидан қилар баҳраманд,

Фарзандлар камолин ўйлаб мушфиқ жон
Қаддини тик тутай дейди, ҳар қачон.

Умид кўзин тикиб Алишерга у
Тунларни ўтказар бедор—беуйқу.

Бугун ҳам бедордир ўғли сингари,
Ғамгин ҳаёллари елар сарсари.

Хонтахта устида шам ёнар хира,
Шуъласи хонани ёритар зўрға.

Бағри хун Алишер илкида хома,
Қоғозга мунғайиб қилади нола.

Афтода бир ҳолда Маъсумабегим
Мунғайиб ўғлини кузатади жим.

Дарвиш Али ухлаб ётар ёнида,
Ҳасрат ўти ёнур она қонида.

Она орзулари бўлгандек пайҳон,
Устида кўк либос, ранги заъфарон.

Кўнгил кулбасида музлаб ётур қор,
Қор қачон эрийди? Қайдасан, баҳор?

Алишер оҳидан куйгандек қоғоз,
Хома фиғон ичра беради овоз.

Хома ҳасратига беролмай бардош,
Алишер қоғоздан кўтаради бош.

Ўрнидан қўзғалиб, кўнгли шикаста,
Онасин қошига чўқади аста.

Она болиш қўяр ўғли ёнига,
Малҳам излаб унинг ўксик жонига.

Сўнг дейди, бошини силаб, мушфиқ зот,
Бергандек Алишер қалбига нажот:

«Не ёзмишсиз, ўғлим, кўнглумдир илҳақ,
Ўқунг-чи, дардимга бўлурми дилхоҳ?»

Боқиб волидасин кўзига маҳзун,
Алишер сўзида чақнади учқун:

«Гардуни анинг жаврида мамлу ғамдур,
Ҳар бир ғамида юз ибтило мудғамдур,

Дунёдаги эл навҳаси зеру бамдур,
Ҳар зовияси анинг тўла мотамдур.»

Ўғлини бағрига босиб ингранар,
Ғам даштида она кўнгли мунгранар:

«Бошинг тошдин бўлсин сенинг, болажон,
Кўзингга қўнмасин ғубор ҳеч қачон.

Отанг ўрнида сен отасан эмди,
Дунё бошимизни ғамларга кўмди.

Ҳар қалай йигитлик тутмиш илкингдин,
Оқибат топғайсен, болам, мулкингдин.

Бошингда, яхшики, тағоларинг бор,
Мушкул кунларингда бўлғайлар ҳамкор.

Ўғлим, султон меҳри тушмишдир сенга,
Содиқ бўл, ўғлоним, ҳамиша анга,

Назмда тушмишсен улус тилига,
Кам бўлмас, суянса, кимки элига.

Элингнинг илкидин тут, анга хизмат эт,
Назмда, болажон, қадринг баланд тут.»

Алишер онасин қучиб, юпатди,
Ўксик кўнгли юмшаб, вазмин сўз қотди:

«Онажон, ғам чекманг, кори дунё бу,
Ҳеч ким устун бўлмас дунёга мангу.

Нетай, бевақт кетмиш оламдин отам,
Кулбамизни вайрон этмиш ғам-алам.

Вале ғам-аламга бардош бергаймен,
Улусни ўзимга қардош кўргаймен.

Йиқилган чоғимда тиргак бўлғай у,
Адашсам келгайлар фақирга ўтру.

Назмда тутгаймен қадримни баланд,
Тирикмен, жонимга шеър ишқи пайванд.

Ўздин ризо этгум Бобур мирзони,
Отадеқ кўргаймен ул раҳнамони.

Отам, шоир бўл деб этганди ҳавас,
Бу ҳавас, онажон, менга муқаддас.

Отам орзулари эмасдур сароб,
Ул менга нур сочур мисоли офтоб.»

Она дуо қилди, тилаклар тилаб,
Меҳрибон ўғлининг бошини силаб:

«Илойим, ушалсин отанг матлаби,
Шоир бўл, ўғлоним, ҳазратим каби.»

ЎН ТЎРТИНЧИ ҚЎШИҚ

Хуросоннинг олтин бешиги — Ҳирот
Бошидан кўп ўтмиш сирру синоат

Унут бўлган каби олмишдир нафас,
Олам боқмиш унга, кўнглида ҳавас.

Юксак миноралар ял-ял товланиб,
Қуёш ёғдусида ранглари ёниб,

Улкан шаҳар ичра бўй чўзиб дароз,
Ҳирот довруғини этар сарафроз.

Херируд сувлари биллурдек тоза,
Нилий осмон гўё олмиш андоза.

Гарчанд порласа-да офтоб шарори,
Алишер кўнглига ёғмиш ғам қори.

Бу қор неча кундир эримас ҳамон,
Ҳамон исканжада озор чекар жон.

Ҳар қалай, банд этмиш сарой хизмати,
Бир оз унут бўлмиш дарду кулфати.

Туманли қалбидан ёзилмиш алам,
Ёру дўстлар бўлмиш дардига малҳам.

Хусайн мирзодан кўнглидир ризо,
Мусибат дамида қўймади танхо.

Гарчанд жудоликдан кўнглидир гирён,
Мунгли кўзларига бокди меҳрибон.

Мавлоно Ардашер бўлиб жонфизо,
Қошидан бир нафас кетмади асло.

Нажот илкин чўзиб аллома Мирхонд,
Кўнглини юпатди жигари монанд.

Дўстининг ғамида дард чекиб фузун,
Оҳидан ўртаниб гўёки гардун.

Бобур мирзо олмиш бағрига уни,
Умр қасрин бўлмиш таянч устуни.

Алишер миннатдор бўлиб султондан,
Гўё паноҳ топиб ёруғ жаҳондан,

Умидвор кўтариб эгик бошини,
Уксик хаёл ўртаб ичу тощини,

Сарой сари елар озурда бир ҳол,
Нима ваъда этар унга истиқбол?

Билмасди, назм уйи бўлгандек вайрон,
Кўнглида кўп эди, афеуски армон.

Отасин ўгити ёдига тушиб,
Нотинч хаёлига кетди туташиб:

«Ҳаёт гулшанингиз шукуфа этмиш,
Йигитлик фусули илқингиз тутмиш.

Баҳраманд ўлғайсиз ул чашмасордин
Ва илҳом олғайсиз чаман гулзордин.

Ҳаётбахш оғози этганда сархуш,
Шодлик бодасини айлағайсиз нўш.

Унутманг, назм айтмак ҳунари азиз,
Барчага муяссар бўлмағай ҳаргиз.

Тангри, сизга они этмишдир эҳсон,
Қадрин баланд тутинг ҳамиша, ўғлон,

Узни йироқ тутинг аҳли маддоҳдин,
Кишига дўст бўлмас нокас, гумроҳдин.

Ёмондин қоч, дерлар, тегур балоси,
Яхшига ёндашинг — дарднинг давоси.

Сухбати жон тузинг яхшилар билан,
Яхши зотлар кўнгли — ҳикмати гулшан.

Улусимиз буюк, мулкимиз улкан,
Минг йилдин бурунроқ айтмишдир ўлан.

Юртимиз қадимдан ўлан гаҳвори,
Элимиз тилида — ўлан гавҳари.

Саводхон улус бу, гувоҳдир ўтмиш,
Ўғлонлари ажиб китоблар битмиш.

Маҳмуд Қошғарий ва Юсуф Хос Ҳожиб,
Беруний, Синодек эл ичра нажиб.

Султон соҳибқирон жон фидо этиб
«Темур тузуклари» н кетмишдир битиб.

Улуғбек мирзодин «Зижи Кўрагон»
Бўлиб қолмиш элга табаррук эҳсон.

Ўғлим, улус кўнгли тоза булоқдур,
Ким андин сув ичса, толеи оқдур.

Бахравар бўлғайсиз ўша булоқдин,
Кўнглингиз қонмасин асло чанқоқдин.

Дурри ноёбини териб олғайсиз,
Қорачиғдек асраб шеърға солғайсиз.

Яхши кунда элни унутманг асло,
Мушкул кунда улус бўлғайдир асо.

Кимки қисматини боғласа элга,
Матлаби хазондек учмагай елга.

Назмингиз бўлмаса улусга ҳамроз.
Мажруҳ қуш сингари қилолмас парвоз.

Умидим: назмда қозонгайсиз от,
Сизни ўз боғида шод этгай ҳаёт.

Бетоблик чанг солмиш фақир жонига,
Ўқ отмиш умримнинг гулистониға.

Умр фусулимни қопласа хазон,
Бандаликни бажо келтирсам, ўғлон,

Фигон чекманг, башар умри ўткинчи,
Лек они тинчитмас фарзанд илинжи.

Бахтимга, улғайиб қолмишсиз эмди,
Йигитликка от ҳам солмишсиз эмди.

Мен сиздин ризомен, оқил фарзандсиз,
Фақирға муносиб бир жигарбандсиз.

Азиз волидангиз, ўғлим, ҳеч қачон
Ғам-кадар чекмасин, бўлинг соябон.

Дарвиш Али эса ҳали бир ниҳол,
Парвариш этсангиз, топғайдур камол!»

Ота васиятин дилда этиб ёд,
Табаррук руҳини қилган каби шод.

Алишер елади султон қошига,
Дунё савдолари тушиб бошига.

УН БЕШИНЧИ ҚУШИҚ

Султон Бобур мирзо нақшин саройи —
Ҳирот ҳашамати, Ҳирот чиройи.

Саройга кўрк бўлмиш кўркам дарвоза
Буюк салтанатни этмиш овоза.

Муҳташам қасрлар ўпгудек осмон,
Хазонрез куз ичра сурмишдир даврон.

Уймакор устунлар, гулчин пештоқлар,
Жилвагар тўсинлар, гўзал равоқлар.

Антиқа беағи лол этар кўзни,
Кундузи қуёшни, оқшом юлдузни.

Хуросонга қойил қолсин деб олам,
Олтиндан қилинмиш подшоҳ тахти ҳам.

Шоҳрухдан меросдир олтин тахту тож
(Бу — ночор улусдан йиғилмиш хирож!)

Биллур қандиллар ҳам ундан ёдгордир
(Енмиш ҳар шамида эл ғами бордир.)

Ноёб гиламлари юрт бисотидир,
Қон йиғлаб тўқиган эл санъатидир,

Алишер саройга келмасин қачон,
Унинг ҳашамига боқади ҳайрон.

Дилда пайдо бўлиб олий бир ният,
Барқарор бўлса дер юртда амният.

Гоҳ ёнар ифтихор оташида у,
Рухини яйратар илҳомбахш туйғу.

Гоҳ чекар азият улус ҳолидан,
Хуросон мулкининг истиқболидан.

Гарчанд эл кулбаси эрур вайрона,
Яратиб қўймиш ул шундоқ кошона!

Ким келиб-кетмади бу кошонага,
Бу кошона янглиғ дорул—фанога.

Ҳайрат қунида қолар Алишер,
Оташли хаёлга толар Алишер.

Мулозим, бўлгандек дардига ҳамдам:
«Сизга мунтазир, — дер, — подшоҳи олам.»

Кўнги́л кулбасига тушиб ёруғ нур,
Хоксор мулозимга дейди: «Ташаккур.»

«Қуллуқ, бўтам!» — дея боқиб мулойим,
Султон кўшки сари бошлар мулозим.

Мунаққаш эшикни очиб сўнгра у,
Кузатиб қолади, кўнглида ғулу.

Маъюс Алишерни кўрган замон шоҳ,
Тахтдан тушиб, уни қаршилар дилшоҳ.

Нажот кутган каби (ўт тушиб жонга)
У таъзим этади улуғ султонга.

Барқут тўшак сари чорлаб меҳрибон,
Мурувват мулкида бўлиб жонфишон,

Бошини силайди — юпанч излайди,
Ўксиган кўнглига қувонч излайди:

«Алишербек, кўшким обод этмишсиз,
Ўғлимдек фақирни дилшод этмишсиз.

Сизга тикиб азал умид кўзимни,
Миннатдор сезурмен юртда ўзимни.

Назмингиз улусга хуш ёқур ғоят,
Ҳаётда ёр бўлғай сизга ҳидоят.

Ғазалингиз ёдга олганим чоқлар,
Кўнглумда замзама қилғай булоқлар.

Фақир ҳам даст уриб назмга шул пайт,
Илҳом кишварида айтмиш неча байт.

Салтанат бошида турсам-да, вале
Кўнглум мажнунсифат назм туфайли.

Фақир ҳам сиз каби дилпорадурмен,
Мулки назмда бир фуқародурмен.

Назм шаробидин этганимда нўш,
Илҳом завқи кўнглум қилганда сархуш,

Ўзимни сезурмен ғоят бахтиёр,
Бағримдин учқундек чақнайди ашёр.

Тож-тахтдин воз кечгум келур ўшанда,
Беармон кезурмен сўлим гулшанда.

Шоир бўлмоқ мушкул, шоҳ бўлмоқ осон,
Шоҳдин буюк бўлғай шоири даврон.

Гарчанд юксак эрур шоҳнинг нуфузи,
Ондин баланд тургай шоирнинг сўзи.

Элни тобеъ этса шоҳ фармойиши,
Шоирни шоҳ қилғай эл намойиши.

Шоир эл кўнглининг садоси эрур,
Эл эса шоирнинг даҳоси эрур.

Раҳматлик падари бузургиз мудом,
Ўғлим шоир бўлғай, деб этарди ком.

Баҳодир тилаги нек эди ғоят,
Орзуйи рўёбга чиқмиш ниҳоят.

Отангиз руҳини шод этинг, бўтам,
Сўнмасин ул азиз ёқиб кетган шам.

Фақир ҳаёт экан раҳнамо бўлғай,
Кўнглунгиз ториға хуш наво бўлғай.

Бул қутлуғ даргоҳда чекмагайсиз ғам,
Аҳли сарой сизни тутгай муқаррам.»

Ўксик кўнгли гўё тоғдек юксалиб,
Деди у, ўрнидан ўйчан қўзғалиб:

«Қуллуқ, шаҳаншоҳим! Сиздек жонфидо —
Табаррук зот этмиш кўнглимни рўшно.

Сизни деб урғаймен ўзни ўтга ҳам,
Хизматга боғлармен белимни маҳкам.

Падари бузургим хуш кўрмиш толе,
Кўнглида яшарди нияти олий.

Ул зотнинг умиди бўлмагай поймол,
Ул тўлин ой янглиғ кўрсатгай жамол.

Назмга бахш этгай умрини фақир,
Назмсиз кунлари ўтгайдир тахир.

Сиз агар тутсангиз онинг илкени,
Кўкларга кўтаргай улуғ мулкени.

Шоирни шоҳдин ҳам қўймишсиз баланд,
Чунки ул улусга жон этмиш пайванд.

Улусга қисматин шоҳ этса туташ,
Осойиш мулкида яшарди яккаш.

Шоҳ бўлмак осонмас, шоир бўлмак ҳам,
Ҳазратим, жумбоқдур яралмиш олам.

Шоҳ бўлса сиз каби улусга сарвар,
Сиз каби хокисор, адолатпарвар.

Фароғат фаслида яшар эди эл,
Кўзёши бўлмасди ғам-ғуссадин сел.

Улус бахтига сиз омон бўлғайсиз,
Иқбол офтобиға осмон бўлғайсиз!»

Алишер сўзидан қаддин тутиб роз,
Олтин тахт кунжидан олиб бир баёз,

Зарҳал саҳифани очди-да султон,
Бир рубоий ўқиб, жилмайди шодон:

«Май ичгин ва лекин бўлмагин бадмаст,
Саркашсан, жонингга мажнунлик пайваст.

Май ичдинг, ичмадинг, дунёга нима,
Дунё ҳам сен каби телба ёки маст.»

УН ОЛТИНЧИ ҚЎШИҚ

Боғларга тўшалмиш барги хазонлар,
Ҳавода сайр этмиш кумуш мезонлар.

Турналар арғимчоқ ташлаб осмонга,
Жонсарақ учмишлар жануб томонга.

Ховридан тушгандек оқар дарёлар,
Бағрини тарк этмиш жўшқин садолар.

Тоғлардан эмишдир салқин шаббода,
Тўрғай наволари тинмиш самода.

Деҳқонлар кўймоқда тоқлар зангини,
Хазонлар босмоқда йўллар чангини.

Ким ўтин, ким эса ташийди сомон,
Ким хирмон бошида уради жавлон.

Ким терар, қолдирмай сўнгги чанокни.
Ким эса қоқади тоғдан ёнғокни.

Кўзёшин заминга тўкай дер осмон,
Қиш ғамин емакда мулки Хуросон.

Осойиш боғида лек Бобур мирзо,
Улусдин оқибат бўлгандек ризо.

Ҳиротдан кўчириб ўз қароргоҳин,
Машҳад жамолига тикмиш нигоҳин.

Машҳад ором олмиш куз бешигида,
Васфи дoston бўлиб эл қўшиғида.

Кўк билан ўпишиб олий қасрлар,
Кўёшга роз айтмиш неча асрлар.

Бошини қўйғали фалак тоқига,
Миноралар боқмиш кўк равоқига.

Оламга доврўқли мадрасалари
Кўксидан товланмиш офтоб зарлари.

Машҳад манзараси кўзин этиб мот,
Бобур мирзо олмиш қалбига нажот.

Гарчанд бўлмаса-да, Ҳиротдан кўркам,
Осойиш излаган жонгадир малҳам.

Бағри холи эди тахт ғавғосидан,
Ҳузур қилар эди жон ҳавосидан.

Илму фанда эса топиб саодат,
Ҳирот билан қилар эди рақобат.

Пойтахт бўлмаса-да Хуросонга у
Шухратда келарди Ҳиротга ўтру.

Осойиш ҳаётни этиб ихтиёр,
Машҳадни танлади улуғ ҳукмдор.

Унинг кўнгли тинчиб эл-юрт ҳолидан,
Мамнун гўё эди ўз толеидан.

Сулҳ тузгач, Самарқанд султони ҳатто,
Улуғбек жадвалин қилганди совға.

Мирзодан чўчирди Абу Саид ҳам,
У ҳаёт, қўёлмас бу юртга қадам.

Гарчанд шаҳзодалар кўнглида киндир,
Ботинмас, аламдан юраги хундир.

Машҳад кучоғида ул топиб ором,
Миннатдор улусдан кўриб эҳтиром.

Кўнглида уйғониб ўтли пўртана,
Майл пайдо бўлмиш назмга яна.

Сарой аъёнлари билан шодумон,
Машҳадга отланган чоғида султон.

Хусайн мирзою Алишербек ҳам,
Шукуҳли карвонни кузатиб хуррам,

Саодат машъалин тутганча баланд,
Машҳадга келмишлар фарзанди монанд.

Султон карамидан бўлиб бахравар,
Алишер илмга этиб жон нисор,

Узун кечаларни улади тонгга,
Кўнгли ҳамроз бўлди назмий оҳангга.

Илми нужум қилди хаёлини банд,
Юлдузли осмонга боқди ҳавасманд.

«Зижи Кўрагоний» илқидан тутди,
Ҳайрат оламида ўзин унутди.

Сигинди Улугбек мирзо руҳига,
Фикрати чулғанди кўк шукуҳига.

Самовот сеҳрли жамолин очди,
Сирларин дур каби бошидан сочди.

Файласуф сингари хаёл сурди гоҳ,
Гоҳ дилда қўзғалди сирли иштибоҳ.

Шубҳа оташида ўртанса-да жон,
Фикрини банд этди ўзига осмон.

Юлдузларга ҳамроз бўлмиш кечалар,
Саробга айланди илк тушунчалар.

Хаёл гўшасидан тарқалди туман,
Анжуман тузганда олимлар билан.

Хурофот пардасин очгандек само,
Қошида жилмайди мулки муалло.

Тилсимдек фош бўлиб кўкнинг асрори,
Шуурин ёритмиш фикрат шарори.

Алишер оташда ёнур дилпора:
Бағрида назми ишқ, ишқи ситора.

Икки ўт ичра у яшар, жонталаш,
Мажнунвор қалбига ботгандек қуёш.

Ғазал маликасин сочини силаб,
Тонггача ўлтирар, кўзи мўлтираб.

Гоҳ бағри қон бўлиб истиғносидан,
Бош олиб кетай дер ишқ дунёсидан.

Гоҳ ҳижрон майидан бўлиб мажнунвор,
Ноласи гардунни этур лолазор.

Гоҳ эса оҳидан куйгандек олам,
Самога чирмашур тутун бўлиб ғам.

Гоҳ Ҳусайн мирзо бўлиб ғамгусор,
Алишер кўнглини этар шуъладор.

Назм гулшанида сайр этиб ҳамроз,
Игитлик кўкида кезур сарафроз.

Султон карамига бўлиб сазовор,
Саройда топганди обрў, эътибор.

Тожу таҳт даъвоси яшаб жонида,
Пўртана қилса-да қайноқ қонида.

Бобур мирзога ул садоқат билан,
Хизмат қилар эди, бахти кулиб шаън.

Абу Саид мирзо тоғаси гарчанд,
Илқидан тутмади жигари монанд.

Тоға-жиан душман бўлиб ўшандан,
Энди гул узишмас битта гулшандан.

Ундан афзал эди бегона минг бор,
Меҳрин офтоб айлаб, сочгувчи шарор.

Султон туғишганмас, ўз авлодидан,
Унинг марҳамати чиқмас ёдидан.

Яхшилик қилганга ёмонлик нечун?
Султонга миннатдор бош эгар бу кун.

Отасидек тутиб уни умрбод,
Хизматин қилмакка этмиш қасамёд.

Ҳатто назмда ҳам қозонсин деб ном,
Ҳусайн кўнглига солади илҳом.

Алишер қатнаса мадрасага гар,
Ҳусайн жанг қилмоқ илмин ўрганар.

Алишер назмга бағишласа жон,
Ҳусайн от чопар сипоҳисимон.

Гарчанд орзулари ҳар хил, ўхшамас,
Дўстлик меҳри тутмиш дилда муқаддас.

Садоқат чашмасин сувидан қониб,
Илҳом боғларида кезмишлар, ёниб.

Қайсини ёзса гар янги бир ғазал,
Ошино этмаклик одатдир азал.

Бир-бирига гоҳо боғлаб мухаммас,
Бир чаман — гулшанда олишар нафас.

Ғазал хусусида султон билан гоҳ
Баҳс этиб, бўлишар назмда ҳамроҳ.

Соябонлари йўқ султондан ўзга,
Киприк билан олур гард тушса кўзга.

Султон саломатки улар бошида,
Гўё салом бергай тоғлар қошида.

ЎН ЕТТИНЧИ ҚЎШИҚ

Кумуш қиш кўрпасин ёпинмиш Машҳад,
Офтобнинг пойига топинмиш Машҳад.

Юксак миноралар бошларида қор,
Баҳайбат чинорлар шохларида қор.

Қордир кўча-кўйда, майдонларда ҳам,
Хилватгоҳ боғлару сайҳонларда ҳам.

Силсила тоғлар ҳам қорга бурканмиш,
Кашафруд қирғоғи қордан нурланмиш.

Томлар бошида қор, мўриларда қор,
Ҳовлилар саҳнида, сўриларда қор.

Қорли чўққилардан мўралар қуёш,
Беғубор оламга жилмаяр қуёш.

Карнайлар ғат-ғати янграб тонг билан,
Қулоғига унинг айтмишдир ўлан.

Машҳадга маҳлиё термулади у,
Садолар мавжида шўх кулади у.

Тонгданоқ карнайлар чалинмиш нечун?
Нечун султон барвақт уйғонмиш бугун?

Нечун, шодиёна, нечун тантана?
Нечун эл жам бўлмиш яна майдонда?

Сарой аёнлари серташвиш нечун?
Нечун шикор беги хурсанддир бугун?

Нечун тулпорларга урилмиш эгар?
Балки, Бобур мирзо урушга жўнар?

Йўқ, асло! Ўзгадир султон мақсади,
Ул энди жанг қилмас бобоси каби.

Осойиш топсин деб мулки Хуросон,
Қиличин ғилофга солмишдир султон.

Султон истаб қолмиш шикорни бугун,
Шикор зўр ҳусндир қиш фасли учун!

Шул важдин карнайлар чалинмиш тонгда,
Садоси янграмиш турфа оҳангда.

Шоҳ бўлиб энг олий ҳурматга лойиқ,
Уни кузатгани чиқмиш халойиқ.

Қўғирчоқ сингари безанмиш оти,
Кўк сари учгудек, бўлса қаноти.

Эгарга қўнмиш ул худди сор лочин,
Оламни қучгудек, ёса қулочин.

Ёнида навкарлар сачрайди ўтдек,
Ўлжага ташланмиш ёвқур бургутдек.

Кўзида шижоат оташи ёниб,
Хусайн турибди, меҳрига қониб.

Унинг сиймосига боққанди султон,
Жасур саркардани кўрмиш бегумон.

Баҳодир шаҳзода сингари содиқ
Мулозимдан эди унинг кўнгли тўқ.

Мирзо ҳам садоқат билан доимо
Амирга жонини этарди фидо!

Саман тулпор узра Алишербек ҳам,
Илкида жилову кўнглида кўклам.

Қундуз телпагини бостириб олиб,
Халойиқ қошида ҳайратда қолиб,

Султон теграсида бўлиб парвона,
Отлиқлар сафида турар мардона.

Шикор беги эса йўрға тулпорда,
Бахтини синайди гўё шикорда.

Халойиқ кузатар султонни шодон,
Изидан чайқалиб қолади майдон.

Кашафруд ёқалаб, йўл босиб узок,
Қор кечиб, жайронга қўйғали тузоқ,

Овчилар қўнишди тоғ томонига,
Тобистон дараси — каклик конига.

Шикор беги шайлаб тийру камонни,
Ўзидан миннатдор этди султонни.

«Ҳайт», дея қор кечиб, овга отланди,
Султоннинг азмидан барча шодланди.

Навкарлар ҳайдашиб каклик тўдасин,
Унга пешвоз келур, султон ўлжасин

Илкидан чиқармай олур нишонга,
Ихтиёрин бериб гўё камонга,

Бошидан учмишдир какликлар нолон,
Нечаси ўқ тегиб, йиқилмиш гирён.

Навкарлар ўлжага шердек ташланмиш,
Султон қаҳ-қаҳ уриб, кўзи ёшланмиш.

Хусайн, султонни ов билан қутлаб,
Ўзи ҳам ўқ узур, омадни чўтлаб.

Алишерга ташлаб нигоҳин мағрур,
Ўлжаси қошига илдам югурур.

Шикорда пишгандир унинг кўзлари,
Шижоат аксидай қатғий юзлари.

Какликлар галасин навкарлар ҳамон
Қувлаш-ла овра ва лекин султон,

Овга даъват этар Алишерни ҳам,
Дилкушо сайрда этгандек карам.

Султонга «қуллуқ» деб, камонин шайлаб,
Ов учун энг қулай фурсатни пойлаб,

Навкарлар томонга у елар ўқдек,
Дунёда гўёки ташвиши йўқдек.

Бобур мирзо боқар изидан мамнун,
Унинг кўнгли каби бегубордир кун.

Алишер шикорда бўлиб неча бор,
На каклик, на жайрон отмаган зинҳор.

Уни мафтун этиб ов томошаси,
Қалбида жўшарди илҳом чашмаси.

Вале раҳм айлаб қушлар жонига,
Озор бермаганди хонумонига,

Қушлар унинг яқин ҳамроҳи эди,
Кўнглини сайратган шўх сози эди.

Кўкда парвоз этмиш жамики жонзот
Дўстидек айларди унга муножот.

Каклик навосига ул бўлиб вола,
Ҳайратли кўзида порларди жола.

Бугун наҳот унга ўзи ўқ узмиш,
Беозор ғазалхон уйини бузмиш!

Бир каклик фарёдваш йўрғалар қорда,
Жони омон қолиб гўё шикорда,

Алишер отмасдан, қувлайди илдам
Ва тутиб олади — ҳолдан тойган дам.

Севинчдан жўш уриб томирида қон,
Какликни султонга қилади эҳсон.

Султон хурсанд бўлиб уни олқишлар,
Гўё боши узра тўкар сийму зар.

Сўнг навбат келади жайрон овига,
Қай навкар дош берар қиш синовига?

Шикор беги бошлар дарага шодон,
Унга жайронларнинг манзили аён.

Вале жайрон ови мушкул бир савдо,
Мерган овчини ҳам қилади адо.

Бирор шарпа сезса ҳуркак жайронлар,
Бенишон кетади тийру камонлар.

Навкарлар изидан отланиб султон
Йўлга тушар Кўҳкан дараси томон.

Алишер кўзида умид чироғи,
Кумуш узангида унинг аёғи.

Хусайн дўстига бўлиб парвона,
Енма-ён еладир отда мардона.

Бегубор оламдан очилмиш руҳи,
Қалбида пўртана шикор шукуҳи.

Алишерга эса ҳайратбахш илҳом
Бир латиф ғазални айлади инъом.

УН САККИЗИНЧИ ҚУШИҚ

I

Баҳор келиб кўҳна олам безанди,
Тоғ-адирда лола гулхани ёнди.

Кашафруд сувлари тошди қирғоқдан,
Нон ҳиди анқиди она тупроқдан.

Чақмоқлар булутлар чокини тилди,
Анҳорлар бўйида пўртана елди.

Куртаклар гул бўлиб, қийғос очилди,
Оламга муаттар бўйлар сочилди.

Қуёш зиёсини эмиб дала-дашт,
Сурурли боғларда деҳқон қилди гашт.

Кўнглини қувнатиб наврўз айёми,
Тилидан кетмасдан сумалак таъми,

Заминга тўкди у манглай терини,
Дур билан безади гўё ерини.

Машҳад ҳам баҳорнинг гул қучоғида,
Шодон нафас олар ҳаёт боғида.

Кўкида чарх урар кабутарлар шўх,
Муаззам шаҳарда ажиб бир шукуҳ.

Томларнинг бошида ёнар қизғалдоқ,
У боқар оламга — кўзлари чанқоқ.

Баҳор либосида яйрайди эл ҳам,
Беғубор осмондек кўнглида йўқ ғам.

Алишерни қутлар наврўзи олам,
Фалакдек ранго-ранг зардўзи олам.

Ўтли туйғулари сиғмас кўксига,
Сўз топмай, лол боқар баҳор ҳуснига.

Хаёл кўкида ҳам йўқдир осойиш,
Илҳом чақинлари бошлар намойиш.

Қалбида ҳаяжон беради садо,
Тўфон бошланади денгизда гўё.

Бошига тушгандек Алишер ҳоли,
Ҳусайн манглайин ўпгандек толе,

Қалбида замзама қилади илҳом,
Хаёл кабутарин ётолмасдан ром.

Баҳор насимидан яйрайди қушдек,
Чаманзор бу олам туюлар тушдек.

Алишерга тикар ҳайрат кўзини
Ва унда кўради шеър юлдузини.

У ҳам Ҳусайнга ўтли тикилар,
Меҳр ёғдулари дилга тўкилар.

Бир-бирини босиб бағрига маҳкам,
Дейишар: афсуски, баҳор умри кам.

Сўнг яна боғаро сайр этиб дўстлар,
Болалик дамларин завқ билан эслар.

Ҳерируд бўйида қилинган қасам,
Қалбларга қургандек қасри муҳташам.

Ул қасри олийда биллур шам ёнар,
Дўстлар ҳаёт йўлин этиб мунаввар.

Биллур шам сўнмагай, турса ҳам шамол,
Унга умид кўзин тикар истиқбол.

Мушкул кунлар тушса бошларига гар,
Муқаддас қасамга дўстлар топинар.

Дўстлик ипларини боғлаб мустаҳкам,
Садоқат рамзидек янграр бу қасам.

Унга содиқ қолгай дўстлар умрбод,
Умрбод этишар юракларда ёд.

Ким бузса, эл аро юз қаро бўлгай,
Дўстлик дарахтига болта урилгай.

Ул учрар, ҳаётнинг аччиқ қаҳрига,
Даво тополмагай унинг захрига.

Қасамни бузган зот ёлчимас асло,
Лаънат тошин отар бошига дунё.

Хаёлга ғарқ бўлиб дўстлар сайр этар,
Балки ушбу гаплар кўнглидан ўтар.

Норғул йигит энди Ҳусайн, ахир,
Тоғни талқон қилур, ул этса амр,

Шоҳликни ул ҳамон орзу қилади,
Қудрати етмас лек — ўзи билади.

Содиқ мулозимдир Бобур мирзога,
Тож киймаса, нечун келди дунёга?

Алишер шоҳликни қилмайди даъво,
Олтин тож солмайди кўнглига ғавво.

Басдир, бўлса унга назм кишвари,
Шай турса, амрига сўз парилари.

Илм булоғидан ичсам, дер қониб,
Шеърят ишқида ўтсам, дер ёниб.

Гарчанд икки дилда икки зўр мурод,
Дўстлик меҳри этмиш қалбларни обод.

Бу меҳр булоғи қуримасин ҳеч,
Ҳатто бошларига келганда қилич!

II

Султон Бобур мирзо осойиш истаб,
Осойиш топмади, тан-жони титраб,

Қора безгак тутиб, ётиб қолди у,
Улуснинг бошига қайғу солди у.

Ундан ҳол сўргани келди ҳабиблар,
Бошида парвона бўлди табиблар.

Кун сайин дард хуруж қилди жонига,
Қор ёғди умрининг гулистонига.

Мўътадил бўлса-да Машҳад ҳавоси,
Топилмади унинг дардин давоси,

Назмкаш хомаси қоғозда қолди,
Улусга номаси оғозда қолди.

Нафосат мажлиси бўлди харобот,
Илҳом парилари этди қиёмат.

Баҳор булутлари чақин чақдилар,
Ариқлардан селмас, ғамлар оқдилар.

Яшин тегиб синди азамат чинор,
Мусибат тунида ингради диёр.

Аёзнинг бағрида қолди гулзорлар,
Тирик жон сингари чекиб озорлар.

Дарахтларнинг гули ерга тўкилди,
Худди дўл ёққандек шохи букилди.

Чақмоқлар зарбидан тўлғанди осмон,
Жудолик ўтида ёнди Хуросон.

Кундуз куни худди ботгандай қуёш,
Зулумот қўйнида қолди тоғу тош.

Машҳаднинг кўзёши мисли сел бўлди
Ва селга гарқ бўлган шўрлик эл бўлди.

Эл энди қаддини ростлаган чоғда,
Тагин қисмат уни қолдирди доғда.

Энди оқарганда косасин таги,
Очилмасдан сўлди умид куртаги.

Одам бўлиб, энди яшаганда тинч,
Гўёки кўксига санчилди қилич.

Улус фиғонидан олам ўртанди,
Булутли самовот бағри ўтланди.

Сарой саросима, сарой гирдибод,
Тумандек қоплади саройни фарёд.

Тагин шаҳзодалар кўзғалиб қолди,
Шоҳсиз тоғу тахтга кўз солиб қолди.

Нотинч бўлиб қолди маликалар ҳам,
Ким подшоҳ бўлмай деб чекдилар алам.

Султонни қабрга қўймасдан ҳали,
Саройда бошланди тоғ-тахт жанжали.

Тахтга даъвогарлар кўпайиб қолди,
Барчаси илкига шамширни олди.

Ўзига тарафдор излашиб пинҳон
Энг қулай фурсатни кутди бегумон.

Хусайн бўлса-да тахтга даъвогар,
Нечундир олмай илкига ханжар.

Алишер сингари ёниб мотамда,
Таянчи қолмаган эди оламда.

Ганимга эгмаган бошини эгиб,
Афтода ҳол эди, кўзёшин тўкиб.

Хусайн ёнида мунгли Алишер,
Мотамзада эди, мисли мажруҳ шер.

Буюк таянч тоғи кетгандек қулаб,
Кўзёши шашқатор, боқар мўлтираб.

Соябонсиз қолиб, бўтадек бўзлар,
Умид осмонида сўнмиш юлдузлар.

Андуддан қораймиш назм қуёши,
Кулфат деворига урилмиш боши.

Хали унут бўлмай отасин ғами,
Уни тутқун этмиш султон мотами.

Бу не кўргуликдир, бағри тош ҳаёт,
Наҳот, раҳму шафқат сенга бўлса ёт?

Наҳот, силамасанг унинг бошини,
Бошига ёғдирсанг кулфат тошини?

Заррача мурувват борми сенда гар?
Эҳтимол, кун келиб тақдир эркалар.

Ғамзада эл билан чекиб азият
Ва топиб ғамгузор элдан раият,

Фарзанди сингари бўлиб жонфишон,
Султонни тупроққа топшириб нолон,

Алишер ғамзада қайтди мозордан,
Бағри қон йиғларди чекмиш озордан.

Ҳусайн нолаваш бўлса-да ҳамдари,
Унинг ҳам кўзига қўнган эди гард.

Бу гардни ким олур, йўқдир соябон,
Лек шохсиз қолмагай мулки Хуросон!

УН ТУҶҚИЗИНЧИ ҚЎШИҚ

Муҳташам хонада шам сочар ёғду,
Ўчмиш, шамдек уйғоқ кўзлардан уйқу.

Ой ҳамон ботмаган, кўк ҳам серюлдуз,
Гўё даричадан боқар неча кўз.

Икки дўст сўзига осгандек қулоқ,
Само соқчиларин кўзлари чақноқ.

Бобур вафотидан сўнгги бу кеча,
Сухбати чўзилар балки тонггача.

Бошини эгса-да бемаврид қайғу,
Ҳусайн мирзонинг кўнглида ғулу.

Тахтни олай деса журъати етмас,
Журъати етса-да, қудрати етмас.

Саройда бор ундан қўли баландлар,
Шоҳликка даъвогар шерга монандлар.

Катта ҳарбий кучга ким бўлса эга,
Ҳокимият тегур худди ўшанга.

Кучли қўшин йўқдир ҳеч бирида ҳам,
Даста-даста навкар эмас мустаҳкам.

Шаҳзода зоти бор — шоҳлик даъвоси,
Бешикда ўргатмиш балки онаси.

Ҳусайн мирзо ҳам шаҳзода, ахир,
Аммо сийламади азалдан тақдир.

Падари бузурги Мансур мирзо ҳам
Шоҳ бўлмаи оламдан ўтди хотиржам.

Вале волидаси жон этиб фидо,
Подшоҳ бўл деб ният қилди доимо.

Волидасин сўзи қалбида ҳамон,
Акс садо беради: шоҳ бўл деб ўғлон.

Нечундир, Ҳусайн ўйлари тарқок,
Журъати липиллар мисли шамчироқ.

Алишер мақсади тамом бўлакдир,
Илм чашмасидан қонмак — тилакдир.

Дўстининг ништардек ўтқир кўзига
Ўйчан боқиб, ҳайрон эди сўзига:

«На чора? Ғанимат дамлар ўтмакда,
Умримиз дарёдек оқиб кетмакда.

Ҳануз бирор жойда қўним топмадик,
Е жангда мардона от ҳам чопмадик.

Эмди бу оламда паноҳимиз йўқ,
Ҳатто бош урарға даргоҳимиз йўқ.

Умидлар ойнадек чил-чил синмишдир,
Бошимизга ҳасрат қуши қўнмишдир.

Бу оқшом биргамиз, эртага, фақир
Машҳаддин бош олиб кетмакка мажбур.»

Алишер дўстига тикилди ўтли,
Ҳаяжон ичида бузди сукутни:

«Бул қатъий қарорми? Кетурсиз қаён?
Е Ҳирий кўнгулга солдими туғён?»

«Йўқ, — деди Ҳусайн, — Ҳирийда меним,
Ватаним эрса-да йўқдир таянчим.

Фақир боролмағай Самарқандга ҳам,
Гарчи Абу Саид бўлса-да тоғам.

Мени ғанимидек хуш кўрмас асло,
Кўнглида яшайдур ўзга муддао.

Ҳирийдин умидин узмаган ҳамон,
Жониға гулгула солмиш Хуросон.

Аммо чўчир эди Бобур мирзодин,
Афсус, бевақт кетди султон дунёдин.

Ул эмди ғилофдин суғуриб шамшир,
Хуросон устиға балки от солур.

Машҳадда қолмакка йўқ сира илож,
Ғавғолар домида омонат тахт-тож!»

Алишер туманли хаёлга ботди,
Шафқат кўзи билан маъюс сўз қотди:

«Йўқса, қайдин паноҳ топғайсиз, мирзо,
Ким этгай қоронғу кўнглунгиз рўшно?»

Абу Саид мирзо теурий гарчанд,
Ўз қавми қошида бўлмиш нописанд.

Маърифат аҳлини қатоғон этмиш,
Зулмидин олимлар яқосин тутмиш.

Билурмен, ул сизни хуш кўрмас азал,
Сиздин кўра анга бегона афзал.»

Ҳусайн кўзлари баттар ўтланиб,
Вазмин жавоб берди, бир оз ўйланиб:

«Марвни истамиш бу кўнгул, нетай?
Мақсадға ўзга бир йўқдир йўл, нетай?»

Марвга тобеъдир Жом бирла Макон,
Улусин бошида Санжардек султон.

Вале норизодур улус Санжардин,
Санжар топган эмиш бахтин ханжардин,

Марҳум султонимиз этиб ҳимоя,
Марҳамат кўргазмиш билониҳоя.

Евқур қўшини ҳам кучлидир ғоят,
Санжар паноҳ бўлса бошимға шояд.

Мурувват илкини узатғай балким,
Вайрон дил кулбасин тузатғай балким.»

Шубҳа оташида қолиб бегумон,
Алишер сўзлайди куйингансимон:

«Қадам қўймакдасиз хатарли йўлга,
Ўт излаб, чўпни сиз тикқандек кулга,

Санжардин улуси эрса норизо,
Сиз ондин марҳамат кутманг ҳеч, мирзо.»

Боши қотиб деди Ҳусайн зўрға:
«Билурмен, ул мени ўтқазмас тўрға.

Тўрт томон қибладур фақирға бул он,
Қайға бош урса ҳам егайдур пушмон.

Вале қудратлироқ бирор ҳукмдор
Паноҳида бўлсам деган умид бор.»

Алишер ўт каби кетди-да сачраб,
Мардона деди у, дўстига қараб:

«Афсус, минг афсуски, сизга Хуросон
Умид кўзин тикиб, боқмиш нигорон.

Илм ва маърифат, фан ила санъат,
Кошки, қўшса Ҳирий ҳуснига зийнат.

Ҳирий қисматидин бағримда фиғон,
Умид гунчалари бўлмакда хазон.

Ҳирийга керакдур адолатли шоҳ,
Қудратли раҳнамо, саодатли шоҳ!

Улусимиз қачон яшагай озод,
Қачон тинч яшагай, қачон бўлгай шод?

Тўқ ва обод бўлгай юртимиз қачон?
Қачон улусимиз бўлгай фаровон?»

Алишер сўзидан қалбида гулу,
Диққат билан жиддий назар солди у,

Тасодиф фикридан босди-да, ҳайрат,
Ақлига тан бериб, деёлди: «Раҳмат!»

Ҳусайн қошида ўспиринмас, йўқ,
Доно йигит турар, сўзи мисли ўқ.

Узоқ сукут сақлаб, эгилди яқин,
Кўзида ёнди шам, қалбида чақин:

«Йўлим равон эмас, кўпдир тўсиқ, гов,
Бир кимса дўст бўлса, ўзгасидир ёв.

Оғир синовлардин ўтмоғим даркор,
Мақсадга етгунча чекурмен озор.

Аmmo мени кутар, шуҳрат, тахту тож,
Қасд этсам, ишларим топгайдур ривож.

Қўлни қовуштириб турмак пайтимас,
Машҳадда ҳеч кимса тож кийгин демас.

Фурсат ғаниматдур, бой бермай илкдин,
Нажот сўрсам дейман қудратли мулкдин.

Ўспирин эмасмен, энди йигитмен,
Ўлжасин излаган ёвқур бургутмен!

Хоҳиш билдирсангиз, бирга кетурмиз,
Субҳидам Марв сари йўлни тутурмиз?»

Ялт этиб, Алишер унга тикилди,
Қалбидан учқунли меҳр тўкилди:

«Темурийзодасиз, Ҳусайн мирзо,
Ҳақлисиз тож-тахтни этмакка даъво.

Вале мен... тутгаймен илм йўлини,
Кўнглум хуш кўрғайдур Машҳад элини.

Камол Турбатийни хоҳиш этурмен,
Ул зот карам этса, илкин тутурмен.»

Хусайн дўстига боқиб меҳрибон,
Сўзлади, кўнглини тинчитгансимон:

«Қадамингиз сизнинг илмда шахдам,
Аммо канда қилманг назм машқин ҳам.

Ўқуб олинг, дўстим, борича имкон,
Менинг эса вақтим йўқтур бегумон.

Юрт қачон тинчиса, учрашурмиз, бот,
Насиб этса, қутлар бизни ҳам Ҳирот.

Дўстликка хиёнат қилмай ҳеч қачон,
Дийдор кўришгаймиз бўлсак гар омон.

Қайда бўлсам, сизга хабар этурмен,
Азиз номингизни ёдда тутурмен.

Кимга кулиб боқса олдиндан иқбол,
Қадрдон дўстидин сўрагай аҳвол.

Болалик қасамин унутманг асло,
Анга содиқ бўлмак эзгу муддао!»

Алишер кўзлари севинчга тўлиб,
Қутлуғ аҳд-паймоннинг шоҳиди бўлиб:

«Эр йигит сўзидин қайтмас, деди у,
Арслон изидин қайтмас, деди у.»

Ва тилаб жонажон дўстига оқ йўл,
Хусайн мирзонинг қўлин олиб ул,

Манглайига босди бир лаҳза шодон,
Еришиб қолганда субҳи Хуросон!

ИИГИРМАНЧИ ҚЎШИҚ

I

Денгиздек безовта мулки Хуросон,
Елкандек чайқалар Машҳад беомон.

Яна шаҳзодалар кўтардилар бош:
Ўртада — олтин тахт, улоқдек талош.

Ҳаёт билан ўлим юзма-юз келмиш,
Бери қочса, бири изидан елмиш.

Кимнинг қўли баланд келса бу жангда,
Хуросон тож-тахти бўлгай ўшанда.

Ботиру мард бўлса, кимнинг қўшини,
Уша эгаллагай султон кўшқини.

Тахт битта ва лекин даъвогарлар кўп,
Қайси мард жанг қилмай бўлади мағлуб!

Барчаси бу жангда қозонмоқчи ном,
Йўқ эрса, волида сутидир ҳаром!

Барчаси ўзига излаб тарафдор,
Улуснинг бағрини этмиш ярадор.

Султон қўшини ҳам бўлиниб кетди,
Қўмондонлар ҳийла йўлини тутди.

Ит билан бўридек оға-ини ёв,
Бош қўшмас, гўёки сув билан олов.

Тахт деса — оға не, ота ҳам ётдир,
Тахт жанги жанг эмас, нақ қиёматдур.

Сарой ўхшаб қолди ари инига,
Шамширлар сиғмади гўё қинига.

Бу ҳолдан Алишер тинчи йўқолди,
Хусайн мирзо йўқ — бир ўзи қолди.

Фитнаю ғавғодан турай деб йироқ,
Зулумот қўйнидан излади чироқ.

Саройни тарк этиб кетди-да тамом,
Мадраса бағрини кўнгли этди ком.

Чунки Ҳиротга ҳам қайтолмасди у,
Мунда ҳам қўпганди тахт учун ғулу.

Қуюнда қолгандек нотинч Хуросон
Бошида ўйнарди қилич бегумон.

II

Самарқандга етди бир нохуш хабар
(Абу Саид учун лек бу хушхабар:)

«Султон Бобур мирзо оламдин ўтмиш,
Хуросон фиғони самони тутмиш.»

Маъюс тортди — кимки унга қариндош,
Бепарво тинглади — кимки бағри тош.

Ҳукмдор жони лек ўт ичра қолди,
Ҳирот фатҳи дилга ғулғула солди.

Фурсат — чақмоқ эди, бой берса агар,
Сўнгра ўкинарди ўлгунга қадар.

Чақмоқ — толе эди, ялт этиб бирдам,
Равшан этди балки қолган умрин ҳам.

«Ўлжа»га кўз тикди бўридек ёвуз
Ва қилмоқчи бўлди унга тажовуз.

Бахтини қарангки, қулай пайт келди,
Сулаймон ўлдию девлар қутилди.

Рассом Х. Лутфуллаев

Ахир, неча йилдир, тахти Хуросон
Умидида нотинч, жони саргардон.

Наҳот ёрлақади уни хуш толеъ?
Наҳот, кулиб боқди Ҳирий ҳилоли?

Абу Саид ўйчан, аммо кайфи чоғ,
Боғаро кезса-да илкида яроғ.

Баҳор жамоли ҳам этмайди мафтун,
У босқин ўйларнинг домига тутқун.

Сулҳ тузиб, яшади чўчиб Бобурдан,
Отланса, ул тўсмас, чиқиб қабрдан.

Ҳар лаҳза ғанимат, ғанимат ҳар кун,
Хуросон тахтини забт этмак учун!

Мовароуннаҳр билан Хуросон
Мулкига олий бахт бўлмак ҳукмрон.

Лек унда Ҳусайн мирзо сингари
Баҳодирлар борки, балки лашкари

Қўли баланд келиб, керилса ғолиб,
Қайга ул бош урар аскарсиз қолиб.

Яна Санжар ҳам бор — Марв султони,
Қудратли қўшиннинг чўнг қўмондони.

Бобур мирзо унга зўр ҳомий эди,
Олий зотлар ичра энг олий эди!

Ул ҳам Ҳирот сари от сурса агар,
Жанговар кучлари балки тўқнашар.

Абу Саид ўйлар, кўпирар қони,
Кўзига кўринмас ҳаттоки жони:

«Мардга кенг дунё бу, қўрқоқ учун тор,
Мардга қасри олий, қўрқоққа-чи, дор!

Сен хундор бўлмасанг, хунхор бўлғайлар,
Сен озор бермасанг, озор берғайлар.»

Икки мулк сулҳини бузиб ҳукмдор,
Ҳиротни олмакка айлади қарор.

III

Баҳор келиб, кўҳна олам уйғонди,
Ҳирот эса мажруҳ шердек тўлғанди.

Ҳерируд сувлари сиғмай қирғоққа,
Оби ҳаёт элтар дала-туз, боққа.

Оқ ювиб, юқ тараб деҳқонлар ерни,
Дур каби тўкарди манглайдан терни.

Саройга тиккандек нажот кўзини,
Нотинч сезар эди барча ўзини.

Осойиш йўқ эди саройда вале,
Аёздек эсарди фитна шамоли.

Тожга даъвогарлар ғоят кўп эди,
Тахтни ўз қўлига ким олғай энди?

Ҳеч кимса билмасди, очар эди фол:
Кимга кулиб боқар улусда иқбол?

Кучли ва қудратли қўшинга аммо
Эга эмас эди бирор шаҳзода.

Тахт учун авж олиб қирғин ўзаро
Бўлмиш неча зотлар толеи қаро.

Бугун — бири, эрта — ўзгаси султон,
Қиронлар домида инграр Хуросон.

Ҳирот пароканда, саросимадир,
Тўфонда бенажот қолган кемадир.

Афсуски, кеманинг сарбони йўқдир,
Тўфондан чиқмакка дармони йўқдир.

Элга бош ва юртга бўлмаса сардор,
Ғаним этар унинг тупроғини хор.

Мушкул кунда бўлиб бөшига бало,
Улусни кулфатга этиб мубтало,

Ҳирот осмонида тутилгандек ой,
Душман оёқ қўйди унга ҳойнаҳой.

Қора дажжол каби солиб ғалаён,
Қуюндек бостириб келди беомон.

Абу Саид мирзо зулмидан, ҳайҳот,
Хазонга юз тутди гўёки Ҳирот!

Ақл ва маъно дурлари

... Алишер Навоий билан ҳамаср бўлган машҳур Озарбайжон шоири Насимий Саид Имомиддин ўз замонасининг мутаассиб руҳонийларига қарага махфий, қақшатқич бир ҳажвий шеър ёзади. Давлат идора ишларини ўз қўлларида тутган руҳонийлар бу шеърнинг муаллифини била олмай қаҳрланиб, ғазабланиб юрадилар.

Кунларнинг бирида руҳонийлар Насимийнинг мазкур шеърини ёш бир йигит хуш оҳангда ўқиб турганини эшитиб қоладилар ва «шеърни сен ёзгансан», деб уни тутадилар, ўлимга маҳкум этадилар... Мазкур йигит эса Насимийнинг яқин дўсти, шеърни ундан ёзиб олган экан. Дўстига хиёнат қилишни хоҳламаган йигит ўлимга мардона бош эгади... Бироқ бу хабарни эшитган Насимий ўз шеъри учун дўстининг ҳалок бўлишини истамайди, қози маҳкамасига бориб: «Мазкур шеърни мен ёзганман», бейди ва дўстини ўлимдан халос этади.

Раҳимжон Отаев

НИКОХ

Ёхуд бахт фалсафаси

Халқимизда шундай нақл бор: «Турмушнинг паст-баландини ўқмоқчи бўлсанг — йигирмагача ўқ, уйланмоқчи бўлсанг — ўттизгача уйлан, фарзанд кўрмоқчи бўлсанг — қирққача кўр, тўй (ўғил тўй) қилмоқчи бўлсанг — элликкача қил». Ҳа, бу нақлда халқнинг асрлар тасдиғидан ўтган улкан донишмандлиги мужжасам. Дарҳақиқат, инсон умри шу қадар ўлчоғлики, ҳар бир қадамни ўз вақтида ва тўғри қўйиш уни нечоғлик мазмундор қилса, бирон ишда андак кечикиш, ғафлатда қолиш ва адашиш бошқа яна кўплаб кечикишлар ва хатоларни келтириб чиқараверади. Тўлақонли умр кечириш учун ўз вақтида балоғатга етиш, касб-кор эгаллаш, оқ-қорани таниб, комил инсон сифатида шаклланиш, оила куриш, ўз меҳнати билан кўпчиликка наф етказиш, фарзанд тарбиялаб улғайтириш, уларни ҳам уйлантириб, мустақил ҳаётга ўргатиш, неварачевара кўриш — буларнинг барчасига улгуриш керак. Акс ҳолда одам ўзи кечирган умрдан кўнгли тўлмайди. Инсон ўзининг бутун шахсий ва ижтимоий фаолиятида қанчалик кўп нарсага улгургани сари шунчалик юксалиб, улғуворлик, нурунийлик, буюклик касб этиб бораверади ва ўзини шу қадар бахтли ҳис қилади. Одам ижтимоий фаолиятда қанчалик ютуқларга эришиб, доврўф қозонмасин, айтилик, машҳур олим бўлиб элга танилмасин, у адиба Саида Зуннунованинг «Елғизлик» ҳикояси қаҳрамони каби шахсий ҳаётда омадсиз — оиласиз, фарзандсиз экан, демак, унинг бахти — биртомонлама, кемтик бахт. Ёки, аксинча, одам шахсий ҳаётда қанчалик бахтли: кўша-кўша фарзандли, ували-жували бўлмасин, ўзининг инсоний фазилатлари ва ижтимоий меҳнати билан кўпчилик ўртасида обрў-эътибор қозонмай, фақатгина тор шахсий-маиший манфаатлари билан ўралишиб қолар экан, демак, бундай одамнинг бахти ҳам биртомонлама, кемтик бахт. Хуллас, том маънодаги инсоний бахт-саодат бетиним интилган, фаол ва серқирра фаолият кўрсатган, ўзида барча инсоний фазилатларни камол топирган, барча эзгу кечинмаларни бекам кўст ҳис қила олган кишига муяссар бўлади. Донишманд шоиримиз Ғафур Ғулом айтганидай:

**Тақдирин қўл билан яратур одам,
Ғойибдан келажак бахт бир афсона!..**

Кимдир Социалистик Меҳнат Қаҳрамони бўлиб, бутун мамлакатда доврўф, обрў-эътибор қозонади ҳам ўнлаб фарзанд тарбиялаб вояга етказиши-ю, кетма-кет тўйлар кўради. Кимдир «Фан қурбон талаб қилади; мен буюк олим бўламан!» деб оила-ю, бола-чақалардан воз кечади. «Оёққа тушов»лардан «озод» бўлади. Яна кимдир ўзи емай-едирган, киймай-кийдирган яккаю-ягона арзанда ўғлининг дастидан дод деб суд остонасига бош уради. Бошқа бирови эса оиладан, фарзанддан, халқ учун наф етгулик меҳнатдан — барча-барчасидан воз кечиш, фақатгина ўз тинчи, «битта қорнининг қайғуси» билан яшаб ўтишни афзал кўради-да, қаригач бунинг жабрини чека бошлайди... Хулласи калом, экканини ўриб яшайверади.

Оилада неча фарзанд бўлгани маъқул? Уларни қандай тарбиялаш лозим? Энг оқилона ва бахтиёр никоҳ қандай бўлиши керак? Бу сингари азадий саволларга инсоният неча-неча асрлардан бери жавоб қидиради. Бир асрда топилган энг мақбул жавоб кейинги асрга у қадар тўғри келавермайди. Ушбу саволларга ҳар бир халқ, ҳар бир давр ўзича жавоб топади.

Осиё ва Африка мамлакатларининг 1970 йили Тошкентда бўлиб ўтган II-Халқаро кинофестивалида ҳиндларнинг «Чигаллик» илмий-оммабоп мультфильми намойиш этилган эди. Унда ҳинд кинематографлари ўз мамлакатларининг ички ижтимоий-иқтисодий аҳволи ва демографик вазият тақозосига кўра юқоридаги саволлардан бирига жавоб топган эдилар. Бу жавоб — «2-2», яъни эр-хотин — икки одамнинг икки фарзанд кўришидир.

Балки Индира Ғанди иборалари билан айтганда «олти юз миллион муаммоси» бор Ҳиндистон учун энг мақбул ечим «2-2»дир. Лекин буткул инсон зурриётининг умрибоқийлигини таъмин этиш учун бу ечим ҳам тўғри келмайди. Чунки болаларнинг касалликка

чалиниши ва бевақт қазо этиши бор, табиий бепуштликлар бор, қолаверса, айрим мамлакатлардаги қиргин-барот урушлар бор, ва ниҳоят, ҳар бир эрқагу аёлнинг оила қуриш-қурмаслик ҳамда фарзанд қуриш-қурмасликка инон-ихтиёри бор. Бинобарин, «2-2» формуласи одамзодни бора-бора ўз-ўзидан инқирозга маҳкум этади. Ер юзи аҳолисининг нисбий кўпайиши, ҳеч бўлмаганда мўътадил сақланиши учун ҳар бир оилада кам деганда учта фарзанд бўлиши керак. Шунинг учун ҳам учинчи фарзанд муаммоси бугунги кунда кўплаб медиклар, психологлар, физиологлар, социологлар, демографлар ва файласуфлар олдида кўндаланг турибди. Чунки, олайлик, 1980 йилда биргина бизнинг мамлакатимизда дунёга келган болаларнинг 77,83 фоизи онанинг никоҳдаги ва никоҳдан ташқаридаги биринчи ҳамда иккинчи фарзанди бўлиб, қолган 22,12 фоизи — учинчи ва ундан юқори, шундан атиги 9,56 фоизигина — учинчи фарзанд, холос.

Бу муаммолар табиийки, адабиёт ва санъат аҳлини ҳам безовта қилмоқда. Бу ерда гап фақатгина бепуштлиқ - ва камфарзандлилик эмас, балки инсоннинг шахсий ҳаётидаги бахтсизликларни ҳам бартараф этиш, ҳар бир одамнинг фаол ижтимоий ҳаёт билан бир қаторда тўлақонли, нурли, файзли умр кечириши ҳақида ҳам бораётир. Эмил Брагинский ва Элдор Рязанов яратган «Йшдаги ишқ» номли машҳур кинокомедияни эсга олинг. У томошабинни шунчаки кулдириш учун яратилган асар эмас. «Кейинги гал йиғлагингиз келганда мени чақиринг, биргалашиб йиғлаймиз», — дейди фильм қаҳрамонларидан бири, хотиндан ажралиб, қирқ ёшларида икки фарзандини ёлғиз ўзи тарбиялаётган сўққабош ва омадсиз одам — Анатолий Ефремович Новосельцев — бошқа бир омадсиз — ўттиз олти ёшга кириб ҳам турмуш қурмаган сўққабош аёл, статистик бошқарма директори Людмила Прокофьевна Калугинага. Уйлаб қараса, бу гаплар замирида улкан ҳаётий ҳақиқатлар, инсоний фожиалар ётибди. Уларни бу фожадан кечикиб бўлса ҳам келган шахсий бахт, чин муҳаббат қутқармадимки, ҳаётларини янги бир мазмун, чинакам инсоний соадат билан йўғирмадимки! Фильм воқеаларининг статистика бошқармасида бўлиб ўтишида ҳам, асар сўнггида берилган «Орадан тўққиз ой ўтиб Новосельцевларнинг ўғиллари учта бўлди» деган изоҳда ҳам, афтидан жуда катта маъно бор.

Туғилишда кўзга ташланувчи юқоридаги каби манфий тенденцияни бартараф этиш борасида партия ва ҳукуматимиз бир қатор муҳим тadbирларни белгиланган. КПСС XXVI съездининг тарихий йўл-йўриқлари, шунингдек, КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Болали оилаларга давлат ёрдамини кучайтириш тadbирлари ҳақида» (1981) ги қарорига биноан болали оилаларни моддий ва маънавий жиҳатдан рағбатлантириш янада яхшироқ йўлга қўйилди, айниқса, кўп болали оилаларнинг моддий аҳолини кескин яхшилаш тadbирлари белгиланди.

Албатта, бундай тadbирлар болалар сонини қандай қилиб бўлмасин кўпайтириш эмас, балки аввало оқилона никоҳ, мустаҳкам оила, жисмонан ва руҳан соғлом келгуси авлодни қарор топтиришга қаратилгандир.

Машҳур француз ёзувчиси Ги де Мопассаннинг «Ўғил» деб номланган новелласи бор. Унда икки министр чекка бир провинциядаги меҳмонхонада суҳбатлашиб ўтираркан, улардан бири сал нарироқда ивирсиб юрган тентак отбоқар, аянчли бир кимсанг ташқи кийимлари ҳамроҳига ниҳоятда ўхшаб кетишини сезиб қолади. Ҳамроҳи бу «ҳазил»дан сўнг ўтмишини эслаб, суриштирса, дарҳақиқат, отбоқар унинг қачонлардир қилган гуноҳлари эвазига дунёга келган ўғли бўлиб чиқади. Бу билан моҳир санъаткор «синфий жамиятдаги ҳар қандай иллатларни келтириб чиқарувчи одамлар — аслида ҳоким синф вакиллари, зодагонлар», деган гоят тўғри фикрни ибратли бир тарзда ифодалайди. Бизнинг социалистик жамиятимизда ўтмишга хос бундай иллатлар — яъни бузуқлик, хотинбозлик, суюқоёқлик, хуллас, никоҳга хилоф барча хатти-ҳаракатлар ҳақли суратда қаттиқ қораланади. Чунки физиолог ва медик олимларнинг аниқлашича, одатда соғлом бола оқилона никоҳ ва намунали оилада, майиб-мажруҳ болалар эса оила ва никоҳдан ташқаридаги ғайринсоний савий-ҳаракатлар оқибатида дунёга келади. Яна шу нарса ҳам мутахассислар томонидан узил-кесил эътироф этилганки, дунёдаги фавқуллодда ғўзал ва ақли расо одамлар биргина оила ва никоҳда дунёга келганлар. Бунинг устига бир-бирларини чин дилдан севувчи, ўзаро ҳеч қандай қариндошлилик муносабатларига эга бўлмаган ва хусусан, турли миллат вакиллари-дан иборат ота-оналардан туғилганлар. Чунки бунда бир-бирдан нисбатан узоқ икки генетик коднинг бирикиши — қоннинг янгиланиши» туфайли содир бўлувчи ўзига хос тозаланиш, покланиш, одамзоднинг генетик кодида ўша пайтга қадар мисли кўрилмаган янги, тақрорланмас имкониятларнинг юзага чиқиш жараёни кечади.

Бинобарин, шахсий бахт аввало чин муҳаббат ва оқилона никоҳ билан чамбарчас боғлиқ. Биз «Энг жумбоқ туйғу» сарлавҳали мақоламизда журналхонда муайян фикр уйғотиш мақсадида севги, никоҳ, оила ва ажралишдек ниҳоятда қилган муаммоларнинг маънавий-руҳий жиҳатлари ҳақидаги айрим мўлоҳазаларни баён қилган эдик. Мазкур мақоланинг марказига муҳаббат туйғусини қўйиб, бугунги кунда бу туйғу таркибида юз бераётган улкан сифат ўзгаришлари ҳақида сиз ҳурматли журналхонларни жиддий мушоҳада юритишга ундаган эдик. Мақола юзасидан редакцияга келган мактублардан шу нарса англашиладики, кўпчиликни масаланинг объектив жиҳатлари, яъни никоҳга боғлиқ муаммолар ҳам ниҳоятда қизиқтирар экан. Бу — маълум даражада табиий. Чунки севги ва никоҳ фақат одамзодгагина хос ва ўзаро чамбарчас боғлиқ шундай икки хилқатки, уларнинг биринчиси қанчалик шахснинг инсонийлиги мезони бўлса, иккинчиси ҳам шунчалик жамиятнинг етукли даражасини рўй-рост кўрсатиб туради. Одамзоддан фарқли ўлароқ, ҳайвонларда севгининг ўрнига майллар (инстинктлар) амал қилганидай, никоҳнинг ўрнига стихия, тасодифият ҳукмронлик қилади, холос. Инсонга хос чин муҳаббат ва унга тўла-тўқис мувофиқ келувчи оқилона никоҳ, бу икки томоннинг ўзаро юксак уйғунлигига эришиш — етуқ социалистик жамиятимизнинг энг олий мақсадларидандир.

Маълумки, Одамзод тарихида никоҳнинг турли-туман шакллари бўлган. Бу шаклларнинг айримлари, хусусан, гуруҳли никоҳ, мақт никоҳи, кўпэрлилик ҳақида биз аввалги мақо-

лада ҳам қисман тасаввур ҳосил қилганмиз. Кўпхотинлилик, жуфт никоҳ, якка никоҳ, яъни бирхотинлилик ва бирэррлилик ҳам мана шундай никоҳлар сирасидандир.

Патриархал тузумнинг тарафдорлари — синфий жамиятларда мавжуд никоҳ шакллари-нинг барчаси ҳам ҳоким синфларнинг манфаатларини акс эттирган. Хусусан, уларда кўпэррлилик қаттиқ қоралanganи ҳолда, кўпхотинлилик зўр бериб қўллаб-қувватланган. Хуллас, бу никоҳларда хотин-қизларга хусусий мулк сифатида қаралган, улар ҳар томонлама камситилган ва таҳқирланган. Бу аввало никоҳни жорий этувчи диний муассасаларнинг хотин-қизларга муносабатидан келиб чиққан. Маълумки, жаҳондаги тўрттала дин-будда, христиан, ислом ва яҳудий дини хотин-қизларга паст нвзар билан қарашда бир-бирларидан қолишмай-ди.

Хотин-қизларни таҳқирлаш борасида эса жаҳондаги энг кенжа дин-ислом ўз салафларидан бир неча барабар «илгарилаб» кетган. Ислom динидаги никоҳ, тартиботларига кўра, хотин-қизлар маҳр эвазига бамисоли қулдай сотилган ва сотиб олинган. Оилада эр мутлақ ҳукмрон бўлган. Хотиннинг эрга хиёнати ғоят шафқатсизлик билан жазолангани ҳолда, эрнинг хотинга хиёнати, тўрттагача хотин олиши, тўнғич хотинини никоҳидан чиқариб («бойвучча»га айлантириб), хотинлари сонини яна тўрттага етказиши, кўплаб сийғалар (вақтинчалик хотинлар) тутиши табиий бир ҳол сифатида қаралган. Худди никоҳнинг ўзи каби ажралиш ҳам оғзаки равишда, эрнинг бир оғиз «уч талоқ қўйиши» билан амалга оширилган. Ажралишнинг бу қадар енгиллиги туфайли кўплаб «дестол узун» бойлар, ҳоҳ ва шаҳзодалар, ҳоким синф вакиллари уни истаганларича суиистеъмо қилганлар, ва шозирда ҳам айрим Шарқ мамлакатларида шундай йўл тутмоқдалар. Ахир, «шариатда шарм йўқ» деган мақол халқимиз орасида бежиз тарқалмаган. Биргина мисол: рус мутахассиси Ю. Гвоздевинг явуҳлик беришича, Ҳадрамовутдаги (Ямал Халқ Демократик Республикаси) Торим шаҳрида-яшовчи 68 ёшли оддий бир сайдозда 150 мартаба аёлларик, шулардан кўпчилиги билан бир ой ҳам яшамаган. Хотинларининг аксарияти камбағал, муҳтож, бева-бечора одамларнинг қизлари бўлган.

Оддий меҳнаткаш халқ эса ҳеч қачон хотин-қизларга паст назар билан қараган ҳам, кўпхотинлиликни қўллаб-қувватлаган ҳам эмас. Ўзбек халқининг барча эртак ва дostonларидек мана шундан далолат беради. Уларнинг барчасида нафақат чин муҳаббат, балки бирэррлилик ва бирхотинлилик, яъни якка никоҳ, эр-хотиннинг оилада тенг ҳуқуқлилиги, эркаклардаги қудрат, жасорат, заковату аёллардаги нафосат, саҳоват ва фаросат ҳамиша тараннум этилган.

Эйтибор берган бўлсангиз, аксарият халқ дostonларида қаҳрамоннинг севгидан то никоҳга қадар бўлган саргузаштлари баён қилинади. Илк туйғунинг шунчаки бир ҳавас эмас, чин севги эканини, ошиқ ва маъшуканинг бир-бирларига узукка кўз қўйгандай муносиб жуфтлар — жасорат ва нафосат тимсоллари эканини рўй-рост кўрсатишга, атрофлича исботлашга қаратилади. Афтидан, бу ерда ҳам жуда катта мантик, асрлар мобайнида сайқал топган улкан ҳаётий маъно бор. Зеро, халқимизнинг ҳар бир дostonи — чин муҳаббатдан оқилона никоҳга томон йўналишнинг — том маънодаги шахсий бахтга эришиш йўлининг рамзий ифодасидир. Айтайлик, нега энди барча дoston қаҳрамонларининг мурод-мақсадлари-ҳага етишлари — никоҳга кириб, оила қуриб, ували-жували, пири бадавлат бўлишлари қаҳидаги қисқагина маълумот билан яқунланади-ю, ўша «маълумот»нинг ўзи бадий гавдалантирилмайди? Сабаби шундаки, бунинг аҳамияти йўқ, кўз-ўзидан тушунарли бир ҳол деб қаралган. Энг муҳими, аҳамиятлиси эса ана шунга келиши: ошиқ ва маъшуканинг тўлақонли шахс сифатида шаклланиш, муҳаббатдан никоҳга томон интилиб, бахт-саодатга эришиш йўлидир. Барча машаққатларни енгиб ўтиб, жисмонан ва руҳан тайёр ҳолда оилавий бахтга омон-эсон етиб келган одам эса, бахтли бўлаверади. Бундай ошиқ-маъшукалар учун бир-бирдан жудо бўлиш ҳам, жуфти ҳалолига хиёнат ҳам, бепуштик ҳам ақл бовар қилмайдиган ғайритабиий, ғайриинсоний ҳолатлардир. Ахир, Алпомшининг Барчинни «уч талоқ қўйиб» бошқа бировга уйланишини, Фарходнинг Ширинга хиёнатини, Тоҳирнинг севгилиси Зухрадан воз кечиб, бошқа бир қиз билан турмуш қуришини тасаввур қилишнинг ўзи кулгили эмасми?!

Социалистик жамиятимиз севги ва никоҳ борасида ҳам меҳнаткаш халқнинг асрлар бўйи тўплаган ва ўз дostonларида ибратли бир тарзда бадий мужассамлаштирилган қарашларини мерос қилиб олди. «Чин муҳаббатдан биргина никоҳга ва ундан мустаҳкам оилага» — жамиятимизнинг шахсий бахт борасидаги бош шиори мана шундай. Бу ширor мамлакатимизнинг никоҳ ва оилага доир 1918, 1926, 1944, 1966, 1968 йилларда қабул қилинган қатор декрет, қонунлар мажмуаларида мустаҳкамланган ва социалистик жамиятимиз тараққиётининг муайян босқичига боғлиқ ҳолда изчил такомиллаштирилган. Хуллас, мамлакатимизда шундай одилонa никоҳ қонунлари қарор топди. Доҳиймиз В. И. Лениннинг «Севги асосидаги пролетарча граждaнлик никоҳи муҳаббатсиз қурилган тубан ва нопоқ никоҳга тамомила зиддир.» деган кўрсатмалари адлиявий жиҳатдан тўла-тўқис амалга оширилди.

Бу ҳол совет кишилари маънавиятига фаол таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас, албатта. Шунинг учун ҳам бугунги кунда кўпчилик ёшлар муҳаббатсиз никоҳни тасаввур ҳам қилолмайдилар. Демографларнинг 1962 йилда Ленинграддаги Никоҳлар уйида ўтказган социологик тажрибалари ҳам бунинг яққол намойиш қилади. Хусусан, турли касб эгалари бўлиш беш юз нафар ёшдан анкетадаги «Сизнингча, мустаҳкам ва бахтли никоҳнинг бош омилни нима?» деган саволга 76,2 фоизи — муҳаббат деб жавоб берган. (Қолган 13,2 фоизи — тенгҳуқуқлилиги ва ўзарo ҳурмат-эҳтиром, 4 фоизи севги ҳамда тураржой, 1,6 фоизи — севги ҳамда моддий таъминот, 0,6 фоизи — фарзанд, 0,2 фоизи — «шунчаки турмуш тақозоси»ни бош омил сифатида кўрсатганлар. 4,2 фоизи эса жавоб беришни истамаган.)

Албатта, мустаҳкам ва бахтли никоҳ учун биргина севгининг ўзи етарли эмас. Қолаверса, бу «Энг жумбоқ туйғу» мақоласида кўриб ўтганимиздек, одамнинг севгини қандай тушунишига ҳам боғлиқ. Бизнинг асримизда биринчи муҳаббат ва биргина никоҳда бахтли бўлиш

кўплаб объектив ва субъектив омилларга, эру хотиннинг қатор инсоний фазилатларига, уларнинг туйғулар олами ва айниқса масъулият ҳиссига бориб тақалади. Яъни, доҳиймиз Карл Маркс таъкидлаганидай, «ҳар ким никоҳга кирган экан, никоҳ қонунларига бўйсунибга мажбур бўлиши керак».

Бу гаплар ҳозирги «оилавий бахт санъатини яратиш» (Стендаль) борасидаги анча-мунча сакталиклар: эру хотин жанжаллари, никоҳга қадар ва никоҳдан ташқаридаги жинсий мулоқотлар, кўйди-чиқди можаролари, хуллас, оқилона никоҳга хилоф барча саъй-ҳаракатларнинг асл сабабларини, «ўқ илдиз»ларини очиб кўрсатгандай бўлади.

Бизнинг социалистик никоҳ қонунчилигимиз дунёдаги ва инсоният тарихидаги энг оқилона, мақсадга мувофиқ никоҳ эканлигини ҳеч ким, ҳатто энг ашаддий буржуа файласуфлари ҳам инкор этолмайдилар. У никоҳнинг одамзод узок асрлик тараққиёти мобайнида эришган ғоят инсоний шакли-бирэрлилик ва бирхотинлилик, яъни яқка никоҳдир. Бу никоҳ ўз моҳиятига кўра, эру хотиннинг оиладаги ҳуқуқий тенглигини тан олади. Чин муҳаббат асосидагина оила қуришни шарт деб билади, яъни муҳаббат эркинлигини эътироф этади. Кўпхотинлилик, кўпэрлилик, группавий никоҳнинг ҳар қандай кўринишини инсон шаънига номуносиб деб билади. Эр-хотиннинг аҳиллигини, оиланинг барқарорлигини, тўқис-туғаллигини, серфарзандлигини ҳар томонлама қўллаб-қувватлайди. Хуллас, ҳар бир одамнинг «оилавий бахт санъатини» бевуқсон яратиши учун нимаки зарур бўлса, барчасини муҳайё қилишга интилади... Модомки, мана шундай никоҳда ҳам эр-хотин жанжалларию кўйди-чиқди можаролари учра тураркан, фақат учрабгина қолмасдан, йилдан-йилга кўпаяётган экан, никоҳгача ва никоҳдан ташқари мулоқотлар, табиий ва ихтиёрий бепуштликлар кенг тарқалаётган экан, демак, ҳамма гап «никоҳ моҳиятига бўйсунини истамай» қолаётган, аксинча, уни ўзига бўйсундиришга уринаётган айрим кишиларнинг хоҳиш-иродасига бориб тақалади. Демак, мана шу хоҳиш-иродаларда сакталик бор. Наҳотки, биртомонлама — соф ақлий тараққиёт одамни шу даражага олиб чиқиб қўйсаки, у кўзга шундоққина кўриниб турган нарсани кўролмай қолса?! Узининг том маънодаги инсоний бахти никоҳсизликда, никоҳгача ва никоҳдан ташқаридаги жинсий мулоқотларда, кўйди-чиқди можароларию бепуштликларда эмас, айнан никоҳда, яқкаю ягона никоҳда эканини идрок этиш лаёқатидан ҳам маҳрум бўла бошласа? Наҳотки, у кўпхотинлилик ва кўпэрлилик, бепуштлик, қайта-қайта никоҳлар билан ўзини инсоний гашту фароғатларга эмас, аксинча, бахтсизликка маҳкум этаётганини тушунмаса? Наҳотки, ушубу оддий ҳақиқатни тушуниш бизнинг ақлли замондошимиз учун шу қадар қийин бўлса?!

Мана, айрим тараққий этган капиталистик мамлакатлардаги «олий маданият»ни намойиш этувчи баъзи бир ҳайратомуз «манзаралар»: Англия касалхоналаридаги бемор болаларнинг 15 фоизи ўз ота-оналарининг бешафқатларча калтаклари туфайли ётибди. 1964—1965 йиллар мобайнида Данияда никоҳлар сони қарийиб 6,5 мингга (3956 дан 33182 га) қисқарган. Ажралишлар сони эса, аксинча, 6,5 мингга (6483 дан 13132 га) ошган. 1973 йилги ҳисобларга кўра, никоҳдан ўтаётган 80 фоиз эр-хотинлар никоҳни расмийлаштиришдан анча аввал бирга яшай бошлаганлар. Табиийки, никоҳ билан яқунланмаган вақтинчалик бирга яшашлар эса янада кўпроқ. Натижада кейинги ўн йил мобайнида Данияда никоҳсиз туғилишлар сони қарийиб икки бараварга кўпайган... Америка Қўшма Штатларида эса йилига бир миллион бола ота-оналарининг калтаклари туфайли касалхонага тушиб, шулардан тўрт мингги ҳалок бўлаётир. Йилга тахминан бир миллион бола бўлса, ота-оналарини, яшаётган уйларини тарк этиб, боши оққан томонга қочиб кетмокда. Агар АҚШда эр-хотин ажралишлари туфайли 1953 йилда 330 минг нафар бола сарсон бўлган бўлса, 1969 йилда бу рақам 840 мингга етган, яъни атиги 16 йил мобайнида икки ярим бараварига кўпайган. АҚШ аёлларининг 28 миллион нафари эрлари томонидан сурункали калтакланаётган аёллардир... Ҳа, «озод ва маданий Америка» ҳаётининг айрим реал манзаралари мана шундай!

Буниси эса АҚШ социологларининг ўзлари эътироф этган иккитагина манзара. «Ресурсларнинг ҳозирги емирилиш суръатида, — дейди А. Этциони, — Қўшма Штатлар бензинсиз қолиш билан бараварига оиласиз ҳам қоладилар». Мана, америкача урушқоқликнинг маънавий-руҳий илдизи қаерда: ахир, оиласиз, бола-чақасиз, сўққабош ва худбин кимсалар учун «икки дунё бир қадам»да!

«Ҳозирги мактаб ўқувчиларининг бобокалонлари ва момолари оилада ўртача 6 нафар ака-укаю опа-сингил эдилар. Бува-бувилари — 5, ота-оналари эса 3 нафар ака-ука ёхуд опа-сингил бўлишди. Уларнинг ўзлари — ўрта ҳисобда иккитадан камроқ», — дейди М. Бейн. «Иккитадан камроқ» ниҳоятда усталик, эҳтиёткорлик билан айтилган, аслида уларнинг ёлғиз ўзлари, ягона фарзанд, холос. Буниси америкача демографик «тараққиёт»нинг суръати!

Юқорида келтирилган жонсиз рақамлар ва совуққон эътирофлар замирида ётган инқирознинг нақадар ҳайратланарли ва ҳатто даҳшатли эканини етарли ҳис қилаётирсизми?! Нима бу? Телбаликми ё бизнинг ахлоқий тушунчалар-у, асрий кечинмалар билан чекланиб қолган онгимиз тўғри «ҳазм қилолмаган» ижобий ҳодисалар, маданий ғалабаларми? Руҳан тубанлашувми, юксалишми? Том маънодаги муҳаббатнинг, оқилона никоҳ ва асл шахсий бахтнинг барҳам топишими, рўёбга чиқишими? «Ишдаги ишқ» бадиий фильмнинг қахрамонларидан бири киноя қилганидай, «сексуал инқилоб»ми, маънавий-маданий инқилобми? Албатта, бу — ўз ақли, худбинлигию жинсий майлларига қул бўлиб қолган «эркин дунё»нинг руҳан қашшоқлашувидан бошқа нарса эмас!

Рус халқининг мутафаккир адиби Лев Толстой айтганидай, «Бахтли оилаларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшайди, бахтсиз оилаларнинг эса ҳар бири ўзича бахтсиз». Айниқса, одамнинг шахсий ҳаётида бахтсизликларнинг турлари ниҳоятда кўп: биров севади-ю, севилмайди, бошқаси севганига эришади-ю бепушт, учинчиси—худбин, тўртинчиси — хотинбоз... Лекин бахт йўли битта—биринчи муҳаббатдан биргина никоҳга ва ундан тўла-тўқис, файзли оилага олиб борадиган йўл бу! Бу йўлни ўз вақтида, тўғри ва шараф билан ўта олиш ҳам, унга туташ сўқмоқларгаю боши берк жин кўчаларга оғиб кетиш ҳам аксарият ҳолларда ҳар бир одамнинг ўзига боғлиқ.

Шу нарса ҳам шак-шубҳасизки, биргина эркак ва биргина аёлнинг жисмонан ҳамда расман — амалда уйғунлиги никоҳ деб аталмиш энг инсоний-ижтимоий юксакликни дунёга келтирган. Улар меҳнаткаш халқнинг асрий тарихи мобайнида сайқал топган энг буюк уйғунликлардир. Орада учинчи кутбга ўрин йўқ. Қарда бундай мувозанатга, узвий бирликка, уйғунликка эришилмас экан, ўша ерда инсон шаънига номуносиб кўнгилсизликлар, кутилмаган фожиалар келиб чиқаверади.

Сирасини айтганда, инсониятнинг ўзи биологик ва ижтимоий тараққиётнинг энг олий чўққиси, энг олий уйғунликдир. Инсониятнинг ўзи ер юзиде табиат ва жамиятдан иборат икки оёқда, шу икки оёқ туйфайли тик турибди. Уларнинг уйғунлигига раҳна солиб, ё тубан ҳайвоний ва жинсий майларга, ё қуруқ ҳисоб-китоблар, мантиқий тафаккурларга эрк бериш одамзодни турли-туман инқирозларга маҳкум этавериши тайин. Айниқса, мантиқий тафаккурдан «фатво» олган жинсий майлар уни икки оёқда тик туриш имкониятидан маҳрум ва яна тўрт оёқлаб эмаклашга маҳкум этиши ҳеч гап эмас. «Жинсий майл — бу шундай қудратли кучки, агар назорат чегарасидан чиқса, фалокатли бўлиши мумкин, — дейди таниқли болгар олими Кирилл Василев. — Руҳни вужуддан, орзуни реалликдан ажратиш мумкин эмас. Бу инсон моҳиятининг бузилишига, ҳаётнинг емирилишига олиб келади. Сабаб — оқибатга, оқибат эса — сабабга айланади. Наслни давом эттириш майли севгининг фақат биологик асосигина эмас, балки унинг теран воқе бўлиши, севишганларни кўринмас иплар билан боғлаб турувчи интим туйғуларнинг ифодаси ҳамдир. Бинобарин, наслни давом эттириш майлидан ихтиёрий суръатда воз кечиш — одамнинг ўзлигидан, ўз моҳиятидан воз кечиши, «биологик асос» дан ҳам, «интим туйғулар»дан ҳам воз кечиши, демакдир».

Бамисоли куёш — куёшлигидан, замин — заминлигидан тонолмаганидай, Она Оналигидан-у, Ота — Оталигидан, Одам — Одамлигидан тониши, инсоният наслни давом эттириш майлидан воз кечиши мумкин эмас, воз кечмаслиги керак. Акс ҳолда, бундай ўзлигидан тонишлару воз кечишлар юз берган жойда бахтсизликлар ўз-ўзидан келиб чиқаверади.

Халқимизда «Эр — уйнинг устун, хотин — чироғи» деган мақол бор. Бу мақолда ҳам бениҳоя улкан донишмандлик мужассамлашган. Том маънодаги бахтиёр оилани на «устунсиз», на «чироқсиз» тасаввур этиб бўлади. Агар устуннинг асл маъносини назардан соқит қилсак, ҳозирги бахтли хонадонларни ҳам устунсиз ва чироқсиз тасаввур этиб бўлмайди. Бинобарин, оилага тоабат устун ва чироқ бўлиш мақсадида қурилган никоҳгина бузилмас, бахтли никоҳдир.

Бизда (асосан бизнинг республикамизда) никоҳ уйининг пештоқларига «Бахт уйи» деб ёзиб қўйиш кенг расм бўлган. Бу — шоирона ташбеҳ эмас, ҳаққаси рост, бўладиган гап: коммунистик жамият бунёд этаётган меҳнаткаш халқимизнинг асрий омили, орзу-ният. Бу орзу-ниятларнинг ушалиши, омоннинг реалликка айланиши — никоҳнинг расмона бахт уйи бўлиб қолиши эса, ҳар бир совет кишининг коммунистик онглилигига, маънавий-руҳий бойлигига, муҳаббати ва садоқатига, айниқса, ундаги масъулият ҳиссига боғлиқ. Токи ҳар бир одамда зулуксиз занжирдаги зарурий бир ҳалқа сифатида ўтмиш, бугун ва келажак олдида, ҳаёт олдида бундай масъулият ҳисси бор ва барқарор экан, табиий ва ихтиёрий бепуштлиқка ҳам, никоҳсизликка ҳам, қўйди-чиқди можароларига ҳам, хиёнатларга ҳам — ҳеч бир муаммога ўрин қолмайди.

Ҳа, ҳамма гап ҳар бир одамдаги мана шундай масъулият ҳиссига бориб тақалади. Масъулият ҳисси! Бу туйғу ҳақида ўйлар эканман, ҳар гал менинг кўз олдимда, аввало, ўз онам гавдаланади. Билмадим, кимга — қандай, балки баъзиларга идеаллаштириш бўлиб туюлар, лекин онам менинг кўз олдимда масъулият ҳиссининг, барча инсоний туйғуларнинг тимсоли сифатида гавдаланади.

...1965 йили отамиз тўсатдан вафот этиб, тўққиз ака-укаю опа-сингил етим қолганмиз. Ушанда акам пединститутнинг учинчи курсини, мен — тўққизинчи синфни эндигина битирганмиз... Кенжатоё укам — ҳозир Новосибирск университетининг талабаси — олти ойлик чақалоқ... Бирор йил ўтиб мактабни тугатдим. Шу орада мактаб директори уйимизга келиб тушунтирди, маслаҳат берди, ишонтирди, хуллас, мени ўқишга юборишга ойимни кўндирди...

Сафар қуни. Йўлга шайман.
— Бориб амакингдак оқ фотиҳа олиб кел. Ахир, отанг ўрнида сенларга оталик қияпти бояқиш, — деб қолди ойм.
Чопқиллаб бориб, энтика-энтика ниятимни айтдим, оқ фотиҳа сўрадим. Амаким астойдил аччиқланди:

— Ойингни ўйлайсанми-йўқми?! У еттита уканинг боқсин, мол-ҳолга қарасин, рўзғорга қарасин. Аканг — ўқисин! Сен ҳам ўқи! Мен бунақасига фотиҳа бермайман. Истасанг — кетавер!

Ун етти яшар йигит — ҳўнграганимча келиб ҳовлидаги супага — нону китоб тўлатилган чамадон ёнига чўқдим, йиғи аралаш амакимнинг жавобини айтдим.

Ушанда ойм бир қўлида чамадонни кўтариб, иккинчиси билан мени етаклади:
— Майли, амакинга ўзим жавоб бераман. Йўлга отландингми — қайтма, кейин бир умр ўқисиниб, армон қилиб юрма. Биз юрт ичидамизку, бир кунимизни кўрармиз. Автобусдан кечикма...

Хуллас, ўша йили университетнинг кечки бўлимига — ўқишга, қурилишга — ишга кирдим.

Мана, орадан қарийб йигирма йил ўтиб, очиғи, ўша енгилтаклигим учун ҳали-ҳанузгача виждонан қийналаман, ўзимни кечира олмайман. Аини пайтда ҳали-ҳанузгача ажабланиман, ахир, ўшанда ойм «Рўстдан ҳам қўя қолсанг-чи, ўғлим, ўқиб шаҳар олиб берармидинг. Лоақал аканг битириб келгунча ишлаб турсанг-чи!» дейиши мумкин эди-ку! Нега бу оддий ҳақиқатни мен тушунмаган, тушунишни истамаган эканман, онам айтмади? Нега мени шаҳарга жўнатиб, ўзи етти укани муаллим отамга тайинланган 57 сўм пенсия пули билан бир йилгача битта ўзи боқди? Нега яна акам икковимизнинг ҳар боришимизга беш-ўн сўм пул ёхуд бирон

тансиқ таомни укаларимдан «тежаб», бизга илиниб турди?! Қолаверса, у ўшанда атиги қирқ ёшда эди-я! Нега у ўзини, ўзининг «шяхсий бахти»ни эмас, укаларимни, ҳатто ўн етти яшар мени ўйлади? Худо ҳаққи, ақл бовар қилмайди!

Қарийб чорак аср ўқиб-ўқиб, ўқиб-ўқиб, энди шу нарсага бир нави фаҳмим етдики, сабаби — унда МАСЪУЛИЯТ ҲИССИ бор экан! Энди ўйлаб қарасам, айна шу ҳис бахтнинг, гоҳида талх, гоҳида аччиқ, гоҳида тиканли бахтнинг калити экан. Энди ўйлаб қарасам, ўшанда амакким ҳам минг қарра ҳақ экан; лекин... Бари бир ойимни дунёдаги энг бахтиёр аёллардан бири деб биламан. Яқинда кенжатоў ўғлини Новосибирскка жўнатиш пайтидаги онамнинг руҳий ҳолатини, унинг кўз ёшларини бир кўрсангиз эди! Менимча, бу ҳолат, бу ҳиссиёт ҳеч бир сўзга, асарга, полотнога сизмайди. Унда ғурур ҳам, меҳр ҳам, безовталиқ ҳам, шукроналиқ ҳам — барча инсоний туйғуллар жамулжам эди. Онам мактабнинг илмий бўлим мудири, муаллим, инженер-энергетик, механизатор, пайвандловчи-қурувчи... ўғил-қизларини йигирмага яқин неваралари даврасида кенжатоў ўғлини ҳам олиб қолишни, уни ёнидан бир қадам ҳам жилдирмаслиқни дил-дилдан истарди. Аммо айна пайтда унинг олис шаҳарга бориб ўқишига, эл-юрт кўриб, мусофирлик захматини чекиб, жўзи очилиб, оқ-қорани танишига ҳам астойдил хайрихоҳ эди. Ва у биринчи истакни енгди, енгга олди. Менимча, ўша ҳолат — масъулият ҳиссининг ҳам, инсоний бахтнинг ҳам тиниқ суврати эди. (Очиғи, сўз топа олмай қийналасан, киши!) Бу ҳисни туймаганлар, тўёлмаганлар, оғирнинг устидан, енгилнинг остидан юришни хуш кўрувчилар нақадар бахтсиз...

XX аср Шарқининг фавкулдода улкан санъаткори ва мутафаккири, дунёдаги илк социалистик тузум бўлмиш мамлакатимизнинг нурли келажакига энг хайрихоҳ одам — Рабиндранат Тагор кўплаб шеърлар, дostonлар, ҳикоялар, қиссалар, романлар, фалсафий ва адабий-танқидий асарлар, машҳур «Россия ҳақида мактублар», кўплаб мусиқавий ва таъсирий санъат асарлари билан бир қаторда ўндан ортиқ драма ҳам яратган. Шулардан бири «Рожак» деб номланган. Ҳинд халқининг энг кўҳна ривоятларидан бири асосида яратилган ушбу драманинг бирмунча жўнлаштириб баён этилаётган мазмуни қуйидагича; етти иқлимнинг ҳукмдори — Мохорожа ва унинг умр йўлдоши — малика Шудоршона бир-бирларини севадилар. Шу даражада севадиларки, улар бир-бирларининг алангадаи довуллаб турган юракларини кўриб турадилар, аммо ташқи қиёфалари, шакл-шамойилларини мутлақо кўролмайдилар. Кунлардан бир кун малика Шудоршонада «Қани энди эримнинг ташқи қиёфасини лоақал бир марта кўрсам, қандай одамни севишимни билсам эди!» деган хоҳиш туйғилади. Ўзининг бу хоҳиш-иродасини бир иқлим шоҳи — Ёлғоншоҳга (ҳа-ҳа, росмона Ёлғоншоҳга) айтади.

— Бунинг йўли жуда осон! — дейди Ёлғоншоҳ маликага. Ва уни алдаб, хиёнат йўлига бошлайди. Орадан бир оз ўтиб малика саросима ичида саройга қайтиб келади. Қараса, тахтда девдай тасқара, занжидай қоп-қора, бадбашара бир кимса ўтирганмиш!..

Малика аросатда қолади: на рожани — эрини сева олади, на Ёлғоншоҳнинг ҳузурига бора олади. Ана шунда у афсус-надоматлар чека бошлайди: «Нимагайм эримнинг ташқи қиёфасини кўришни хоҳлаб қолдим?! Ахир, биз бир-биримизни севадик, шунинг ўзи бас эди-да! Мана, энди...»

Ҳа, инсоний муҳаббат ва никоҳ шундай ғаройиб салтанатки, унинг биргина рожасию биргина маликаси бор. Ҳар қандай ёлғоншоҳлар ҳам, ноўрин истаклар ҳам бу рожая маликани аросатда қолдиради, гуллаб-яшнаб турган салтанатни хонавайрон қилади. Нафақат ёлғоншоҳлар, ҳаттоки биргина оддий чумоли ҳам!.. Асқад Мухтор ўзининг «Чинор» романида келтирган «Севги мулки» ҳақидаги қадимий ривоятни эсга олинг. Азбаройи севишганларга хайрихоҳлиги учун бир донна донни ортмоқлаб чегарадан ўтган чумоли буткул мулкни кунпаякун этмайдики! Уша чумоли кўтарган дон-мағзи пуч дон, бепуштлиқ уруғи, худбинликнинг ҳамиртуруши!

Шуни ифтихор билан баралла айтиш лозимки, умрибоқий сеvgи, турғун никоҳ, мустаҳкам оила, пири бадавлатлик, хуллас оилавий бахт санъатига кўра, бизнинг Ўзбекистонимиз СССРда ва бутун дунёда пешқадам, том маънодаги бахт ўлкаларидандир. Бинобарин, гап республикамиз ҳақида кетаркан, бир қарашда юқоридаги каби безовта ҳаяжонларга зарурат йўқдай. Лекин...

Республикамизда табиий ва ихтиёрий бепуштлиқлар, сўққабошлар, кам болали оилалар, ажралишлар сони иттифоқ ёки жаҳон миқёсидаги нисбатан бир неча баравар озроқ. Афсуски, кам болали оилалар, ажралишлар айрим район ва шаҳарларимизда тобора кўпайиб, тез ўсиб бормоқда. Масалан, биргина ажралишга боғлиқ рақамларни келтирсак, 1974 йили бутун республикамизда ўнта никоҳга бир ажралиш тўғри келган бўлса, бугунги кунда фақатгина Тошкент шаҳрида ҳар учта никоҳдан биттаси бузилмоқдаки, бу ҳол бутун жамоатчиликни ҳушёр тортирмоғи лозим.

Қардошларнинг ягона оиласида олтмиш йиллик тўйи кенг нишонланаётган республикамиз халқининг асл бахти, энг бебаҳо бойлиги, менимча, энг аввало, чин муҳаббат асосига қурилган бузилмас никоҳ, файзли оила, бир-бирларига басма-бас ўсиб-улғаяётган бўлғуси наслларда — ўлкаимизнинг янада нурлироқ келажак, потенциал имкониятида! Бу — машаққатли, захматли, тиканли бахт, аммо, бари бир, асл, бебаҳо бахт. Ушбу бахтнинг барқарорлиги ва устиворлиги эса, ҳар бир одамнинг нечоғли онглилигига, фаоллигига, қалбидаги юксак инсоний туйғуларига ва айниқса, масъулият ҳиссига боғлиқ.

«Фақат севишганларгина инсон аталишга ҳақлидирлар!» — дейди рус халқининг оташин шоири Александр Блок. Ҳа, шундай. Аммо никоҳда севишганлар, никоҳ, оила, ота-оналик бахтидек муқаддас нарсаларни дилга жобажо этган ҳолда севишганлар! Зеро, том маънодаги муҳаббат бир-бирига муносиб ошиғу маъшуқни мурод-мақсадига етказувчи турғун никоҳга ва пири бадавлат этувчи файзли оилга олиб келиши мўқаррар. Бу — меҳнат-каш халқ узоқ асрлик онгли тарихи мобайнида чуқур англаб етган ва ўзининг ўлмас дostonларида абадиятга муҳрлаган энг инсоний БАХТ ФАЛСАФАСИДИР.

Пабло Неруда

КЕНГДИР БУ ЯНГИ ДУНЁ

Кўчалардан сен билан ўтиб...

Мен бепоен рус ерида
 кўрганларимни
 куйлагим ва келар сўйлагим.
 Албатта, ҳаммасини эмас:
 Кўшиққа сўғдириш мумкинми,
 ахир?
 Мен сўйлайман оддий ишлар,
 гийёҳлар,
 одамлар ҳақида,
 қушлар ҳақида,
 одамлар ўйлаган ишлар ҳақида.
 Кўп нарса бор эди бу ерда,
 кўп нарса

туғилар янгидан.
 Бу шундай бир заминки, бунда
 йўқдир туғилмоқнинг чеки-худуди.
 Алқисса, бошлайман.
 Сен билан бирга
 кўчалардан ўтиб,
 далалар ошиб,
 борурмиз замҳарир қиш
 денгизининг
 қирғоғини бўйлаб.
 Сен менинг дўстимсан,
 қўлингни бергил,
 кел, йўлга чиқайлик.

Тарих ўзгаради

Бу кунлар Пушкинга
 бағишланганди.
 Кўклам ҳам юзини очди
 тортинмай,
 унинг ҳавоси ҳам
 елкандай шаффоф
 яйловларда сузди
 майсани ёриб,
 гийёҳлар атрини сочаркан.
 Ленинград яқини,
 денгиз мағвоси,
 тароватли вальсда
 айланадилар.
 Шарққа
 жўнар моторлар,
 ғилдираклар, антенналар,
 Йўл олар йигитлар, қизчалар.
 Чўл обод этилар,

Жажжи кўзичоқлар
 поёнсиз, мусаффо бу кенгликларда
 қор зарраларига ўхшайди.

Совет Иттифоқи поёнсиз,
 дунёда бундан кенг мамлакат йўқдир.
 Энг кичик зангори чечаклардан то
 улкан заводларга қадар барига
 унда жой топилар.
 Кенг дарёлар порлар,
 мавжланар, кўйлар;
 кумушдай товланар осетр балиқ.
 Тоғларда айиқлар
 ҳушёр одимлар
 яшил бутхонанинг ёнидан ўтган
 қари роҳиб каби.
 Ва аммо,
 Советлар диёрин шоҳи инсондир.

Шу йил 12 июлда Пабло Неруда туғилган кунга 80 йил тўлди.
 У буюк шоир, Чили халқининг чинакам фарзанди эди. Бутун ҳаётини тинч-
 лик, халқлар озодлиги, бахт-саодати учун курашга бағишлаган Неруда эрк
 учун фашизмга қарши олишувда қаҳрамонларча ҳалок бўлди.
 Эркпарвар инсонлар уни ҳеч қачон унуттишмайди.

Эндигина туғилган жажжи бир
одам —

Унинг исми Иван ва ёки Петр,
у йиғлар,
сут сўраб чинқирар
олам вориси.
Бу шоҳлик бепоен,
гиёҳлар ва қорлар гилами
қопламиш.

Совуқ пардаси-ла
қоплайди базўр
тоғлар боши,
Урал чўққиларини.
Тун — кеча.

Музни ёки юмшоқ ерни,
яхлаган тундра бўйлиқларини,
ё тоқзорлар ўсган ўлка — заминни
денгизлар ямлайди.
Бу ҳаммаси инсон мулкидир.
Одам қўшиқ айтиб, меҳнат
қиладиган,
ёки меҳнат қилиб, қўшиқ
айтадиган
поёнсиз заводнинг нақ ўзгинаси —
ер доим интилиш — ҳаракатдадир.
Бу ерда илгари фақат зулмат
бўлган.

Кенглик, вақт
азобда, очликдан
нолон.

Яхшиям тарихга
Ленин кириб келди —
ерни ўзгартирди у.
Кейин тинчлик бўлди ва уруш
бўлди,
қон тўкилди ва дон экилди.
Буюк меҳнат билан яратилди
булар,
бу меҳнатда мавжуд эди куч
шодлик
ва бу кун денгиздан денгизга
қадар

Сибир поезде

Сибир кузи бўйлаб елиб бораман.
Ениқ шамдай турар ҳар бир
оқ қайин.

Лип-лип ўтар қора дарахтлар,
чақмоқни эслатар қизил оғочлар.
Ундан нари — кенг чўл,
бу лавҳа шиддатли поёнсизликдир,
ям-яшил кенгликлар,
ғалла курраси,
замин уммони.
Янги, бемисл куч бунёд этган
Новосибирск;
ундан кечаси ўтдик.
Ишлаб турар эди унинг
чироқлари

Иванга меросдир баҳор диёри,
мен сени шу ердан олиб ўтаман.

Тингла, тинглагин-чи:
Қушлар сайраяпти!
Улар тонгни куйлар,
авжини эшит-а:
Кумуш жаранги бу.
У куйни илғайман,
игналар жибири, қарағайларнинг
Игналари шув-шув тўкилган каби.
Бу қушларга бошқа қушлар
жўровоз.
Кўкда жаранглаган товушлар
билан
ўрмон тўлиб кетди.

Урмонлар чақирар бири-бирини,
ҳафталар чақирар бири-бирини,
янги тонглар отгач,
яна ҳам янги
қўшиқлар туғилар.
Бир-бирига жавоб берар
қушлар,
бир-бирига жавоб берар заводлар,
жавоб берар дарёга дарё,
маъданга маъдан ва
қўшиққа қўшиқ.

Поёнсиз шоҳликнинг қўшиғи
янграр,
савол ҳам, жавоб ҳам —
шу қўшиқларда.

Оппоқ тонг чоғи
япроқларга инади шабнам,
сўнаётган юлдузлар салқини эса,
ўрмонларда қолажак.
Гўё, бутун курра бўйлаб,
Рус ери узра
шошмасдан одимлар баҳор
ва уни йўлида қувиб етиш-чун
бошоқлар юксалар,
одамлар ўсар.

тун кенгликларида:
Бу ерда янги одам
янги табиатни ижод
қилмоқда.
Менга сўзлагандай
янгроқ Енисей:
«Энди менинг сувим
оқмайди бекор.
Ҳаётнинг жўш урган
қонидирман мен.»

Бекат.
Емғир бунда қолдириб
кетган

суелардан хотира —
қадим биноларни кўрган
суелардан,
сонсиз тўнкаларни ювган
суелардан.

Бу кун келибдилар янги
соҳиблар —
пўлат тракторлар колонналари;
бир-бирига ўхшар, қатъиятли
улар,

ернинг солдатлари,
нон қуроли,
Тинчлик
ва ҳаёт таянчи.
Бугдой, ўрмон, Сибир мевалари,
Инсоннинг уйига
Марҳамат қилинг!

Бу ерларда сизга яқинга қадар
туғилиш ҳуқуқин бермаганлар,
аммо

музлар эриб кетди,
баҳор нафасининг қанотларида
бунда пайдо бўлди совет одами
кенгликларга уруғ ташламоқ
учун,

Сибир ери!
Алвон кузнинг
Сариқ нури остида
шод чапак чалади олтин
япроқлар:
Бутун куррамизнинг шуъласи
бунда!

Масофани югиб Сибир поезди
учиб боради,
бир кеча-кундузда
бир соат қўшилар. —
билмай қоласиз —
у поезддан ортда қолиб,
тупроққа
дон тушгандай,
кўздан ғойиб
бўлади.

Сергак тортдирувчи совуғин
кўзнинг
Уралда қолдирдик,
бир кун ҳам ўтмай,
нақ Красноярск бўсағасида
кўз илғамас кўклам
яна янгидан
ҳарир либосини кийиб кўринди.
Навқирон геолог
қўшни купеда
ёри ва гўдаги билан боради.
Уларни Сахалин кутяпти —

қирқ даража аёз
ва ёлғизлик.
Аммо маъданлар ҳам кутяпти
қидирувчиларин у ерда муштоқ.

Олға, эй совет боласи!
Агар сен Сибирдан ҳайиқсанг,
биз енга оларми эдик ёлғизлик
ва совуқларни,
забт эга оларми эдик тинчликни
бутун ер-заминда?
Поезд йўл-йўлакай
Владивостокдан то пўлат рангли
қитғаларни босиб ўтаркан, йўлда
ҳаётни қайтадан қурабилгувчи,
музларнинг қаъридан маъдан
олгувчи,
ёлғизликни енгиб, шамол қаърида
анвойи гулларни бунёд қилгувчи
ёшларни қолдириб кетмоқда.
Олға, ўртоқлар!
Сибир поездида ҳафталар юриб,
сиз мубҳам хаёллар сурмайсиз,
балки
пўлатлар, ҳосиллар ҳақида аниқ
ҳаётий орзулар билан яшайсиз.

Сибир поезди, олға!
Метин ироданг
дунёни янгидан қуришга қодир.

О, бепоен замин!
Вагонда кунма-кун тебраниб
бориб,
севиб қолдим чексиз
сахроларингни,
дала, қишлоқларинг,
заводларингни,
мард одамларингни!
Шулардир сени
ҳаёт озиғига айлантиргувчи.
Бу чексиз кузни ҳам севиб
қолдим мен,
бошимга у зардан сочқилар
сочди.

Бу учар поезд ҳам менга хуш
келди.
Мен шу ондан буён, о, она
Сибир,
истиқболнинг чексиз
кўклами каби,
кўзларимга жойлаб олиб
кетгумдир
сенинг асло сўнмас олтин
жамолинг!

Сталинградга муҳаббат изҳори

(Учинчи кўшиқ)

Езнинг олов қанотлари остида —
Сталинград:

тип-тинч уйлар кўринади
рўпарамизда;
шаҳар бошқа шаҳарлардай
оддий, тўпори:

одамлар шошилади
иш жойларига,
қуёш остида, чангда санқийди
бир ит;

қўлида конверт билан
Қиз елиб ўтар...
Ҳеч қандай ҳодиса йўқ,
фақат бир Волга
қўнғир сувлари билан салмоқли
оқар,

лекин бу уйлар
ердан кўтарилганмас,
одамларнинг қалбидан ўсиб
чиққандир.

Почта маркалари ҳам,
почта қутилари ҳам,
дарахтлар ҳам қайтиб келмишлар,
болалар келмишлар,
мактаблар келмишлар,
севги келмиш,
оналар яна туғмишлар;
олчалар қайтиб келмиш
шоҳларга,
шамол —

осмон остига келмиш...
Хўш, нима бўпти?

Ҳа, бу — ўша шаҳар!
Бутун ҳаётимиз,

барча ҳаётларнинг жами
мағноси

қон билан олинган жойдаги
чизиқ —

шу кўча,
шу чорраҳа,
шу меҳр ва ҳатто
шу сантиметр
мана шу ерда бўлган.
Тарихнинг бўйнига
солинган сиртмоқ
шу ерда ечилиб, узиб ташланган.
бу кўчадан
эркин юриб ўтсак ҳам,
қизни учратсак ҳам,
итни кўрсак ҳам,
хат ёзсак,
телеграмма жўнатсак ҳам,
бу бари
хаёлдай туюлар баъзан...
Балки шунинг учун:
шу кўчадан ўтмак,
қизни учратмак,

бошқа кунларга ўхшаш
шу кунни ҳам кўрмак,
барча одамларнинг тинч
ҳаётини
ёритиб турган шу қуёшни
кўрмак —
шунинг-чун ғалаба

муқаддас ернинг
куллари устидан етиб келгандир.
Бу кунда китоб ҳам, нон ҳам
ва тонгда —

экилган анави ниҳол — қарағай,
нурда порлаб турган амави
кенг йўл

(уни архитектор уруш шамоли
гувиллаб турганда чизган
ва чизма

қоғоздан яқинда ҳаётга
кўчган),

чошиб ўтган қиз ҳам,
қуёш остида

чангда санқиб юрган анави
ит ҳам, —

ҳаммаси — мўъжиза,
қондан пайдо бўлган мўъжиза,
пўлатдан,

партия иродасидан
яратилган ажиб мўъжиза
янги дунёмизнинг
мўъжизасидир.

Тикан, гулларинг-ла акац шохи,
айт,

дунёнинг қайси бир ерида сенинг
хушбўйинг бу қадар нозик
ва азиз?

Қатл этилганди-ку хушбўйлар
бунда,

ҳамма нарса,
у давр одамлари ҳам,
Совет мамлакатин солдатлари ҳам
ўша кунлар нобуд бўлган эди-ку.

о, хушбўй шох,
бунда

сенинг хушбўйинг
ўткирроқдир баҳорнинг
ҳамма хушбўйларидан!

Ахир, у сўзлаб турар умиддан
ва одамдан.

Олов сени куйдиrolмади,
ажал ели тўзғитолмади:
Сен ҳар кун бу ерда

тикланабординг,
лекин бир марта ҳам ўлмадинг,
асло,

ва ҳугун мислсиз хушбўйинг билан

инсонлар ўлмайдди, демоқдадирсан,
гуллаш абадийдир, демоқдадирсан.
Сталинград заводи худди сен каби
яна гуллаб турибди:

Экинзорлар яна кўпайсин дея
Маъздандан ясалган гулдаста

мисол

тракторлар яна ерни ағдарар.
Ахир, кул остида эди бу завод
урушнинг қон жўшган

ўпқонларида
пачақланган пўлат уюми бўлиб,
ётса ҳам,

юраги парчаланмади,
у тинди ва яна қайта тирилди.

Коинот аҳлига Сталинград

туғилмоқ, туғилмоқ ва

туғилмоқдан

буюк сабоқ берди;

жон бературиб,

у яна туғилди,

туғиласолиб,

яна жангга кирди;

у қулаб йиқилди ва яна турди,

туширмади қўлдан ҳаёт

машъалин;

тун бўйи тўкилган бўлса

ҳам қони,

тонг отгач, у худди донор

сингари,

куррадаги ҳамма-ҳамма шаҳарга
ўзи қон беришга қудрати етди.

Қора қор ва ажал ёғдирди осмон,
қути ўчган каби Сталинград;
сен ҳам у томонга кўзларинг

тикиб,

ана, ҳозир қулар, деб ўйлагансан,
бу қудрат битди, деб йиғлади дунё,
аммо жилва қилди яна у қудрат,
Сталинград

қилди табассум!

Бу кун эса,

ажал у ердан кетди;

ва фақат қулаган бир нечта девор,

бомба пачақлаган

темир-терсақлар,

бадандаги мағрур ямоқлар

каби

сўзсиз нақл этади кечаги

кунни.

Бу тун борлиқ равшан:

ой-у, кенгликлар,

софлигу қатъият.

Ҳов... баландликда

акац шохи;

япроқлар, гуллар,

ҳимояга тайёр ғудур тиканлар

ва Сталинграднинг

улкан баҳори,

Сталинграднинг

мангу хушбўйи.

Ҳамид ҒУЛОМ таржимаси

АҚЛ ВА МАЪНО ДУРЛАРИ

Қаҳратон қишда Аёз тўқиган бўзларини ариқдаги сувда чайиб турган
экан. Шоҳ вазирлари билан кўчадан ўтиб қолибди. Салом-алиқдан сўнг шоҳ:

— Аёз, учдан тўртни чиқаролмадингми? — деб сўрабди.

— Йўқ, тақсир, — дебди Аёз таъзим ила.

— Ундай бўлса иккита ғоз юбораман, яхшилаб патини юл.

— Хўп бўлади.

Вазирлар бу гапларнинг маъносига тушунишибди. «Шоҳ нима ҳақда
сўзлашдиқ», деб қолса, нима деймиз, деб бош қотиришибди.

Кечки пайт иккала вазир Аёз билан учрашибди.

— Аёз, шоҳ билан нима ҳақда гаплашдингиз? — деб сўрашибди вазирлар.

— Айтмайман, — дебди Аёз.

Вазирлар ялиниб-ёлбориб, мол-дунё ваъда қилишибди. Ниҳоят, Аёз
ваъданинг нақд тўланишини сўрабди. Вазирлар буни ҳам бажо келтиришибди.

Аёз бундай дебди:

— «Учдан тўртни чиқаролмадингми»нинг маъноси: уч фасл, яъни баҳор,
ёз, куз ишлаб, тўртинчи фасл — қишни таъмин қилолмадингми, дегани. Мен
шоҳга: «Йўқ» дедим. Шоҳ: «иккита ғоз юбораман, яхшилаб патини юл», —
деди. Маъноси: «Вазирларим тушунмади, келиб сендан шоҳ билан нима ҳақда
суҳбатлашдингиз», — деб сўрашади. Мана, сизлар келдингизлар. Патингизни
юлган бўлсам керак.

Зикрилла ЭГАМБЕРДИЕВ
тайёрлаган

БОЛАЛАР АДАБИЁТИ: КУВОНЧЛАР, ТАШВИШЛАР, РЕЖАЛАР

Ҳақим Назир

ҲАҚИҚИЙ ҚАҲРАМОНЛАР КЕРАК

Баҳсимизнинг бош мавзуи — ижобий қаҳрамон. Бу ҳақда фикр юритиш адабиётнинг тарбиявий таъсир кучи тўғрисида сўзлаш дегани. Бу муҳим масала, албатта, адабиётнинг тараққиёти билан боғлиқ кетади. Агар биз, болалар адабиётининг кейинги ўн йил, тўғрироғи КПСС Марказий Комитетининг «Совет болалар адабиётини янада ривожлантириш тadbирлари тўғрисида» чиқарган қароридан сўнги тараққиётига назар ташласак, қувончли манзарани кўрамиз.

Табиийки, адабиётнинг балоғатини сон белгиланмайди. Унда катта сифат ўзгаришлари рўй берганини, ғоявий-бадийи савия кўтарилганини рўйирост айтиш керак. Мавзу уфқи анча кенгайди. Асарларда болаларнинг оила ва мактаб ҳаёти, дўстлиги ва жамоат ишларидаги иштироки қаторида совет воқелигининг турли томонлари, мамлакатимиз халқлари турмуши, психологиясида рўй бераётган муҳим ўзгаришлар таъсири ўрин олди. Ёзувчилар болалар ва ўсмирлар образини яратишда ёш китобхоннинг психологик хусусиятлари, маънавий талаб-эҳтиёжларини тўлароқ ҳисобга олабوشладилар. Насрда ҳам, назмда ва драматургияда ҳам замонавийлик, меҳнатсеварлик, интернационализм каби юксак ғояларни бугунги ўсмирларнинг маънавий-ахлоқий камолоти билан боғлиқ ҳолда кўрсатишга эътибор ортатди.

Янги даврнинг янги талаблари шунга тақозо қилапти. КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленуми (1983) санъат ва адабиётнинг кишиларга ўтказаяётган тарбиявий таъсири кучайиб бораётганини, шунинг учун санъат арбобларининг қўлидаги қудратли қуролдан янада яхшироқ фойдаланиш лозимлигини уқтирди. Бу қимматли кўрсатма болалар адабиётига ҳам тўла тааллуқлидир. Ёш авлоднинг ўз жонажон Ватанига садоқатли, меҳнатсевар, мард, инсонпарвар, пок қалбли, юксак ахлоқли граждандлар, жамиятни олға силжитувчи етук кучлар қилиб ўстиришга ёрдам бериш — болалар адабиётининг асосий вазифаси қилиб қўйилди. Шу йилнинг бошида эълон қилиниб, халқ оммаси томонидан кенг муҳокама этилган «Умумий таълим ва ҳунар мактабини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари» лойиҳасида кўтарилган катта муаммоларни ўйласак, олдимиздаги ижодий масъулият бор бўйича гавдаланади. Унда шундай ёзилган: «Ҳар бир ёш инсонни мактаб, оила, ишлаб чиқариш коллективлари, оммавий ахборот воситалари,

адабиёт ва санъатнинг, бутун жамоатчилигимизнинг бирлашган куч-ғайрати билан меҳнатга онгли эҳтиёжини севиш руҳида тарбиялаш иқтисодий, социал ва маънавий жиҳатдан биринчи даражали аҳамиятга молик вазифадир.»

Кўриниб турибдики, инсонни камол топтиришнинг энг муҳим омили — меҳнат тарбияси. Меҳнат кўникмаси одамнинг келажак тақдирида ҳал қилувчи роль ўйнаши маълум. Дастлабки қадамиданоқ меҳнатни севиб ва қадрлаб ота-оналар юмушини энгиллатаётган, ижтимоий фойдали ишларга фаол қатнашиб, ҳаммани мамнун этаётган болалар оз эмас. Бунга мисол тариқасида ўтган йили республикамиз далаларида юз берган оғир шароитда халқ бойлиги — «оқ олтин»ни йиғиб-тегиб олишга актив қатнашиб, эл-юрт олқишига сазовор бўлган пионер ва ўқувчиларнинг жасоратларини эслаш kifоя. Шу билан бир қаторда ишқамаслиги, такасалтанглиги, тайёрга айёрлиги билан ҳаммани ранжитиб юрадиган болаларни учратиб турамыз. Яхши одат ҳам, ёмон одат ҳам болалиқдан бошланади. Албатта, оила, мактаб ҳамда жамоатчилиқнинг кичиклар таълим-тарбияси ишида йўл қўяётган хато ва камчиликларни кўнгилсиз оқибатларга олиб келиши турган гап.

Адабиёт — ҳаётнинг ойнаси экан, биз, ёзувчилар атрофимизда юз бераётган хоҳ ижобий, хоҳ салбий воқеаларга бефарқ қараб туролмаймыз. Мамлакатимиз иқтисодий-хўжалик ҳаётининг барча соҳаларида сифат ва самарадорлик учун кураш кучайган, ёш авлод таълим-тарбиясида худди шундай сифат ўзгариши яшашга киришилган экан, адабий ижод жабҳасида ҳам шуларга муносиб жавоб беришимиз керак. Очигини айтганда, мактаб ҳаётини, унинг хилма-хил зарур тарбиявий муаммоларини теран очиб, атрофлича кўтариб чиқадиган, устозлар ва шогирдларнинг яққол, кўркем, таъсирчан образларини чизиб берган асарлар қам. Янги, малакали ёш ҳунарманд кадрлар етиштиришнинг ажойиб маскани — ҳунар билим юртлири ҳаётдан ҳикоя этувчи, меҳнат ва касб романтикаси завқи-шавқини, унинг бурч ва масъулиятини чуқур англайдиган шахслар етиштиришда тутган ўрнини маҳорат билан тасвирловчи асарларимиз бармоқ билан санарли эканини эътироф этмай илож йўқ. Бунинг устига мавзу торлигидан, баъзи ҳикоя, шеърларда бачкана, эрмакнамо гаплардан, қуруқ насихатбозликдан қутулганимизча йўқ ҳали. Вазифа — мазкур камчиликларни йўқота бориб, ижодий

¹Давоми. Боши ўтган сонда.

ишларимиз савиясини шу куннинг янги талаблари даражасига кўтаришдан иборат. Бунда биз оғзаки ва классик адабиётимизнинг юксак инсонпарварлик аънаналаридан, шунингдек, устоз ёзувчиларимизнинг илгор тажрибаларидан фойдаланишни унутмайлик. Бу жиҳатдан Гафур Гулом ва Ҳамид Олимжон асарларини, Ойбекнинг «Болалик», Абдулла Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эрталар», Назир Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» каби автобиографик киссаларини эслаш ўринли. Бу асарлар шакл ва мундарижасининг бирлиги, ота-боболаримизнинг энг яхши фазилатларини ўзида мужассам этган ижодий образлари намунаси билан қимматли. Мен яна шу ўринда атоқли ёзувчи Шароф Рашидовнинг «Дил амри» қиссасини ҳам эслатгим келади. Улуғ Ватан уруши воқеаларига бағишланган мазкур асарда совет халқларининг оташин ватанпарварлиги, интернационал биродарлиги ёрқин тасвирланиб Ирина, Сергей, Тарас каби ўсмирларнинг образлари яратилади.

Адабиётимиз тараққиётини қардош адабиётлар тажрибасидан, ўзаро ижодий ҳамкорликдан ажратиб тушуниш мумкин эмас, албатта. Рус классик ва совет болалар ёзувчилари тажрибаси бизнинг ёзувчиларимизга маҳорат мактаби бўлди. Бизда А. С. Пушкин, Л. Толстой, М. Горький, В. Маяковский, А. Гайдар, С. Маршак, К. Чуковский, Л. Кассиль, С. Михалков, А. Барто каби устозлардан сабоқ олмаган бирор қаламкаш топилмайди. Шоир ва насирларимизнинг ўз ижодий йўлларини топиб олишида рус ҳамкасбларининг кўмаги катта бўлди. Масалан, Қуддус Мухаммадий С. Маршак билан ҳамкорлик қилиб ундан қанчалик ижодий руҳ олганини ҳамisha миннатдорлик билан эслайди. Бир-бирларининг асарларини ўрганиб, таржима қилишга киришган Пўлат Мўмин билан Василь Витка, Худойберди Тўхтабоев билан Альберт Лиханов, Миразиз Аъзам билан Каюм Тангриқулиев ва бошқаларнинг ижодий ҳамкорлиги самарали бўлаётир. Бугунги кунда рус ва бошқа қардош халқлар адабиётларидан сара асарларни танлаб олиб таржима этиш анча йўлга тушган. Аммо ўзбек болалар адабиёти намуналарини рус ва бошқа қардош тилларга афдарош қониқарли эмас. Бу соҳага жиддий эътибор бериб, унинг заҳматини чекаётган Раим Фарҳодий, Зоя Туманова, Владимир Данко, Николай Красильников каби таржимон-ижодкорлар ташаббусини қўллаш ва уларнинг сафини кенгайтириш вақти аллақачон етган. Чунки бадий таржима адабиётимизнинг энг яхши аъналарини кенг ёйиш ва тарғиб этишда муҳим восита бўлиши билан биргаликда, адабиётлар ўзаро бойишининг туганмас манбаи ҳамдир.

Кейинги йилларда қардош адабиётларда жиддий сифат ўзгаришлари юзга келяпти. Фикримнинг исботи учун айрим мисолларга мурожаат этаман. Яқинда, Анатолий Алексиннинг «Сигналчилар ва горнчилар» номли янги қиссасини ўқидим. Матбуот хабарларига қараганда, Владимир областидаги мактаблардан бирида болалар қиссани коллектив бўлиб ўқиб чиқишган ва унда кўтарилган масалаларга жуда қизиқиб қолишган. Асарда урушда ҳалок бўлган болаларнинг ҳамма оналарига тегишли фамхўрлик кўрсатиляптими, ҳалок бўлганлар хотирасини абадийлаштириш юзасидан ҳамма тадбирлар кўрилдими, ҳозирги болалар ўша қаҳрамонлар хотирасига муносиб ўқиб, яхши ишлар қилишяптими, деган

масалалар кўтарилган, Мазкур мактаб ўқувчилари ушбу масалаларга жавобан асар қаҳрамонлари изидан боришга қарор қилишган. Уларга бошқалар ҳам эргашган. Облаstda «Сигналчилар ва горнчилар» штбти тузилган. Маҳалла, кўчаларда комсомоллар ва пионерлар урушда ҳалок бўлган мактаб ўқувчиларини аниқлаш, уларнинг хотирасини тиклаш юзасидан ватанпарварлик ҳаракати бошлаб юборганлар. «Сигналчилар ва горнчилар» отрядлари бошқа жойларда ҳам тузилаётганлиги ҳақида хабарлар бор.

Биз, Аркадий Гайдар асарларининг яшовчанлигини, ҳаётлигида, деб биламиз. Уларда замонасининг кўпчиликини ўйлаб ҳаяжонга солган муҳим масалалари кўтарилади, ҳаёт ҳақиқати реалистик образларда акс эттирилади. Шунинг учун қаҳрамонлар китоб саҳифаларидан чиқиб, ўқувчининг доимий ҳамроҳига айланади. Темур ва унинг командаси турмушда болалар билан ёнма-ён юриб, уларни яхшиликка, олижаноб ишларга бошлайдиган ажралмас дўст бўлиб қолгани шундандир. Аркадий Гайдар аънаси ҳамон яшаб, ёзувчиларни янги ижодий кашфиётларга бошлаяптики, Анатолий Алексиннинг юқоридаги асари бунга аққол далилдир. Бундай мисолларни кўлаб келтириш мумкин. Ураллик ёзувчи Владислав Крапивин қатор киссаларида пионерларнинг ажойиб ишларини ҳикоя қилади. У асар ёзиш билан бирга ҳаваскор пионерлардан ёш денгизчилар командаси тузиб, болаларни катта мустақил ишларга йўллаб, кўпчилиكنинг диққатини ўзига тортгани маълум. «Қуёш тутилиши», «Оилавий шароит» сингари яхши асарларнинг муаллифи Альберт Лиханов янги асарини болалар уйи ҳаётини кўрсатишга бағишлади. Ёзувчи асарида кўтарган зарур муаммоларни амалда рўёбга чиқаришга интилиб, ёш адбларнинг болалар уйларига ёрдамларини уюштиришга киришди.

Буларни келтиришдан мурод, биз ўз қобилимизда ўралиб қолмасдан, кўп миллатли совет адабиётида юз бераётган янгилликларни вақтида пайқаб олайлик ва улардаги кашфиёт, маҳорат сирларини чуқурроқ ўрганайлик. Узаро ўрганиш, ижодий таъсир масаласини тўғри тушуниш керак. Бу — тақлид эмас. Ҳақиқий талант эгаси ўзгалар ютуғидан ўрнак билан ўз мустақил йўлидан олға боради. Бир устоз ёзувчидан: «Сиз бошқаларнинг асарларини нима мақсадда ўқийсиз?» деб сўралганда, у: «Қайтариб бўймаслик, ундан ёмон ёзмаслик учун», деб жавоб берганди. Бугунги кун проблемалари ичига чуқур кириб, реал турмуш воқеаларини кенг қамраб, ҳаёт ҳақиқатини бўяб-бежамасдан, бутун мураккаблиги билан гавдалантирадиган китоблар етишмаяпти. Ёшларни ўз кетидан эргаштирувчи сеvimли қаҳрамонлар яхшиликни қувватлаб, ёмонликка тиш-тирноғи билан қарши чиқувчи чин курашчилар тимсолини берадиган, замондошларнинг ажойиб жасоратларини тасвирлайдиган бадий-ғоявий бақувват асарларга эҳтиёж катта. Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Сарвар Азимов масаланинг бу жиҳати ҳақида «Детская литература» журналинда босилган «Эртанги кунни ўйлаб» сарлавҳали мақоласида шундай ёзган: «Бизнинг совет воқегилимиз даврдан ўзиб кетмокда. Пахтакорлар миллион тонналаб рекорд ҳосилни ундиришяпти, қурувчилар саҳроларда шаҳарлар қуришяпти. У ерларда эса боғлар бунёд бўляпти ва бир нарсига қизиқувчан, шўх-шаддо, ҳар-бирга

ўхшамаган, мураккаб характерли болалар ўсяпти. Бу болаларга ўзлари биргалашиб ўсишни, «курашиш ва изланишни» истайдиган, ҳамиша такомилга эришишни орзу қиладиган адабий қаҳрамонлар ниҳоятда зарур. Хуллас, бугунги кун болалар адабиётининг чинакам қаҳрамони қачон яратилади, деган орзу беихтиёр яна ҳаёлимизга келади.» Мен бу ҳаққоний фикрни тўла қувватлаб: «Ҳозирги куннинг Корчагини, Темури, Кошевойи, Стёпа амакилари қачон яратилади?» дегим келади. Икки оғиз сўз нашриётлар хусусида. «Ёш гвардия» нашриёти болалар ва ўсмирлар адабиёти ривожига катта ҳисса қўшиб келяпти. Лекин унинг имкониятлари бу адабиёт нашрини ҳозирги ўсиб бораётган талаблар даражасида кенгайтириб юборишга торлик қиляпти. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти ҳузурида болалар ва ўсмирлар адабиёти бўлими очилгани яхши воқеа бўлди. Аммо мазкур бўлимнинг планларида кўп ўринни таржима адабиёти эгаллаб, оригинал, янги асарлар чиқаришга жуда кам жой бери-

лаётгани бизга тушунарли эмас. Тўғри, таржима адабиёти ҳам зарур, албатта. Бироқ, бу оригинал адабиётни камайтириш ҳисобига бўлмаслиги керак. Тилагимиз шуки, мазкур нашриётлар ўзбек болалар адабиётини янада ривожлантиришга ҳисса қўшиш учун бутун ижодий-ташкилий тадбирларни ишга солурлар. Жумладан, нашриётлар оқиб келган қўл-ёзмалар билан қаноатланиб қолмай, янги оригинал асарлар, чунончи ҳужжатли проза асарларини яратишда (ижтимоий буюртма бериш асосида) актив қатнашишса яхши бўларди.

«Ўқитувчи» нашриёти ҳам бу хайрли ишдан четда қолмай, ўзбек болалар ва ўсмирлар адабиётининг яхши намуналарини тарғиб қилишга эътибор беради, деб умид қиламиз. Сабаби, ёш китобхонларнинг болалар адабиётига ишончи ва эътибори ошиб бормоқда. Шу билан бирга уларнинг талаблари ҳам ўсяпти. Бу бизга катта масъулият юклайди. Асарларимиз улар билдирган ана шу ҳурмат-ишончга лойиқ бўлмоғи керак.

Салоҳиддин Мамажонов

ШАХСНИНГ ШАКЛЛАНИШИ

Ижобий қаҳрамон образини яратиш катталар адабиёти учун қанчалик зарур бўлса, болалар адабиёти учун ҳам шунчалик муҳимдир. Болалар адабиётида ҳам кўп қиррали, ёрқин, жозибали, курашчан ижобий қаҳрамон образи орқали, энг аввало, давр моҳияти, тарихий жараён руҳи, замондошлар қалби, интилиши, мақсад-идеаллари ифодаланади. Ҳар бир тарихий даврнинг ўз проблемалари, ўз вазифалари, ўз жумбоқлари, орзу-истаклари бўлади. Худди шу нарсалар ижобий қаҳрамонда акс этади. Катта адабиёт олдида турган шу катта масалалар ҳам, жаҳоний дард-ташвишлар, улуғвор вазифалар ҳам болалар адабиётида бадий талқин қилинади: уларга болалар кўзи, қалби, нуқтаи назари орқали назар ташланади. Болалар бу ранг-баранг оламга энди кириб келаётгани учун бу оламнинг бутун манзарасини, ўтмишини, ҳозирини, келажagini яхлитлигича тасаввур қилгиси келади. Ҳамма нарсанинг илдизи, сабаби, моҳияти, натижасини билишга қизиқиш ғоят кучли уларда. Шу маънода болалар адабиётининг материали, масалалари беқиёс даражада кенг. Шу ҳудудсиз олам ва унинг манзаралари, уни ҳаракатлантирувчи кучларни унинг зиддиятлари, Яхшилик ва Ёмонлик илдизларини болалар онги ва қалбига мос тарзда бадий талқин қилинади. Болалар адабиёти ўз воситаси — имконияти, қудрати орқали болалар шахсининг шаклланиши, унинг ғоявий, маънавий ва ахлоқий камол топишига катта кўмак беради. Инсоннинг ақли ва қалби учун кураш авж олган ҳозирги мураккаб даврда болалар адабиёти зиммасига ғоят муҳим, жиддий вазифа тушмоқда. Болалар адабиётимиз болаларга одамларни теран билишга, одамни танишга, Яхшилик билан Ёмонликни равшан ажратиш олишга, воқеликдаги илғор жиҳатлар билан қоқоқ, консерватив кучларни

фарқлашда, айниқса инсониятни янги уруш қирғоғига келтириб қўйган империализмнинг жирканч қиёфасини, унинг усти ялтироқ, ичи қалтироқ демократиясини, разиллик билан тўла турмуш тарзини англашда фаол кўмаклашиши керак. Шу тўғрисида она Ватанимизга буюк муҳаббат туйғусини, социалистик тузумга чексиз меҳр-садоқат туйғусини, коммунистик идеалларга юксак ишонч — эътиқод туйғусини, дўстлик ва пролетар интернационализмни қадрлаш — эъзозлаш туйғусини маҳорат билан ифодалаш керак. Шахснинг она Ватани, халқи, коммунистик партия ва келажак олдидаги катта бурчини бадий таҳлил қилиш лозим. Бунга энг аввало меҳнатни, қаҳрамонликни қуйлаш орқали эришилади. Баркамол шахснинг шаклланишига ғов бўлувчи эгоизм, текинхўрлик, иш ёқмаслик, эътиқодсизлик, бемеҳрлик, қалб қашшоқлиги, молпарастлик, юлғичлик, мешчанлик каби иллатларга қарши кескин кураш олиб бориш яна ҳам зарур.

Бу ниятни болалар адабиётининг ҳамма жанри ўз имконияти ва табиатидан келиб чиқиб рўёбга чиқариши мумкин. Ўзбек болалар шеърлятига разм солсак, унда шеърини китоблар кам эмаслигини кўраемиз. Бироқ катталар поэзиясидаги ўртамиёначилек болалар шеърлятида ҳам кучли. Болаларнинг қалбини ром қиладиган жозибали лирик қаҳрамонни камдан-кам учратасиз. Кўпгина шеърларимизда ҳаммага маълум гаплар мисраларга тизилиб, шеър деб тақдим этилаверади. Уларда кечинма, туйғу, ўткир фикр йўқ. Айниқса бизда кичик ёшдаги (боқча ёшидаги ва бошланғич синфдаги) болаларга мўлжалланган шеърларимизнинг ниҳоятда зерикарли эканлигини айтиш керак. Бутун-бутун бир тўппамдан болалар эътиборини тортган ва ёд оладиган бирорта шеър топиб бўлмайди. Бу ёшдаги

болалар шеърда манзара, қутилмаган янги образлар, сўз ўйини, қайноқ ҳис-ҳаяжон бўлиши керак. Еки ўсмирлар шеърятига қарасангиз, бунда ҳам баландпарвоз гаплар ҳоким. Маяковский ёки Ғафур Ғулום шеърларига хос сиёсий ўткирлик; жанговарлик, романтика етишмайди. Бу ёшдаги болаларнинг лирикага эҳтиёжи беқиёс катта бўлади. Бизнинг ўсмирлар шеърятини, прозасида, драматургиясида энг заиф соҳа ҳали ҳам муҳаббат — оила масаласидир. Муҳаббатдаги эркини ва ёшларнинг оиладаги улғу бурчини, бири-бирига садоқатини теран бадиий таҳлил этувчи асарлар деярли яратилмапти. Ҳозирги социалогик тадқиқотлар ёшларда шу ўсмирлик даврдан муҳаббат — оилага садоқат туйғусини тарбиялаб борилмаса, кейин кеч қолиб, бекорга афсус чекиб юриш табиий эканлигини тасдиқламоқда. Назаримда фарзанднинг ота-она, Ватан, халқ, жамият олдидаги бурчи ўсмирлар адабиёти, тўғрироғи умуман адабиётимизнинг актуал масалаларидан биридир. Давлатдан, ота-онадан юлиб олишга интилиб, уларга ёрдам беришни ўйламайдиган болалар, ёшлар йўқ эмас. Катта фарзанднинг, ота-онагагина эмас, балки ўз укалари, сингилларига ёрдам бериши ҳам қарз, ҳам фарздир. Бироқ оила қуриб олиб, фақат ўз кўмочига кул тортадиган, ўзининг ҳузур-ҳаловатини ўйлайдиган йигитлар, келинлар ҳам йўқ эмас.

Умуман, болалар адабиётининг таъсир кучининг ошиши унда қўйилаётган ижтимоий-сиёсий-ахлоқий масалаларнинг нақадар муҳимлиги, ўткирлиги, замонавийлигига боғлиқ. Ёзувчининг ҳаётни, воқеликни бутун зиддиятлари, мураккабликлари билан, инсон қалбини барча оҳанглари билан ҳаққоний акс эттирилишига боғлиқ. Ижобий қаҳрамоннинг фаоллиги ҳам, салбий образларнинг характери ҳам кескин тўқнашувда, ўткир конфликтлар орқали, ғоялар, манфаатлар, қарашлар зиддияти, курашида намоён бўлади. Шароитнинг ёшлар шахсиятининг шаклланишига таъсирини ва ўз ўрнида ёшларнинг муҳитни, шароитни ўзгартириш, уни ўз идеалларига мослаб қайта қуриш йўлидаги кураши масаласи айниқса ижодкор учун ҳаётбахш ижобий қаҳрамон образини яратишида катта кўмак беради. «Пўлат қандай тобланди», «Ёш гвардия» романларидаги ижобий қаҳрамонларнинг таъсир кудрати, жозибаси ҳам уларнинг ғоят фаоллиги, юксак идеаллари сари қаҳрамонона кураш олиб боришларидадир. Ҳам ўз давр кишилари фазилатини, фикри-зикрини, ҳам уларнинг юксак мақсад-идеалларини ўзида мужассамлаштирган бундай қаҳрамонлар ёшларга намуна бўлади, сабоқ беради, ўз орқасидан эргаштиради, улғувор ишлар сари етаклайди. К. У. Черненко КПСС Марказий Комитетининг июнь Пленумида (1983 йил) қилган докладыда бу борада қуйидаги ажойиб гапларни айтган эди:

«Экранда ёки айрим муаллифларнинг қалами ёрдамида омади келмаган кишиларнинг тақдири, турмушдаги ишқалликлар, қандайдир қаланғи-қасанғи, оҳ-воҳ чеқувчи персонажлар биринчи ўринга чиқиб қолмоқда. Инсон, айниқса йигит ва қизлар ҳаётини мақсадларнинг олижаноблигини, ғоявий эътиқод, меҳнатсеварлик ва мардликни ўзида мужассамлаштирган идеалга муҳтож бўлади. Бун-

дай қаҳрамонларни ўйлаб чиқариш керак эмас, улар ёнгинамизда яшаб турибди.»

Бу ерда ёшларни гўзаллик мисолида, қаҳрамонлик, фидойилик намунасида тарбиялашдек ғоят муҳим масалага эътибор берилмоқда. Айниқса, болалар, ёшлар яхши нарсалардан баҳра олишга, жасоратли кишиларга, ҳақиқат ва адолат учун фидойиларча курашган кишилардан ўрнак олишга ўч бўлади. Шунинг учун ҳозирги кунимизнинг қаҳрамонлари, Октябрь революциясини амалга оширган, Улғу Ватан уруши даврида фашист босқинчиларини тор-мор этишда мардларча курашган кишилар ҳақида ҳикоя қилувчи йирик асарлар яратишимиз лозим.

Ўзбек болалар адабиётида жозибали ижобий қаҳрамон образини яратишга монелик қилаётган нуқталар тўғрисида ўйлаганда, болалар дунёсини тадқиқ этишдаги схематизмнинг кучлилигини эътироф этмасдан бўлмайди. Схематизм жуда кенг нарсаларда кўринади: чайналган мавзу-масалани қаламга олишда, такрор ишлатилган ситуацияларда, эски конфликтлар ва коллизияларда, чайналган баён йўллари ва таъсир усулларига учирайди. Катталар прозасида, шеърятини да драматургиясида жанрий ва шаклий изланиш анча жонланди, болалар адабиётида кейинги вақтларда жанр шакли ва таъсир йўллари жиҳатидан эътиборни тортган бирорта мукаммал асарни тилга олиш қийин. «Шум бола» мазмун — материали, баён йўли, қаҳрамон характери ни очиб усули жиҳатидан янги эди — кашфиёт эди. Шунингдек, «Сариқ девни миниб» ҳам саргузашт жанрининг ўзига хос бир кўриниши бўлди. Ўзбек миллий бадиий анъаналари заминидан — халқ ижоди пойдеворида тикланган бу асарда прогрессив жаҳон адабиётининг традицияларининг ҳаётбахш таъсири ҳам ёрқин кўринган. Асардаги фантастик усул реал ҳаётни, реал одамларни кўрсатиш ва давр ҳақиқатини ифодалашга хизмат этган. Мазкур асарларнинг барҳаёт кудрати болалар адабиёти учун халқ ижоди, ундаги бой фантастика, мифлар, ривоятлар нақадар зарур эканлигидан далолат бериб турибди. А. С. Пушкин эртаклари, С. Маршак, К. Чуковский, А. Барто, С. Михалков, А. Алексин асарлари ёки Д. Дефо, Ж. Свифт, Х. Андерсен, М. Твен, Ж. Верн, Я. Родари, Я. Корчак асарларининг жозибадорлиги заминидан ҳам худди шу фантастика, фантазия, мифларнинг, саргузашт сюжетининг, юмор ва сатиранинг буюк кудрати ётибди. Болалар дунёсидан мустаҳкам ўрин олган, ҳар доим янги-янги авлодларни ҳам ўзларига ром қилиб келаётган бундай асарлар муаллифлари ҳаётини материалли, мавзу ва масалаларни кўтариб чиқишда, муҳим, ўткир фикр, ғояларни олға суришда, юксак идеаллар ва келажак сари интилишда доим олдинда бўлганлар, орзу қанотига учганлар ва шу тўғрисида ёшларни ўз орқасидан эргаштирганлар, олдинга чорлаганлар. Болаларнинг тилаги, орзуси баланд бўлади, ўйи, фантазияси чексиз ва шижоати, журъати, интилиши кучли, сермавж бўлади. Буларни чуқур ҳис этмай ёзилган асар ҳеч қачон унга таъсир этмайди, унинг кунининг шаклланиши ва камол топишига кўмак берамайди.

ДАРАХТ ГУРКИРАБ ЎССИН ДЕСАК...

Халқимизда «алдагани бола яхши» деган ғалати бир нақл бор. Дарҳақиқат, болани алдаш осон, чунки у содда, ишонувчан. У тиниқ ва беғубор кўзлари билан катталарга нажот истаб термулади, ўзида пайдо бўладиган беҳисоб саволарга жавоб кутади. Шунинг учун ҳам болалар ёзувчилари болани алдаб эмас, унга дўст бўлиб, қадрлаб ёзиши лозим.

Авалло шуни айтиш керакки, ҳеч қандай ижодкор ёмонликни кўзлаб кўлига қалам олмайди. Ёзишга уни яхши ният чорлайди. Аммо кимдир ўша эзгу ниятини қойиллатиб амалга оширади, кимдир уддасидан чиқолмайди. Модомики, ҳар бир ижодкорнинг нияти холис экан, ҳар қандай асарга эҳтиёткорлик билан, ҳурмат билан ёндашиш зарур. Шу жиҳатдан келиб чиқиб болалар ижодкорларининг ўтган йили чоп этилган асарлари ақиндаги баъзи кузатишларимий айтмоқчи:

болаларга анчадан бери ёзиб юрган Рауф Толибнинг «Эшитмадим деманглар» номли тўпламига кирган асарларининг энгил юмор билан йўрилган. Бироқ тўпланда «Нодирҳозир», «Шамол синов», «Икки йўл», «Уч овчи», «Тошбақа почтальон», «Икки ит» каби яхши шеърлар билан бир қаторда, «Яхшининг дўстлари кўп», «Интилиш» «Бировга тутма осон» сингари бадий жиҳатдан бўш, фикран саёз намуналар ҳам учрайди. Ҳақиқат бадийнинг ипак толаларига ураб берилмаса, яланғоч бўлса, унинг оддий гапдан фарқи қолмайди. Рауф Толибнинг «Интилиш» шеърининг битта мисол:

**Чунки, ҳар бир олқиш, мақтовлар
Бурч юклар,
Юклар нишонч.
Таскин бермас шодлик, алдовлар
Ишнинг сўнггида — қувонч.
Мен ўзимдан эмасман мамнун,
Мен ўзимдан норизо.
Бирор орзуга эришсам бугун
Эрта бошқаси пайдо.**

Биринчи сатрдаёқ ғализликка дуч келамиз. «Ҳар бир олқиш, мақтовлар» дейилмайди. Чунки «ҳар бир» дегандан кейин кўплик қўшимчаси ишлатилмайди. Кейинги тўртликда шоир ўзидан мамнун эмаслигини, норизолигини айтади, сабаби бугун битта орзуга эришса, эрта бошқаси пайдо. Бундан нега норизо бўлиш керак. Аксинча, ижодкор орзу-умидларга тўлиб яшар экан, бундан хурсанд бўлмоғи керак. Ва ниҳоят мазкур сатрларда шеърининг мусиқа йўқ. Оддий сўзлар йиғиндиси бўлиб қолган. Рауф Толиб қобилиятли шоир, унинг ижодида юқоридаги каби шеърлар учрашини сира-сира истамас эдик.

Ўзбек болалар шеърлятида фаол ижод қилаётган яна ўнлаб ажойиб шоирлар борки, ҳаммаси ҳақида кичкина мақолада фикр юритиш қийин. Лекин бир нарса аниқ — ўзбек болалар шеърляти ўсишда, ривожланишда.

Баъзилар ҳайрон бўлиши мумкин, бу нимага прозаик бўла туриб шеър ҳақида гапиряпти, деб. Шеърлятга бўлган ҳурматим туфайли

шундай қилдим. Нафис адабиётни парчалаб бўлмайди — у бусбутун дарахт, илдизи ва танаси наср бўлса, новда ва гуллари шеърлят. Энди икки оғиз сўз болалар насри ҳақида. Ўтган йилги наср мавзу ранг-баранглиги нуқтаи назаридан шеърлятга нисбатан бирмунча қашшоқроқ. Лекин шунга қарамастан, чоп этилган асарлар орасида насримизнинг ютуғи деса арзигулик намуналар ҳам бор.

Масалан, Мели Норматовнинг «Шоир болалиги» қиссасини ҳузур қилиб ўқидим. Асарда Ҳамид Олимжон ҳаёти ва ижодига катта масъулият билан ёндашилган. Муаллиф ўша пайтдаги тарихий муҳитни, архив материалларини чуқур ўрганган, шоирнинг яқинлари ва танишлари билан суҳбатлашган.

Қиссани ўқиб, унинг қаҳрамони — Абдуҳамидни севиб қоламиз, у билан бирга ҳаяжон ва эҳтиросларда ёнамиз. Шоирнинг жаҳон ва рус классикасининг дурдона асарларидан баҳраманд бўлиш воқеалари, ижод сирлари билан танишиши тасвирлари, деворий газеталарда босилган илк шеърларининг қиссага киритилиши, раvon ва жонли тил, баъзи ўринларда халқ юморидаги ўринли фойдаланишлар асарнинг бадий қувватини оширган. Асар сўнггида Самарқандга таҳсил олгани кетаётган қаҳрамон билан хайрлашар эканмиз, бизни унинг кейинги ҳаёти ва тақдири қизиқтиради.

Қисса муносабати билан муаллифга битта истак айтмоқчи эдим. Мели Норматов қисқалик ва лўндаликка ҳаддан ташқари берилиб кетиб, баъзи эпизодларни бир қадар исканжага олиб қўйгандек, тасвирлар орасида гўё ҳаво етишмаётгандек туюлди. Ҳассослик яхши, лекин Ҳамид Олимжон ҳақида бағирни кенгроқ қилиб ёзавериш мумкин. Бу ўринда Ю. Тиняновнинг Пушкин ҳақидаги машҳур китобини эслатмоқчиман. Шеър ўқигандек, музика эшитгандек ўқийсиз бу китобни, уста мусаввир тасвирлагандек манзаралар кўз ўнгингизда намоён бўлади. Мели Норматов ҳам шунга қодир ва буни қиссасида исбот қила олган. Фақат ҳаддан ташқари ўзини жиловлаб қўйган.

Латиф Маҳмудовнинг «Тоғдан отилган ўқ» қиссаси эҳтирос билан ёзилган. Болаларга ёзилган асарият асарларда нима учундир катталар иккинчи даражали персонаж сифатида берилади, улар асосан ё насиҳатчи, ё кузатувчи бўлади. Образ сифатида хира ва таъсирсиз чиқади. Латиф Маҳмудов шундан қочган ва тўғри қилган. Мен адабиётнинг олдига — у болаларгами ё катталаргами — бир хил талаб қўйилиши тарафдориман. Болаларга-ку деб жўн ва саёз ёзишга қаршиман. Бу соҳада ҳеч қандай сийлов ва имтиёзларга ўрин бўлиши мумкин эмас, аксинча, болалар адабиёти олдида қўйиладиган талаб кучлироқ бўлиши керак. Чунки вояга етган китобхон яхши ёмонни ўзи ажрата олади, болалар эса ҳар қандай асарни муқаддас билиб қабул қилади, унда камчилик бўлишини хаёлига ҳам келтирмайди.

Латиф Маҳмудов болалар адабиётига ҳеч қачон кичкина деб қарамаган ва унинг ютуғи

ҳам шунда. Шуни ҳам айтиш керакки, баъзан у сўз ишлатиш меёрини унутиб қўяди.

Анвар Обиджоннинг «Эй, ёруқ дунё» қиссаси қувноқ юмор билан сўфорилган. Унинг тили ширали ва бой. Қаҳрамонларнинг ҳар қайсиси ўз хулқ-атвори билан намоён бўлади. Яна бир жиҳати унда халқ озғани ижоди, фольклор мотивларига ҳамоҳанглик бор. Аксарият асарларимиз мақоласифат ёки очерксифат бўлиб кетаётганининг сабаби ҳам шунда — биз халқимизнинг буюк ижодини, туганмас бойлигини ўрганмай қўйдик. Халқ ижодининг туганмас ва тиниқ булоғидан баҳраманд бўлиш жиҳатидан олиб қараганда Анвар Обиджоннинг қиссасини бошқаларга ўрнак қилиб кўрсатишни истардим. Мен Анвар Обиджонда битта қусурни сездим. У китобхонга унчалик ишонмай, тафсилотларга зўр беради, воқеадан кимнинг қандайлиги биллиниб турган бўлса ҳам, чайналиб салбий қаҳрамонни ёмонлайди, ижобийни мактайдди. Бу эса ўз навбатида муаллимни эзма, асарни сал яланғочроқ қилиб қўйган. Ўқувчи воқеани ўқиб ўзи хулоса чиқарсин, чунки ўзингиз чақиб еган данакнинг мағзи ширинроқ бўлади. Чайнаб бериш энг осон йўл. Гоёни воқеа мағзига сингдириб бериш қийин, бу — санъат!

Муқимжон Ниёзовнинг «Изингиздан бораёпман» номи тўпلامида дурустгина ҳикоялар ҳам учрайди. «Товуқ шўрва», «Ўзимизники» кабилар шулар жумласидандир. Бироқ китобдаги кўпчилик ҳикоялар схематик ёзилган. «Турғун ака», «Дўстлар», «Цирқдан сўнг», «Ҳадик», «Тугма», «Меҳрибон» ҳикоялари шундай таассурот қолдиради. Муқимжон Ниёзов бевосита ҳаётдан таъсирланиб эмас, кўпроқ китоб ўқиб ёзадигандек туюлди. Шунинг учун танлаган воқеалари ҳам, қаҳрамонлари ҳам ясама, уйдирма, ишонарли эмас. Битта мисол келтирамиз: «Турғун ака» ҳикоясининг қаҳрамони институтда ўқитувчи. У энсани қотирадиган даражада саҳий одам. Тўпалончи бола унинг деразасини уриб синдирса ҳам «майли, атайдан қилибдим», деб индамай қўя қолади. Тош отиб озги-бурнини қон қилса ҳам «майли, атайдан қилибдим», деб индамай қўя қолади. Бунақа чучмал саҳийликнинг кимга кераги бор?! Ва ким бунга ишонади? Нега боланинг айбини кўриб индамаслик керак?! Ахир тарбиянинг энг зарур омилларидан бири қаттиққўллик-ку. Биз болаларда айб кўрсак танбеҳ беришимиз, тарбиялашимиз лозим эмасми?! Қилган ёмонлигини ўзи тушуниб олар қабилида иш тутиш, сохта олижаноблик қилиш, бу ёзувчининг ношудлик аломати.

Муқимжон Ниёзов бевосита ҳаётни кузатиб, ҳаётдан илҳом олиб ёзсагина асарлари ҳаққоний ва ишончли чиқиси мумкин.

В. Сухомлинский болалар ҳаёти ажойиботларга, эртақларга, фантазияга, қувончга, саргузаштларга, юморга бой бўлиши керак, деган эди. Шу нуқтаи назардан олиб қарасак, ўзбек болалар адабиёти бир мунча қашшоқ кўринади. Ҳар қандай адабиётнинг сержилолиги, бойлиги, жанрлар турли-туманлиги билан белгиланади. Бизда эса болалар адабиёти камалаги фақат бир-иккитагина рангдан иборат бўлиб, бошқа жанрлар оқсаб қоляпти. Мисол учун фантастика ва эртақ жанрларини олайлик. Яхши эртақлар жуда камайиб кетяпти. Эртақнинг аҳамияти ҳақида ҳаммага маълум гапларни такрорлаб ўтиришнинг ҳоҷати бўлмаса керак. Ҳатто энг улғў ёзувчилар эшитиб тарбияланганлар. Пушкин ва Лермон-

товни олинг, улар ўз энага, бувиларидан эртақ тинглаб нафосат оламга кирганлар. Назаримда биз эртақ жанрини тиклашимиз керак.

Фантастика ва саргузашт жанрида ёзилган асарларга ҳам кенг йўл очиб бериш зарур. Болалар драматургияси, мультфильм сценарийлари ва қўғирчоқ театрлари учун ёзилган пьесалар ҳам эътибордан четда қолмаслиги лозим. Бу соҳада яхши асарлар яратиш қўлидан келадиган ёзувчиларимиз бор. Ваҳоланки, қўғирчоқ театрларида ўзбек ёзувчиларининг асарлари жуда кам ўйналади. Уларнинг репертуари асосан таржима асарлардан иборат. Мультипликацияда ҳам аҳвол тахминан шундай.

Болалар адабиёти кенгаши бу масалаларга жиддий ёндашиши, йилда бир-икки марта мультфильм ходимлари ва қўғирчоқ театрнинг вакиллари билан ёзувчиларнинг учрашувини уюштириши лозим. Бундай учрашуларда сценарий ва пьесалар муҳокамасини ўтказиш мумкин.

Модомики, жанрлар ҳақида гап кетган экан, яна бир нарсани айтиб ўтмоқчи эдим. Адабиёт тараққиёти учун ёзиш усули, ижодий услуби ҳар хил ёзувчилар ҳам бирдек зарур. Биров лирикани, биров юморни кўпроқ севади, биров батафсил ва узун, биров лўнда ва қисқа ёзади. Майли, қўйиб бериш керак. Фақат фалон ёзувчининг услуби биз учун мезон, ҳамма ўшанга ўхшаб ёзиши керак деган гап бўлмаслиги даркор.

Йўқ, мен сираям баҳсга қарши эмасман. Чунки мунозара бўлмаса адабиёт тараққиёти тўхтайдди. Гап бу ерда бошқа нарсада. Адабиётда бирон ёзувчининг мени ёзганим яхши-ю, сенларники ёмон деб саркардалик қилишга интилиши чатоқ. Шўҳратга берилиб, фақат ўзини кўз-кўз қилиши ёмон. Ижодкорнинг қобилият даражасини ўлчаيدиган битта мезон бор. Ёзувчида қобилият қанча кўп бўлса, у ҳамкасбларининг ютуғидан шунча қувонади, ёзувчида қобилият қанча кам бўлса, у ҳамкасбнинг ютуғидан шунча куяди, бахиллик қилади. Ҳа, ишонинг, бу бевосита қобилиятга боғлиқ нарса. Қобилияти зўр одам ўзига ишонади, ўзгаларнинг ютуғига хотиржам қарайди, яхши асар унга фақат завқ бағишлайди. Шундай экан, келинг, ҳамжиҳат иш тутайлик, ўша, гоҳида, бир-биримизни камситишга сарфлайдиган кучимизни ижодга бағишлайлик!

Ёзувчи биринчи навбатда яхши одам бўлиши шарт. Ёзувчининг ўзики бемаъни одам бўлса, виждонсиз одам бўлса, у кимга нимани ўргата олади?! Ёмон одам ҳеч қачон яхши асар ёзолмайди. Бу аниқ!

Биз ҳаққўй ва одил, олижаноб ва ҳалол инсон бўлишга муттасил интилишимиз лозим.

Худди шундай биз билимизни ҳам узлуксиз ошириб боришимиз керак. Гап бу ерда фақатгина болалар учун чоп этилаётган янги асарларни ўқиб юришда эмас, гарчи бу ҳам керак — рус ва жаҳон адабиётида пайдо бўлаётган энг яхши асарлардан воқиф бўлиш ҳар бир ёзувчига зарурат бўлиши лозим. Мен бошқа нарсани ҳам назарда тутаяпман. Болалар ёзувчиси педагогик назарияни чуқур билмасликка ҳаққи йўқ. Модомики бизнинг ижодимиз бевосита педагогика фани билан боғлиқ экан, модомики, биз болалар ёзувчилари, айти пайтда педагог, тарбиячи ҳам эканмиз, иш столимизда доимо Н. Крупская ва А. Макаренко, В. Сухомлинскийнинг китоблари бўлиши шарт.

Баъзи танқидчилар ўзларининг яловбардорлик бурчларини ўташ ўрнига кўпинча ёзувчиларнинг кетидан боряптилар. Тўғри, болалар адабиётининг жонкуяр тарғиботчи ва тадқиқотчилари ҳам йўқ эмас. Бу борада Бердиали Имомов, Озод Шарафиддинов, Салоҳиддин Мамажоновнинг чиқишларини эслатиш ўринлидир. Бироқ айрим танқидий мақолаларнинг савияси жуда паст, уларда тош давридан маълум бўлган ҳақиқатлар, бошланғич мактаб дарсликларайдаги қоидалар, адабий терминлар ҳар гал қайтадан кашф этилади. Яна бир тоифа тақризлар борки, улар маълум бир қолигда ёзилади. Мана ўша қолип: мақола иттифоқ адабиёти ҳақидаги қисқача маълумот билан бошланади. Танқидчи ўз дунёқарашини, тушунча доираси кенглигини, қолаверса, билимдонлигини кўрсатиш мақсадида уч-тўрт машҳур ёзувчининг номини тилга олади. Шундан сўнг ўзбек адабиёти ҳам гуркираб ўсаётгани ҳақида гап кетади. Кейин шу адабиётни ўстираётган ёзувчиларнинг катта ва ўзгармас рўйхати келтирилади. Қарабсизки, мақоланинг ярмиси тайёр. Ундан кейин бирор асарнинг сюжети батафсил гапириб берилади, чиройлироқ кўчирма олинади. Йўқ, танқидчиларимиз асло ношуд эмас, айниқса мақтовга келганда уларнинг жуда кўп нарсаларга қодир эканликларини яққол кўриш мумкин.

Асарни обдон мактаб ҳумордан чиққандан кейин танқидчи эканлиги бирдан эсига тушиб қолади. Ва у мақоласининг сўнгги абзацини «лекин» деган хитоб билан бошлайди. «Лекин, умуман аъло бу асар, баъзи жузъий камчиликлардан ҳам ҳоли эмаслиги маълум қилинади.

Бу жузъий камчиликлар асосан бирорта сўз ноўрин ишлатилганлиги, қандайдир жумла ғализроқ чиққанлигидан иборат. Эки ижобий образнинг тўқсон тўққизта фазилатига яна битта фазилат қўшилса, нур устига аъло нур бўлур эди, деган истак билдирилади. Танқидчи ёзувчини ранжитиб қўйишдан қўрқиб, дарров мақоласини яқунлайди, одат бўйича, юқоридаги камчиликлардан қатъи назар мазкур асар энг юқори баҳога сазоворлигини таъкидлайди.

Виктор Шкловскийнинг ажойиб бир гапи бор, энг зарарли нарса ёзувчиларни мартабасига қараб тоифаларга бўлиш, дейди у. Ёзувчига биринчи навбатда ёзган асарлари баҳо беради. Лекин, афсуски, баъзида ёзувчига асарининг сифатини назарда тутиб эмас, мартаба, унвон, мукофотларига қараб баҳо бериш ҳоллари учрайди. Токи танқидчилар минг андишага бориб, атрофга олазарак бўлиб ёзишни ташламас эканлар, токи дадил, рўйроост ва дангал гапиришни ўрганмас эканлар, адабиётимиз равнақи ҳақида гап бўлиши мумкин эмас.

Мен баъзи танқидчиларимиз ижодига баҳо бера эканман, бирмунча муболаға қилиб гапирдим. Атайдан шундай қилдим. Балки шундай қилсам, улар болалар адабиётига кўпроқ эътибор берадилар. Болалар адабиёти эса танқидчиларнинг эътиборига муштоқ ва муҳтож.

Ўзбек болалар адабиётига ёшларнинг катта бир гуруҳи кириб келяпти. Бу жуда зарур жараён.

Баъзи ёшлар, афсуски, адабиётга шуҳрат, бойлик орттириш манбаи деб қарайдилар. Албатта, адабиёт шуҳрат ҳам, бойлик ҳам келтириши мумкин. Лекин асосий мақсади шундан иборат бўлган кимсадан ҳеч қачон яхши ёзувчи чиқмайди. Ёзувчи инсон севин-

чига шерик, халқ ғамига ҳамдард бўлиши керак. Беғам ҳаёт ва тўқ яшашни орзу қиладиган одам ёзувчилик касбини ҳавас қилмай қўяқолсин. Тажрибадан туғилган яна бир гап: ёзувчи ҳеч қачон ҳовлиқини керак эмас. Фалон журналининг фалон сонидан қолиб кетдим, нашриётнинг фалон йил планига илина олмадим, фалон оғайним мендан ўзиб кетди, фалон унвон ёки мукофотдан қуруқ қолдим, фалон актуал мавзу пайдо бўлди, уриб қолиш керак — асарим тез чиқади, деган тезкор ижодкорлар олдиндан бизни мағлубиятга маҳкум этади. Ёшлиқда ўзи ҳаммамиз шуҳратга ўчроқ бўламиз. Тўғри, ёзувчиларнинг ҳар хил унвон ва мукофотларга сазовор бўлиши яхши, меҳнати тақдирланиши кишини янги ишларга ундайди. Лекин масаланинг бошқа томони ҳам бор. Ана шу унвон ва мукофотлар киши зиммасига катта масъулият ҳам юклайди. Унвоннинг бўлса-ю, шунга яраша асар яратолмасанг — бу ҳам фожиа. Шунинг учун бор кучни яхши асарлар ёзишга сарфлаган маъқул.

Ёшлар одатда ғайратчан ва кучга тўлган бўлади. Худди шунинг учун тез ва пала-партиб ёзишдан сақланиш керак. Чунки бадиият, нафис санъат доимо қунт, сабр-тоқат, заргарликни талаб қилади. Тўғри, биров тезроқ ёзади, биров секинроқ — гап бунда эмас, гап маҳсулнинг сифатида, бадиий савиясида.

Ёшларнинг асарлари доим ҳам осон ва тез чоп этилавермайди. Шундай ҳолларда асло тушкунликка тушмасдан, аксинча севишни лозим. Зеро, ёзувчи учун энг хавfli нарса асарларининг тез босилиб чиқиш имконияти борлиги. Шундай имконият бор экан, ўзига нисбатан талабчанлик сусаяди, бўш нарсаларни ҳам эълон қилаверади. Қандайдир муддат тиндириб қўйилган, кейинчалик яна бир қарра назардан ўтказиб, суви сизилган асар фақат ютади. Қийинчиликдан қўрқини эмас, қийинчиликни севиш керак. Чунки қийинчиликларни энгши кишига энг катта завқ бағишлайди.

Пировардида «Ёш гвардия» нашриёти ҳақида муҳтасаргина тўхталиб ўтмоқчиман. Мазкур нашриёт кўп савоб ва фойдали ишлар қиляпти. Менинг тенгқурларимиз ва биздан кейинги авлодни ёзувчи сифатида шакллантириб, вояга етказишда бу нашриётнинг ҳам хизмати бор. Бизнинг китобларимиз шу нашриёт редакторлари томонидан таҳрир қилинади, қайта ишлаттирилади, маромига етказдирилиб чоп этилади. Ёзувчи китобининг чиқиши унга руҳий куч бағишлайди.

«Ёш гвардия» кучга тўлган, бой тажриба орттирган нашриёт, эндиликда у жуда катта муаммоларни ҳал қилишда катта ишларни амалга оширишга қодир. Лекин нима учундир, нашриётда болалар ёзувчиларининг танланган асарларини босиб чиқаришга рухсат йўқ экан. Биз фақат Ҳаким Назирнинггина кўп жилдлик асарлари босилганини биламиз, бунинг учун раҳмат, аммо қолган ёзувчиларнинг гуноҳи нимада? Наҳотки, Пўлат Мўмин, Худойберди Тўхтабоев, Латиф Маҳмудов, Носир Фозилов ва яна бошқаларнинг асарлари жилд қилиб чиқаришга арзимаса?!

Барча иттифоқдош республикаларда болалар ёзувчиларининг танланган асарлари чоп этилади. Москвада эса эллик жилдлик жаҳон адабиёти классикларининг болаларга аталган асарлари чиқарилмоқда. Нега бизнинг республика бу хайрли ишдан мустасно бўлиши керак? Сабаб нимада? Бу масалани ҳал қилиб беришни Ёзувчилар союзимиздан илтиқос қиламиз.

Партия ва ҳукуратимиз умумий таълим ва ҳунар мактабларининг ислоҳи ҳақида лойиҳа эълон қилди. Мактаблар олдида ажойиб истиқбол очилмоқда, мактабларнинг моддий базалари кучайтирилади, ўқитувчиларга имтиёзлар яратилади ва ҳоказо. Умуман, давлатимиз болаларга, ўқитувчиларга, биз болалар ёзувчиларига ғамхўрлик қилиб келмоқда.

Шунингдек, Ўзбекистон ёзувчилар союзида ҳам жуда кўп хайрли ишлар амалга оширил-япти, унда ажойиб ижодий муҳит яратилган.

Демак, ёзишга шарт-шароитимиз бор, биздан талаб қилинадиган нарса тинимсиз ва астойдил меҳнат қилиш, асримизга муносиб асарлар яратиш.

Соҳиба Ирисхўжаева

«КИЧИГИ ДОИМ СУЮКЛИ...»

Мактабгача тарбия ёшидаги болаларда бадий асарни хотирада сақлаб қолиш қобилияти кучли. Бироқ бу қобилият бир қадар чекланган бўлади, аниқроғи улар катта асарни бирданига эслаб қололмайдилар. Шунинг учун уларга тақдим этиладиган асарлар ихчам, образли бўлиши лозим. Корней Чуковский ибораси билан айтганда «ҳар бир асар, аввало, бадий баркамоллик касб этсин, сўнгра болалар адабиёти бўлсин, шу билан бирга кичкинтой китобхонларнинг савиясидан хиёл илгарилаб кетсин.» Шу маънода сўнги йиллар кичкинтойлар шеърлятига назар ташласак, ҳам қувончли, ҳам ташвишли ҳолнинг гувоҳи бўламиз. Қувончлиси шундаки, кичкинтойлар учун махсус ижод қилаётган ёш ижодкорлар активлашмоқдалар. Миразиз Аъзам, Сафар Барноев, Ҳабиб Раҳмат, Турсунбой Адашбоев, Йўлдош Сулаймон, Рауф Толиб, Анвар Обиджонларнинг шеърларида кичкинтойлар руҳиятининг тасвири, замон нафаси уфуриб турибди. Бу ҳол болалар шеърлятининг келажакига катта умид туғдиради. Аммо бугунги илмий-техника революцияси даврида яшаётган ўқур зеҳни, талабчан китобхонларнинг савиясидан келиб чиқиб фикр юритадиган бўлсак, бажарилган ишлардан кўра ҳал қилиниши лозим бўлган масалаларнинг кўплиги сезилади. Адабиётшунос олим Салоҳиддин Мамажонов тўғри таъкидлаганидек, «Ўзбек болалар поэзияси кўпроқ аввалги шўҳрати билан яшамокда. Унинг даргоҳида фидойи, ёрқин талантлар учрамаётир.»

Кичкинтойлар учун нашр этилган тўпламлардан ўрин олган Фафур Ғулумнинг «Яша дейман, ўғлим», Уйғуннинг «Менинг икки онам бор», Зафар Дибёрнинг «Ғунчалар», «Сув билан сўхбат», Қуддус Муҳаммадининг «Бўталоқ», «Асалари», Қудрат Ҳикматнинг «Сим», «Лампочка», Пўлат Мўминнинг «Обод ўлка», «Кўйлагим» каби шеърлари ҳамон бизни хушнуд этади.

Афсуски, болаларга завқ бериб, уларнинг кўнгли мулкига айланган шеърлар кейинги йилларда жуда кам яратилапти. Маъно ва усул жиҳатидан ғализ, бир-бирига ўхшаш шеърлар кўпайиб кетмоқда.

Хуллас, мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун махсус тўпламларнинг йўқлиги, баъзан учраб турадиган яхши шеърлар эса катта-катта китобларга киритилганиги, уларни топиш учун кичкинтойларга қийинчилик туғдиради. Шу сабабдан ҳам бугунги кунда мазкур ёшдаги болалар учун бадий баркамол асарлар яратиш масаласи муҳимдир.

Фараз қилайлик, онанинг қўлида битта олма турипти. Унинг тўрт фарзанди бор. Она олмани қайси фарзандига беради. Тўғри, уни тўртга бўлиб тўрттовига улашиши керак, лекин бари бир каттароқ бўлагини кичигига беради. Чунки, кичкинтой бошқаларига нисбатан ардоқли... Сўзсиз, кичик ёшдаги болаларга тақдим этиладиган шеърлар ҳам шундай бўлиши лозим. Ижодкорлар эса баъзида алдагани бола яхши қабилида иш тутиб, уларга бадий қуввати паст асарларни тақдим этишяпти, Кўйидаги мисолларга эътибор беринг:

• **Битта гап айтсанг Нодир,
Дер нуқул: — Ҳозир, ҳозир!
— Ҳой, чойни дамла, Нодир,
— Хўп, ада, ҳозир, ҳозир,**

«(«Нодир-ҳозир», Рауф Толиб)

Яна:

**Ундай десанг, бундай дейди,
Бундай десанг, ундай дейди.**

«(«Ундай-бундай», Шоҳид Тоҳир).

Бундай асарлар кичкинтойларга қанақасига завқ бағишласин? Аксинча, улар болаларнинг ёшлиқдан бошлаб бадий асарга, санъатга иштиёқини сусайтиради, ихлосини қайтаради. Шунини айтиш керакики, Қуддус Муҳаммадий, Пўлат Мўмин сингари шоирлар ҳам мазкур ёшдаги болаларга ёзиб турар эдилар. Лекин кейинги пайтларда негадир улар ижоднинг мазкур турини четлаб ўтмоқдалар. Балки бу шоирлар «энг кичик ёшдаги болаларга ёзиш қийин» бўлгани учун осонроқ йўл изляптилармиканлар?

Биз совет болалар шеърляти ҳазинасига Самуил Маршак, Корней Чуковский, Агния Барто, Сергей Михалковларнинг қўшган улкан улушларини ҳаммиша ардоқлаймиз. Улар ижодий фаолиятлари давомида бир дақиқа ҳам кичкинтойлар иштиёқини эътибордан соқит қилмаганлар. Афсуски, болаларга ёзаётган кўпгина ёш шоирлар ана шу анъанани қўн билан ўрганмаптилар. Кузатишлардан аён-ки, турли йиғилишларда тарбиячи ва қуйи синф ўқитувчилари ижодкорларимиздан мазкур ёшдаги болалар учун кўпроқ ёзишларини сўрайдилар. Улар «Бўғирсоқ», «Қизил қалпоқча», «Шолғом» сирасидаги асарларга заҳурат катта эканини таъкидлайдилар.

Шуни ҳам айтиш керакики, «Гулхан», «Ғун-

ча» каби журналлар кичкинтойларни бадий-эстетик жиҳатдан тарбиялашда мактаб ролини ўйнаётган экан, бу уларда эълон қилинаётган асарларнинг сифатига янада кўпроқ эътибор беришни тақозо этади. Айрим ҳолларда газеталар саҳифасида «Кичкинтойларга ўқиб беринг» рубрикаси остида бўш, саёз асарлар ҳам берилади. Шунинг учун керакки, мактабгача тарбия ёшидаги болаларга ёзи-

ладиган асарлар уларни ҳаёт бағрига олиб киради, яшашга, ижод этишга, билимни оширишга даъват этади. Асарнинг вазифаси шулар билангина тугамайди. Бадий асар кичкинтойларнинг ҳислар дунёсига, уларнинг маънавий баркамол бўлиб етишишига ҳам таъсир этмоғи лозим. Унинг биринчи ва асосий вазифаси ана шундадир.

Турсунбой Адашбоев

ИБРАТ БҮЛА ОЛАДИМИ?

Эллингичи йиллар эди. Севикли адибимиз Ойдиннинг «Ймоқчи кўчди» ҳикояси таъсирида юрган пайтларимда қўлимга Парда Турсуннинг «Ўқитувчи» романи тушиб қолди. Бир неча муддат ёш Холмуроднинг бошидан ўтган ҳодисалар менга тинчлик бермади. Сўнг Г. Бичер Стоуннинг тиниб-тинчимас қаҳрамонлари билан ғойибона дўст тутиндим. Кейинчалик сеvimли ёзувчимиз Ҳаким Назирнинг «Ёнар дарё», «Кенжатоё» қиссаларидан маънавий озуқ олдим.

Тил-адабиёт ўқитувчимиз Дадахон Қозоқов устоз Фафур Ғулмоннинг «Кўкан» поэмасини ифодали ўқиган болаларни ўзи сотиб олган китоблар билан тақдирлай бошлади. Менга «Чинор» деб номланган ҳикоялар тўпламини совға қилар экан, «Чинор» ҳикоясини ўқи, деб кўшимча қилди. Бу янглишмасам, Латиф Маҳмудовнинг дастлабки китоби эди. Ўқитувчимиз таъкидлаганидек, аввал «Чинор» ҳикоясини ўқиб чиқдимиз Салим бобонинг қаҳрамонларча ҳалок бўлган шоир ўғлига юрагим ачиша бошлади. Дастлаб, Салим бобонинг кўналғаси бўлмиш — супасини турли гумонларга бориб бузиб қўйган Шокир билан Валининг юриш-туриши ғашимни келтирган батда ўз қилмишларига пушаймон бўлиб, бо-бога аптекадан кўзойнак келтириб совға этишлари билан ёзувчи ҳар икки болакайнинг тўғри йўлга тушиб олишини ишонарли тасвирлаган.

Таниқли адиб Худойберди Тўхтабоев асарларининг сеvimли қаҳрамони тўпори бола Ҳошимжоннинг саргузаштларини ним табассум билан кўз ўнгимдан ўтказаман. Худойберди Тўхтабоев қисса ва романларидагина эмас, ҳатто кичик ҳикояларида ҳам ўз позициясига содиқ қолади ва юмордан ўринли фойдаланади.

Фарҳод Мусажоновнинг «Турди, велосипед ва мен» деб номланган янги китобига кирган бир қатор ҳикоялар таъсирчан ва пухта ёзилганлиги билан ўқувчига маъқул. «Офтобни қувалаб» қиссасида ўз орзуси йўлида тиниб-тинчмайдиган ўжар Сайфи билан Тўлаганни китобхон ёқтириб қолади. Зотан, суҳбатимиз ижобий қаҳрамон ҳақида борар экан, ўзимга ҳар жиҳатдан тенгдош ижодкорларнинг айрим асарлари хусусидаги кузатишларимни айтиб ўтмоқчиман. Сафар Барноев бир вақтнинг ўзида икки жанрда қалам тебратаётир. У қатор шеърӣ тўпламлардан сўнг «Солдат қайтган кун», «Оқ лайлақлар» каби насрий асарларини эълон қилди. Сафар Барноев шоир сифатида ҳам болаларни хурсанд қил-яптими деган савол туғилади. Унинг шеърӣ тўпламларидаги тематик тарқоқлиқни ҳисобга

олмасак, у поэзияда ҳам тинчликни ҳикоя қилишдек муқаддас мавзуга содиқ қолмоқда. Унга «Қўлтиқтаёқ» туркумига кирган юксак гражданлик руҳидаги шеърлардан кўпроқ ёзишни, ўз навбатида эса қисқаликка интилишини истар эдим.

Одил Абдурахмонов «Илдиз нима дейди?» шеърӣ китоби билан жамоатчилик эътиборини ўзига жалб этган эди. Афсуски, унинг насрда қилган тажрибалари қутилган натижани бермади. Давомизнинг исботи учун табиатни муҳофаза қилишга бағишланган «Милтиқ отилмади» ҳикоялар тўпламини олиб кўрайлик. Ундаги аксар ҳикоялар тоғлик болалар ҳақида. Муаллиф тоғлиқлар оламини яхши билмагани учун анча чалкашлиқларга йўл қўйди. «Ўқ отилмади» ва «Қизбулоқ»ни қидириб номли ҳикояларида шундай ҳол сезилди. «Ўқ отилмади» асари биринчи шахс — ижобий қаҳрамон тилидан ҳикоя қилинади. У Олабуқа воҳасини тасвирлаб машҳур қўриқхона Саричелак қилини бутунлай бошқа ерда жойлашганлигини унутиб, соддадил ўқувчини ишонтироқчи бўлади. Холбуки, бу кўл қардош Қирғизистоннинг Янгийўл райони зонасида жойлашган.

Қишлоқ боласи Толиб билан шаҳардан келган ўсмирнинг тоғни кўриш учун қилган саёҳати зўрма-зўракиликдан ташқари, ёввойи эчкининг йўл бўйидаги ғорда болалаш китобхонни сира ишонтирмайди. Кўп ўринларда муаллиф ўз-ўзини тақрорлайди. Чунончи «Оқ қашқа» ва «Кўк қашқа» ҳикояларида буни аниқ кўриш мумкин. «Кечки бекат» ҳикоясидаги «Қуёш соққа бўлмаса ҳам адир орқасига думалаб кетади» (9-бет) жумласи билан «Довул» даги «Кўкнинг олтин соққаси тоғ ортига думалаб бораётганда...» (39-бет) қабилдаги эгизак иборалар ўртасида қандай фарқ бўлиши мумкин? Еки муаллиф сўзи билан айтганда, қуёшнинг юмалаши ва думалаши ўқувчи учун бефарқмикин?!

Муқимжон Ниёзов «Полиз қоровули» «Тўрттовлон» каби тўпламлари билан ёш китобхонларда дурут таассурот қолдирганди. Лекин унинг «Набиралар» деб номланган китобига кирган айрим асарлари хусусан «Чумилиш» ҳикоясидаги ижобий қаҳрамон Зафар билан Турсунхўжанинг ўта ақллилиги ғўзага қўшимча озуқа беришда тракторга янги мослама ўрнатиш борасида механизатор оталарига йўл-йўриқ кўрсатишини китобхон ҳазм қилломайди.

Муқимжон Ниёзовдаги яна бир қусур газетачилиқдан келиб чиққан. Бу ҳол диалоглардаги тайёр савол-жавоблар, қолипга солинган

жумлаларни ўқиганда равшанроқ кўринади. Болалар ва ўсмирлар адабиётининг йиллик ҳисоботида тўғри таъкидлаб ўтилганидек, у китоб ўқиб китоб ёзаётганга ўхшайди.

Ўзбек совет болалар шеърятининг тамал тошини қўйган Ғафур Ғулوم, Зафар Диёр, Султон Жўра, Қуддус Муҳаммадий, Қудрат Ҳикмат, Пўлат Мўмин, Илёс Муслим каби сўз санъаткорларининг поэзияси кичкинтойларнинг катта адабиёти мезонини ташкил этади. Зафар Диёрнинг «Юскак тоғ, кенг ўтлоқ ва мард ўртоқ ҳақида қисса»сидаги Дилбар, Султон Жўранинг «Зангор гилам» поэмасининг ижобий қаҳрамонлари Қорасоч билан Мамат, Қуддус Муҳаммадийнинг «Табиат алифбеси»га кирган асарларнинг доимий иштирокчиси Алишернинг яхши хулқи, одоби доим ўрнак бўлиб қолади.

Ўзбек болалар поэзиясида ахлоқ-одоб мавзусига бағишланган асарлар бир талай. Доимо долзарб ҳисобланган ана шу мавзу Пўлат Мўмин ижодида алоҳида ўрин тутади. Бу жиҳатдан унинг «Одоб яхшими, офтоб яхши?» туркум асарлари диққатга моликдир. Кичик китобхонларнинг ҳурматини қозонган шоирлардан яна бири Тolib Йўлдошнинг китобларида эса қуруқ панд-насиҳат «катталарга ўрин бўшат», «саломни канда қилма» қабалидаги гаплар бироз меъёридан ошиб кетаётгандай туюлади.

Биз билан ёнма-ён яшаётган ажойиб меҳнат қаҳрамонлари, моҳир пахтакор, қўли гул боғбон, тажрибали чўпонлар тўғрисида, ёш авлод ўрнак олиши лозим бўлган кишилар ҳақида ҳужжатли асарлар ёзиш ҳамон талаблар даражасида эмас. Чунончи Худойберди Тўхтабоевнинг «Конизар юлдузлари» типидagi китоблари орқали биз бугунги ҳаётимизда юз бераётган воқеаларни рўйирост, ишонарли қилиб ёзишимиз лозим.

Кейинги пайтларда ёш шоир Ҳамза Имонбердиев баракали ижод қияпти. Унинг «Шо-

коладхўрлар» асарида Холвой образи орқали кулгили воқеалар ишонарли тарзда ифода этилган. Шунингдек, Абусаид Кўчимовнинг ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадалари ҳақидаги достони ҳам ўзига хос услубда ёзилган.

Ўқувчиларга танилиб қолган ижодкор Темур Убайдуллаев «Болалигим» балладасида ёшлиқда кўрган-кечирганларини юзаки баён этиш билан кифояланади. Қуйидаги парчага эътибор беринг.

Болалигим хотирлайман
Гулбоғларда.
Фасли баҳор гуллар кўрсам
Бутоқларда...

Худди шу тарзда ижобий қаҳрамон барчага маълум бўлган «булоқларда», «ўтлоқларда», «тупроқларда» қабалидаги қофияларни тизаверади-ю, ўқувчини ҳаяжонга соладиган бирор янги гап айтмайди. Яна мисолга мурожаат қиламиз:

Чор-атрофга кўз-кўз қилдим,
Юсрагимнинг шавқини...
Агар олам бўлса она,
Ҳар бир инсон боладир.

Икки қарра икки тўрт бўлади деганларидек, юқоридаги гаплар ҳам янгиллик эмас.

Яқинда Ғафур Ғулوم номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти болалар учун «Камалак» альманахини чоп этди. Бироқ, бу тўпламдан бир даста ҳали меъёрига етмаган машқлар, ҳалқ эртақлари асосида зўрма-зўраки ёзилган достонлар ҳам ўрин олган. Шундай бўш, ёлғоннамо, таҳрирталаб эртақлар сирасига Болта Ериев, Ортиқ Машрабжонов, Темур Норбекларнинг асарларини киритиш мумкин. Улардаги қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари китобхоннинг гашини келтиради. Ҳатто болалар ҳам бу тарздаги тўқима гапларга асло ишонмайди. Қисқаси замон талабларига аксадо берадиган тўлақонли, мағзи тўқ асарлар яратишни бугунги кунда ҳаётнинг ўзи тақозо қилмоқда.

Сафо Матчонов

ҚАҲРАМОН МАЪНАВИЯТИ

Сюжет асарнинг ҳаётий қимматини таъмин этувчи муҳим шартлардан бири экани ҳаммага маълум.

Агар асарнинг сюжети бўш бўлса, воқеалар оқими қизиқарли тус олмаса у китобхонда қизиқиш уйғотмайди. Сюжетнинг пухталиги болаларга аталган асарларда айниқса катта қимматга эга.

Сўнги йиллар болалар қиссачилигига шу жиҳатдан назар ташласак, бу борада айтса арзигулик асарлар пайдо бўлганини пайқаш мумкин. Табиийки, бундай ўзгаришларнинг марказида қаҳрамоннинг маънавияти, унинг ҳаётни нечоғли англаш тасвири туради.

Ҳаким Назирнинг «Кенжатой» қиссасида қаҳрамоннинг маънавий олами унинг ҳаётга муносабати фондида очилади. Собиржон отадан барвақт етим қолиб, кўпни кўрган, ҳаётнинг паст-баландини чуқур биладиган, ҳар ишда тадбиркор буваси ва энгил табиат онаси

билан яшайди. Бундай икки хил қараш ўртасида яшаётган Собиржонга осон эмас.

У қайси йўлдан бориши керак? Табиийки, гарчи машаққатли бўлса-да, Собиржон ўз тақдирини ўзи яратиш учун курашади, бу йўлда кўп қаршиликларга дуч келади. Ёзувчи қаҳрамони характерининг қирраларини моҳият тақозо этган тўқнашувлар орқали оча боради. Шунинг учун ҳам унинг ўз ўрнини топиш йўлидаги уринишлари, қувонч ва аламлари ўқувчи қалбига кўчади. Бу эса катта ҳаёт бўсағасида турган ўсмирлар учун тарбиявий жиҳатдан муҳимдир.

Ҳаётга муносабатига кўра Фарҳод Мусажоновнинг «Булоқ суви» қиссасининг қаҳрамони Рихсивой Собиржонга яқин туради.

Асарда Рихсивойнинг бошқа мактабга келгандан кейинги, нотаниш дўстлар даврасидаги ҳаёти ҳақида гап боради.

Рихсивой бу ерда Санжар билан дўстлаша-

ди. Лекин уларнинг ҳаётни англашлари ҳар хил. Ҳатто, айтиш мумкинки, бир-бирига тамомила зид. Мана шу зиддият қисса конфликтига асос бўлган.

Рихсивой тажанг, шу билан бирга куюнчақ бола. Санжар эса босиқ аммо бошқалар олдида ўзини кўрсатишга ишқибоз, худбин.

Фарҳод Мусажонов болалар ўртасидаги дўстликнинг мўртлигини оқшига шўшилмайди. Балки унинг ҳақиқий дўстликка ўсиб чиқмаслигини чуқурроқ асослаш, кичик китобхонга ҳаёт мураккабликлари хусусида муайян тасаввур беришга интилади.

Ёзувчи Рихсивойнинг жиззакилигини ота-онасининг бевақт вафоти билан боғлайди ва бу асослидир. Ноҳақликка дуч келганда унинг қалби титрайди. Умуман, ноҳақлик билан чиқиша олмаслик Рихсивой характерининг етакчи хусусияти. Бунга муаллиф қиссанинг биринчи саҳифалариданоқ алоҳида урғу беради.

Рихсивой билан Санжар ўртасидаги зиддият синф раҳбари Шарифжон ака ва болалар билан бўлган муносабатларида янада чуқурлашади.

Шарифжон ака феъли тор, шухратпараст ва манман шахс. У ўз худбинлигини ширин сўз ва хушмуомалалик билан ниқоблайди. Шу жиҳатдан у Санжар билан яқин. Бундай образлар ўқувчини ҳаётга зийрак кўз билан қарашга ундайди.

Мактаб ҳаётидан ҳикоя қилувчи кўп асарларда битта камчилик оқиқ сезилади. Бу — ёш авлод тарбиясида асосий рол ўйнавчи ўқитувчининг мукаммал образи йўқлигидир. Борлари эса нуқул насиҳат қилувчи ёки ёмон хулқли болалардан нолувчи кишилар сифатида тасвирланади ва табиий суратда асар сюжетига иккинчи планга тушиб қолаверади. Уларнинг мураккаб вазиятлардаги ҳолати, руҳий дунёси, бир сўз билан айтганда, тарбиячи сифатидаги бой маънавияти чуқур очилмайди.

Шуни ҳам айтиш керакки, айрим ёзувчилар ижобий қаҳрамонга керагидан ортиқ «фазилатларни ёпиштириб» шу билан уни китобхонга ўрناق қилиб кўрсатмоқчи бўладилар. Муқимжон Ниёзовнинг «Изингиздан боряпман», Марва Жалолиддинованинг «Парвоз», Сайёرنинг «Одам борки...» сингари қиссаларида шундай кайфият сезилади.

Марва Жалолиддинованинг «Парвоз» қиссасида ижобий қаҳрамон образини бир ёқлама тасвирлаш ҳолати кўзга ташланади.

Асар қаҳрамони Насиба ўқишга киролмагач, тўқимачилик қомбинатига ишга жойлашади. Муаллиф катта ҳаёт бўсағасида турган қизчанинг йирик коллективга қабул қилинишини, касб-хунар ўрганишини, меҳнатдан ажойиб ютуқларни қўлга киритишини, яъни меҳнатдаги ва ҳаётдаги «парвоз»ни кўрсатмоқчи бўлади. Бунинг учун меҳнат жараёни билан боғлиқ эпизодлар келтирилади, қаҳрамонлар нутқида тўқувчилик касбига оид турли-туман сўз ва иборалар ишлатилади. Бундан ташқари, адиба қаҳрамон номини фахрли унвонлар билан безайди, саҳийлик билан унга Ватаннинг олий мукофотларини тақдим этади.

Қаҳрамонга зўрлаб ёпиштирилган бундай сифатлар унинг имкониятига мос келадими?

Қиссани ўқиган киши табиий равишда мазкур саволга жавоб излайди.

Қиссада қаҳрамоннинг ҳаётий кураши, маънавий олами, ички кечинмалари, ҳис-туйғулари тасвири ўрнига, маълумотларнинг қуруқ баёни, шубҳасиз, ўқувчи илҳосини қайтаради. Бизнингча, чинакам конфликтнинг йўқлиги шунга олиб келган.

Марва Жалолиддинова бош қаҳрамоннинг ҳаракат доирасини кенгайтириш, руҳий дунёсига чуқурроқ назар ташлаш ниятида асар сюжетига муҳаббат линиясини ҳам киритган.

Адиба талқинчи Насиба билан Анвар бир-бирига муносиб. Анвар меҳнатсеварлиги, ҳар ишда уddaбурролиги билан коллектив ҳурмати қозонган бўлса, Насиба новатор тўқувчи сифатида шухрат топган.

Насибанинг дам Ивановога, дам Харьковга, дам чет элларга тажриба алмашиш учун, ҳар хил кенгашларга қатнашиш учун бориб туриши, институтнинг кечки бўлимида ўқиши, ҳаммага самимий муносабатда бўлиши, шоиртабиат Ҳошимжон билан студент — Бахтиёрнинг унга суқланиб тикилиши Анварнинг кўнглига ғулғула солади. У аччиқ устида бошқа бир қизга уйланиб кетади. Лекин охир-оқибат Анвар билан Насиба қайта топишадилар.

Гарчи ёзувчи мана шу воқеалар орқали соф муҳаббатнинг турли синовлардан ўтиб камол топа боришини, қаҳрамонлар характерининг тобланишини, бинобарин, ёрқин бадиий сюжет яратилиши кўзлаган бўлса-да, реал ҳаёт манзараларини ҳаққоний чиза олмагани сабабли бу мақсади амалга ошмаган.

Сайёرنинг ўсмирлар ҳаётидан ҳикоя қилувчи «Одам борки...» қиссаси мавзу жиҳати билан «Парвозга ўхшайди. Улардаги қаҳрамонларнинг тақдири ҳам бир-бирига яқин. «Одам борки...»да ҳам кечагина қишлоқдан келган ўспирин — Равшан заводга ишга кириши биланоқ меҳнатда катта ютуқларга эриша бошлайди. Кўп минг кишилик катта коллективда доврўғ таратади.

Ёзувчи Равшаннинг ижобий сифатларини бўрттириб кўрсатиш мақсадида унинг ижтимоий фаолияти билан бирга, шахсий — интим турмушини ҳам тасвирлайди.

Асарда унинг ҳам Муаззамни севиши, ҳам бева хотинга кўнгили очиши каби мантиқсизликка кенг ўрин берилган. Бу мантиқсизлик қаҳрамон характери беқарорлигидан келиб чиқмайди, балки муаллиф нуқтаи назарининг турғун ва аниқ эмаслиги билан боғлиқдир.

Асар сюжетига катта ўрин эгаллаган Равшан билан Сергей ўртасидаги зиддият ҳам енгил-елпи ҳал қилинади.

Умуман, қиссадаги конфликтнинг бўшлиги ҳаётни юзаки тасвирлашга, қаҳрамоннинг эстетик таъсир кучини сусайтиришга олиб келган.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқадиган хулоса шуки, болалар ёзувчилари бугунги кунда ёш авлодга ўрناق бўладиган курашчан характерли, маънавий дунёси бой қаҳрамонлар образини яратиш ҳамда қаҳрамонларнинг мураккаб тақдири ҳақида ҳикоя қилиш орқали даврнинг муҳим маънавий-ахлоқий муаммоларини кўтариш борасида жиддий изланмоқлари лозим. Даврнинг ва китобхоннинг талаби ана шундай.

ТАЛАНТ ВА ТАЛАБ

Қишлоғимизда бир аравакаш бўларди. У арава ҳайдаганда ҳам, ёлғиз ўзи юрганда ҳам, учраган одамга «вой-додей», деб илжарди. Кейин-кейин у болаларга ҳам «вой-додей», деб сўз отадиган одат чиқарди. «Вой-додей» унинг ҳам оти, ҳам лақабига айланганди. Бизку майли, ҳатто қўшни қишлоқдагилар ҳам унга «вой-додей», деб мурожаат қилишарди. Аравакаш бунга кўникиб қолганди.

Аслида у, мен одамларни қулдираяпман, қизиқчилик қилаяпман, деб ўйларди. Аста-секин давранан чиқиб қолишини одамларга ёқмай, калака бўлишини билмасди.

Бу одамнинг умр бўйи билган сўзи «вой-додей»дан иборат бўлди. Одамлар бора-боранундан зерикди. Унинг бу сўзларини эшитадиган кулоқ топилмай қолди. Тўю ҳашамларга айтадиган бўлсак, баъзилар:

— Қўй, ўша «вой-додей»ни бошни қотирмасин, — дейишарди.

Тўғри, олдинлари аравакашнинг чўзиб «вой-додей» дейиши баъзиларга ёқарди. Кулишарди. Ҳар кун эшитаверган, эса ундан узоқроқ юришадиган бўлишди.

Ҳамқишлоқ аравакашни эслашимга сабаб, баъзи ёзувчи, шоирларнинг болаларга айтадиган гаплари ҳам «вой-додей» оҳангига ўхшаб кетади. Такрор-такрор айтилган сўз (қофияланган бўлишига қарамай) ҳар қандай ўқувчини, тингловчини бездиради.

Аравакашдан-ку, қутулиш йўли осон эди. Тўю ҳашамга айтмасдик. Ундан узоқроқ юрар эдик.

Аммо умр бўйи ёзганлари билан ёш китобхонни мудратиб келаётган адибдан йироқ юриш қийин экан. Узини кўрмасанг, китобларига кўзинг тушади. Уқимайман деб, аҳд қилган бўлсанг-да, «ке сотиб олай, бунисида бирор янги гап айтилгандир-ку», деб беихтиёр сотиб оласан. Китобни ўқигач, ҳафсаланг пир бўлиб, «яна ўша гап-ку», деб гудранасан. Кетган вақтингга ачинасан.

Ҳозирги пайтда кунда бўлмаса-да, кун ора мактабда, олий ўқув юртларида колхоз-совхозларда шоир ёки ёзувчилар билан учрашув бўлади. Айниқса болалар адабиёти вакиллари билан.

...Бир шоир акахонимиз билан бир неча марта учрашувга чиқишга тўғри келди. Мактаб ўқувчиларини биласиз, «шоир билан учрашув бўлади» дейилса, типирчилаб қолади. Мактаб эшигига кўринишимиз билан кутиб олувчи илмий мудир ёнидаги ўқитувчига бир нима деб шивирлади. Илмий мудир хонасига кирдик. Худди шу пайт нотаниш бир йигит хонага кирди-ю, узр сўраб илмий мудирни чақириб кетди. Анчагача шоир акахонимиз билан хонада қолдик. Мактаб залидан болаларнинг гап-сўзи, кулгуси эшитилиб турибди. Сабрим чидамади. Коридорга чиқдим. Илмий мудир кеचирим сўраган бўлиб деди:

— Кўрганингиз — бу йигит районо мудир.

— Нега учрашувга қолмади, — сўрадим гашим келиб.

— Бу шоирнинг гапини кўп эшитган экан, шеърларини ҳам... — илмий мудир мендан ҳадиксирадими, қисқа қилди, — вақти жуда

зиқ экан, йўқса жон деб қатнашмоқчи эди...

Шеър дегани ҳозирги кунда «кўзилаб» кетди. Шеърий фаровонлик бошланди. Газета, журнал, радио, телевидение кунда даста-даста шеърларни ўқувчига тақдим этади. Болалар матбуоти шеърсиз нашр қилинмайди. Болалар шоирлари ҳар кун уzun-қисқа назм битади. Лекин бу тизмаларни ёш китобхон қандай қабул қилади? Бу ҳақда шоир ўйлаб ҳам кўрмайди.

Ёши улурроқ болалар адибига «фалончи қаламкаш ҳаётни кўриб эмас, тўқиб ёзаяпти», деганимда «ҳар ким билганини ёзади-да», деб жавоб қайтарди.

Кўпинча шеърий асар битилганида даъвомиз катта бўлади. Лекин бу қофияланган мисраларда даъват борми? Ўқувчи қалбини ром этишчи? Бугунги ёш китобхон сўзлар тизмаси билан асл шеърнинг фарқига боради.

Бизда боғча ёшидаги, кичик мактаб ёшидаги, ўрта ёшдаги болалар учун ёзилган шеърий асарлар анчагина.

Тўғриси айтиш керак, бу соҳада Турсунбой Адашбоев, Қамбар Утаев, Ҳабиб Раҳмат, Анвар Обиджонлар ҳалол меҳнат қилмоқдалар. Буларнинг ёзганларида аввало, дилкаш юмор, сюжет, шира бор. Ўқувчи бир марта ўқигандаёқ, маълум бир сатрларни эсда сақлаб қолади. Завқланади. Мудрамайди. Завқланиш, ҳавасмандлик, бизнингча бу яхши ҳол.

Болалар шеъриятига хизмати, меҳнати синган Қуддус Муҳаммадий, Илём Муслим, Пўлат Мўмин, Толиб Йўлдошларнинг ижоди ҳақида кўп гап-сўзлар айтилган, айтилмоғи зарур.

Аммо ҳозирги болаларни «аъло ўқи», «одобли бўл» деб, шеър ёзиш билан қаноатлантириш қийин эканлиги сезилиб қолди. Ўқувчилар ҳар бир шеърий асарда ўз тақдирини, ўз дунёсини кўргиси келади. Қуруқ панд-насихатни эшитса, қалбида мудроқ ҳосил бўлади.

Кўпчилигимиз эса республикадаги улкан қурилишларни, каттаю кичикнинг ҳаётини, меҳнатини газета ўқиб биламиз. Пионер ҳаёти, «ўнг қанот» отрядлари олиб бораётган намунали ишлар ҳақида очерк, лавҳа ёзиш зарурлиги ҳақида ўйламаймиз. Аммо «Мен пионерман» деб шеърлар битаверамиз.

Адабиёт (болалар адабиёти) ҳам давр билан ҳамнафас юриши зарур. У замоннинг, даврнинг энг долзарб воқеаларига ўз муносабатини билдириши керак. Болалар шоирлари ижодида эса, жанговар рух, кенг кўламдаги шеърий парвоз сезилмайди. Публицистикани, публицистик даъватни айтмай қўяйлик.

Турсуночилик ҳаракати республикамиздагина эмас, Иттифоқимизда янглик бўлди. Адабиётда ижобий ҳол сифатида маъқулланди. Ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадаларининг ташкил топиши-чи. Ахир бу катта меҳнатнинг асоси эмасми? Ана шу ёш пахтакор — ўқувчилар ишлаб чиқариш бригадасининг ҳар бир аъзоси ижобий қаҳрамон бўла олади. Чунки бунда коллектив меҳнатининг негизи бор.

Умуман ҳисоб-китоб қилганда болалар

шеърятти, прозаси, драматургиясида ҳали кўз-кўз қиладиган (ҳамма ўқувчилар эргашадиган, ҳавас қиладиган, интиладиغان) қаҳрамонларимиз озроқ.

Ўзбек совет болалар адабиётида, талантили адиблар, шоирлар кўп. Лекин улар ўз имкони даражасида ижод қилаёпти, деб бўлмайти. Ёзувчининг ўзини мудроқ босиб юрса, қони уюшган бўлса, у қандай қилиб қаҳрамонни уйғоқ тасвирлай олади?

Бизда романтик, инқилобий замонавий қаҳрамонлар қиёфаси акс этган асарлар деярли етишмайди. «Алпомиш» достонининг болаларга мослаштирилган нусхасини нашр этти-

ришга вақт етишмадимикан? Ёш китобхонлар Йўлдош Охнубобоев, Акмал Икромов, Файзулла Хўжаев, Усмон Юсупов, Шароф Рашидов каби партия ва давлат арбобларининг болалиги, ўспиринлиги ҳақида ҳикоя қилувчи асарларга муҳтож.

Талант деганларимиздан талаб қилиш ўрнига, биз кўпинча бир-биримизни мақташга, баҳолашга ўтиб кетамиз. Бойси айтилган гаплар ўзимнинг ёзганларимга ҳам тааллуқли. Куяниб ёзасанга ёш китобхон билан тил топа оламиз. Йўқса, бизнинг талантимиз бошқа, ўқувчининг талаби бошқа бўлиб қолаверади.

Анвар Обиджон

ИСТЕЪДОД-АДАБИЁТНИНГ УМИДИ

Таврифи оғиздан-оғизга, ўзи қўлдан-қўлга ўтиб юрадиган асарлар, уларнинг бир умр эсимизда қоладиган батамом янгица қиёфадаги қаҳрамонлари ёзувчининг юксак истеъдоди туфайли дунёга келади. Асар қаҳрамонининг хатти-ҳаракатидаги мукамаллик, воқеа ва кечинмалар ривожидидаги зукколик, тасвирдаги тиниқлик кабилар эса маҳорат маҳсулидир.

Ривоят қиладиларким, Кўҳиқофнинг энг юксак чўққисиде «сеҳрон» деган бир туп ниҳол ўсаркан. Шамол турган пайтда муқом қилаётган раққосадек нафис тебраниб, танасидан қирқ хил оҳанг таратувчи бу ниҳол бўйи бир қулочга етганда ўсишдан тўхтар, агар у кесиб олинса, тубчасидан чиққан янги новда юз йилдан кейингина вояга етар экан. Айтишларича, овчилар пири бўлмиш шоҳ Баҳромга отаси томонидан совға қилинган камон ўша «сеҳрон»нинг танасидан, ўқ-ёйлари пўлатдек пишиқ шоҳларидан, ипи эса ниҳол қобиқларидан ясалган эмиш. Камондан ўқ узилган пайтда унинг ипидан ўша таниш қирқ хил оҳанг таралиб, теварақдаги борлиқ жонзотни буткул сармаст қилиб қўяркан.

Вояга етиб бораётган туғма қобилиятли инсоннинг қўлида, фараз қилингики, «сеҳрон»дан ясалган тайёр камон бор. Энди ҳамма гап ундан ўринли фойдалана олишда. Баҳром тинимсиз машқлар эвазига уста овчи бўлиб етишганидек, истеъдод эгаси ҳам қаттиқ меҳнат билангина ички имконияти афзалликларини намойиш эта олади. Бу — маҳорат дегани.

Ҳа, истеъдод бирламчидир. Бир дўстим билан шу ҳақда баҳслашиб қолганимизда, у: «Бош омил бу — маҳорат, тиришқоқ овчи камонни ўзи ясаб олаверади, қолаверса, ўша оддий камон ўқи билан ҳам худди шоҳ Баҳромга ўхшаб, қочиб бораётган оҳунинг оёқларини бир-бирига миҳлаб қўя олади», деганди. Сезиб турибсизки, ўша дўстим азбаройи қизишиб кетганидан туғма қобилият эгасининг маҳоратгача бўлган заҳматли йўлини, меҳнатсевар касобнинг уддаборонликка эришуви билан чалқаштириб юборганди. Ушанда гапни чўзиб ўтирмай, шундай жавоб қилгандим: «Сен айтаётган овчи қанчалар маҳоратли бўлмасин, бари бир унинг камони шоҳ Баҳромникидек қирқ хил оҳанг таратолмайди.»

Фақат билимга, иштиёққа, орттирилган катта тажрибага таянибгина қалам тебратаётган киши пишиқ асар ёзиши мумкин, аммо адабиётда ўзига хос янги мафтункор оҳанг яратиш қийин. Ахир, Марк Твеннинг Геклберри Финнисини, Киплингнинг Мауглисини, Сервантеснинг Дон Кихотини, Алексей Толстойнинг Буратиносини болалардан ташқари катталарга ҳам сеvimли қилган, бу китобларни қайта-қайта қўлга олишга бизни мажбур этган куч янгиқиёфали қаҳрамонлар, ўша асарлар қаттига яширинган сеҳрли мусиқалар эмасми? Ўзбек совет болалар адабиётида ҳам ёш китобхонлар қалбидан мустақкам жой олишга муваффақ бўлган асарлар анчагина топилади. Фафур Ғулумнинг «Шум бола»си ва Худойберди Тўхтабоевнинг Ҳошимжон саргузаштлари билан боғлиқ асарлари шу сиранинги ибратли намуналаридан ҳисобланади.

Кичиктойлар учун қалам тебратаётган ўрта ва ёш авлод вакиллари бу борада тўпланган бой тажрибалар ҳамда энг янги анъаналарга таяниб учкур давр билан тенг одимлашга ҳаракат қилишяпти. Шунга қарамасдан, мазкур жараённинг бугунги аҳволи унча қониқтирмайти, Ўзбекистон бола туғилиши жиҳатидан иттифоқда энг юқори кўрсаткичли республикалардан ҳисобланади. Бироқ бола сонига ҳисобланганда, китоб нашр этиш борасида охириги ўринлардан бирини эгаллаб турганлиги ҳаммаизга маълум.

Жиддий ўйлаб кўриш лозим бўлган яна бир асосий мулоҳаза бор. Бу ёш авлодни эзгуликка, юртпарварликка, фикрчанликка, фидойиликка, меҳнатсеварликка чорловчи асарларнинг бадий савияси билан боғлиқ гап. Ёш авлодда ана шу олижаноб фазилатларни муҳассамлаштириш Ватаннинг эртанги истиқболи учун жудаям зарур. Яхши китоблар, улардаги сеvimли қаҳрамонлар болалар қалбиде шундай хусусиятларнинг камол топишига катта ёрдам беради: уларни ишонтиради, ўзларига эргаштиради. Пухта асарларни, мукамал қаҳрамонларни эса, шак-шубҳа йўқки, туғма истеъдод эгалари яратадилар.

Шундай экан, қобилиятли ёшларни эътибор билан тарбиялаш, улар ижодининг рўёбга чиқишига кўмаклашиш, уларга талабчанлик ва меҳрибонлик билан ёндашиш керак.

Келгуси сонда:

Отаёр
Мен қуёшни
кўргали келдим...
Эссе

Муроджон Мансуров
Мангу жанг
Роман. Бошланиши

Ойдин Ҳожиёва
Шеърлар

Муҳаммад Солиҳ
Шеърлар

Сурхондарё, Қашқадарё
ижодкорлари
асарларидан
намуналар

На узбекском языке
«Шарқ юлдузи»

(Звезда Востока)
№ 7

Орган Союза писателей
Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного
Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1984.

Редакцияга келган бир босма
табоқча бўлган материаллар
авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга
«Шарқ юлдузи» дан олинди»,
деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 4.05.84 й.
Босишга рухсат этилди 15.06.84 й.
Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Фотонабор. Офсет босма усули.
Физ. листи 13.
Шартли босма листи 18,55.
Нашриёт ҳисоб листи 20,2.
Тиражи 166684
Заказ 3536
P-09294

Ўзбекистон Компартияси Марказий
Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил
Байроқ ордени босмахонаси.
Тошкент — 700029,
«Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

Рассом Х. Лутфуллаев
Техник редактор М. Аҳмедов
Корректор А. Билолов